

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI ADLIYA VAZIRLIGI

TOSHKENT DAVLAT YURIDIK INSTITUTI

EKOLOGIYA HUQUQI

Oliy o`quv yurtlarining huquqshunoslik mutaxassisligi bo`yicha
ta'lim olayotgan talabalari uchun

DARSLIK

Toshkent – 2006

Usmonov M.B., Rustamboyev M.H.,
Xolmuminov J.T. va boshq.

Ekologiya huquqi. Darslik. /Mas'ul muharrir:
M.B. Usmonov. -T.: TDYI nashriyoti, 2006. -361 bet
Sarlvhada.: O`zbekiston Respublikasi Adliya
vazirligi, Toshkent Davlat yuridik instituti

Mas'ul muharrir:-y.f.d., professor M.B. Usmonov

Mualliflar tarkibi:

Usmonov M.B.-y.f.d. prof. (Kirish, X bob), Rustamboyev M.H.-y.f.d.,
prof. (IX bobning 4§), Xolmuminov J.T.-y.f.d. prof. (XI bob), Nigmatov A.N.
g.f.d. (I, XII, XVIII boblar, XIX bob N.K. Skripnikov bilan hammualliflikda),
Fayziyev Sh.X.-y.f.d. (II, III, VII boblar), Bozorov U.B.-y.f.n., dots. (IV, XV
boblar), Ayubov U.T.-y.f.n. (V, XIII boblar, IX bobning 1,2,3,5,6§lari),
Namazov F.S.-y.f.n. (XIV, XV boblar), Skripnikov N.K.-y.f.n., dots. (XIX bob
A.N. Nigmatov bilan hammualliflikda). Narzullaev O.X. (XVI bob), Rajapov
N. Sh. (VI, XVII boblar), Nurmatov M.M. (VIII bob).

Darslik Toshkent Davlat yuridik instituti o`quv dasturi asosida yozilgan.
Unda ekologiya huquqining predmeti va tizimi, manbalari, tabiiy resurslarga
nisbatan mulk huquqi, ekologiya sohasida boshqaruv, ekologik nazorat
ekologik ekspertiza, ekologik xavfsizlik, ekologik huquqiy javobgarlik,
yerlarning, suvlarning, yer osti boyliklarining, o`rmonlarning huquqiy sholati,
hayvonot olamidani foydalanish va uni muhofaza qilishning huquqiy holati,
atmosfera havosini huquqiy muhofaza qilish, tabiiy qirixonalarning huquqiy
holati, sanoat, transport, energetika tarmoqlarida atrof tabiiy muhitni muhofaza
qilish, qishloq xo`jaligida atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, fuqarolarning
tabiiy resurslardan foydalanish huquqi kabi masalalar yoritilgan.

Huquqshunoslik mutaxassisligi bo`yicha ta`lim olayotgan talabalar,
shuningdek aspirantlar, iqtivchilar uchun mijllangan.

© Usmonov M.B. va boshq.

© Toshkent Davlat yuridik instituti, 2006-yil.

KIRISH

Ekologiya muammosi davrimizning dolzarb muammolaridan biri bo`lib qoldi. Uning xavfi hatto yadro xavf-xataridan ham daxshatliroq bo`lib, butun yer shari xalqlarini tashvishga solmoqda. "Asrlar tutash kelgan pallada butun insoniyat, mamlakatimiz aholisi,- deb yozadi I.A.Karimov,- juda katta ekologik xavfga duch kelib qoldi. Buni sezmaslik, qo`l qovushtirib o`tirish - o`z-o`zini o`limga maxkum etish bilan barobardir"¹.

Mutaxassislarning ma'lumotiga ko`ra, bugungi kunda planetamizda har xil yoqilg`ilarni yoqish sababli har yili 10,1 mlrd.tonna kislorod sarf bo`lmoqda, qishloq xo`jaligiga yaroqli yerlarning 70 foizi, chuchuk suvlarning 20 foizi o`zlashtirilib foydalanilmoqda, o`rmonlar egallagan maydonlar yildan-yilga kamayib bormoqda, cho`l zonalarining maydoni oshib bormoqda, havo harorati yildan-yilga ko`tarilmoqda. Buning ustiga, dunyo aholisi har yili o`sib borib, tabiiy zahiralardan xo`jalik maqsadlarida yanada ko`proq foydalanishga to`g`ri kelmoqda. Shuningdek texnikaning, sanoat korxonalarining rivojlanishi ham atrof-tabiiy muhitga jiddiy zarar yetkazmoqda. Bularning oqibati o`laroq dunyoda ekologik muhitning yomonlashuvi bilan bog`liq turli xil kasalliklar kelib chiqmoqda. Planetaning taqdiri uchun inson tomonidan o`tgan asrdayoq bong urilgan, hozirgi yuz yillikda esa atrof tabiiy muhitga nagruzkani ortib ketishi natijasida dunyo ekologik tizimi inqiroz darajasiga yetdi. Atrof tabiiy muhitni ifloslantirish, tabiiy resurslarni ishdan chiqarish, ekotizimdagi ekologik aloqalarni buzish global muammo bo`lib qoldi. Agar insoniyat hozirgi tarraqiyot yo`lidan borishni davom ettirsa, uning halokati ikki-uch avlod yashab o`tgandan so`ng yuz berishi ehtimoldan xoli emas. "Ekologiya hozirgi zamonning keng miqyosdagi keskin ijtimoiy muammolaridan biridir. Uni hal etish barcha xalqlarning manfaatlariga mos bo`lib, sivilizatsiyaning hozirgi kuni va kelajagi ko`p jihatdan ana shu muammoning hal qilinishiga bog`liqdir"².

Ma'lumotlar shundan dalolat beradiki, tabiat bilan jamiyat bir-biri bilan o`zaro uzviy aloqa, chambarchas bog`likda bo`ladi. Bu uzviylik, o`zaro ta'sir tabiatning umumiy qonuniyatlariga mos kelishi, o`zaro teng muvozanatda bo`lishlikni talab etadi. Aks holda bu muvozanatning buzulishi salbiy holatlarni keltirib chiqarib, tirik mavjudodning yashashiga xavf soladi. Shu sababdan, tabiatga ehtiyotkorona munosabatda bo`lish,

Karimov I.A. O`zbekiston buyuk kelajak sari. -T: O`zbekiston, 1999, 505-b.

Karimov I.A. O`zbekiston buyuk kelajak sari. -T: O`zbekiston, 1999, 507-508-betlar

undan oqilona foydalanish, uni muhofaza etish lozimdir. Tabiat obyektlaridan foydalanishda shunday vositalarni topish, ularni qonunlarda o'rnatish, amaliyotga qo'llash lozimki, bu bir tomondan, xo'jalik faoliyati taraqqiyotini ta'min etsin, ikkinchi tomondan, tabiatni muhofaza qilish munosabatlarini rivojlantirish va takomillashtirishga xizmat qilsin. Shuni aytish kerakki, tabiatni muhofaza qilish bahonasida ishlab chiqarish manfaatlariga jiddiy zarar yetkazishga ham yo'l qiyish yaxshi holat emas. Shuningdek iqtisodni rivojlantirish uchun tabiiy resurslardan intensiv foydalanishga keng yo'l ochib berish, iqtisodiyot va ekologiya manfaatlarini bir biriga qarama-qarshi qo'yish ham mumkin emas. Sanoatni, qishloq xo'jaligini boshqa sohalarni tabiiy atrof muhitni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish vazifalarini hal etish asosida taraqqiy ettirishni ta'minlash lozim. Muammoni shunday tartibda hal etish kerakki, bunda birinchidan, tabiiy resurslardan foydalanishda ekologiyaning ham, iqtisodning ham manfaatlari hisobga olinsin, ikkinchidan, ularning uzviyligini ta'minlash mumkin bo'lmasa, ustuvorlik ekologiyaga berilishi kerak. Huddi shunday prinsip O'zbekiston davlati olib borayotgan ekologik siyosatda, Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan tabiiy atrof muhitni muhofaza etishga bag'ishlangan bo'lib, o'z ifodasini topgan. Buning yuridik ifodasi sifatida ekologik ekspertizani, xo'jalik va boshqa faoliyatni amalga oshirishda ekologik talablarni, ekologik talablarga javob bermaydigan korxonalar va obyektlarni foydalanishga kiritish man qilinishini ko'rsatish mumkin.

O'zbekiston davlatining atrof-tabiiy muhitni sog'lomlashtirish choratadbirlari bo'yicha amalga oshirayotgan ishlariga qaramasdan ekologik munosabatlar hali ham tabiat va jamiyat uchun nomutanosib darajada rivojlanishni davom ettirmoqda. Buni biz, birinchidan, tabiatdan foydalanishda sohaviy yondoshishni, ya'ni har bir tashkilot faqat o'z manfaatini ustun qo'yib tabiiy resurslardan foydalanishi va ikkinchidan, tabiatga faqat resurs sifatida qarashni, ya'ni tabiatdan foydalanish birinchi darajali, uni himoya etish esa ikkinchi darajali sifatda qarashda ko'ramiz.

Tabiatni muhofaza etish turli xil vosita va usullar yordamida amalga oshiriladi. Shulardan eng muhimi - tabiatni huquqiy muhofaza etishdir, ya'ni tabiatni qonunlar yordamida ifloslanishdan, xo'jasizlarcha foydalanishdan, zaharlanishdan himoya qilishdir. Demak, tabiatni muhofaza qilishda huquq alohida ahamiyatga ega bo'lib, u yuridik va jismoniy shaxslarga tabiatdan oqilona foydalanish hamda muhofaza etish tartib qoidalarini belgilab beradi. Harakatdagi tabiatni muhofaza qilishga bag'ishlangan qonunlardagi ekologik talablarga rioya etilishini, ularni amaliyotda to'g'ri tatbiq qilinishini ta'minlashda ekologiya qonunchiligini

mukammal bilish zarur bo`ladi. Chunki, ekologik noxushliklar ko`pincha ushbu qonunlarni bilmaslik hamda ularga rioya etmaslik oqibatida kelib chiqadi. Shu sababdan, so`g`lom tabiiy atrof muhitni saqlash ko`p jihatdan mansabdor shaxslar va fuqarolarning ekologiya qonunchiligi to`g`risida qay darajada xabardorligi va unga amalda rioya etishligiga bog`liq bo`iladi.

Shundan kelib chiqqan holda ushbu o`quv darsligining asosiy vazifasi bo`lajak huquqshunos mutaxassislarni, shuningdek bu muammoga qiziquvchilarni ekologik qonunchilik asoslarini o`rgatishdan iboratdir. Ushbu darslik bo`lajak yurist mutaxassislarni ekologiya huquqini, ekologik huquqiy tartibga solish amaliyoti nazariy asoslarini va ularni ishlab chiqarish amaliyotida qo`llash mexanizmini amalga oshirishni o`rganishga xizmat qiladi. Darslik umumiy va maxsus qismlardan iborat bo`lib, unda tabiat va jamiyat o`rtasidagi o`zaro munosabat, ekologiya huquqi tushunchasi, predmeti, manbalari, obyektlari, subyektlari, ekologik munosabatlar, ekologiya sohasida davlat boshqaruvi, ekologik ekspertiza, ekologik huquqiy javobgarlik, tabiiy obyektlarni huquqiy muhofaza qilish va ulardan foydalanish tartibi kabi masalalar yoritilgan.

UMUMIY QISM

I BOB. EKOLOGIYA VA ATROF TABIIY MUHITNI HUQUQIY MUHOFAZA QILISH ZARURATI

1. Tabiat, inson, jamiyat, davlat va hamjamiyat o`rtasidagi uzviy bog`liqlik

Asrlar davomida buyuk allomalar inson va tabiat nima, degan savolga javob qidirib kelganlar. Inson tirik organizm sifatida boshqa tabiiy obyektlardan tubdan farq qilishi hamda uning buyuk kuch-qudrati, uni alohida bir mavjudot sifatida qarashga da'vat etib keldi. Ayniqsa bunday dunyoqarash XX–XXI asrlar, ya'ni ilmiy-texnika yutuqlari davriga kelib avjiga chiqdi. «Tabiat ustidan g`alaba»ga erishgan inson hamma ilmu fan tarmoqlarida alohida bir omil sifatida qaraladigan bo`ldi. Lekin inson aslida alohida bir «individ» yoki hech kimga bo`ysunmaydigan «hokim» emas, u tabiatning bir bo`lagi, «tabiat oshxonasining bir anjomi»dir. Insonni hech qachon tabiatdan va uni o`rab turuvchi atrof tabiiy muhitdan ajratib bo`lmaydi.

Falsafada *tabiat* deb obyektiv borliq, ya'ni bizni o`rab turuvchi olam va uning xilma-xil shakllari tushuniladi. Amaliyotda yoki tabiiy fanlarda uni kishilarni moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish manbai bo`lgan atrof tabiiy muhit deb qaraladi. Falsafiy yoki astronomik nuqtai nazardan qaraganda, birinchi keng ma'no to`g`ridir. Chunki yulduzlar, planetalar, osmon va uning cheksiz kengliklari, albatta, inson ishtirokisiz kelib chiqqan va tabiiydir. Lekin inson kundalik hayot faoliyatida ulardan foydalanmaydi va ulardagi jarayonlarga o`z ta'sirini o`tkaza olmaydi. Balki o`zini o`rab turuvchi havo, suv, yer, yer osti boyliklari, o`simlik va hayvonot dunyosi kabi tabiat ne'matlari(komponentlari)dan «oldi-orqasi»ga qaramay foydalanadi va ularga ta'sir etadi. Nafaqat inson, balki butun jonzo'tlar ham bundan istisno emas.

Inson Yer kurrasining jonli qobig`i – biosferada yashovchi tirik organizmlar turkumiga kiruvchi, lekin murakkab hayotiy faoliyat yurgazuvchi individdir. Inson ongining yuqoriligi, nutqining rivojlanganligi, ijodiy faolligi, takomillashgan mehnat qurollarini yarata olishi, axloqiy, ma'naviy hamda ruhiy o`z-o`zini anglay olishi bilan boshqa tirik organizmlardan tubdan ajralib turadi. *Insonlarning muayyan bir hududda tarixan qaror topgan guruhi yoki majmui – jamiyatdir.* Xuddi ana shu insonlar jamoasi tabiat bilan juda uzviy munosabatda bo`ladilar.

Insonning yakka o`zi uncha katta kuch emas, lekin insonlarning ongli ravishda biron-bir maqsadlarni ko`zlab takomillashtirilgan mehnat qurollaridan foydalanish tarzida uyushishi va ularni tabiatga bo`lgan munosabati ko`p narsani belgilab beradi. Agarda ushbu maqsad insonlarning ehtiyojlarini qondirishni faqatgina tabiatdan "topishga" yo`naltirsa, unda atrof tabiiy muhitda juda sezilarli darajada salbiy o`zgarishlar sodir bo`ladi. Aksincha, ushbu jamiyat maqsadi tabiatdan oqilona foydalanishga qaratilsa, unda tabiatda ijobiy siljishlar ham bo`lishi mumkin.

Insonlarning muayyan ma'muriy hududda uyushgan qismi – jamiyatni boshqarish va uning tabiatga nisbatan munosabatini tartibga solish bevosita *davlat* orqali amalga oshiriladi. Davlat mazku boshqaruvni huquq orqali amalga oshiradi va tabiatga inson va jamiyatdan ko`ra bir necha chandon kuchliroq salbiy yoki ijobiy ta'sir ko`rsatishi, atrof tabiiy muhitni keskin o`zgartirib yuborishi muqarrar. Lekin tabiatni muayyan hududda, salbiy yoinki ijobiy o`zgarishi albatta o`zga ma'muriy birlikdagi inson, jamiyat va davlatlarga, ya'ni *hamjamiyatga* ham bevosita yoki bilvosita bog`liq.. Xalqaro hamjamiyatning tabiatga salbiy yoki ijobiy ta'sir etishi isbot talab etmaydigan aksiomadir. Xullas, inson, jamiyat, davlat va hamjamiyat o`rtasidagi o`zaro uzviy bog`langan, biri ikkinchisidan, ikkinchisi uchinchisidan kelib chiqadigan ijtimoiy munosabatlarning turli shakllaridir. Ular doimo atrof tabiiy muhit bilan uzviy bog`langan.

Har qanday ekologik-huquqiy tizimda, avvalambor, muayyan davlatning tabiatga nisbatan qanday munosabat shaklida bo`lishi, so`ngra *xalq irodasini aks ettiruvchi dunyoqarashlar tizimi - ekologik konsepsiyalar* va unga monand ravishda *ekologik siyosat* shakllantiriladi. *Davlatning ekologik siyosati esa uning ekologik qonunchilik tizimini yaratishga asos bo`ladi.* Mazkur ekologik-huquqiy mexanizm bizni, avvalam bor, kishilik jamiyatini tabiatga nisbatan munosabat shakllarini ko`rib chiqishga chaqiradi.

Mutaxassislarning ma'lumotlariga ko`ra, yer yuzida sodir bo`layotgan tabiiy jarayonlarning 9/10 qismida inson faoliyatining mahsuli aks etmoqda. Bu jarayonlarni doimo ham ijobiy deb bo`lmaydi. Chunki ekologik xavfsiz muhit, ya'ni insonlarning muhim hayotiy manfaatlari va avvalam-bor toza, sog`lom, qulay tabiiy sharoitga ega bo`lish huquqini to`la qondirishga qodir bo`la oladigan atrof tabiiy va ijtimoiy muhit holati inqiroz va talafot tomon intilib bormoqda.

Kishilik jamiyatini tabiatga nisbatan munosabat shakli - muayyan ijtimoiy-iqtisodiy davrga xos bo`lgan kishilarning atrof tabiiy muhit bilan

o`zaro uzviy bog`langan hayot tarzi. Agar ushbu ekologik munosabatni insoniyatning tarixi nuqtai nazaridan qaraydigan bo`lsak, ularni quyidagi munosabat shakllariga ajratish mumkin: *oddiy, oddiy-iqtisodiy, iqtisodiy, iqtisodiy-ekologik, ekologik.*

Kishilik jamiyatni tabiatga nisbatan oddiy munosabat shakli – ekologik tizimdagi tabiat komponentlari orasidagi muvozanatni buzmaydigan kishilarning tabiat qo`ynidagi soddalashtirilgan hayot tarzi.

Avvalambor ***ekologik tizim (ekotizm)*** haqida to`xtalib o`tadigan bo`lsak, u *organizmlar majmui va ularning ma`lum bir hududdagi yashash muhiti bo`lib, unda organizmlar o`zaro va atrof tabiiy muhit bilan uzviy zanjirli aloqadorlik qonuniyati asosida shakllangan holati.* Masalan, cho`lda o`ziga xos yashash sharoitiga ega bo`lgan issiqsevar o`simliklar va issiqqa chidamli hayvonot dunyosi hamda ko`zga ko`rinmas aerob mikroorganizmlar hayot kechiradi. Botqoqlikda esa uning aksi, ya`ni namlikni sevuvchi flora, fauna hamda anayrob mikroorganizmlar yashaydi. Har ikkala sharoitda ham ko`p yillar davomida o`rnatilgan atrof tabiiy muhit holatining kishilar faoliyati (antropogen ta`sir) natijasida o`zgarishi undagi tirik organizmlar, to`g`rirog`i organizmlarning rivojlanishi va shakllanishi o`zgartirib yuboradi. Buyuk ingliz biolog Charliz Darvin iborasi bilan aytganda, organizmlarning evolyutsion rivojlanish jarayoni buziladi va uning o`rniga revolyutsion rivojlanish jarayoni boshlanadi. Natijada organizmlarni ushbu ekotizimlar(cho`ldagi yoki botqoqlikdagi)dagi tabiiy tanlash jarayoni tezlashadi. Muhitga tez moslashgan organizmlar yashab qoladi, moslashmagani esa qirilib ketadi. Buni ekologiyada noevolyutsion tarzidagi organizmlarni atrof tabiiy muhitga moslashuvi deyiladi.

Kishilik jamiyatini tabiatga nisbatan oddiy munosabat shakli odamzotning ibtidoiy jamoa tuzumidagi hayot tarziga, ya`ni insoniyat tarixining ilk ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyasi davriga xosdir. Mazkur davr kishilarning Yer kurrasida paydo bo`lishi (chamasi 5 mln yil avval) davridan to`sinfiy jamiyat yuzaga kelguniga qadar bo`lgan ijtimoiy tarixni o`z ichiga oladi. Ibtidoiy davrda ishlab chiqarish kuchlari va qurollari takomillashmaganligi tufayli ularning hayot tarzi tabiatning ajralmas bir oddiy bo`lagi sifatida aks etgan. Atrof tabiiy muhit holati esa tirik organizmlar, xususan, inson uchun nisbatan qulay – ekologik xavfsiz darajada namoyon bo`lgan.

Ibtidoiy jamoada ham insonlar o`zlarining faoliyati tabiatga qanday ta`sir etayotganligi haqida yuzaki bo`lsada o`ylab ko`rganlar va o`zlarining hayot kechirishlari uchun zarur bo`lgan atrof tabiatni hamda uning unsurlarini saqlab qolishga uringanlar. Mevali o`simliklarni uzish, saqlash,

hayvonlarni ov qilish me'yorlarini yozma ravishda emas, balki og`zaki ravishda kelishib olganlar. Bunday og`zaki qoidalarni buzganlar jamoa boshlig`i tomonidan qattiq jazoga mahkum etilgan.

Mashhur rus ekolog-huquqshunos olimi V.V.Petrov¹ jamiyat va tabiat o`rtasidagi munosabat shakllarini, to`g`rirog`i, kishilik jamiyatini tabiatga nisbatan munosabat shakllarini (chunki hamma shakl aynan insoniyatning xatti-harakatidan kelib chiqqan tarzda olingan) uch ko`rinishda ifoda etadi – oddiy, iqtisodiy va ekologik. Lekin jamiyatda, ayniqsa tabiatdagi qonuniyatlarning vaqt mobaynida o`zgarib borishi revolyutsion tarzda emas, balki evolyutsion tarzda kechgan va kechmoqda ham². Shuning uchun ham biz tabiat bilan jamiyat o`rtasidagi munosabatlar sekin-astalik bilan shakllana borgan va u bir shakldan ikkinchi bir shaklga bosqichma-bosqich o`tgan, ya`ni oraliq ko`rinishdagi shakllar ham bo`lgan, deya e`tirof eta olamiz.

Kishilik jamiyatining oddiy-iqtisodiy munosabat shakli – ekologik tizimlarni kam va kichik hududlarda buzilishiga olib keladigan kishilarning hayot tarzi. Sinfy jamiyat shakllana borgan sari kishilar soni va ishlab chiqarish qurollarining mukammallashuvi jamiyatning tabiatga nisbatan yangi oddiy-iqtisodiy munosabat shaklini yuzaga keltirgan. Natijada, kishilarning noekologik hayot tarzi kichik bir tabiiy hududda ekologik xavfsizlik darajasining keskinlashuviga olib kelgan. Bunday mahalliy (lokal) ko`rinishdagi ekologik o`zgarishlar kishilarning jamoa bo`lib to`plangan yerlarida sodir etilgan. Lekin ushbu shakl atrof tabiiy muhitning ekologik xavfsizlik darajasiga keskin ta`sir eta olmagan.

Hozirgi O`zbekiston hududida kishilik jamiyatining oddiy-iqtisodiy munosabat shakli ibtidoiy jamoa tuzumining so`ngi va quldorlik tuzumi davriga to`g`ri kelgan. Eramizdan avvalgi 12–15 ming-yilliklardan boshlab (mezolit davrida) mahalliy aholining ishlab chiqarish quroli sifatida nayza, kamon, aylanma yoylarning paydo bo`lishi hayvonot dunyosining kamaya borishiga, temirdan yasalgan omoch va belkuraklarning yaratilishi esa yerlarni o`zlashtirish hamda dehqonchilikning paydo bo`lishiga olib keldi. Oqibatda ular yerlarning tabiiy holatiga birmuncha ta`sir eta boshladi. Sug`orish shaxobchalarining oddiy ko`rinishdagi «to`g`on» usuli obikor (sug`orma) dehqonchilikning yuzaga kelishiga, daryo o`zanlarida «liman» usulining paydo bo`lishi esa daryolarning tabiiy suv rejimi o`zgarishiga olib keldi. Uy hayvonlarining ko`payishi Chirchiq, Zarafshon, Quyi Amu-

¹ Петров В.В. Экологическое право России. - М : Бек, 1997 – С. 2-3.

² Вернадский В.И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения. - М: Наука, 1995. –С. 260–261.

daryo, Sirdaryo vodiylarida o`simlik dunyosining siyraklashishiga sabab bo`ldi.

Kishilik jamiyatining oddiy-iqtisodiy munosabat shakli tabiiy muhitning eng asosiy elementlari – yer va suvning ekologik tizimdagi kichik aylanishiga ta'sir etdi, xolos. Lekin tabiiy muhitning bunday holati ekologik tizimlarning buferlik (qarshi turish va tiklanish) qobiliyatiga deyarli katta ta'sir etmadi.

Jamiyatda ishlab chiqaruvchilar va amaldorlar sinfining shakllana borishi va ish qurollarining takomillashishi, davlatlar o`rtasidagi nizolarning kengayishi feodalizm va ilk bor bozor munosabatlari yuzaga kelgan davrida ***kishilik jamiyatining tabiatga nisbatan iqtisodiy munosabat shakli*** rivojlandi. U *faqatgina iqtisodiy jihatdan madaniylashgan kishilarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini tabiatdan qondirish uchungina xizmat qildiradigan hayot tarzi*. Iste'molchilik psixologiyasi pozitsiyasidan turib tabiatdan foydalanish natijasida atrof-muhitning ifloslanishi, resurslarning kamayishi va tabiat tizimlarining o`zgarishi sodir etildi. Insonlarning bunday hayot tarzi ekologik tizimlarni katta maydonlarda va keng (global) miqyosda buzib yubormoqda. Mazkur davrda, garchand insoniyat tarixida huquqiy elementlarning paydo bo`lishi va rivojlanishiga qaramasdan, kishilarning ekologik ongi, bilimi va madaniyati juda past edi. Tavrotda ham, Qur'oni Karimda ham, Injilda ham odamzodning qiyomat kunlarini kishilik jamiyatining iqtisodiy munosabat shakli bilan bog`lashlik bejiz emas edi.

Uzoq tarixiy muddatni o`z ichiga olgan, hanuzgacha rivojlanayotgan va bozor munosabatlariga o`tayotgan mamlakatlarda o`z asoratini saqlab kelayotgan kishilik jamiyatining iqtisodiy munosabat shakli kundalik iqtisodiy muammolarni har qanday ekologik muammolardan ustivor va ekologik siyosatdan mutlaqo xoliligini namoyon etmoqda. Garchand bunday o`lka va mamlakatlarda tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan samarali foydalanish borasidagi huquqiy-me'yoriy hujjatlar yetarli bo`lsada, ularni amaliy tatbiqi ishlab chiqilmagan yoki ekologik talablar davlat miqyosida targ`ib qilinmagan. Aks holda XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning birinchi yarmida "demokratiya va adolat mezonining o`chog`i" bo`lmish Amerika Qo`shma Shtatlarida son-sanoqsiz bizonlarning yoppasiga qirib tashlanganligi, o`rmonlarning 2 barobargacha qisqarganligi, yemirilgan va yuvilgan yerlarning 40 mln ga yetganligi, qishloq xo`jaligi oborotidan 58% unumdor yerlarning chiqib ketganligini qanday tushunish mumkin. Ilmiy texnika yutuqlari u davrda ekologik xavfsiz muhitni saqlab qolishga emas, balki global miqyosda qurolli to`qnashuvl-

arda va sovuq urushlarda g`olib chiqish, ma'lum bir qatlamdagi aholini boyitishga xizmat qilgan. Shuning uchun ham J.B. Lamark 1820-1960 yillarni «Inqilobiy sanoat yuksalgan, ekologik xavfsizlikni esa keskin ravishda inqirozga tomon sudragan davri», deb aytgan edi. Bunday davrda ekologik xavfsiz muhit inqirozi antropogen faoliyatning uch oqibatlar majmui – tabiiy resurslarning kamayishi, atrof-muhitning ifloslanishi va ekologik tizimlarning buzilishi mahsulidir.

Tabiiy resurslarning kamayib va yo`qolib borishi hamda tabiiy obyektlarning ifloslanishi ekologik tizimlarning buzilishiga va ekologik inqirozlarning kelib chiqishiga sabab bo`ladi. Chunki kichik va katta modda va energiya aylanish zanjirida turgan biron-bir tabiiy obyektning yo`qolishi yoki uning uning ifloslanishi ekotizimlarni tashqi kuchlarga qarshi turish (bufierlik) va qayta tiklanish xususiyatini yo`qotib qo`yadi. **Ekologik inqiroz** – jamiyat va tabiat o`rtasidagi o`zaro munosabat muvozanatining barqaror ravishda buzilishi natijasida atrof tabiiy muhit holatining yomonlashib borishi, davlat boshqaruv va huquqni muhofaza qilish organlarining yuzaga kelgan holatdan chiqa olmasliklari hamda ekologik tizimlarni tiklash imkoniyatlarining yo`qolishi, ya'ni tabiiy muhit inqirozi va ijtimoiy muhit falokatiga duchor bo`lishi.

Ekologik inqirozga misol bo`lib Orol dengizi va uning atrofidagi holatni olsak bo`ladi. Qachonlardir dunyoda eng katta ko`llar toifasiga kirgan Orol dengizi 30–40 yil ichida sho`rlangan, ifloslangan va xalq xo`jaligidagi ahamiyati deyarli yo`qolgan o`rtacha kattalikdagi ko`llar toifasiga kirib qoldi. Buning asosiy sabablaridan biri Amudaryo va Sirdaryo suv rejimini keskin o`zgarishi, ya'ni 1982–1983 yillarga kelib ularni Orolga quyayotgan suvining 12–13 barobarga kamayib ketishidir. Natijada Orol dengizining suv sathi 16 metrga, suv yuzasi 2 barobarga, suv hajmi 4 barobarga kamaygan. Suvdan qurigan yuza esa 3,3 mln gektarni tashkil qilgani holda deflyatsiya (shamol eroziyasi) natijasida tuzlar minglab kilometrgacha uchirilmoqda. Amudaryo va Sirdaryo suvlarining og`ir metallar, pestitsid, gerbitsid kabi kimyoviy moddalar bilan ifloslanishi va sho`rlanishi natijasida ularning suvi ichishga yaramasligini mutaxassislar isbot qilib berishdi. Qachonlardir baliqchilik va ov qilish maskani bo`lgan Quyi Amudaryo qurigan qoldiq ko`llar va sho`rlangan tuproqlar maskaniga aylanib qoldi.

Mustaqil O`zbekiston Respublikasi va Markaziy Osiyo davlatlarining birgalikdagi sa'y-harakatlari tufayli 1995–1997 yillarga kelib Orolga suv quyilish 15–17 kub km gacha ko`paytirildi. Yopiq havzaning suv taqsimoti xalqaro shartnoma va kelishuvlar orqali tartibga solinmoqda.

Xo`sh, savol tug`iladi, iqtisodiy munosabat shaklida ekologik qonunlar bo`lganmi? Bo`lgan bo`lsa, nima uchun ular bunday inqirozlarning oldini olmagan? Biz aytib o`tdikki, kishilik jamiyatining iqtisodiy munosabat shakli insoniyat tarixining juda katta davrini o`z ichiga oladi. Qadimgi diniy va mistik kitoblar bizlarga tabiat insonning yashash makoni haqidagi fikr va mulohazalar, hattoki majburiy me`yoriy ko`rsatmalar bo`lib kelgani haqida ma`lumotlar beradi. Insonlarning iqtisodiy tafakkurlari yoki siyosiy talablari har qanday ekologik talablardan yuqori bo`lgan. Shuning uchun ham ekologik qonunlar o`z yo`lida, insonlarning yoki davlatlarning raqobat, bosqinchilik, boyish va qo`shimcha yerlarni egallash siyosati o`z yo`sinida ketgan.

Iqtisodiy munosabat shakli davriga xos ekologik qonunlardan bo`lmish Mazovlarning XIII-XIV asrlarda o`rmon, tur, zubr va tarpanlar muhofazasi qoidalari, Litva knyazi Sigizmund-IIning «Volok nizomi»da baliqlarni urchish davrida ov qilish man etish talablari bo`lgan. XIV asrda Fransiyada «Suvlar va o`rmonlar» maxsus boshqarmasi tuzilgan va o`rmonlarni muhofaza qilish ularning vazifasiga kiritilgan edi. Qadimgi Vilgelm podshohlighi davrida kiyik, yovvoyi cho`chqa va hattoki, quyonlarni o`ldirganlari uchun kishilar o`lim jazosiga muhtalo etilganlar. Ammo, aslida bu *qonunlar tabiiy muhitni emas, balki feodal mulkni (katta yer egalarning tabiiy boyliklarini) saqlab qolish va ularni muhofaza qilishga qaratilgan edi, xolos.*

Yer kurrasida ekologik inqirozli obyekt va hududlarning kengayishi, ommaviy kasalliklarning ko`payishi XX asrning ikkinchi pallasida kishilar e'tiborini tabiatga tomon yuz tutishga majbur etdi. Yevropa, ayrim Osiyo va Shimoliy Amerika mamlakatlarida nafaqat tabiatdan samarali foydalanish, balki uni asrashga bag`ishlangan bir qator qonunlar qabul qilindi va o`sha asosida ekologik chora-tadbirlar amalga oshirildi. Natijada jamiyatni tabiatga nisbatan yangi – iqtisodiy-ekologik munosabat shakli yuzaga keldi.

Kishilik jamiyatining iqtisodiy-ekologik munosabat shakli – mavjud ekologik tizimlarni saqlab qolish darajasidagi kishilarning hayot tarzi.

Yaponiya, Shveysariya, Germaniya, AQSH, Shvetsiya kabi mamlakatlarning ekologik qonunchilik tizimi iqtisodiy-ekologik munosabat shakliga moslashtirilgan bo`lib, kishilarning har qanday shakldagi ekologik harakatlari davlat tomonidan to`laligicha qo`llab-quvvatlanadi. Tabiiy resurslarni kamaytirish, tabiatni ifloslantirish nafaqat fuqarolarga, hattoki davlat idoralarning xodimlariga moddiy va ma'naviy foyda keltirmaydi. Masalan, AQSH «Atrof tabiatni muhofaza qilish milliy siyosati» (NEPA)

qonuniga binoan hamma jismoniy va yuridik shaxslar (davlat hokimiyati va boshqaruv organlari ham bundan istesno emas) biron-bir tabiiy obyekt-dan foydalanishlaridan avval turli ko`rinishdagi test sinovlardan o`tdilar va tabiatga ta'sir etishi mumkin bo`lgan «ariza»ni topshiradilar. Bu test sinovlari natijasining boshidayoq 10% «ariza»lar sudlar ish faoliyatiga kirib qoladi. AQSH Prezidentning ijroiya qo`mitasi qoshidagi Tabiatni muhofaza qilish Kengashi kelib tushgan «ariza»lar ro`yxati va sudlarning qabul qilgan qarorlari to`g`risida ochiq ma'lumotlarni e'lon qiladi. Undan tashqari, tabiatni muhofaza qilishga oid har bir AQSH shtati o`ziga mos ravishda qonun qabul qilish imkoniyatiga ega. Chunki shtatdagi ekologik holat, avvalambor, mahalliy aholiga ta'sir qiladi-da.

Tabiiy muhitni inqirozga, ijtimoiy muhitni falokatga olib kelmaslik uchun biz yaqin kelajakda kishilik jamiyatining ekologik munosabat shakliga o`tib olishimiz kerak bo`ladi.

Kishilik jamiyatining tabiatga nisbatan ekologik munosabat shakli - ekologik tizimlarni qayta tiklash va atrof tabiiy muhitni sog`lomlashtirishga qaratilgan kishilarning hayot tarzi. Ekologik munosabat shaklida davlatning boshqaruv tizimi, avvalambor, ekologik nobop hudud va obyektlarni tiklashga qaratiladi. Bunda ishlab chiqarish texnologiyasi, birinchi navbatda, kam chiqitli yoki yopiq- chiqitsiz siklda bo`lishni talab etadi. Ekologik ong va madaniyat kishilarning jamiyatda tutgan o`rnini belgilovchi mezonga aylanadi. Ekologik qonunlar va normativ hujjatlar nafaqat bevosita, balki bilvosita ham ekologiyalashtirilgan, amaliy tatbiqi esa ekologik-huquqiy mexanizmga to`liq asoslanganlikni taqozo qiladi. Tabiiy resurslardan foydalanishni cheklash va tabiiy obyektlarni qayta tiklash bir mamlakat miqyosida emas, balki ekologik xavfli hududlar doirasida amalga oshiriladi va davlatlarning alohida muhofaza etish obyektiga kiritiladi. Ekologik muammolar davlatlarning yangi barqaror rivojlanish konsepsiyasi nuqtai nazaridan hal qilinadi.

2. Ekologiya nima?

Shunday qilib, ekologiya nima o`zi va nima uchun biz XXI asrda uning ham nazariy, ham amaliy yechimini topishga harakat qilib qoldik? Nima uchun ushbu muammo deyarli ko`pgina ta'lim bosqichlarida, madaniy hordiq chiqarayotgan joylarda, xalqaro uchrashuvlarda va hattoki, biznes-shoularda ham qizg`in muhokama mavzusiga aylanib qoldi. Dunyoning barcha mintaqalarida ekologik yo`nalishdagi turli ko`rinish, shakl va hajmga ega bo`lgan kitoblar, jurnallar, risola-yu maqolalar, o`quv ada-

biyotlari millionlab nusxada chop etilmoqda. Unga oid yangiliklar va ma'lumotlarni aholiga yetkazish uchun barcha turdagi zamonaviy axborot texnologiyalari qo'llanilmoqda. Shuncha ma'lumotlar berilishiga qaramay hanuzgacha «ekologiya nima o'zi» degan savolga bir xilda javob topish qiyin. Bu esa ilmda va ayniqsa ta'lim-tarbiyada aslo yo'l qo'yib bo'lmaydigan holatdir. Majburiy ta'lim jarayonida, maktablarda hanuzgacha ekologiya mustaqil fan sifatida e'tirof qilinmagan. Axir tabiatni biz hammamiz, yoshu qari birdek ko'rishimiz lozim bo'ladi.

2005-yil 7-noyabrda O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi (242-sonli qaror), Xalq ta'limi vazirligi (33-sonli qaror), Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi(79-sonli qaror) birgalikdagi **"Respublikada ekologik ta'limni rivojlantirish va ekolog kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash hamda malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish istiqbollari Dasturi va Konsepsiyasi haqida"** qo'shma qaror qabul qilindi. Unda BMTning 2005-2014-yillarda "Barqaror rivojlanish uchun ta'lim tavsiyalari" dan kelib chiqqan tarzda O'zbekistonda ekologik ong va madaniyatni yuqori saviyaga ko'tarishning chora-tadbirlari ishlab chiqilgan va mutassadi davlat va jamoat organlariga tegishli tavsiyalar berilgan. Shuning uchun bo'lsa kerak yana bir bor, o'zgartirilgan va qo'shimcha qilingan tarzda biz ushbu mavzuga qaytishni lozim deb topdik.

Zamonamizda *ekologiya* so'zi *kompyuter, informatika, huquq, qonun, davlat* kabi eng ko'p ishlatiladigan so'zlardan biridir. Xo'sh, ekologiya nima o'zi degan savol tuo'ilishi muqarrar. Chunki o'rta asrlarda «Teologiya», ya'ni din haqidagi ta'limot qanday ommalashgan bo'lsa, shu kunda «Ekologiya» ham shunday keng tarqalgan. Shuning uchun bo'lsa kerak, har bir olim, mutaxassis yoki ijodkor o'zini «ekologman» deb hisoblaydi. Mayli, nima bo'lganda ham ekologiyaning tarafdorlari ko'payaversin. Lekin **fanda va ayniqsa ta'limda bitta so'zning turlicha ifoda etilishi, uning mazmun va mohiyatiga turlicha yondashishga sabab bo'ladi. Buning natijasida esa «ekologlar»ning fanga yoki ta'limga bergan yordamlaridan ko'ra zararlari ko'proq bo'lishi ham mumkin.**

An'analarga ko'ra, ekologiya – tirik organizmlarning o'zaro va ularning yashash muhiti bilan bo'ladigan munosabati haqidagi fan, deb yuritiladi. Bu ma'no uning grekcha atamasidan kelib chiqqan tarzda ifoda etilgan. Chunki grekchada «oikos» – uy, yashash joyi, yashash muhiti, «logos» – ta'limot degan ma'noni anglatadi. Uni birinchi bo'lib fanga nemis tabiatshunos olimi Ernest Gekkel 1866 yilda chop etilgan o'zining «Organizmlarning umumiy morfologiyasi» degan kitobi orqali olib kirdi.

Uning ta'rifiga ko'ra, «**ekologiya** – tabiatni iqtisodiy jihatdan tadqiq qilish orqali hamma tirik organizmlarning organik va noorganik muhit unsurlari bilan birga, uning ta'sir doirasida turgan antogonistik va noantogonistik aloqadorlikda bo'lgan o'simlik va hayvonot dunyosi o'rtasidagi munosabatlarni ochib berishi». U buyuk ingliz olimi Charlz Darvinning tirik organizmlarning evolyutsion rivojlanishi to'g'risidagi ta'limotini rivojlantirib, har qanday tirik organizm atrof tabiiy muhitga moslashib, o'zining morfologik(ichki) va morfometrik(tashqi) ko'rsatkichlarini o'zgartirib borishini, moslashmagani esa tabiiy tanlash asosida qirilib ketishini isbotlab berdi.

E. Gekkel «ekologiya» so'ziga ta'rif berar ekan, inson tomonidan «tabiatni iqtisodiy tadqiq qilish» degan iboralari biz uchun alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki u tabiatni son jihatdan ifodalanishi inson iqtisodiyotiga nechoqli bog'liqligini ifoda etdi. E. Gekkel birlamchi kapital ko'pincha «tabiatga salb yurish» orqali jamg'ariladi, degan edi.

E. Gekkel dan so'ng ekologiya so'ziga minglab o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritildi. Nima bo'lganda ham hanuzgacha uning birlamchi tushunchasi umumiy tarzda saqlanib qolindi. Turli fikrlarni umumlashtirgan holda biz **ekologiyani noevolyutsion tarzda rivojlanuvchi tabiat tizimidagi tirik organizmlar va ularning atrof-muhiti bilan bo'ladigan munosabatlariga doir qonuniyatlarni tadqiq qiluvchi fan tarmog'i, ularga oid bilimlarni beruvchi ta'lim yo'nalishi, ularni optimallashtiruvchi iqtisodiyot sohasi**, deyishimiz mumkin.

Yuqorida keltirilgan tushunchada E. Gekkel tomonidan qo'llanilgan so'zlar yoki iboralarning ayrimlari tushirib qoldirilgan yoki unga qo'shimchalar kiritilgan. Masalan, *birinchidan* agar XIX asrning ikkinchi yarmida Yevropa uchun «iqtisodning tabiatini anglash» yoki «tabiatni iqtisodiy jihatdan tadqiq qilish» degan iboralar o'ta dolzarb ahamiyat kasb etgan bo'lsa, hozirga kelib u Yevropa uchun juda ham birlamchi ahamiyat kasb etadi deyish qiyin. Chunki "Eski qit'a" vakillari ekologik talafot nima ekanligini allaqachonlar tushunib yetishgan.

Ikkinchidan – «**noevolyutsion**» so'zining ham atrof tabiiy muhit uchun, ham organizmlar uchun qo'llanilishi bejiz emas, albatta. Chunki aynan noevolyutsion tarzda atrof tabiiy muhit holatining yuzaga kelishi organizmlarni noevolyutsion tarzda o'zgartirib yubordi. Aks holda ekologiya fani yuzaga kelmas edi. Tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik qonuniyatlarini biologiya, geografiya, sotsiologiya, geologiya, gidrologiya, okeanografiya, tuproqshunoslik, meteorologiya kabi an'anaviy fanlar tadqiq qilishni davom ettirgan bo'lur edi. Ekologiyada esa jarayon va hodisalar noan'anaviy va noevolyutsion tarzda tabiiy-antropogen yoki

antropogen tarzdagi o'zgarishlar sodir bo'ladi. Shuning uchun ham ekologiya Afrika, Osiyo yoki Amerika qit'asida emas, aynan fan va texnika jadal ravishda rivojlanishi tufayli insonlarning xo'jalik faoliyati tabiatga keskin ta'sir etgan Yevropa qit'asida yuzaga keldi. XIX asrning ikkinchi yarmidagi tabiat manzarasini aks ettirishda Reyn daryosining holatiga nazar tashlagan fransuz jurnalistlari «Reyn daryosining suvini siyoh o'rnida ishlatsa bo'ladi», deb bejiz aytishmagan. Bunday holat aynan Yevropada ilk bor ekologik munosabatlarni shakllantirishga olib keldi.

Ekologiya XIX asrning ikkinchi yarmida biologiya fanlari tizimiga kirgan edi. Chunki u tirik organizmlar haqidagi fan tariqasida birinchi bo'lib biologlar tomonidan taklif etilgan. Lekin zamonlar o'tgani, fan va ta'lim rivojlangani sari **ekologiya nafaqat mustaqil fan sohasi**, balki **fanlar tizimiga** aylanib ketdi. Hozirgi kunda mutaxassislarning hisoblariga ko'ra, 70 dan ziyod ekologik fanlar mavjud bo'lib, ular deyarli barcha fan tarmoqlarini o'ziga qamrab olgan.

Hamma jumboq shundaki, biz Sizlar bilan ushbu risolada **ekologiya-ni boshqa fanlar o'rtasida tutgan o'rnini** aniqlashtirib olishimiz kerak. Chunki, biz taniqli Amerika ekolog olimi E. Makfedyenning fikriga qo'shilgan holda, ekologiyani boshqa fanlar va ayniqsa biologiyadan ajratib olishimiz, jumboqning «kalavasi»ni topish bilan tengdir, deb ayta olamiz.

Hammamizga ma'lumki, **biologik fanlar** – zoologiya, botanika, sitologiya, bioximiya, genetika, morfologiya, embriologiya, fiziologiya kabilar asosan tirik organizmlarga tegishli bo'lgan holat, jarayon va hodisalarni talqin qiladi. Atrof tabiiy muhit esa faqatgina tashqi omil sifatida qaraladi va bir tomonlama tadqiq qilinadi. Biologiyada ularning morfologik, morfogenetik, morfometrik ko'rsatkichlarini tabiatga bog'lagan tarzda ochib berilishi ham mumkin. Lekin biologik fanlar bevosita, tadqiqot predmeti sifatida, organizm va atrof tabiiy muhitning bir-biriga «aks sadosi»ni, ya'ni ikki tomonlama o'zaro ta'sirini bevosita o'rganmaydi.

Meditsina, sotsiologiya, ijtimoiy fanlar ham tirik organizmlardan bo'lmish insonlarning o'ziga xos xususiyatlari, rivojlanish va taraqqiyot bosqichlari, harakat qilish va uyushish qonuniyatlarini atrof tabiiy muhitga bog'liq ravishda bir o'rganadi.

Yer haqidagi fanlar (geografiya, umumiy Yer bo'limi, tuproqshunoslik, geologiya, gidrologiya, klimatologiya kabilar) Yer usti va yer ostida organizmlarning kelib chiqishi, tarqalishi, rivojlanishi qonuniyatlarini atrof tabiiy muhit bilan bog'liq holda bir tomonlama tadqiq qiladi.

Iqtisod, informatika va matematikaga oid fanlar tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni son va sifat jihatidan baholaydi, modellash-tiradi.

Fizika va kimyo tabiatning mazmun va mohiyatini aniq qonuniyatlar asosida ochib beradi.

Umuman olganda, ekologiya fani yuzaga kelguniga qadar yuqorida nomlari tilga olingan fanlar tabiat va inson o'rtasidagi barcha munosabatlarni ochib bergandek tuyuladi. Shuning uchun ham keng qamrovli fanlar orasida ekologiyaga joy bormikan, degan o'rinli savol tug'iladi.

Bizga ma'lumki, taraqqiyot (ayniqsa XX va XXI asrlarda) fanlarning tarmoqlashuviga olib kelmoqda. Aynan eng ommaviy tus olayotgan fan sohasi ikki yoki bir necha fanlar «chorrahasida unib chiqmoq»da. Bu tabiiy va obyektiv jarayondir. Fizika, matematika, kimyo, falsafa, geografiya, biologiya kabi «sof fanlar»ga amaliy ehtiyoj kamaya bormoqda. Chunki, bir tomondan, ular o'z amaliy imkoniyatlarini kamaytirgan bo'lsalar, ikkinchi tomondan, jamiyatda va, ayniqsa, tabiatda bir-biri bilan bog'lanmagan, biri ikkinchisidan kelib chiqmaydigan hodisa va jarayonlar yo'q. Hamma jarayon va hodisalar uzviy bog'liqlikda va o'zaro aloqadorlikdadir. Ekologiya esa inson va tabiatni har tomonlama, uzviy bog'langan va aks sadoli, hodisa va jarayon sifatida o'rganadi hamda ularga oid aniq bir amaliy tavsiyalar bera oladi.

Har bir fan mustaqil ravishda «oyoqqa» turishi uchun uning mustaqil o'rganish yoki tadqiq qilish obyekti, predmeti, o'ziga xos usullari, manbalari va olingan natijalarni tatbiq qilish joylari bo'lishi kerak. Aks holda bu fan, ayniqsa yangisi mustaqil fan tarmog'i sifatida e'tirof etilmaydi.

Ekologiyaning obyekti – *noevolyutsion tarzda rivojlanuvchi tirik organizmlar va ularning atrof tabiiy muhiti, ya'ni ekotizimlar*. Agar organizmlar va ularning atrof tabiiy muhiti evolyuion, ya'ni tabiiy tarzda rivojlanish jarayonini o'tayotgan bo'lsa, u holda ekologik muammolar yuzaga kelmas edi va shuning uchun ham ekologik tadqiqotlarga o'rin qolmas edi. Mazkur obyektlar biologiya, geografiya, geologiya, gidrologiya, okeanografiya kabi fanlarning obyekti bo'lib kelgan. Geografiyadan farqli ekologik fanlar tizimiga kiruvchi geoekologiya (geografik ekologiya) uchun geografik qobiq doirasidagi organizmlar va ularning atrof tabiiy muhiti – o'rganish obyekti bo'lib, biologiyadan farqli ravishda bioekologiya uchun tadqiqot obyekti biosferadagi organizmlar va ularning atrof tabiiy muhiti bo'lsa, ijtimoiy ekologiyada – kishilar va ular yashaydigan Yer yuzasidagi atrof-muhit tadqiqot obyekti bo'la oladi va h.k.

Ekologiyaning obyekti doimo noevolyutsion tarzda rivojlanuvchi, noan'anaviy o'zgaruvchandir. Agar u noan'anaviy o'zgaruvchan bo'lsa ekologiya faniga hojat qolmas edi. Nima uchun «noan'anaviy o'zgaruvchan»? Chunki atrof tabiiy muhit noevolyutsion tarzda o'zgarmasa, organizmlar ham noan'anaviy tarzda o'zgarmaydi yoki biror-bir organizmning o'zgarishi ikkinchi turdagi organizmning o'zgarishiga sabab bo'ladi. Bularning hammasi ekologik munosabatlarni yuzaga keltiradi. Noan'anaviy tarzda o'zgarmaydigan muhitda esa ekologik munosabatlar o'rnini tabiiy yoki antropogen munosabatlar egallaydi. Masalan, to'rtlamchi davrning oxirini geologlar antropogen davr, deb ham ataydilar. Ushbu kichik geologik davrning o'zidayoq atrof tabiiy muhitda katta o'zgarishlar sodir bo'ldi. Iqlimning qurib borishi yer kurrasining shimoliy yarim pallasida doimiy muzliklarning chekinishiga olib keldi. Yashil o'rmonlar o'rnini dasht va cho'llar egallay boshladi. Juda ko'p biologik massa iste'mol qiladigan yirik hayvonlar (dinozavr, extiozavr kabilar) o'rnini kamroq oziqlanadigan maydaroq hayvonlar egalladi. Insonlarning paydo bo'lishi esa qulay iqlim sharoitlarida yashovchi barcha «nozik» tabiiy (muhitga itoatgo'y) turdagi hayvon va o'simliklarning yo'qolishiga sabab bo'ldi. Yovvoyi turdagi hayvon va o'simliklarning o'rnini madaniylashgan turlari egalladi. Xullas, geologik nuqtai nazardan kichik bo'lgan 1–5 million yillar mobaynida organizmlar noekologik, ya'ni *tabiiy – evolyutsion* tarzda o'zgardi.

XIX–XXI asrlarga kelib esa jamiyat va tabiatda haqiqiy revolyutsion, ya'ni noevolyutsion o'zgarishlar sodir bo'ldi (2-rasm). Bu holat olimlar tomonidan ilmiy texnika revolutsiyasining natijasi, deb xulosa qilinmoqda. Chunki insoniyat bu davrda ilm va fan yutuqlarini, aksariyat hollarda, tabiat ustidan «hukmronligini o'rnatish» uchun xizmat qildirdi. Tabiat va atrof muhitning hozirgi ekologik xavfsizlik holati XXI asrda uning aksini qilishga, ya'ni inson tafakkuri yutuqlarini tabiiy obyektlarni tiklash, saqlash va muhofaza qilishga qaratmoqni taqozo qilmoqda. Bu esa ekologik munosabatlarni yuzaga keltirmoqda. Insonni o'rab turgan atrof-muhit holatini soo'lomlashtirish davr talabidir. Aks holda tabiat, aks sado tariqasida, bizdan o'chini olmasdan qo'ymaydi. Insonlarning tabiatga nisbatan (xoh u ijobiy, xoh u salbiy bo'lsin) barcha harakatlari yoki harakatsizliklari atrof-muhitni *tez o'zgaruvchan* qilib yubormoqda. Ana shu o'zgaruvchanlikning tabiiy xususiyati nafaqat tabiatda, balki tirik organizmlar, xususan insonlarda ham aks etmoqda.

Ekologiyaning predmeti – muayyan bir ekotizimdagi organizmlar o'zaro va ularning atrof tabiiy muhiti bilan bo'ladigan noevolyutsion

ko`rinishdagi munosabatlar. Bu yerda ham evolyutsion tarzda munosabatlar boshqa noekologik fanlar predmetiga kiradi. 1866-yilda E. Gekkel tomonidan fanga olib kirilgan «Ekologiya»ning aynan XIX asr o`rtalarida Markaziy Yevropada yuzaga kelishi ham bejiz bo`lmasa kerak. Chunki o`sha davrda sanoat rivojlangan Germaniyaning Sileziya va Rur havzalarida tabiat va jamiyat o`rtasidagi muvozanatning keskin ravishda buzilishi noevolyutsion tarzda rivojlanuvchi ekologik obyektlarni yuzaga keltirdi hamda noevolyutsion ko`rinishdagi ekologik munosabatlarni shakllantirdi.

Ekologiyaning obyekti va predmetiga izoh berishda alohida urg`u berilgan «*noevolyutsion tarzda va ko`rinishda*»gi so`zlarning qo`llanishi aslo ilmiy tadqiqotlarni evolyutsion tarzda, ya`ni tabiiy rivojlanish tarzda yoki ko`rinishdagi joylar va undagi jarayonlarga ekologik nuqtai nazardan qarash kerak emas, degan fikrni ifodalamaydi. Chunki ekologik muammo bo`lmagan joyda ham, uning yo`qligini isbotlash yoki oldini olish maqsadida ekologik tadqiqotlarni o`tkazish mumkin. XXI asrga kelib, yer kurrasida ekologik muammolar yetib bormagan na bir quruqlik va na bir suv havzasi qolmagan bo`lsa kerak.

Ekologik munosabat tabiiy, ijtimoiy, iqtisodiy, huquqiy, siyosiy, umumiy va shunga o`xshash ko`p qirrali xarakterga (ko`rinishga) ega bo`lishi mumkin. Ushbu xarakterlarga, ya`ni fan predmetiga qarab ekologiya turli fan tarmoqlariga bo`linib ketadi. Masalan, *tabiiy* xarakterda—geoekologiya, bioekologiya, zoekologiya, ixtioekologiya, fitoekologiya va h.k. *Ijtimoiy* xarakterda—ijtimoiy ekologiya, inson ekologiyasi, rekreatsion ekologiya va h.k. *Iqtisodiy* xarakterda—amaliy ekologiya, sanoat ekologiyasi, resurslar ekologiyasi, agroekologiya va h.k. *O`uquqiy* xarakterda—ekologiya huquqi, xalqaro ekologiya huquqi, tabiatni muhofaza qilish huquqi, tabiiy resurslardan foydalanish huquqi va h.k. *Siyosiy* xarakterda—politekologiya, xalqaro ekologiya va h.k. *Umumiy* xarakterda—umumiy ekologiya, regional ekologiya, kosmik ekologiya va h.k.

Yuqorida sanab o`tilgan barcha ekologik fan tarmoqlari (1-rasmga qarang) ham o`zining mustaqil o`rganish obyekti, predmeti, manbalari, usullari, tadbiiq qilish obyektlariga ega. Ularning mustaqil predmeti—muayyan ekologik tizimdagi noan'anaviy tarzda o`zgaruvchan organizmlar va noan'anaviy tarzda o`zgaruvchan atrof tabiiy muhit o`rtasidagi aniq bir munosabat turidir. Masalan, ekologiya huquqining predmeti—ekologik huquqiy munosabat, ya`ni insonlar tomonidan tabiatni tiklash, sog`lamlashtirish va muhofaza qilish hamda ulardan oqilona

foydalanishda kelib chiqadigan shaxs-jamiyat-davlat o`rtasidagi yuridik xarakterdagi munosabatdir.

Lekin keyingi paytda olimlar tabiiy resurslardan oqilona foydalanishda yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarni ekologiya huquqining predmeti emas, balki Suv, Yer, O`rmon huquqlari kabi fanlarning predmeti qilib ko`rsatmoqdalar. Ammo tabiiy resurslardan kompleks foydalanish huquqining ma`lum bir huquq tarmog`i bilan tartibga solinishi maqsadga muvofiq bo`lmaydi. Undan tashqari, ekologik munosabat deganda biz faqatgina insonlarning tabiatni tiklashdagi ijobiy faoliyatlarini tushunmaymiz. Inson yashar ekan, u xohlaydimi yoki yo`qmi, albatta ma`lum bir darajada tabiat obyektlaridan foydalanadi. Bunday foydalanish huquqshunoslikda tabiiy huquqlar toifasiga kiritiladi. Misol uchun, insonlarning atmosfera havosidan nafas olishi va nafas chiqarishi, suv ichishi va tabiat ne`matlarini iste`mol qilishi, yerda yurishi, suvda cho`milishi va h.k. Qarangki, inson tug`ilishi bilan paydo bo`ladigan hamma huquqlar ma`lum darajada atrof tabiiy muhitni ifloslantiradi. Shuning uchun ham ijtimoiy ekologiyada «tabiat sig`imi», ya`ni Yer kurrasida tabiiy resurs imkoniyatlariga ko`ra, insonlarning sonini me`yorlash muammosi turadi. Undan tashqari, tabiiy resurslardan oqilona va o`ta samaradorlik bilan ilmiy asoslangan tarzda foydalanish atrof tabiiy muhitni buzmasligini Shveysariya, Yaponiya, Kanada, Finlyandiya kabi «ekologiyalashtirilgan mamlakatlar» tajribasida ko`rish mumkin.

Xullas, ekologiya huquqining predmeti deganda, muayyan bir ekotizimda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va buzilgan tabiat komplekslarini qayta tiklashdagi ijtimoiy munosabatlarning huquqiy tomonlarini tushunish lozim. Atrof tabiiy muhitni «qayta tiklash», «sog`lomlashtirish», «qayta ishlab chiqarish» kabi iboraning barchasini umumlashtirgan tarzda «muhofaza qilish» degan yagona ibora orqali ifoda etish xato emas, deb o`ylaymiz.

Ekologiyaning mustaqil fan sifatida shakllanishining yana bir talabi - o`ziga xos o`rganish, izlanish va tadqiq qilish usullarining bo`lishidadir. Bu usullar boshqa tabiiy, gumanitar yoki ijtimoiy fan sohalarida ham bor, lekin ekologiya o`zining qonuniyatlaridan, maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda ularni umumlashtirgan. Ekologik usullar sifatida ekotizimdagi noevolyutsion tarzda rivojlanuvchi organizmlar va atrof tabiiy muhit o`rtasidagi munosabatlarni tadqiq qilishda tizimli yondashish; kuzatish; tajriba (eksperiment) o`tkazish va modellashtirish amalga oshiriladi.

Ekologik o`rganish, tadqiq qilish va izlanishlardan olingan natijalarni muayyan xalq xo`jaligi sohasi yoki davlat va jamiyatga tatbiq qilish

mumkin. Chunki inson, jamiyat, davlat va xalqaro hamjamiyatning asosiy maqsadi—farovonlikka erishish. Farovonlikning asosiy ko`rsatkichlaridan biri – ekologik xavfsizlik yoki uning barqarorligi. U nafaqat inson farovonligi, balki milliy va xalqaro xavfsizlikning asosiy elementlaridan hisoblanadi. Prezidentimiz Islom Karimov «Asrlar tutash kelgan pallada butun insoniyat, mamlakatimiz aholisi juda katta ekologik xavfga duch kelib qoldi. Buni sezmaslik, qo`l qovushtirib o`tirish o`z-o`zini o`limga mahkum etish bilan barobardir», deb bejiz uqtirgan emas¹.

Ekologiyaning maqsadi - hozirgi va kelajak avlodlar uchun ekologik xavfsiz muhitni ta'minlash. **Ekologik xavfsiz muhit** organizmlarning barqaror holatda ko`payishi, o`sishi va rivojlanishi uchun toza, sog`lom va qulay atrof tabiiy muhit holati demakdir. Ushbu maqsad quyidagi **vazifalarni** bajarishni talab etadi:

> planetamiz resurslari va atrof tabiiy muhit holatini diagnostika qilish, ya'ni hisobga olish va baholash;

> lokal (mahalliy), regional (mintaqaviy), global (kurraviy) miqyosda ekologik monitoringni olib borish;

> davlat, davlatlar va xalqaro hamjamiyat tomonidan ekologik nazoratni tashkil etish va ularni ishlash mexanizmini yaratish. Bir paytning o`zida nodavlat tashkilotlari, kishilar va jamoat nazoratini o`rnatish va ularni tavsiya kuchidagi ma'lumotlaridan ekologik boshqaruvda keng foydalanish;

> global miqyosda organizmlar va atrof tabiiy muhit holatiga salbiy ta'sir etuvchi inson faoliyatini qattiq nazorat ostiga olish, me'yordan oshgan tarzda uni keskin to`xtatish choralarini qo`llash;

> istiqbolga yo`naltirilgan ekologik reja va dasturlarni mamlakat, qit'a va Yer kurrasi bo`yicha ishlab chiqish, qabul qilish va tatbiq qilinishiga katta e'tibor berish;

> ekologik huquqbuzarliklar va ularning javobgarligini belgilovchi lokal, regional va universal ixtisoslashgan sud tizimi, prokuratura va tergov organlarini yaratish;

> mahalliy, regional va global miqyosda faoliyat yurituvchi «Ekologik tez yordam» guruhini yaratish. Ekologik jamo`armalar faoliyatini faollashtirish;

> davlat boshqaruvida va xalqaro hamkorlikda demokratik elementlarni (xalq hokimiyatiga asoslangan), ekologik munosabatlarni tartibga solishda keng joriy qilish;

¹ I. Kurimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag' asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T.: «O'zbekiston». 1997, 112-b.

> ekologik tanglikdagi quruqlik hududlari (Orolbo`yi, Chernobil, Markaziy Afrika) va suv akvatoriyalarini (Orol dengizi, Balxash va Chad ko`llari) insonlarning birgalikdagi harakatlari orqali hal qilish;

> ekologik terrorizmning oldini olish yo`llarini ishlab chiqish va ishlash mexanizmini yaratish;

> ekologik turizm orqali atrof tabiiy muhit holatini saqlab qolish;

> tabiat va jamiyat o`rtasida ekologik, ekologik iqtisodiy munosabat shakllarini o`rnatish va hokazo.

Xulosa qilib aytganda, ekologiya bu muayyan ekologik tizimdagi noevolyutsion tarzda rivojlanuvchi organizmlar va ularning atrof tabiiy muhiti o`rtasidagi o`zaro munosabat qoida va qonuniyatlarini muayyan bir ekotizimlarda turli jihatdan tadqiq qiluvchi fan sohasi, unga doir bilimlarni beruvchi o`quv predmeti va ushbu masalalarning yechimini topishga qaratilgan inson xo`jalik faoliyatining bir jabhasidir.

3. Ekologik konsepsiyalar (dunyoqarashlar)

Biz siz bilan tabiat va jamiyat o`rtasidagi turlicha munosabat shakllarini ko`rib chiqdik. Lekin insonlarning tabiatga nisbatan dunyoqarashlari ularning xarakteriga o`xshab turlicha bo`lishi tabiiy holdir. «Kishilarning dunyoqarashlari, – degan edi Abu Nasr Forobiy, – ularning tashqi ko`rinishiga o`xshab turlicha bo`ladi va fazilat ularning ilmiga, hayot tarziga, yashash muhitiga to`g`ridan-to`g`ri bog`liqdir». Biz ham o`rta asrning ulug` faylasufi A.N.Forobiyning fikriga qo`shilgan tarzda ekologiya borasidagi dunyoqarashlarni ko`rib chiqamiz. N.F. Reymerz: «Ekologiya keng ma'noda insonlarni yashab ketishi haqidagi ta'limot», deb bejiz aytmagan¹. Chunki insonlarning Yer kurrasida yashash muddati ularning ekologik dunyoqarashlarini amalda tatbiq qila olish imkoniyati bilan belgilanadi.

Ekologik konsepsiya – tabiat va jamiyatning o`zaro munosabati to`g`risidagi qarashlar tizimi, ya'ni bu moddiy dunyoda kishilarning o`rni, ahamiyati va mohiyatini aks ettiruvchi dunyoqarashlar.

Jamiyat qonunlari – kishilarning xatti-harakatlarini yoki biron-bir obyektga nisbatan munosabatini belgilaydigan ijtimoiy me'yorlar yig`indisi.

Tabiat qonunlari – kishilarni o`rab turuvchi atrof tabiiy muhitda kechayotgan hodisa va jarayonlarning jamiyat qonunlariga bo`ysunmaydigan va kishilar faoliyatisiz ham namoyon bo`la oladigan kechinmasi.

¹ Реймерс Н.Ф. Надежды на выживание человечества. Концептуальная экология. – М.: ИЦ "Россия Молодая" – Экология. 1992.

Tabiat qonunlariga: tabiiy omillarning birgalikda harakat qilishi, tabiiy modda(suv, energiya, kislorod, uglerod...)larning katta va kichik aylanishi, modda va energiya tezlanishi, tirik organizmlarning evolyutsion rivojlanishi va shu kabilar kiradi.

Taniqli ekolog-huquqshunos olim V.V. Petrov¹ shu kungacha bo'lgan ekologik dunyoqarashlarning mohiyati va mazmuni bo'yicha ularni quyidagi ko'rinishlari bor deydi: naturalistik, iste'molchilik, alarmizm, ekologik inqiroz sabablari, harakatlar strategiyasi, o'sish va organik rivojlanish, global boshqarish, ekologik revolutsiyalar nazariyasi, muhofaza qilish va rivojlanish, sotsialistik. XXI asrga kelib BMTning yangi – barqaror rivojlanish va atrof muhit muhofazasi konsepsiyasi yuzaga keldi².

Naturalistik konsepsiya – jamiyatdan ustun turuvchi tabiatni ilohiy kuch, dono yaratuvchi, ideal borliq deb qaraydigan falsafiy oqimlar va maktablar. Bunday qarashlar tizimi tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning oddiy va oddiy-iqtisodiy shakllari davridagi kishilarga xos dunyoqarashdir.

Naturalistik konsepsiyaga qarama-qarshi bo'lgan dunyoqarash **iste'molchilik konsepsiyasi** – jamiyat qonunlarini tabiat qonunlari ustidan yoki kishilarni tabiat ustidan hukmronlik g'oyasini ilgari surish. Bunday g'oya namoyandalari jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatni iqtisodiy munosabat shakliga olib kelganlar. Ular bozor munosabatlarini shakllantirgan va bozor iqtisodiyotining boshlang'ich davrida turgan «yangi biznes» sohiblaridir. «Iste'molchilar» haqida buyuk amerikalik yozuvchi Jek Londonning o'lmas asarlarida aks ettirilgan va oltin orqasidan quvib butun borliq tabiatni faqatgina ularning iqtisodiy talablarini qondirish manbai deb qaraganlar. Hozirgi XX asr oxiri Rossiyadagi «neft va gaz baronlari» ham bularga yaqqol misol bo'la oladilar. Ular uchun boylik birlamchi, tabiat va insonlar hayoti ikkilamchidir.

Alarmizmchilar («alarpt» – talafot degan ma'noni anglatadi) – ma'lum bir partiyaga birlashmagan va aniq bir dasturga ega emas, lekin ekologik inqirozning oldini olish uchun stixiyali tarzda bor kuch va bilimlarini sarf qilayotgan olimlar, ishchilar, maishiy xizmat va sport sohasida ishlaydigan turli kasb sohiblari. «Grinpis», «Yashillar partiyasi», «Kedr» kabi oqimlar shular jumlasiga kirib, ular ko'plab uyushmalar safiga kirib 30 mln dan ortiq kishilarni birlashtirganlar.

Alarmizmchilarga yaqin bo'lgan dunyoqarash **ekologik inqiroz sabablari konsepsiyasi** – ekologik inqirozning kelib chiqish sabablari

¹ Петров В.В. Экологическое право России -М : Бек, 1997.

² A. Nigmatov, G'.Pardayev. Ekologik xavfsizlik va barqaror rivojlanish – T., 2005.

ilmiy-texnik taraqqiyot va aholi sonining tez sur'atlarda o'sib ketishi, deb qaraydiganlar. Ular sivilizatsiya va «demografik portlash» ekologik xavfsizlik darajasiga teskari proporsional ravishda va ekologik inqiroz holatidan chiqib ketish uchun demografik holatni boshqarish va tabiiy resurslarga qarab aholi sonini rejalashtirish fikrini olg'a surmoqdalar. Unda rejalashtirish har bir mamlakatning iqtisodiy ko'rsatkichlari, tabiiy sharoiti va tabiiy resurslar imkoniyatiga monand ravishda olib borilishi kerakligini e'tirof etuvchilardir.

Ilmiy-texnik revolutsiyasi va «demografik portlash» oqibatlaridan chiqib ketishni tavsiya qiluvchi g'arb sotsiologlarining harakatlar strategiyasi namoyandalari uch yo'lni ma'qul ko'radilar: *tabiatga aralashmaslik; muammosi bor tabiat qonunlariga hujum qilish yoki aralashish; atrof tabiiy muhitga kishilarni moslashtirish* orqali jamiyatni boshqarish.

Tabiatga aralashmaslik konsepsiyasi namoyandalarini «harakatsizlar» strategiyasi deyish mumkin. Chunki ular ekologik tizimlarni ayrim hudud va mintaqalarda buzilganligiga befarq bo'lishni va Yer kurrasida yashayotgan 6 mlrd dan oshiq aholining moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirmaslikni tavsiya etadilar. Tabiatga aralashmaslik prinsipini alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar – biosfera qo'riqxonasi va qo'riqxonalarda amalga oshirish mumkin, lekin ushbu tadbirni ommaviy tarzda - tabiatdan ajralgan insonlarning hayotini ko'z o'ngimizga keltirishimiz qiyin.

Muammosi bor tabiat qonunlariga hujum qilishni yoqlab chiquvchilar fikri aralashmaslik konsepsiyasidagi fikrlarga qarama-qarshi bo'lib, ular tabiat qonunlarini, ilmiy-texnik revolutsiya yutuqlaridan foydalanilgan tarzda, inson hayoti uchun xizmat qiladigan darajada o'zgartirishni taklif qilmoqdalar. Afsuski, bu oqim namoyandalari tabiat qonunlarining jamiyat qonunlaridan avval shakllanganligi, organizmlar esa ana shunday tabiat jarayonlari orqali paydo bo'lganligi va rivojlanganligini inkor etishlari hozirgi ko'rinishdagi tirik mavjudot(shular qatorida inson)larni genetik o'zgartirib yuborishdir. Bunday holat kinoko'rsatuvlarda keng namoyish qilinayotgan «mutant» odamlarni va hayvonlarni yuzaga keltirdi va tabiiy tizimlarni ishdan chiqardi.

Atrof tabiiy muhitga kishilarni moslashtirish orqali ekologik inqirozdan chiqib ketishni tavsiya etayotganlar, bir tomondan, ekologik tizimlarni tashqi kuchlarga nisbatan qarshi turish (buferlik) va o'z-o'zini tiklash qonuniyatlariga ishongan holda insonlarning harakatlarini moslashtirishni tavsiya etsalar, ikkinchi tomondan, kishilarning evolyutsion jarayonlarini

jadallashtirishni yoqlab chiqadilar. Bunday konsepsiya namoyandalari, tabiat qonunlarini ko`chirishga urinayotganlar, desak mubolag`a bo`lmaydi.

O`shish chegarasi va organik rivojlanish konsepsiyasi namoyandalari *Yer kurrasi resurslarining imkoniyatlariga monand ravishda, ilmiy-texnik va insonlarni o`shish chegarasini belgilash yoki bunday ilmiy asoslangan o`shishni chegaralash ma`lum bir region (mintaqa), hudud yoki ma`muriy chegarada amalga oshirishni tavsiya etadilar.*

Afsuski, ilmiy-texnik jihatdan rivojlanmasdan turib tez sur`atlarda o`shib borayotgan aholining hayotiy ehtiyojlarini qondirib bo`lmaydi. Ilm-fanni «konservatsiya» qilish va insonlarning o`shishini «nol» variantga tushirish 5–10 yillik tadbir emas. Bu jarayon uzoq va katta kuch talab qiladigan tadbirlardandir. Chunki aholisi tez o`shib borayotgan musulmon davlatlarida bu g`oyani, avvalambor, amalda tatbiq qilish kerak bo`ladi. Bu esa juda mushkul ishdir. Lekin «Rim klubi» a'zolarining modeli jahon iqtisodiyotining ma`lum bir tipidagi mintaqalarda ilmiy-texnik yutuqlarni hayotga keng tatbiq qilish va oilani rejalashtirishni, mahalliy iqtisodiy, madaniy, tarixiy, ma`naviy holatga qarab turib o`shish va organik rivojlanishni cheklashni tavsiya etganlar.

Global boshqaruv konsepsiyasi – atrof tabiiy muhit komponentlari yagona bir tizimda harakat qiladi va ular ajralmasdir, degan g`oyani olg`a suruvchilardir. Shuning uchun ham atrof tabiiy muhitni saqlab qolish ma`lum bir hudud yoki mamlakat doirasida emas, balki xalqaro miqyosda butun dunyo hamjamiyatining birgalikdagi tadbiri orqali amalga oshirishni yoqlab chiqqanlar. Ularning namoyandalari tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish uchun davlatlar ustidan turuvchi yagona bir tashkilotni tuzishni va bu tashkilot nafaqat boshqaruv, balki nazorat vakolatiga ega bo`lishini yoqlab chiqdilar. Globalchilar BMTning YUNEP, YUNESKO, VOZ, MOP degan tashkilotlari hozirgi kunda faqatgina davlatlarning ekologiya borasidagi faoliyatini kuzatadilar va faktlarni keltiradilar, deydilar. Afsuski, bunday oqim namoyandalari Yer kurrasidagi hamma davlatlarning suveren huquqi bo`lmish tabiiy resurslardan o`z milliy qonunlariga binoan foydalanish imkoniyatlarini osonlikcha berib qo`ymasliklarini inobatga olishmayapti. Lekin, bizning fikrimizcha, ekologik global boshqaruv tizimiga insoniyat oldinmi yoki kechmi albatta yetib boradi. Zero ma`lum bir joydagi ekologik inqiroz (Orol dengizi muammosi, Chernobil AES falokati, Oxota dengizining radioaktiv moddalar bilan zaharlanishi) mahalliy ekologik inqiroz emas, balki global miqyosidagi ta`sir kuchiga ega bo`lgan inqiroz ekanligi hammamizga ayondir.

Muhofaza qilish va rivojlanish konsepsiyasi namoyandalari jamiyatning ekologik talablarini iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish talablariga moslashtirishni taklif qiladilar. Bunday dunyoqarashlar rivojlangan «katta yettilik» davlatlarida keng targ`ib qilinyapti. Haqiqatan ham, ekologik tadbirlar iqtisodlashgandir¹. Misol tariqasida yana bir bor Orol dengizi muammosiga kelib to`xtalamiz. Paxta yakkahokimligidan O`zbekistonda olingan daromad (1960–1987 yy) Orol dengizi va uning atrofidagi ekologik inqirozni tugatishga ketadigan sarf-xarajatdan ko`ra 7–10 barobar kamdir. «Ekologik inqirozning oldini olish, – deydi nemis ekolog olimi B. Grjimek, – unga qarshi kurashdan ko`ra doimo bir necha chandon arzonroqdir»².

Ekologik revolyutsiyalar konsepsiyasi – siyosiy tuzum va kishilarni ekologik dunyoqarashini keskin ravishda revolyutsion yo`l bilan iste`molchilik psixologiyasidan ekologik talablar doirasiga o`tkazish. Ammo bu taklif qanchalik yaxshi bo`lmasin, bir qoidani esdan chiqarimaslikka undaydi – kishilik jamiyatida (tabiatdagidek) revolyutsion yo`l bilan biron-bir tadbirni amalga oshirish ularda keskin ravishda salbiy oqibatlarining yuzaga kelishiga olib keladi. Lekin hozirgi ekologik inqiroz holati ekologik ong, madaniyat, o`quv va tarbiyani keng miqyosda va jadal sur`atlarda moslashtirishni taqozo qiladi. Chunki ekologik tizimlarning evolyutsion rivojlanish qonuniyatini orqaga qaytarib bo`lmaydi, ulardagi salbiy jarayonlarni saqlab qolish va eski ijobiy ekotizimni tiklash imkoniyati keyinchalik bo`lmasligi ham mumkin.

Sotsialistik konsepsiya, uning asoschilari K. Marks va F. Engels tomonidan keng ta`riflangan dunyoqarash bo`lib, ular *atrof tabiiy muhit holatini inobatga olgan tarzda jamiyat kuchlarini bir me`yorda rejali rivojlantirishni yoqlab chiqadiganlar*. Albatta, bu dunyoqarash amalda (70-yil sovet tuzumi hukm surgan davrda) o`z ifodasini topa olmadi. Tabiatni biron-bir mamlakatda rejali muhofaza qilish yoki undan foydalanish ekologik holatga emas, balki iqtisodiy-ijtimoiy-siyosiy holatga qarab olib borilishi kerakligini isbot qildi. Tabiiy resurslarning aniq hisobini olish va ulardan rejali foydalanish biron-bir hudud yoki mamlakatda emas, balki butun bir mintaqa yoki Yer kurrasi bo`yicha global miqyosda amalga oshirish mumkindir.

Barqaror rivojlanish konsepsiyasi kelajak avlod ehtiyojlarini inobatga olgan tarzda ekologik muammolarni faqatgina ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning yechimini topish orqali kompleks ravishda mahalliy,

¹ A.N. Nig`matov. G.N. Nig`matova. Atrof muhofazasida iqtisodiy mexanizm // Iqtisod va hisobot, 10-son, 1997. – 76–77-b.

² Экологические очерки о природе и человеке. (Под ред. Б.Гржимека). – М.: Прогресс. 1998. – с. 640.

milliy, mintaqaviy va global miqyosda uyushgan tarzda hal qilish mumkin, deya e'tirof etadi. Ushbu dunyoqarash asoschisi sobiq Norvegiya premyer ministri Gro Xorlem Brundtland bo'lib, u 1987-yilda BMT qoshida tuzilgan maxsus atrof-muhit Komissiyasi tayyorlagan «Bizning umumiy kelajagimiz» degan hisobotida to'liq aks ettirilgan. Mazkur konsepsiyani amalga oshirish masalalari 1992-yil Rio-de-Janeyro shahrida bo'lib o'tgan «Atrof-muhit va rivojlanish» xalqaro konferensiyada hamda 2002-yil Yoxannes-burg shahrida bo'lib o'tgan «Barqaror rivojlanish» Xalqaro Sammitida to'liq ko'rib chiqilgan va u bo'yicha tegishli xalqaro huquq me'yorlari qabul qilingan.

Yuqorida sanab o'tilgan ekologik konsepsiyalardan tashqari dunyoning turli joylarida turlicha dunyo qarashlar tizimidagi partiyalar, oqimlar, harakatlar, kengashlar, jamg'armalar mavjud. Lekin, **ekologik konsepsiya** - tabiat qonunlari bilan jamiyat qonunlari o'zaro uyg'unlashgan va ilmiy asoslangan holda rivojlanishini yoqlab chiqadigan qarashlar tizimidir. Bunga zid bo'lgan dunyoqarashlar tizimi esa noekologik konsepsiyalar tizimiga kiradi, deb o'ylaymiz.

4. Ekologik prinsiplar (yo'naltiruvchi qoidalar)

Tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabat shakllari va konsepsiyalaridan kelib chiqqan holda ekologik munosabatlarning maqsadi va mohiyatini belgilab beradigan uchinchi qadam – kishilar o'rtasida yuzaga keladigan ekologik munosabatlar, ya'ni atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishda amal qilinishi kerak bo'lgan asosiy prinsiplar yoki yo'naltiruvchi qoidalardir. Ekologik prinsiplar tabiat va jamiyat qonuniyatlarini uyg'unlashtirishga asoslangan bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

1. Tabiiy hodisa va jarayonlar ko'pqirralidir. Shuning uchun ham ular har tomonlama obyektiv baholanishi kerak. Bu degan so'z – har bir tabiiy hodisa yoki jarayonga xalq xo'jaligining sohaviy zaruriyatiga qarab yondashish kerak. Lekin bu sohaviy yondashuv avvalambor ekologik tizimlarni saqlab qolish va ularni qayta tiklash nuqtai nazaridan amalga oshirilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

O'rta Osiyoning tabiiy sharoitida o'rmonlar qurilish yoki kimyoviy xom ashyo manbai emas, balki ekologik tizim yoki landshaftlarni bir me'yorda ushlab turuvchi element sifatida qaralishi kerak. Mintaqaning hech qancha maydonini egallamaydigan siyrak daraxtzor va butazorlar suv va tuproq muhofazasida «yashil qalqon», iqlimni mo'tadillashtiruvchi

«konditsioner», aholini madaniy dam olishini ta'minlaydigan «oromgoh» sifatida qarashni taqozo etadi.

Suv fondidagi daryolar O`rta Osiyo sharoitida sug`orish va aholining maishiy xizmati uchun mo`ljallanishi kerak. Chunki issiq iqlim (arid) sharoitida suv aholi uchun hayot manbaidir. Sibir, Uzoq Sharq kabi sovuq yoki nam iqlimli mintaqalar uchun daryolar avvalambor aholining transport xizmatini bajaruvchi va arzon energetika manbai hisoblanadi. Daryolar inson hayotida bilvosita – qishloq xo`jaligi, metallurgiya, tog`-kon, kimyo sanoati kabi suvni ko`p talab qiluvchi xalq xo`jaligi tarmoqlariga xizmat qiladi. Tabiat pastqamlari yoki jarliklari turli chiqitlar yoki maishiy axlatlar tashlaydigan «tabiiy quti» bo`lib qolmasligi lozim.

2. Tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish mintaqaviydir, ya'ni mahalliy va regional sharoitlarni (tabiiy, iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, madaniy) inobatga olgan holda ekologik tadbirlarni olib borish qoidasi demakdir. Mamlakatimiz iqtisodiy rivojining tayanchi bo`lgan tabiat boyliklaridan foydalanish va ularni muhofaza qilish, ularni har tomonlama baholashni, istiqbolli yo`nalishlarni aniqlashni, mahalliy va ekologik sharoitlarni inobatga olgan holda amalga oshirishni talab qiladi. Chunki O`zbekiston Respublikasida (umuman Yer kurrasida) tabiiy obyektlarning son va sifat ko`rsatkichlari maydon va makon bo`yicha bir tekisda joylashmagan. Biron-bir mintaqada ma'lum bir tabiiy obyekt yoki resursning mo`lligi ikkinchi bir mintaqada uning yetishmasligini qoplab bera olmaydi yoki biron-bir mintaqada ekologik xavfsiz muhit sharoiti ikkinchi bir mintaqaning ekologik inqirozini bartaraf etishga asos bo`la olmaydi.

3. Tabiiy hodisalar va jarayonlar o`zaro uzviy bog`langandir Yuqoridagi ekologik prinsiplarning davomi sifatida shuni aytish kerakki, tabiatning ma'lum bir obyektini muhofazalash yoki uni buzish qolgan tabiiy obyektlarga o`z ijobiy yoki salbiy ta'sirini albatta o`tkazadi, ya'ni «zanjir reaksiyasi» usulida ishlaydi. Masalan, tabiatda daryo va ko`llarni muhofazalash o`z-o`zidan undagi baliqlarni va suv o`tlarini muhofazalashga olib keladi. O`rmonlarni asrash esa, avvalambor, ulardagi hayvonot dunyosini saqlashga, so`ngra atmosfera havosining va suvlarning tozaligini ushlab turishga, tuproqning unumdorlik xususiyatini saqlab qolishga imkon beradi. Aksincha, o`rmonlarda tuproq unumdorligini yo`qotish o`simlik dunyosining siyraklashuviga va ularda yashovchi va oziqlanuvchi hayvonot dunyosining kamayishiga yoki qirilib ketishiga olib keladi. Ekologik tizimdagi bir obyekt muhofazasini ikkinchisi orqali amalga oshirish qonuniyatini shakllantiradi.

4. «Zanjir reaksiyasi» qonuniyatining davomi, *biro-bir tabiiy obyekt muhofazasi ikkinchi bir tabiiy obyektning zarari bo'lishi ham mumkin*. Masalan, Afrika qit'asidagi milliy bog'larda tashkil etilgan qo'riqxonalarda fillar sonining ko'payib ketishi u yerdagi o'simlik dunyosining siyrak-lashuviga va tuproq unumdorligining pasayishiga olib kelmoqda. Shuning uchun ham ma'lum bir obyekt muhofazasiga qaratilgan ekologik tadbirni qolgan tabiiy obyektlar imkoniyatlariga mos ravishda va ilmiy asoslangan tarzda amalga oshirish kerak bo'ladi.

5. Yuqorida zikr etilgan to'rt ekologik prinsip bizlardan *tabiat muhofazasiga kompleks yondashuv* prinsipini tatbiq qilishni taqozo qiladi. Tabiatni muhofaza qilish va shu bilan bir qatorda tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni biro-bir soha yoki yo'nalish bo'yicha to'liq amalga oshirib bo'lmaydi, balki unga kompleks ravishda – sohalararo boshqaruv va nazorat asosida amalga oshirishni talab etadi. O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining faoliyati xuddi ana shu komplekslik prinsipiga asoslangandir.

Umuman olganda, tabiatni muhofaza qilish, bir qaraganda, tabiiy resurslardan foydalanishga qarama-qarshi yo'nalishga o'xshaydi. Lekin ekologik tizimdagi katta yoki kichik doiradagi modda va energiya almashinuvi ham tabiiy obyektlarning birini ikkinchisiga ta'sir qilishi, ya'ni foydalanish va muhofaza qilish asosida bo'ladi. Hech qaysi bir tirik mavjudot (xoh u hayvonot yoki o'simliklar dunyosi, xoh u inson bo'lsin) atrof tabiatdan foydalanmasdan turib hayot kechira olmaydi.

Muayyan ekologik me'yordagi bu harakatlar ekologik tizimlarni ushlab turuvchi zaruriy hodisa va jarayonlar turkumiga kiradi. Bundan bir vaqtning o'zida ham tabiatni muhofaza qilish, ham foydalanish qoidalari kelib chiqadi.

Shunday qilib, jamiyatning tabiatga nisbatan yo'naltirilgan harakatlari ekologik prinsiplarga yondashgan va chuqur ilmiy asoslangan bo'lishni talab etadi. Chunki inson tabiatning bir bo'lagi, lekin uning teskarisi emas.

5. O'zbekistonning ekologik siyosati

Yer kurrasida yuzaga kelayotgan ekologik nobop muhitning chuqurlashuviga ozmi-ko'pmi O'zbekistonning ham ishtiroki bor. Mamlakatimizda yashayotgan 26 milliondan ziyod aholining yarmidan ko'pi ekologik xavfli bo'lgan muhitda istiqomat qilmoqda. Orol dengizi va uning atrofida ro'y bergan ekologik inqiroz holati sovet davrining noekologik agrar va

iqtisodiy siyosatining natijasidir. Shuning uchun ham davlatimiz, shaxsan Prezident I.A.Karimov ekologik masalalarni iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy islohotlar bilan uyg'unlashtirgan holda olib borishni lozim deb topmoqda¹.

Ekologik siyosat – davlatning atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va buzilgan tabiat komplekslarini qayta tiklash borasida olib borayotgan ichki va tashqi faoliyat majmui.

Mustaqillik sharofati tufayli O'zbekistonda quyidagi taktik va strategik ekologik yo'nalishlar ishlab chiqilgan: «1999-2005-yillarda O'zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish ishlari dasturi», "2006-2010-yillarda O'zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish ishlari dasturi", «O'zbekiston Respublikasida tabiatni muhofaza qilish va barqaror rivojlanishni ekologik ta'minlashning milliy harakatlar rejasi», «O'zbekiston Respublikasida atrof-muhit gigiyenasi bo'yicha milliy harakatlar dasturi», «Biologik rang-baranglikni saqlash bo'yicha milliy strategiya va harakatlar rejasi», "Respublikada ekologik ta'limni rivojlantirish va ekolog kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash hamda malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish istiqbollari dasturi va konsepsiyasi haqida" va boshqa me'yoriy hujjatlar.

Ushbu ekologik dastur, konsepsiya va rejalarda hozirgi kunda hamda kelajakda mamlakatimizda jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabat shakli qanday bo'lishi, uning ekologik konsepsiyasi, maqsadi va prinsiplari belgilab berilgan. Ekologik maqsad va vazifalarni amalga oshirishning taktik va strategik harakatlar dasturi va yo'nalishlari ko'rsatib o'tilgan.

O'zbekiston Respublikasi ekologik siyosatining asosiy maqsadi – fuqarolarning hayotiy zarur ehtiyoji bo'lgan ekologik xavfsiz muhitni ta'minlash uchun mamlakatimizda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va buzilgan tabiat komplekslarini qayta tiklash, ya'ni tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi iqtisodiy-ekologik munosabat shaklini qo'llashdir.

O'zbekistonning ekologik siyosati negizida fuqarolarning qulay atrof tabiiy muhitga ega bo'lish huquqini ta'minlash yotadi. Mamlakatimizda davlatning ekologik siyosati muammolari taniqli huquqshunos olim SH.H.Fayziyev tomonidan o'rganilgan. Uning monografik tadqiqotlarida davlat ekologik siyosatining yuridik tabiati, mohiyati asosiy yo'nalishlari, o'ziga xos xususiyatlari, ijtimoiy-iqtisodiy jihatlari, fuqarolarning atrof tabiiy muhitga ega bo'lish huquqini ta'minlashning davlat huquqiy mexanizmi masalalari yoritilgan.

¹ I. A. Karimov. O'zbekiston buyuk kelajak sari. –T.: O'zbekiston, 1998. –415–680-b

Ma'lumki, mustaqillik davrigacha Turkiston, keyinchalik O'zbekiston chor Rossiyasiga va so'ngra sobiq ittifoqqa xom ashyo yetkazib beruvchi chekka o'lka hisoblangan. Shuning uchun ham ular tabiiy va mineral xom ashyo zaxiralaridan maksimal holda ekstensiv ravishda foydalanganlar, ya'ni jamiyat va tabiat o'rtasida iqtisodiy munosabat shaklini qo'llaganlar. Totalitar tuzumdagi iqtisodiy munosabat shaklidan birdaniga (sakrab) ekologik munosabat shakliga o'tishning na nazariy va na amaliy iloji bor. O'zbekiston Respublikasining tanlagan yo'li tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni *iqtisodiy-ekologik shaklidan bosqichma-bosqich ekologik munosabat shakliga o'tishdan* iboratdir.

1997-yil 29-avgustda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining «Milliy xavfsizlik konsepsiyasi to'g'risida»gi qonunida mamlakatimizning ekologik dunyo qarashida quyidagilarga e'tibor berilgan¹:

– shaxsning hayotiy zarur ehtiyoji bo'lgan kishilarning sog'lig'ini muhofaza qilish va insonlarning turmushi uchun optimal holatdagi ekologik sharoitlarni yaratib berish;

– jamiyatning hayotiy zarur ehtiyoji bo'lgan oilani har tomonlama qo'llab-quvvatlash, mo'tadil ekologik vaziyatni tashkil etish, aholining sog'lig'ini ta'minlash, jismoniy baquvvat avlodni shakllantirish;

– davlatning hayotiy zarur ehtiyojlari bo'lgan – barqaror rivojlanishni ta'minlash, mintaqaviy iqtisodiy holatni mo'tadillashtirish, sog'lom hayot tarzini shakllantirish.

Shunday qilib, O'zbekiston uchun yagona – shaxs, jamiyat va davlatning hayotiy zarur ehtiyojlaridan biri bo'lgan ekologik xavfsiz muhit milliy xavfsizlikning ajralmas bir bo'lagidir. Respublikamiz ekologik siyosatining asosiy maqsadini bajarmoq uchun davlatimiz barqaror rivojlanish bilan bir qatorda muhofaza qilish va rivojlanish konsepsiyasini amalda qo'llashni ma'qul deb topdi. Bu degan so'z shaxs, jamiyat va davlatning ekologik talablarini mintaqalar bo'yicha iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish talablariga moslashtirish kerak, demakdir.

Prezident I.A. Karimovning «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» degan asari hamda bir qator yuqorida sanab o'tilgan davlatimizning Dastur, Reja va Konsepsiyalarida *atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning asosiy chora-tadbirlari* quyidagilardan iborat, deb topildi:

¹ Национальный доклад "О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан" - Т.: Chinor ENK. 1998. -С. 102

- Ekologik texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etish. Xalq xo'jalik tarmoqlaridagi tabiiy jarayonlarning keskin buzilishiga olib keladigan barcha zaharli kimyoviy moddalarni qo'llash ustidan qattiq nazorat o'rnatish. Atmosfera havosi va suvlarni insonning hayotiy faoliyati uchun zararli yoki salbiy ta'sir etadigan moddalar bilan ifloslantirishni to'xtatish;

- Qishloq xo'jalik ekinlarini, eng avvalo, g'ozani sug'orishda suvni tejaydigan texnologiyalarni keng joriy etish. Kollektor-zovur suvlarini daryolar va suv omborlariga tashlashni tartibga solish va oqova suvlarni chiqarib yuborishni batamom to'xtatish;

- Sanoat korxonalarida atmosfera havosiga, suv havzalariga va tuproqqa ifloslantiruvchi hamda zararli moddalarni tashlaganlik uchun solinadigan maxsus soliqdan keng foydalanilgan holda mas'uliyatni oshirish. Ularda zamonaviy, samarali tozalash qurilmalar tizimini joriy etish. Boshlang'ich xom ashyodan tayyor, pirovard mahsulot olgunga qadar kompleks foydalanishga imkon beradigan yangi, zamonaviy, ekologik jihatdan samarali uskunalarni o'rnatish;

- Qayta tiklanadigan zaxiralarni qayta ishlab chiqishning tabiiy ravishda kengayishini ta'minlaydigan hamda qayta tiklanmaydigan zaxiralarni qat'iy mezon asosida iste'mol qilingan holda hamma turlaridan oqilona foydalanish;

- Foydali qazilmalardan oqilona foydalanish. Boshlang'ich xom ashyodan to'liq foydalanishni ta'minlash va uning uchun eskirgan uskunalarni almashtirish, yangi texnologiyalarni joriy etish, ayrim sexlar, uchastkalar va korxonalarini rekonstruksiya qilish asosida foydali qazilmalarni sanoat usulida yanada to'liq va oqilona qazib olish. Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish uchun tog'-kon sanoatining chiqindilarini o'zlashtirishni yanada kengaytirish hamda buzilgan yerlarni qayta yaroqli holga keltirish (rekultivatsiya qilish);

- Keng maydonlardagi tabiiy sharoitlarni tabiiy zaxiralardan samarali va kompleks foydalanishni ta'minlaydigan darajada aniq maqsadli, ilmiy asoslangan tarzda o'zgartirish (daryolar oqimini tartibga solish hamda suvlarni bir havzadan ikkinchisiga tashlash, yerning suv-fizik xususiyatlarini yaxshilash, suv chiqarish va shunga o'xshash tadbirlarni amalga oshirish);

- Jonli tabiatning xilma-xilligini saqlash, tabiiy genofondni madaniy ekinlar va hayvonlarning yangi turlarini ko'paytirish hisobiga boshlang'ich baza sifatida saqlab qolish;

- Qurilish va obodonlashtirish rejalarining ilmiy asoslangan, hozirgi zamon urbanizatsiyasining barcha salbiy oqibatlarini bartaraf etadigan

tizimni joriy etish yo`li bilan shaharlarda va aholi punktlarida ekologik xavfsiz muhitni tarkib toptirish;

- Jahon jamoatchiligi e'tiborini mintaqaning ekologik muammolariga qaratish. Orol muammosi bugungi kunda chinakam keng ko'lamli, butun sayyoramizga daxldor muammo bo`lib qolganligini, uning ta'siri hozirning o`zidayoq biologik muvozanatni, bepoyon hududlarda aholining genofondlarga halokatli ta'sir ko`rsatayotganligini nazarda tutish;

- Xalqaro tuzilmalarning zaxiralari, imkoniyatlari va investitsiyalarini yuqorida zikr etilgan muammolarni hal qilishga jalb etish.

- Tabiatni muhofaza qilishning Milliy dasturida ekologik xavfsizlikni ta'minlash va yuqorida aytib o`tilgan tadbirlarni quyidagi tamoyillar asosida amalga oshirish tavsiya etilgan:

- Davlat ekologik islohotlarning yo`lboshlovchisi;
- Ekologik xarajatlarni moliyalash va ularning yangi sxemalarini jalb qilish;
- Makroiqtisodiy va sohaviy ekologik siyosatni takomillashtirish;
- Qishloq xo`jalik ishlab chiqarishini ekologiyalashtirish;
- Atrof tabiiy muhit sifatini yaxshilash maqsadini qo`yish va standartlashtirish;
- Ishlab chiqarishning ekologik talablarini chuqurlashtirish va h.k.

O`zbekiston Respublikasining yuqorida aytib o`tilgan ekologik siyosatini amalga oshiruvchi tabiat va jamiyat o`rtasidagi munosabat shakli, tabiat va jamiyat qonunlarini uyg`unlashtirish, ekologik chora-tadbirlar va asosiy tanlangan tamoyillarning hayotga tatbiq qilish mexanizmini ishlab chiqish va amalda qo`llash, O`zbekistonda jamiyat va tabiat o`rtasidagi ekologik munosabat shakliga o`tib olish imkonini beradi. Bunday ekologik siyosat shaxs, jamiyat, davlatimizning milliy xavfsizligini ta'minlashda katta xizmat qilishiga hech shubha yo`q.

6. Atrof tabiiy muhitni huquqiy muhofaza qilish zarurati

Xo'sh, ekologiya sohasida kishilik jamiyati tomonidan e'tirof etilishi mumkin bo`lgan yagona yo`l nimadan iborat, degan o`rinli savol tug`iladi. Mazkur yo`l, bizning fikrimizcha, umuminsoniyat qadriyatlarini ifoda etuvchi, xalqaro huquq prinsiplaridan kelib chiquvchi va barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta'minlovchi huquqiy-demokratik yo`ldir. Chunki turli toifadagi kishilar, davlatlar, millatlar, xalqaro uyushmalarning fikrlarini umumlashtiruvchi masala barqarorlikdir. Har bir inson avva-

lambor o`z tinchligi, sihat-salomatligi, baxtli hayoti uchun qayg`uradi, albatta. Ushbu ezgu niyatlari amalga oshirish uchun odamlar butun kuch-qudratini ishga soladilar. Ular jamoa, uyushma, oqim, davlatga birlashadilar. Insoniyatning hozirgi rivojlanish bosqichida bunday xatti-harakat kishilarning yurish-turish qoida va me`yorlarini yozma ifodasi orqaligina amalga oshiriladi. Ijtimoiy munosabatlarning ana shunday yozma ifodasi fanda **huquq** deb ataladi.

Atrof tabiiy muhit, ya`ni tabiatni muhofaza qilish, uning buzilgan qismlarini qayta tiklash va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish jarayonida kishilar o`rtasida yuzaga keladigan munosabatlar ijtimoiy ekologik munosabatlar turkumiga kiradi. Ularni esa, fanda umumlash-tirilgan tarzda ekologik munosabat, deb ataydilar.

Barqaror rivojlanish yo`lida turgan har qanday davlat uchun huquqiy demokratik davlat qurish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish pirovard maqsad hisoblanadi. Unda xalq irodasi qonunlarda aks etadi, fuqarolar esa davlat boshqaruvida faol ishtirok etishlari qonun ustuvorligini ta`minlashda va adolatni yuzaga chiqarishda so`zsiz xizmat qiladi.

Prezidentimiz Islom Karimov 2002-yil avgustdagi Oliy Majlisning II chaqiriq 9-sessiyasida qilgan ma`ruzasida O`zbekiston Respublikasida demokratik davlat qurish va fuqarolik jamiyatini o`rnatishning asosiy sohalarini ko`rsatib berdi. Unda hamma ijtimoiy munosabatlar faqatgina huquqiy yo`llar orqali tartibga solinishi kerakligi, ana o`shandagina ijtimoiy muhofazalangan bozor iqtisodiyotiga yetib borishimiz mumkinligi ta`kidlangan edi.

Ekologik munosabatlarni huquqiy tartibga solish uchun milliy va xalqaro huquqda ekologik me`yorlar va qoidalarni tabiat qonuniyatlariga mos ravishda ishlab chiqish, ularni vakolatli organ, tashkilot yoki ham-jamiyatlar tomonidan qabul qilish, uning ishtirokchilari o`rtasida ushbu me`yorlarni umummajburiy kuchga ega qilish va albatta, huquqbuzarlarga nisbatan yuridik oqibatlarni keltirib chiqarish mexanizmini yaratish zarur. Aks holda, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning huquqiy jihatdan tartibga solish imkoniyatini yuzaga chiqarish aslo mumkin emas.

Shunday qilib, ekologik munosabatlarni huquqiy tartibga solish nafaqat tabiat muhofazasiga, balki xalqlar va davlatlar o`rtasida barcha mahalliy, regional va global masalalarni tinch-totuvlik blan hal etish hamda insoniyatni barqaror rivojlanish tamoyillariga rioya qilishga olib keladi.

II BOB. EKOLOGIYA HUQUQINING TUSHUNCHASI, PREDMETI, TAMOYILLARI VA TIZIMI

1. Ekologiya huquqining tushunchasi, xususiyatlari va umumiy ekologiya tizimida tutgan o`rni

Tabiat va jamiyat o`rtasidagi o`zaro bog`liqlik turli yo`nalish va shakllarda uzoq vaqt davomida amalga oshirilib kelinmoqda.

Asrlar davomida insoniyat tabiat qonuniyatlariga moslashib, o`zining turli ehtiyojlarini qondirish uchun tabiatdan foydalanib, unga ta'sir o`tkazmoqda.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, jamiyat a'zolari ongining tobora takomillashishi, yangi mehnat qurollarining ixtiro etilishi o`z navbatida, insonning turli ehtiyojlarining rivojlanishiga olib keldi. Inson o`z ehtiyojlarini qondirish uchun tabiiy resurslardan foydalanib salbiy ta'sir ko`rsata boshladi. Jamiyat a'zolarining tabiatdan foydalanish bo`yicha ehtiyojlarining oshishi, tabiiy resurslardan foydalanish qurollari, ya'ni texnikaviy vositalarning takomillashishiga olib keldi. Ushbu holat o`z navbatida tabiatga jamiyat tomonidan bo`ladigan ta'sirlarning bir necha barobar ko`payishiga sabab bo`ldi. XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrlarda inson talakkurining rivojlanishi ilm-fanning taraqqiy etishi o`z navbatida insonning turli ehtiyojlarini qondirishga, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy negizini mustahkamlashga xizmat qildi. Albatta, yangi texnologik jarayon ish unumdorligi, iqtisodiy daromadni ko`paytirishi bilan bir qatorda tabiiy resurslarning holatiga salbiy ta'sirlarni oshirishga, shuningdek tabiat bilan jamiyat o`rtasidagi o`zaro muvozanatni buzilishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun ham tabiat va jamiyat o`rtasidagi munosabatning shunday yo`lga qo`yilishi kerakki o`zaro ta'sirlar natijasida tabiiy resurs, ekologik tizimlar holati va aholining sog`ligi, hayoti va ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarining darajasiga bo`ladigan salbiy oqibatlarni iloji boricha kamayishiga olib kelinishi zarurdir.

Muhim tabiiy resurslar hisoblangan yer, yer osti boyliklari, suv, o`simlik, hayvonot dunyosi va boshqa tabiiy zahiralarning inson, jamiyat hayotida tutgan o`rni beqiyosdir.

Shuning uchun har qanday jamiyatda tabiatdan foydalanish, uni muhofaza qilish, tabiat zahiralari kelajak avlodga meros qilib qoldirish ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Tarixga nazar solib, fikr qiladigan bo`lsak tabiat-jamiyat o`rtasidagi o`zaro munosabatlar jamiyat hayotining turli bosqichlarida turlicha shakllarda olib borilgan, har bir tarixiy rivoj-

lanish bosqichida turli foydalanish va ularni muhofaza qilishning qoida-talablari joriy etilib kelingan. Demak, jamiyatda yer, yer osti boyliklari, suv, o`simlik, hayvonot dunyosi va atmosfera havosidan foydalanish va muhofaza qilish yuzasidan ijtimoiy munosabatlar huquqiy jihatdan tartibga solinib, tabiat-jamiyat tizimida muvozanatni saqlashga xizmat qiladi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, tabiatdan foydalanish va uni muhofaza qilish bilan bog`liq ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan huquqiy chora-tadbirlar tizimi va ularning ta'sir doirasi har bir tarixiy bosqichda mavjud ilm, fan va texnika rivojlanishi hamda atrof tabiiy muhit holatining darajasiga bog`liq bo`ladi.

Shuning uchun ham XX asrda amalga oshirilgan fan-texnika revolutsiyasi natijasida yaratilgan yangi texnika vositalari, ishlab chiqarish obyektlari o`z navbatida tabiatga bo`lgan ta'sirini oshishi misli kutilmagan ekologik salbiy oqibatlarni keltirib chiqardi. Ekologik munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan ijtimoiy-huquqiy chora-tadbirlar tizimi ishlab chiqildi va amalga oshirila boshladi.

Ushub holat ekologik huquqiy munosabatlar doirasi va darajasini o`rganuvchi ekologiya huquqi fanining paydo bo`lishi va rivojlanishiga zaruriyat yaratdi.

Ekologiya huquqi – tabiat bilan jamiyat o`rtasida paydo bo`ladigan ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tomondan tartibga solishni o`rganuvchi fandır.

Ekologiya huquqi bugungi kunda O`zbekiston Respublikasining mustaqil huquq tizimida o`z o`rni va salohiyatiga ega bo`lgan alohida yo`nalish va xususiyatlarga ega bo`lgan huquq sohasi hisoblanadi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki har bir huquq sohasining mohiyati tartibga solinayotgan ijtimoiy munosabatlar doirasi va darajasiga bog`liq bo`ladi. Shu jumladan, ekologiya huquqi huquq tizimining sohasi sifatida tartibga solayotgan ijtimoiy munosabatlarning kengligi, murakkabligi, xilma-xilligi va o`ziga xos xususiyatlari bilan boshqa huquq sohaslaridan ajralib turadi.

Hammamizga ma'lumki, davlat va huquq nazariyasiga asosan huquq sohalari ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish jarayonida tutgan o`rni va ishtiroki darajasi doirasi nuqtai nazaridan mustaqil va kompleks (majmua-lashgan yoki keng qamrovli, keng tarmoqli) huquq sohaslariga bo`linishi mumkin. Mustaqil huquq sohalari ijtimoiy munosabatlarni asosan o`zining kuchi, imkoniyatlari darajasida tartibga soladi. Masalan, ma'muriy huquq, jinoyat huquqi, fuqarolik huquqi, mehnat huquqi va boshqalar.

Keng qamrovli (kompleks) ahamiyatga ega bo'lgan huquq sohalari ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda boshqa huquq sohalarining huquqiy qoida-talablari va tamoyillardan foydalanadi.

Ekologiya huquqi ham tabiat-jamiyat tizimidagi global ahamiyatga ega bo'lgan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda birinchi navbatda ekologik umummajburiy ahamiyatga ega bo'lgan tamoyil, usul va qoida-talablardan foydalanadi, ikkinchidan, ushbu murakkab ekologik muammolarni hal qilish, ularning huquqiy tartibotini ta'minlashda o'zaro bog'liq bo'lgan huquqning boshqa sohalarining kuch va imkoniyatlaridan foydalanadi. Chunki, ekologiya huquqi hal qilishga qaratilgan ekologik muammo va vazifalarning ko'lamiga kengligi, murakkab va ahamiyatliligi sababli faqatgina jamiyat hayotining ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-madaniy jabhalarida mavjud bo'lgan barcha vosita chora-tadbirlarni safarbar qilish orqali ekologik munosabatlarni tartibga solishi mumkin.

Shuning uchun ham ekologik muammolarni hal qilishga qaratilgan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda ekologik tamoyil, qoida va talablar bilan bir qatorda boshqa huquq sohalari ya'ni ma'muriy, jinoiy, fuqarolik, mehnat va xo'jalik-huquqiy vosita va qoida-talablaridan foydalanadi.

Demak, ekologiya huquqi - tabiat va jamiyat tizimida paydo bo'ladigan ekologik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan keng qamrovli va ko'p tarmoqli huquq sohalaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Shuni ta'kidlash joizki, har bir fan yoki huquq sohasi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish jarayonida tutgan o'rnini va tartibga solinayotgan munosabatlarning ko'lamiga ko'ra o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'ladi.

Shu jumladan ekologiya huquqi ham birinchi navbatda huquq tizimining alohida sohasi sifatida boshqa huquq sohalari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, huquqning umum e'tirof etilgan tamoyil, shakl va qoidalardan foydalanib, rivojlanib bormoqda.

Shuning bilan bir qatorda ekologiya huquqi tartibga solayotgan ijtimoiy munosabatlar tabiat qonuniyatlari, tabiiy resurslar, ekologik tizim va komponentlarga ta'sir etish, ya'ni holatining yomonlashishi, miqdorining kamayishi, muvozanatning buzilishi, turlarning yo'qolib ketishi va hokazolar kabi jarayonlarda paydo bo'ladi. Hammamizga ma'lumki, inson tabiat mahsuli, uning bir qismi, tabiat qonuniyatlari doirasida shakllangan, rivojlanayapti va taraqqiy etib boradi. Bir so'z bilan aytganda "Tabiat-jamiyat" tizimida tabiat beqiyos darajada ustun huquqqa, ko'lamga va

salohiyatga egadir. Shuning uchun ham jamiyat o`z taraqqiyotiga erishmoqchi bo`lsa, albatta tabiatning muqaddas, ustuvor qonuniyatlarini anglashi, e`tirof etishi, o`z xatti-harakatlarini moslashtirishi va eng muhimi o`z ehtiyojlarini qondirish bilan bog`liq harakat yo`nalishlari tabiatning holatiga bog`lab rivojlantirishi lozim bo`ladi. Ko`rib turibmizki, ekologik huquqiy munosabatlarni tartibga solishda tabiiy qonuniyatlarning ustuvorligi o`z navbatida ekologiya huquqining boshqa huquq sohalaridan farq qiluvchi, ajralib turuvchi xususiyatlari mavjudligini taqozo etadi. Ushbu xususiyatlar birinchidan, ekologik munosabatlarni tartibga solishda tabiat qonuniyatlarini ustunligini ta`minlash; ikkinchidan, jamiyat hayotida shakllangan ekologik umummajburiy tamoyil, qoida-talablarning ijtimoiy munosabatlarini tartibga solishda qo`llash; uchinchidan, ekologik munosabatlarni tartibga solish mexanizmida konstitutsiyaviy, ma`muriy, mehnat, jinoiy, fuqarolik, xo`jalik-huquqiy chora-tadbirlaridan foydalanish va to`rtinchidan, ekologik muammolarni hal qilishda jamiyat hayotida ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va ma`naviy-madaniy jabhalarini chora-tadbirlarini keng safarbar qilish bilan belgilanadi.

Ekologiya huquqi murakkab ta`limot tizimiga ega bo`lib, tabiat qonuniyatlari va jamiyat qonunlarining o`zaro moslashishi, muvofiqlashi natijasida shakllanadi, rivojlanyapti va taraqqiy etadi. Shuning uchun ham tabiatda bo`ladigan o`zgarishlar, voqea-xodisalar bilan bog`liq nazariy ta`limot va bilimlar o`z navbatida jamiyatning tabiat sir-asrorlari, ilmini chuqurlashtirishga xizmat qiladi. Chunki, tabiiy bilimlarni o`rganish o`z navbatida jamiyatning tabiat bilan bo`ladigan o`zaro munosabatlarini uyg`unlashtiradi, har bir davlat ekologik siyosatini yo`nalishlarini oqilona belgilashga xizmat qiladi.

Bugungi kunda tabiat qonunlarini o`rganish tabiiy resurslarning rivojlanishi, o`zaro bog`liqligini darajasi ekologik tizimdagi muayyan tabiiy resurs, tur va komponentlar sifat va miqdoriy o`zgarishlari, ularga bo`ladigan ta`sir doiralarini aniqlash yoki bir so`z bilan aytganda tabiat ilmini o`rganishda tabiiy fanlar tizimida o`z yo`nalishi, xususiyatlariga ega bo`lgan ekologiya fani tobora rivojlanib bormoqda.

Biz ekologiya huquqi fanini chuqurroq o`rganmoqchi bo`lsak, avvalambor "Ekologiya fani" haqidagi umumiy tushuncha va yo`nalishlarini yetarli anglashimiz kerak bo`ladi.

Ekologiya – murakkab tizimga ega bo`lgan, tirik organizmlarning yashash sharoiti va shu organizmlarning o`zlari yashab turgan muhit bilan o`zaro murakkab munosabatlarini o`rganuvchi fandir.

1866-yilda nemis biolog o'z ilmiy asarida birinchi bo'lib "Ekologiya" atamasini fanga kiritib, uning ma'nosini tirik organizmlarning o'zaro va ularning yashash muhiti bilan bog'liqligini o'rganuvchi ta'limot sifatida ifodalaydi.

Ekologiya atamasi yunoncha "oikos" – turar joy, yashash muhiti, uy, - "logos" – ta'limot, degan ma'noni bildiradi. Bir so'z bilan aytganda, ekologiya biz yashab turgan muhit, uy, vatanimiz haqidagi fandır.

Ilm, fan-texnikaning rivojlanishi tabiat haqidagi bilimlarning kengayishi va o'z navbatida tabiat-jamiyat tizimidagi o'zaro ta'sirlarning keskinlashishi ekologiya biologiya fanining kichik bir qismidan ajralib, alohida fan sifatida rivojlanishiga olib keldi. Ekologiya – tabiat fanlarining barcha soha va tarmoqlariga kirib borib, jamiyat hayotining muhim jabhalari hisoblangan iqtisodiyot, siyosat, ma'naviyat-madaniyat, ijtimoiy majmualarni qamrab oldi. Tabiat va jamiyat hayotining barcha soha va yo'nalishlarini qamrab olgan ushbu jarayon, ya'ni "Ekologiyali-zatsiyalashtirish" asosida bugungi kunda murakkab tizimga ega bo'lgan, global ahamiyatdagi ekologiya fani shakllandi. Ekologiya fani hozirgi kunda 70 ga yaqin "Tabiat-jamiyat tizimida" gi ta'limot va g'oyalar majmuasini o'z ichiga oladi, ya'ni, odam ekologiyasi, iqtisodiyot ekologiyasi, muhandislik ekologiyasi, agro ekologiya, kimyoviy ekologiya, huquqiy ekologiya va boshqalar. Demak, ekologiya huquqi fani global ahamiyatdagi ekologiya fanining tarkibiy qismlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Shuning bilan bir qatorda ekologiya huquqi fanini oldida "Tabiat-jamiyat tizimi" da turli shakl va yo'nalishlarda paydo bo'ladigan o'zaro ta'sirlarni barqarorlashtirish, harakat yo'nalishlarini aniqlash, jamiyat a'zolarining tabiatdan foydalanish bilan bog'liq ehtiyojlarini qondirish me'yorlarini o'rnatish, tabiat qonunlari darajasida atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish talablarini belgilash kabi ma'suliyatli vazifalarni yuklaydi.

2. Ekologiya huquqi fanining rivojlanish tarixi

Hammamizga ma'lumki, tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirni kuzatish, tadqiq etish uzoq tarixiy jarayonga egadir.

Yuqorida ta'kidlanganidek, ekologiya atamasi 1866-yilda fanga kirib keldi va ekologiya fani biologiya fani tarkibidan ajralib chiqdi va o'z yo'nalishlari bo'yicha rivojlanib bormoqda. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, insonning tabiat ilmiga bo'lgan qiziqishi, tabiiy resurslarning holatini kuzatish, o'rganish, tabiat boyliklarini asrab-avaylash, muhofaza

qilish bilan bog`liq ta'limotlarni jamiyat rivojlanish tarixining barcha bosqichlarida kuzatishimiz mumkin.

Insonning tabiat bilan bog`liqligi nafaqat maxsus tadqiqotlarda balki jamiyat a'zolarining turmush tarzi, diniy va ijtimoiy urf-odatlarini bilan bog`lanib ketganligini kuzatishimiz mumkin.

Jamiyatning tabiatga bo`ladigan o`zaro ta'sir doirasi va darajasini inson ongi, mehnat qurollari va boshqa ishlab chiqarish vositalari takomillashuvi bilan bog`lab kuzatishimiz mumkin.

Yangi mehnat qurollari, fan-texnika kashfiyotlari o`z navbatida tabiiy resurslardan ko`proq foydalanish, turli ehtiyojlarni qondirishni ta'minlaydi va o`z navbatida tabiiy resurslar holatiga bo`ladigan salbiy ta'sirlar darajasini oshirib bordi. Tabiatga bo`ladigan zararli va xavfli ta'sirlarni kamaytirish, ularning oldini olish, tabiat boyliklarining holatini yaxshilash bilan bog`liq izlanish, tadqiqot, ta'limotlar rivojlanib boraveradi. Ushbu jarayon o`z navbatida tabiat-jamiyat tizimidagi munosabatlarni takomillashtiradi, ekologik bilimlarning rivojlanishiga olib keladi.

Tabiatda bo`ladigan o`zgarishlarni kuzatish, ularning holatini tadqiq etishda xorijiy olimlar qatorida bizning yurtimiz olim va allomalari Al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayxon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abdurazzoq Samarqandiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Sulton Balxiy, Maxsud ibn Vali va boshqalar ulkan hissa qo`shganlar.

Shuni ta'kidlashni istardikki, XIX asrgacha tabiat bilan jamiyat o`rtasidagi munosabatlar keskinlashmagan, salbiy ta'sirlar doirasi kengaymaganligi, bir so`z bilan aytganda tabiiy-ijtimoiy zaruriyatning mavjud emasligi tabiatni muhofaza qilish bilan bog`liq ta'limotlar alohida, maxsus olib borilmagan. XIX asrdan boshlab ilm-fanda yangi kashfiyotlar, yangi mehnat qurollari, texnika vositalari paydo bo`lishi tabiat-jamiyat o`rtasidagi munosabatlar tizimiga keskin burilish yasadi. Tabiatga bo`lgan jamiyatning ta'sirlari, ya'ni antropogen ta'sirlar ortib boraverdi. Bu esa o`z navbatida ekologiya fanining rivojlanishiga olib keldi.

Ekologiya huquqi – tabiat bilan jamiyat o`rtasida o`zaro ta'sirlar natijasida paydo bo`ladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishni o`rganuvchi fan va huquq tizimining alohida sohasi sifatida o`z rivojlanish tarixiga egadir.

Biz tabiat-jamiyat tizimidagi qadimiy-tarixiy jarayonni o`rganishni oson bo`lishi maqsadida shartli ravishda uch bosqichga bo`lamiz:

1. Sotsialistik tuzumgacha bo`lgan boy tarixiy davr (1017-1924-yil-largacha bo`lgan bosqich);

2. Sotsialistik tuzum (1924-1990-yilgacha);
3. Mustaqillik davri (1991-yildan hozirgacha).

Birinchi-boy tarixiy bosqich eramizdan avvalgi ming yilliklardan XX asrning 20-yillarigacha bo`lgan davrni o`z ichiga olib, tabiiy resurslardan foydalanish va muhofaza qilish qoida-talablarining turli-tumanligi, o`ziga xos xususiyatlarini kuzatishimiz mumkin.

Jamiyatning tabiat bilan bog`liq munosabatini tartibga solish odamlar qabila-qabila bo`lib birlashib, o`z hududlarida yer, o`rmon, hayvonot dunyosi va resurslaridan foydalanish qoida-talablari joriy qilinib kelingan.

Inson ongining rivojlanishi yangi mehnat quollarining vujudga kelishi natijasida tabiat boyliklaridan foydalanish miqdori va o`z navbatida ta`sir ko`rsatish darajasi ortib bordi.

Yurtimizda davlatchilik shakllana boshlashi, rivojlanishi bilan jamiyatdagi huquqiy munosabatlar takomillasha bordi. Ushbu huquqiy munosabatlar tizimida yer, suv, o`rmon va hayvonot dunyosidan foydalanishning qoida-talablari ham takomillashib bordi. Tarixiy merosimiz xisoblangan "Avesto" va boshqa diniy urf-odatlarda ham tabiatdan foydalanish bilan bog`liq qoidalarni uchratishimiz mumkin. Albatta, ushbu qoidalar mahsus qoida sifatida shakllanmagan bo`lsada jamiyat a`zolarining tabiatga bo`lgan munosabatini tartibga solib turishga xizmat qilgan.

Tabiatdan foydalanish qoida-talablari jamiyat a`zolarining diniy qoida-talablari, urf-odatlariga aholining turmush tarziga aylana borib, insonning tabiatdan foydalanish, uni avaylab asrash bilan bog`liq majburiyatlari, javobgarlik choralari belgilanib boriladi.

Ayniqsa, eramizning o`rta asrlarida davlatchilikning rivojlanishi va taraqqiy etishida tabiiy resurslarning ahamiyati cheksiz hisoblanib, yer-suvdan foydalanish qoida-talablari rivojlana bordi. Ayniqsa, musulmon huquqining manbalari va boshqa tarixiy-huquqiy ahamiyatdagi merosimizda yer-suv, o`simlik va hayvonot dunyosidan foydalanish talablari, ularni muhofaza qilish majburiyatlari, javobgarlik choralari kabi qoidalar belgilangan bo`lib, ushbu sohada munosabatlarni tartibga solishga katta ahamiyat birilgan.

Shuni alohida ta`kidlash joizki, XX asrning 20-yillarigacha bosib o`tilgan boy tarixiy evolyutsion jarayonda tabiatdan foydalanish, uni asrab-avaylash bilan bog`liq umummajburiy ahamiyatga ega bo`lgan qoida-talablar o`ziga xos xususiyatlarga ega bo`lib, birinchidan, ushbu qoida-talablar alohida maxsus tizimga ega bo`lmay, mulk bilan bog`liq qoidalar tizimida rivojlangan, ikkinchidan, tabiat boyliklaridan foydalanish va ularni asrab-avaylash qoida-talablari aholining madaniyati va turmush

tarziga singib ketganligi o`z navbatida huquqiy munosabatlarni rivojlantirishga xizmat qilgan.

XX asrning 20-yillaridan boshlab, zaminimizda sotsialistik tuzumning o`rnatilishi, O`zbekiston SSR ning ittifoqdosh respublikalar tarkibida agrar davlat sifatida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi tabiiy resurslardan foydalanish va muhofaza qilish yangi huquqiy qoida-talablarning joriy etilishi bilan bog`liqdir.

1917-yilda Yer haqida Dekretning imzolanishi mavjud tuzum uchun muhim ahamiyatga ega bo`lib, yerga nisbatan xususiy mulk shaklining bekor qilinishi, pomesliklar, yer egalari yerga milliy lashtirilishi, ya'ni davlat tasarrufiga o`tishi, yerlarni ishchi, dehqonlarga berilishi kabi tamoyillar belgilangan. Ushbu dekretga asoslanib, yer kodeksi, yer osti boyliklari haqida, o`rmon va suv resurslari va tabiiy obyektlardan foydalanish haqidagi nizomlar qabul qilindi.

1939-yilda O`zbekiston SSR ning yer-suv kodeksi qabul qilinishi yer va suv resurslaridan foydalanish va muhofaza qilish munosabatlarini tartibga soluvchi birinchi kodifikatsiyalashgan hujjat hisoblanadi.

1941-yilda O`zbekiston SSRning "Qishloq xo`jaligida suvdan foydalanish to`g`risida" gi qonunning qabul qilinishi esa o`z navbatida qishloq xo`jaligida yer va suvdan foydalanish va ularni muhofaza qilishning rivojlanishini ko`rsatadi.

1957-1963-yillarda barcha ittifoqdosh respublikalarda, shu jumladan, O`zbekiston SSR da ham "Tabiatni muhofaza qilish to`g`risida" gi qonuni qabul qilinib, birinchidan, tabiatni muhofaza qilishning tamoyillari, asosiy qoida-talablari mustahkamlanadi, ikkinchidan, tabiatni muhofaza qilish bilan bog`liq ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish va o`rganishda alohida urg`u beriladi.

Xalq xo`jalik maqsadlarida tabiiy resurslardan keng foydalanish o`z navbatida tabiiy resurslar holatining yomonlashishiga, tabiatni muhofaza qilishning ijtimoiy-iqtisodiy zaruriyati paydo bo`la boshlaydi.

Shuni alohida ta`kidlash kerakki, 1963-yilgacha yer, yer osti boyliklari, o`rmon, suv va boshqa tabiiy resurslardan foydalanish va muhofaza qilishning huquqiy-nazariy asoslari "Yer huquqi" fani dasturida belgilangan edi, ya'ni bir so`z bilan aytganda, tabiatni muhofaza qilishning huquqiy holati "Yer huquqi" fani tizimida o`rganilib kelindi. Bu holat tabiatni huquqiy muhofaza qilish nazariy –amaliy jihatdan keng miqyosda o`rganishga imkon bermas edi.

1963-yildan Ittifoq miqyosida “Tabiatni huquqiy muhofaza qilish” o`quv dasturi tasdiqlanib, tabiatni muhofaza qilishning asosiy yo`nalishlari ilmiy-amaliy jihatdan asoslanib beriladi.

Fan-texnikaning tobora rivojlanib borishi, xalq xo`jaligi tarmoqlarida ishlab chiqarish samaradorligining o`shishi, qishloq xo`jaligida paxta “yakkahokimligi” ning ilgari surilishi, mexanizatsiya va melioratsiya tizimlarining rivojlanishi o`z navbatida tabiatni muhofaza qilishning huquqiy asoslarini takomillashtirish zaruriyatini talab qila boshladi.

1986-yilda “Yer huquqi” fani va “Tabiatni huquqiy muhofaza qilish” maxsus kursi o`rniga “Tabiiy resurslar huquqi va atrof-muhitni muhofaza qilish huquqi” o`quv dasturi tasdiqlanib, barcha “ittifoqdosh” respublikalarda shu jumladan, bizning respublikamiz oliy yuridik o`quv yurtlarida nazariy-huquqiy asoslari o`rganila boshlandi.

1986-yillarda “sovet” lar davlatining ko`plab mintaqalarida, ayniqsa O`zbekistonda 30-40 yil davomida olib borilgan noto`g`ri ekologik siyosat oqibatida ekologik muammo keskinlashib, Orol dengizi va orolbo`yi mintaqasida, Navoyi, Buxoro, Sariosiyo, Bekobod, Chirchik kabi viloyat va shaharlarda yerlarning sho`rlanish darajasi, suvlarning ifloslanishi, atmosfera havosi holatining yomonlashishi, aholining hayoti va sog`ligi darajasining pasayishi, turli kasalliklarning ko`payishi kabi salbiy holatlar paydo bo`lgan edi. Mana shunday sharoitda “Tabiat-jamiyat tizimidagi o`zaro munosabatlarni birinchi navbatda tabiatning ustuvorligini tan olish tamoyilining joriy etilishi asosida tabiiy resurslardan foydalanish huquqiy asoslarini o`rganishni taqozo etadi.

1987-1989-yillarda yurist-ekolog olimlar tomonidan “Ekologiya huquqi” o`quv dasturini joriy etish va ekologiyaning huquqiy asoslarini yaratish g`oyasi ilgari surilib keldi va ba`zi respublikalarda joriy etila boshladi.

O`zbekiston Respublikasida “Tabiat-jamiyat” tizimidagi o`zaro munosabatlarining ilmiy jihatdan asoslangan huquqiy asoslarini yaratish 1991-yilda respublikamiz mustaqillikka erishgandan so`ng amalga oshira boshlandi.

1991-yilda Toshkent Davlat yuridik institutining Ilmiy Kengashi qarori bilan “Ekologiya huquqi” fanining o`quv dasturi tasdiqlandi. O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, Yer Kodeksi, “Tabiatni muhofaza qilish to`g`risida”, “Davlat sanitariya nazorati to`g`risida”, “Suv va suvdan foydalanish to`g`risida”, “Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to`g`risida”, “Atmosfera havosini muhofaza qilish to`g`risida”, “Ekologiya ekspertizasi to`g`risida”, “O`rmon to`g`risida”, “O`simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risida”, “Hayvonot dunyosini

muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi qonunlari va ushbu sohadagi qonunchilik hujjatlari O'zbekiston Respublikasi "Ekologiya huquqi" fanining huquqiy asoslarini mustahkamladi.

1999-yilda O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash milliy Dasturi" asosida bakalavriat va magistratura tizimlari uchun "Ekologiya huquqi" o'quv Dasturi hamda ushbu dasturni yanada rivojlantirish maqsadida "Ekologik-huquqiy javobgarlik", "Yer huquqi muammolari", "O'rmon huquqi", "Suv huquqi", "Tog' huquqi" kabi maxsus o'quv kurslari dasturlari ishlanib chiqildi va tasdiqlandi.

Hozirgi kunda "Tabiat-jamiyat tizimidagi o'zaro munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga solishning ilmiy-amaliy asoslari "Ekologiya huquqi" fani asosida olib borilmoqda.

3. Ekologiya huquqining asosiy yo'nalishlari va predmeti

Tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirlar natijasida turli ijtimoiy munosabatlar paydo bo'ladi. Ushbu sohada ijtimoiy munosabatlarni biz ijtimoiy-ekologik munosabatlar deb ataymiz.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, ijtimoiy-ekologik munosabatlar shakli, mazmuni jihatdan turli-tuman bo'lib, ushbu munosabatlarni tartibga solishda ham keng qamrovli chora-tadbirlar amalga oshirilishini taqozo etadi.

Ijtimoiy-ekologik munosabatlarni yo'nalishlarini ilmiy jihatdan asoslangan holda oqilona aniqlash o'z navbatida, ushbu munosabatlarni tartibga solish huquqiy mexanizmini ixchamlashtiradi va amalga oshirishga yordam beradi.

Bugungi kunda tabiat-jamiyat tizimidagi ijtimoiy munosabatlar uchta quyidagi asosiy yo'nalishlarda paydo bo'ladi:

1. Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish bilan bog'liq ekologik - huquqiy munosabatlar;

2. Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bilan bog'liq ekologik-huquqiy munosabatlar;

3. Aholini ekologik xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan ekologik-huquqiy munosabatlar.

Ushbu ekologik-huquqiy munosabatlar yo'nalishlari o'z mazmun-mohiyatiga ko'ra bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, jamiyatning tabiat bilan o'zaro ta'sirlar tizimida tutgan o'rni muammolarni hal qilishda qo'llaniladigan chora-tadbirlari, uslublari va o'ziga xos xususiyatlari bir-biridan farq qiladi.

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish - yer, yer osti boyliklari, suv, oʻrmon, hayvonot va oʻsimlik dunyosi hamda atmosfera havosini muhofaza qilish, tabiiy hosilalar va ekologik komplekslarni saqlash, qayta tiklash, atrof muhitning biologik xilma-xilligini taʼminlash bilan bogʻliq qoida-talab, chora-tadbirlarning yigʻindisi hisoblanadi. Ayniqsa, XX asrda tabiiy muhitni muhofaza qilish yoʻnalishiga katta eʼtibor berilib, har bir davlatda turli dastur, rejalar va qonunchilik hujjatlari qabul qilinganidir.

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish bilan bogʻliq chora-tadbirlarni amalga oshirishga qaratilgan qonunchilik hujjatlari, qoida-talablari muhofaza ahamiyatidagi ijtimoiy-ekologik munosabatlarini tartibga soladi.

Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish deganda, jamiyat aʼzolarining oʻz ehtiyojlarini qondirish maqsadida tabiatning foydali qismlarini oʻzlashtirishi tushuniladi.

Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish tizimi - jamiyatning turli ehtiyojlarini qondirish maqsadida yer, yer osti boyliklari, suv resurslari, atmosfera havosi, oʻsimlik va hayvonot dunyosidan foydalanishga qaratilgan ilmiy jihatdan asoslangan davlat dastur va rejalar, qonunchilik hujjatlari qoida-talablari asosida tartibga solinadi.

Tabiiy resurslardan foydalanish bilan bogʻliq umummajburiy qonunchilik hujjatlari qoida-talablari foydalanish ahamiyatidagi, ijtimoiy - ekologik munosabatlarni tartibga soladi.

Ekologik munosabatlar tizimida tabiiy resurslar, yaʼni yer, yer osti boyliklari, suv, oʻsimlik va hayvonot dunyosidan foydalanish keng va muhim oʻrinni egallaydi. Chunki, juda qadimdan inson tabiatdan foydalanib kelmoqda va tabiiy resurslardan foydalanishning miqdori, muddati va tartibi har bir davlatda qatʼiy ravishda belgilanib, tobora rivojlanib bormoqda. Chunki, tabiiy resurslardan oqilona foydalanmaslik oqibatida tabiatda turli ekologik muammolar paydo boʻlishi va ekologik inqirozning keskinlashishiga olib kelishi mumkin.

Shuning uchun ham respublikamiz mustaqilligining dastlabki kunlaridan boshlab, tabiiy resurslardan faqat ilmiy jihatdan asoslangan, yaʼni oqilona foydalanish chora-tadbirlar tizimi orqali amalga oshirishga alohida eʼtibor berilmoqda.

Aholining ekologik xavfsizligini taʼminlash - antropogen taʼsirlar natijisida paydo boʻladigan ekologiya vaziyati va ofati mintaqalarida barqaror tabiiy muhitni saqlash, aholining hayoti va sogʻligiga taʼsir koʻrsatuvchi ekologik xavfli va zararli taʼsirlarni oldini olish bilan bogʻliq keng qamrovli chora-tadbirlar tizimidan iborat.

Ekologik xavfsizlik bilan bog`liq muammolar va ularni bartaraf etish bilan bog`liq chora-tadbirlar 1980-1985-yillarda namoyon bo`lib, amalga oshirib kelinmoqda.

Ekologik xavfsizlik o`n yillar davomida respublikamiz hududida tabiiy resurslardan oqilona foydalanmaslik va tabiatni muhofaza qilish qoida-talablariga muntazam amal qilmaslik sharoitida xalq xo`jaligi sohaslarida olib borilgan ishlab chiqarish jarayoni natijasida yuzaga keldi. Demak, yer, yer osti boyliklari, suv, o`rmon, hayvonot, o`simlik dunyosi va atmosfera havosini muhofaza qilish va foydalanish kabi davlat ekologik siyosatining ikki muhim yo`nalishlaridagi qoida-talablarini ta'minlamaslik o`z navbatida, tabiat-jamiyat tizimida yangi yo`nalishi hisoblangan aholining ekologik xavfsizligini ta'minlash bilan bog`liq huquqiy munosabatlarni paydo bo`lishga sabab bo`ladi.

Ekologik xavfsizlik - tabiat-jamiyat tizimining barqaror holati bo`lib, bunda atrof tabiiy muhit, tabiiy resurslar holati, jamiyat hayoti va inson sog`ligiga xavfli ta'silarni oldini olish va bartaraf etish tizimini ko`zda tutadi.

Ekologik xavfsizlikni ta'minlash bilan bog`liq huquqiy munosabatlar tizimi - atrof tabiiy muhit barqarorligi, aholining sog`ligiga xavfli ta'sir etuvchi omillarni kamaytirish, oldini olish, cheklash va bartaraf etishga qaratilgan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy sohadagi quyidagi chora-tadbirlarni o`z ichiga oladi:

- ekologik xavfli hudud, ekologiya ofati mintaqalarini aniqlash;
- ekologiya ekspertizasini joriy etish;
- ekologik xavfli va zararli ishlab chiqarish obyektlarini passportlashtirish;
- xavfli va zararli ishlab chiqarish turlari faoliyatiga ruxsatnomalar berish;
- tabiiy ofat, sel, toshqin va texnogen avariyalarni aniqlash, oldini olish;
- aholining ekologik-huquqiy madaniyatini oshirish;
- aholining sanitariya-gigiyena sharoitlarini yaxshilash va boshqalar.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, yuqorida tavsiflangan ekologik huquqiy munosabatlar davlat ekologik siyosatining asosiy yo`nalishlarni tashkil etadi.

Ekologiya huquqi bir-biri bilan chambarchas bog`liq bo`lgan ekologik huquqiy munosabatlarning birligi va yaxlitligi asosida namoyon bo`ladi.

Ma'lumki, har bir fan shu jumladan huquq sohasi o`ziga tegishli ijtimoiy munosabatlar tizimini o`rganish va tartibga solish nazariy-amaliy qoida-talablar tizimiga ega bo`lib, ushbu fanning predmetini tashkil etadi.

Ekologiya huquqi huquq tizimining alohida sohasi sifatida ijtimoiy-huquqiy munosabatlar yo`nalishlarini o`rganish va tartibga solishni qamrab oluvchi o`z predmetiga egadir.

Ekologiya huquqining predmeti - atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va aholining ekologik xavfsizligini ta'minlash jarayonida paydo bo`ladigan ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tomondan tartibga solishdan iboratdir.

4. Ekologiya huquqining tamoyillari, usullari va tizimi

Har bir fan sohasi, shu jumladan ekologiya huquqi fani ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish jarayonida o`z yo`nalishlari, ya'ni tamoyillarga ega bo`lib, o`z navbatida har bir fan sohasining maqsad va vazifalaridan kelib chiqadi.

Ekologiya huquqining tamoyillari - tabiat-jamiyat tizimidagi o`zaro munosabatlar yo`nalishi, chegaralarini belgilab berishda ekologik-huquqiy mexanizmining barqarorligini kafolatlashda va qonunchilik qoida-talablarning ekologik munosabatlarini tartibga solish tartibini belgilashda muhim ahamiyatga egadir.

Bizga ma'lumki, ekologiya huquqi tabiat bilan jamiyat o`rtasidagi o`zaro munosabatlarni huquqiy tartibga soladi. Shu jumladan, tabiatning inkor etib bo`lmaydigan qonuniyatlari va ijtimoiy xatti-harakatlari tartibga soluvchi jamiyat-davlat qonunlari mavjud - ekologiya huquqi tamoyillarining asosiy vazifasi shundan iboratki, tabiiy qonuniyatlarning ustuvorligini tan olgan holda jamiyat a'zolarining tabiatga bo`lgan xatti-harakatlarini ilmiy asoslangan holda yo`naltirishdan iboratdir.

Tabiat va jamiyat o`rtasidagi o`zaro munosabatlar juda xilma-xil va murakkab bo`lganligi uchun ham ekologiya huquqining tamoyillarini quyidagi tizimga bo`lishimiz mumkin.

1. Davlat va huquqning umumiy tamoyillari;
2. Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishga oid tamoyillar;
3. Tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga qaratilgan tamoyillar.

Ekologiya huquqi huquq tizimining sohasi sifatida ekologik munosabatlarni tartibga solishda davlat va huquqning quyidagi tamoyillaridan foydalanadi:

- Qonuniylik;
- Ijtimoiy adolat;

- Oshkoralik;
- Ishontirish va majburlov choralarning hamkorligi;
- Shaxslarning huquq va burchlarining birligi va boshqalar.

Atrof tabiiy muhit barqarorligini ta'minlash va tabiatni muhofaza qilishning asosiy tamoyillari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Biosfera va ekologiya tizimlari barqarorligi hozirgi va kelguchi avlodning genetik fondini saqlash;

- Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishda tabiat qonuniyatlari ustuvorligini tan olish;

- Fuqarolarning hayot uchun qulay tabiiy muhitga ega bo'lish huquqini ta'minlash;

- Jamiyatning ekologik, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy manfaatlarini uyg'unlashtirish;

- Tabiatni muhofaza qilish sohasida milliy, mintaqaviy va xalqaro uyg'unlashtirish;

- Tabiatni muhofaza qilish chora-tadbirlarining tabiiy resurslardan foydalanish tadbirlaridan ustuvorligini tan olish;

- Tabiatni muhofaza qilish faoliyatini rag'batlantirish;

- Tabiiy resurslar holatini tiklash majburiyligi;

- Ekologiya ekspertizasini o'tkazishning majburiyligi;

- Ekologik qonunchilik qoidalarni buzganlik uchun javobgarlikning qo'llanilishi va boshqalar.

Tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga qaratilgan ijtimoiy munosabatlar quyidagi tamoyillar doirasida tartibga solinadi:

- Tabiiy resurslardan faqat ilmiy asoslangan holda oqilona foydalanishning zarurligi;

- Tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish faoliyatini rag'batlantirish;

- Yer, yer osti boyliklari, o'simlik va hayvonot dunyosidan maxsus foydalanlik uchun haq to'lash va umumiy asosda foydalanganlik uchun haq to'lamaslik;

- Yerlardan belgilangan toifalar doirasida maqsadli foydalanish;

- Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning ustivorligi;

- Tabiiy resurslar kadastrini yuritish majburiyligi va boshqalar.

Tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, davlat va ekologik funksiyasi ushbu tamoyillar asosida va doirasida amalga oshirilib, atrof tabiiy muhit barqarorligini ta'minlash, aholining ekologik xavfsizligini ta'minlash va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga xizmat qiladi.

Ekologiya huquqi o`z predmeti, yo`nalishlari, maqsad va vazifalariga ega bo`lgani kabi o`z usullariga ham ega, ushbu usullar tabiat-jamiyat tizimidagi ijtimoiy munosabatlar holatiga ta'sir etish orqali katta ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi paytda ekologik munosabatlar qatnashayotgan jismoniy va yuridik shaxslar xatti-harakatlarini to`g`ri yo`nalshtirish uchun turli usullar qo`llanilib, ularning ko`lami ortib bormoqda.

Ekologik huquqiy munosabatlar tizimida quyidagi usullardan foydalaniladi:

1. Ekologizatsiyalashtirish

2. Ma'muriy-huquqiy

3. Fuqaroviy-huquqiy

Ekologizatsiyalashtirish usuli bugungi kunda jamiyat hayotining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy jabhalariga tobora kirib borib, tabiat qonuniyatlarining ustivorligini ta'minlash, tabiatni muhofaza qilish chora-tadbirlarining ishlab chiqarish jarayoniga qo`llanilishi sog`lom ekologik muhitga erishish zaruriyatini oldimizga qo`ymoqda, ushbu usul orqali shaxs, davlat va jamiyat hayotining barcha jabhalarining ekologik qoida-talablar asosida olib borishini taqozo etadi.

Ma'muriy-huquqiy usul - davlat va huquqning muhim usullaridan biri bo`lib, davlatning majburlov chora-tadbirlarining qo`llanilishda namoyon bo`ladi.

Ekologiya huquqida ma'muriy-huquqiy usul keng qo`llanilib, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va aholining ekologik xavfsizligini ta'minlovchi qoida-talablarning belgilanishi, barcha yuridik va jismoniy shaxslari tomonidan qabul qilinishining majburiyligi, ekologik qoida-talablarni buzganlik uchun javobgarlik chora-tadbirlarining qo`llanilishida katta ahamiyatga egadir.

Fuqaroviy-huquqiy usul ekologiya huquqida tobora rivojlanib borayotgan usul sifatida bevosita ekologik-huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining tengligi, mulkning daxlsizligi, moddiy rag`batlantirish, tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanishda iqtisodiy chora-tadbirlarning qo`llanilishida namoyon bo`ladi.

Ekologiya huquqi - tabiat-jamiyat tizimidagi murakkab munosabatlarni tartibga soladi, shuning uchun ham turli tushunchalar, institutlar, toifalar keng qo`llanib, ekologik-huquqiy qoida-talablarni qo`llanilishi va mazmunini ochib berishga xizmat qiladi.

Ekologik huquqiy munosabatlar tizimini o`rganishni oson bo`lishi uchun o`ziga xos institut, toifa va nazariy qoidalar majmuini birlashtirgan holda ekologiya huquqi o`z tizimiga ega.

Ekologiya huquqining tizimi - ekologik munosabatlarni tartibga solishdagi ahamiyati va mazmuniga ko`ra asosiy institut, toifa va nazariy-huquqiy masalalarning ma'lum tartibda joylashishidir.

Biz murakkab ekologik huquqiy munosabatlar yo`nalishlarini tahlil qilish va o`rganishni yengillashtirish maqsadida ekologiya huquqi tizimini ikki qismi, ya'ni umumiy va maxsus qismga bo`lib o`rganamiz.

Ekologiya huquqining umumiy qismi

- tabiat va jamiyat o`rtasidagi o`zaro bog`liqligi;
- ekologiya huquqining tushunchasi, predmeti va tizimi;
- tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi;
- ekologiya sohasida davlat boshqaruvi;
- ekologiya nazorati va ekologiya ekspertizasining huquqiy holati;
- ekologiya qonunchilikni buzganlik uchun javobgarlik kabi mavzularni;

- o`z ichiga olib, tabiatni muhofaza qilish va ulardan foydalanishning ilmiy-nazariy jihatlari, huquqiy asoslari, ekologik-huquqiy mexanizmi va uning elementlarining umumiy ekologik-huquqiy qoidalarni belgilaydi.

Maxsus qismi esa tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va muhofaza qilish bilan bog`liq quyidagi:

- yerlarni muhofaza qilish va ulardan foydalanishning huquqiy holati;

- suv resurslarini muhofaza qilish va ulardan foydalanishning huquqiy holati;

- yer osti boyliklarining huquqiy holati;

- o`simlik dunyosidan foydalanish va muhofaza qilishning huquqiy holati;

- hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanishning huquqiy holati;

- atmosfera havosini muhofaza qilishning huquqiy holati;

- muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning huquqiy holati;

- xalq xo`jaligi sohalari va aholi punktlarida atrof tabiiy muhitni huquqiy muhofaza qilish;

- atrof tabiiy muhitni xalqaro-huquqiy muhofaza qilish kabi har bir tabiat obyektining huquqiy holatini qamrab oluvchi maxsus ahamiyatdagi ekologik-huquqiy qoidalarni o`z ichiga oladi.

III BOB. EKOLOGIYA HUQUQINING MANBALARI

1. Ekologiya huquqi manbalarining tushunchasi, xususiyatlari va tizimi

Har bir fan, huquq sohasi o'z manbalariga ega bo'lib, ushbu manbalar asosida rivojlanadi.

Tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tartibga solishda yordam beradigan, qatnashadigan huquqiy hujjatlar ekologiya huquqining manbasi sifatida qaralishi mumkin.

Ekologiya huquqining manbalari sifatida me'yoriy-huquqiy hujjatlar hisoblanadi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, har qanday huquqiy hujjat manba bo'lib xizmat qilmaydi.

Ekologiya huquqining manbasi sifatida qaralayotgan huquqiy hujjat quyidagi talablarga javob berishi kerak:

1. Vakolatli davlat organlari tomonidan qabul qilinganligi;
2. Belgilangan doirada majburiy ahamiyat kasb etishi;
3. Ekologik qoida-talablarni belgilashi;
4. Rasmiy shakl, tuzilish, amal qilish muddatlari va boshqa atributlarga ega bo'lishi, hokazo.

Ekologiya huquqining manbalari deganda – atrof-tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va aholining ekologik xavfsizligini ta'minlash bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda xizmat qiladigan qonunchilik hujjatlari tushuniladi.

Ekologik munosabatlarni tartibga soluvchi konstitutsiyaviy qoidalar, O'zbekiston Respublikasi qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmon va qarorlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari, Maxsus vakolatli davlat boshqaruv organlari hamda mahalliy davlat hokimiyat organlarining me'yoriy hujjatlari yig'indisi ekologik qonunchilik hujjatlari tizimini tashkil etadi.

Ekologiya huquqining manbalari keng qamrovli ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishi uchun ham ularni quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Yuridik kuchi bo'yicha manbalarni qonunlar va qonunosti me'yoriy hujjatlarga bo'linadi.

2. Ekologik munosabatlarni tartibga solish yo'nalishlari bo'yicha:
 - tabiatni muhofaza qilish qonunchiligi;
 - tabiiy resurslardan oqilona foydalanish qonunchiligi;
 - aholining ekologik xavfsizligini ta'minlash qonunchiligi.

3. Munosabatlarni tartibga solish predmeti bo`yicha:

- umumiy va maxsus ekologik qonunchilik hujjatlari.

4. Huquqiy tartibga solish holati bo`yicha moddiy va protsessual ahamiyatidagi qonunchilik hujjatlari.

5. Qonunchilik hujjatlarining tizimi bo`yicha oddiy kodifikatsiyalashgan manbalar.

6. Qonunchilik hujjatlarining qo`llanilish doirasi bo`yicha:

- hududiy-mintaqaviy

- respublika miqyosida

- xalqaro miqyosidaga manbalar va hokazo.

Demak ekologiya huquqining manbalari ekologik munosabatlarni tartibga solishda tabiiy qonunlar va jamiyat qonunchilik hujjatlarini mujassamlantirgan holda tartibga soladi. Bu esa o`z navbatida ekologik qonunchilik hujjatlarining hajmini ko`payishiga olib keladi.

Tabiat-jamiyat tizimida o`zaro munosabatlarni tartibga solishda bir tomondan qonun, farmon, qaror, nizom kabi me'yoriy hujjatlar, ikkinchi tomondan, ushbu qonun hujjatlarini qo`llanilishiga yordam berish va davomiyligini ta'minlashda ekologik normativ, standart va yo`riqnomalar kabi minglab me'yoriy-texnik ahamiyatdagi hujjatlar qo`llaniladi.

Ekologiya huquqining manbalari boshqa huquq sohalari manbalariga chambarchas bog`liq bo`lib, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish tamoyillari, usullari, qoidalarini qo`llashda umumiylikka egadir.

Lekin shuning bilan bir qatorda o`ziga xos xususiyatlarga ham ega bo`lib, boshqa huquq sohalari qonunchilik hujjatlari mazmun-mohiyatidan farq qiladi.

Ular muhim ahamiyatga ega bo`lib, birinchidan, ekologiya sohasida ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda tabiiy qonuniyatlar ustuvorligini e'tirof etadi, ikkinchidan, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishda jamiyat-davlatning mavjud barcha vosita va tadbirlaridan foydalanadi.

Ekologik qonunchilik hujjatlari birinchidan, tabiatning ustivor qonunlarini jamiyat-davlat qonunchilik hujjatlari bilan mujassamlantiradi, ikkinchidan, tabiatni muhofaza qilish va ulardan foydalanishning huquqiy holatini belgilash va kafolatlashda boshqa huquq sohalari ya'ni konstitutsiyaviy huquq, ma'muriy huquq, mehnat huquqi, moliya huquqi, qishloq xo`jalik huquqi, jinoyat huquqi va fuqarolik huquqi kabilarining qonunchilik hujjatlari qoida-talablarini ekologik masalalarni hal qilishga yo`naldiradi.

Demak, ekologiya huquqining manbalari atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, aholining ekologik xavfsizligini ta'minlash bilan bog'liq jarayonlarda paydo bo'ladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladigan qonunchilik hujjatlari tizimidan iboratdir.

Ekologik qonunchilik hujjatlari murakkab tizimga ega bo'lib, o'z mazmun-mohiyatiga ko'ra biz ularni o'rganishni oson bo'lishi uchun uch asosiy qismga bo'lib o'rganamiz:

1. Ekologiya huquqining konstitutsiyaviy asoslari;
2. Ekologiya sohasidagi O'zbekiston Respublikasining qonunlari tizimi;
3. Ekologiya sohasidagi qonunosti me'yoriy hujjatlar tizimi.

2. Ekologiya huquqining konstitutsiyaviy asoslari

Ekologiya huquqining asosiy manbasi bo'lib O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi hisoblanadi.

Konstitutsiyamizda shaxs, jamiyat va davlatning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy-huquqiy, madaniy-ma'rifiy sohalaridagi asoslari mustahkamlangan bo'lib, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bo'yicha davlat-huquqiy mexanizmining shakllantirishda muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Shuning uchun ham Konstitutsiyada belgilangan qoidalar orqali jismoniy va yuridik shaxslar ekologik huquq, burchlari va erkinliklarini ifoda etadilar.

Shuni alohida ta'kidlash joizki O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida tabiat-jamiyat tizimidagi o'zaro munosabatlarni tartibga soluvchi maxsus qoida-talablar ham belgilangan bo'lib, ekologiya huquqi manbalarining poydevorini tashkil etadi.

Asosiy qonunimizning 50, 54, 55 va 100-moddalarida tabiatni muhofaza qilish, tabiiy boyliklarimizdan oqilona foydalanish bilan bog'liq ekologik qoida-talablar mustahkamlangandir.¹

Konstitutsiyamizning 50-moddasida "Fuqarolar atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majburdirlar" – deb, belgilanib fuqarolarning ekologik majburiyatlarini konstitutsiya darajasida mustahkamlaydi.

"Jamiyatning iqtisodiy negizlari" – deb nomlangan XII-bobda, respublikamiz hayotining iqtisodiy asoslari ya'ni mulkchilik masalalari,

¹ O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi –T.: O'zbekiston, 2003.

xo`jalik yuritish va tadbirkorlik faoliyatining kafolatlari belgilanib, hozirgi paytda bozor munosabatlarni rivojlantirish amalga oshirilayotgan islohotlarni chuqurlashtirishda ahamiyati beqiyosdir.

Ushbu bobning 54-moddasida quyidagicha belgilangan: “Mulkdor mulkiga o`z xohishicha egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi. Mulkdan foydalanish ekologik muhitga zarar yetkazmasligi, fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatning huquqlarini hamda qonun bilan qo`riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart”.

Ushbu moddada birinchidan, mulk huquqining mazmuni e`tirof etilsa, ikkinchidan, mulkdan foydalanish huquqiga ega bo`lgan jismoniy va yuridik shaxslarning xo`jalik va ishlab chiqarish jarayonida ekologik muhitga ziyon yetkazmasligi ya`ni ularning ekologik majburiyatlari mustahkamlanadi.

Konstitutsiyaning 55-moddasida “Yer, yer osti boyliklari, suv, o`simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zahiralar umum-milliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir” deb ifodalangan bo`lib, davlat ekologik siyosatining asosiy tamoyillarini o`z ichiga oladi.

Ushbu konstitutsiyaviy qoidaning ahamiyati shundaki, birinchidan, mustaqilligimizning moddiy asosini tashkil etuvchi tabiiy boyliklarning xalqimizning boyligi, mulki ekanligi, ikkinchidan, tabiiy resurslardan faqat oqilona foydalanish zarurligi, uchinchidan, respublikamiz tabiati davlat muhofazasiga olinganligi, ya`ni ekologik-huquqiy munosabatlarni davlat tomonidan kafolatlanishi kabi muhim tamoyillarni mustahkamlaydi.

Asosiy qonunimizning XXI bobida mahalliy davlat hokimiyati organlarining huquqiy holati belgilangan. Ushbu bobning 100-moddasida mahalliy davlat hokimiyat organlari vakolatlarining asosiy yo`nalishi sifatida - atrof muhitni muhofaza qilish kabi ma`suliyati e`tirof etilgan.

Konstitutsiyadagi qoida talablar ekologik huquqiy munosabatlar tizimidagi asosiy tamoyillarni mustahkamlaydi.

Ushbu konstitutsiyaviy tamoyillar asosida atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va aholining ekologik xavfsizligini ta`minlashga qaratilgan qonun, farmon, qaror, nizomlar kabi me`yoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilinadi.

3. O`zbekiston Respublikasi qonunlari-ekologiya huquqining maxsus manbasi sifatida

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qoida-talablari va tamoyillari asosida atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va aholining ekologik xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan qonunlar qabul qilinadi.

Asosiy qonunimizda davlat ekologiya siyosatining asosiy yo`nalishlari belgilansa, ushbu konstitutsion qoidalarga mos ravishda qabul qilinadigan qonunlarda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanishning talablari, mexanizmi mustahkamlanadi.

Respublikamiz mustaqilikka erishgandan so`ng O`zbekiston Respublikasining qo`yidagi qonunlari qabul qilindi:

1. O`zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to`g`risida" gi qonuni;

2. O`zbekiston Respublikasining "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to`g`risida" gi qonuni;

3. O`zbekiston Respublikasining "Davlat sanitariya nazorati to`g`risida" gi qonuni;

4. O`zbekiston Respublikasining "Suv va suvdan foydalanish to`g`risida" gi qonuni;

5. O`zbekiston Respublikasining "Atmosfera havosini muhofaza qilish to`g`risida" gi qonuni;

6. O`zbekiston Respublikasining "O`simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risida" gi qonuni;

7. O`zbekiston Respublikasining "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risida" gi qonuni;

8. O`zbekiston Respublikasining "Yer kodeksi";

9. O`zbekiston Respublikasining "Yer osti boyliklari to`g`risida" gi qonuni;

10. O`zbekiston Respublikasining "Davlat yer kadastri to`g`risida" gi qonuni;

11. O`zbekiston Respublikasining "O`rmon to`g`risida" gi qonuni;

12. O`zbekiston Respublikasining "Ekologik ekspertiza to`g`risida" gi qonuni;

13. O`zbekiston Respublikasining "Metrologiya to`g`risida" gi qonuni;

14. O`zbekiston Respublikasining "Standartlashtirish to`g`risida" gi

qonuni;

15. O'zbekiston Respublikasining "Xizmat va mahsulotlarni sertifikatlashtirish to'g'risida" gi qonuni;

16. O'zbekiston Respublikasining "Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatlari favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to'g'risida" gi qonuni;

17. O'zbekiston Respublikasining "Gidrotexnika inshootlarining xavfsizligi to'g'risida" gi qonuni;

18. O'zbekiston Respublikasining "Radiatsiya xavfsizligi to'g'risida" gi qonuni;

19. O'zbekiston Respublikasining "Chiqindilar to'g'risida" gi qonuni va boshqalar.

Ushbu qonunlarda tabiatni muhofaza qilish, tabiiy obyektlardan oqilona foydalanish va aholining ekologik xavfsizligini ta'minlash bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlarning maqsadi, vazifasi, obyekt va subyektlari, tabiiy resurslarning huquqiy holati, ushbu sohada yuridik va jismoniy shaxslarning huquqlari, majburiyatlari, erkinliklari, kafolatlari va vakolatlari, tabiiy resurslardan foydalanish va ularni muhofaza qilish tartibi, muddati va talablari, ekologik qonunchilik talablarini buzganlik uchun yuridik javobgarlik chora-tadbirlari kabi ekologik-huquqiy qoida talablari belgilangandir.

Shuning uchun ham yuqorida ta'kidlangan O'zbekiston Respublikasining Qonunlari ekologik munosabatlarni tartibga solish uchun qabul qilingan bo'lib, ekologiya huquqining maxsus manbasi sifatida e'tirof etiladi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, tabiat-jamiyat tizimidagi o'zaro ta'sirlar, ya'ni ekologik ijtimoiy munosabatlarning doirasi keng va murakkab bo'lib, ularni tartibga solish jarayonida jamiyat va davlat hayotining barcha vositalaridan foydalanadi, ya'ni nafaqat ekologiya huquqining maxsus qoida-talablaridan, balki boshqa huquq sohaslarining qoida-talablarini muvofiqlashtirgan holda qo'llaniladi.

Demak, ekologik huquqiy mexanizmni ta'minlashda turli huquq sohaslarining quyidagi me'yoriy hujjatlari ham ekologiya huquqining manbasi sifatida ham qaraladi:

1. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi;
2. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi;
3. O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi;
4. O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi va boshqalar.

Ushbu qonun hujjatlari ham ekologik qoida talablarni belgilagan holda ekologiya huquqidagi maxsus qoida-talablar bilan bog`liq ravishda ekologik qonunchilikni buzganlik uchun intizomiy, ma'muriy, jinoiy, fuqarolik javobgarlikni qo`llash, tabiatdan foydalanganlik uchun soliq va turli to`lovlarni to`lash bilan bog`liq jarayonlarni tartibga soladi.

Ekologiya sohasidagi O`zbekiston Respublikasining Qonunlari davlat ekologik-huquqiy mexanizmini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega bo`lib, qonun osti me'yoriy hujjatlar bilan o`zaro bog`liq ravishda ekologik munosabatlarni tartibga soladi.

4. Qonun osti me'yoriy hujjatlarning ekologiya huquqidagi tutgan o`rni va ahamiyati

Ekologiya huquqining manbalari tizimida qonunosti me'yoriy hujjatlarning tutgan o`rni beqiyosdir. Hammamizga ma'lumki, konstitutsiyaviy tamoyillar va O`zbekiston Respublikasining qonunlarida tabiatni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan foydalanish va ekologik xavfsizlikni ta'minlashning umumiy va maxsus qoida-talablari belgilanadi, mavjud ekologik munosabatlar tartibga solinadi.

Lekin, ekologik huquqiy munosabatlar doimo o`zgaruvchan, rivojlanib turadigan tabiat-jamiyat o`rtasida paydo bo`ladi. Ayniqsa, muhim tabiiy obyektlarimiz hisoblangan yer, yer osti boyliklari, suv, o`simlik va hayvonot dunyosi va atmosfera havosi o`zaro bog`liq holda doimiy o`zgaruvchan bo`lib, respublikamizning turli mintaq va hududlarida har xil tabiiy holatda mavjuddir. Shuning uchun ham respublikamiz viloyat, shahar va tumanlarining tabiiy holati bir-biridan farq qiladi. Ushbu hududda tabiatni muhofaza qilish, tabiiy boyliklardan oqilona foydalanish qoida-talablarini belgilash va amalda qo`llashda mahalliy tabiiy o`zgaruvchan hududlarning holati, o`ziga xos-xususiyatlari e'tiborga olinishi juda muhim hisoblanadi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, amaldagi aksariyat asosiy qonunlarimiz o`zgaruvchan, turli tabiiy hududlarimizning o`ziga xos-xususiyatlarini belgilashning iloji yo`q. Mana shunday sharoitda qonunlarda mustahkamlangan qoida-talablarni mahalliy tabiiy hududlarda qo`llashda, ekologik muammolarni hal qilishda qonun osti me'yoriy hujjatlardan foydalaniladi.

Demak, qonun osti me'yoriy hujjatlarimizning asosiy maqsadi va vazifasi, konstitutsiyaviy tamoyillar, qonunlarda belgilangan maxsus qoida-talablarni amalda qo`llanilishini osonlashtirish, ma'muriy

hududlarning tabiiy holati asosida me'yoriy qoida-talablarni belgilash, ularning hayotiyligini ta'minlash va asosiy qoida-talablarni barcha yuridik va jismoniy shaxslarga yetkazishdan iborat bo'ladi.

Ekologiya huquqining qonun osti me'yoriy hujjatlari ham murakkab tizimga ega bo'lib, ekologik me'yorlar doirasi, qo'llanilishi tartibi, amal qilish muddati hamda markaziy va maxsus davlat boshqaruv organlari, mahalliy davlat hokimiyat organlari tomonidan qabul qilish ahamiyatiga ko'ra quyidagi tarkibiy qismlardan iborat bo'lishi mumkin.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari va Vazirlar Mahkamasining qarorlari;

2. Maxsus vakolatli davlat boshqaruv organlarining me'yoriy hujjatlari (qaror, nizom, yo'riqnom, normativ va standartlar).

3. Mahalliy davlat hokimiyat organlarining me'yoriy hujjatlari.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari va Vazirlar Mahkamasining qarorlari amaldagi qonun hujjatlari asosida qabul qilinib, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurlardan oqilona foydalanish, ekologik xavfsizlikni ta'minlash bilan bog'liq qoida-talablarni belgilaydi va begilangan doirada umum majburiy ahamiyat kasb etadi.

Xususan, Respublika yer fondidan foydalanish samaradorligini oshirish maqsadida "Yerdan foydalanish samaradorligini oshirish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni qabul qilingan bo'lib, yer qonunchiligini yanada takomillashtirishga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, ekologiya sohasida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 28-oktabr 508-sonli "Biologiya resurslaridan oqilona foydalanish, ularni O'zbekiston respublikasiga olib kirish va uning tashqarisiga olib chiqish ustidan nazoratni kuchaytirish to'g'risida" gi qarori;

"O'zbekiston Respublikasining Biologik rang-baranglikni saqlash bo'yicha milliy strategiyasi va harakatlar rejasi to'g'risida"gi 1998-yil, 1-aprel, 139-sonli qarori; "Chimyon – Chorvoq zonasi tabiiy boyliklarini saqlash hamda hududni o'zlashtirishga kompleks va izchillik bilan yondoshishni ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2000-yil 10-mart, 83-sonli qarori va boshqa yuzlab yer, yer osti boyliklari, o'simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish va ulardan foydalanish bilan bog'liq qarorlarining ahamiyati kattadir.

Ushbu sohadagi farmon va qarorlar belgilangan doirada vazirlik, davlat qo'mitalari, idoralar, korxonalar, tashkilot, muassasalar va jismoniy shaxslar uchun me'yoriy ahamiyat kasb etadi.

Ekologiya sohasida maxsus vakolatli davlat boshqaruv organlari hisoblangan O'zbekiston Respublikasi tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi qishloq va suv xo'jaligi vazirligi, O'zbekiston Respublikasining sog'liqni saqlash vazirligi, O'zbekiston Respublikasining Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi davlat geologiya va mineral resurslar qo'mitasi kabi organlari o'z vakolatlari doirasida me'yoriy hujjatlarni qabul qilib, ma'lum tabiat obyekti sohasidagi ekologik qoida-talablarni belgilaydi.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi yer, yer osti boyliklari, o'simlik va hayvonot dunyosi, atmosfera havosini muhofaza qilish va ulardan foydalanish tartibini belgilaydigan ekologik normativ, standartlarni tasdiqlaydi, nizomlar va yo'riqnomalarni ishlab chiqadi va tasdiqlaydi, barcha yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishi shart bo'lgan qarorlar qabul qiladi va hokazo.

Ekologik qonunchilik hujjatlari tizimida mahalliy davlat hokimiyat organlarining me'yoriy hujjatlari har bir viloyat, shahar, tuman hududida tabiatni muhofaza qilish, tabiiy boyliklardan oqilona foydalanish bilan bog'liq qoida-talablarni belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 100-moddasiga asosan mahalliy davlat hokimiyat organlarining asosiy vakolatlari tizimida atrof muhitni muhovaza qilish belgilangan bo'lib, ushbu sohada ularning ma'suliyatini oshirishga xizmat qiladi.

Ayniqsa, mahalliy davlat hokimiyat organlarining tabiatni muhofaza qilish bo'yicha, egalik va foydalanish uchun yer, o'rmon uchastkalarini ajratib berish, tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun mahalliy soliq-to'lovlarini joriy etish bilan bog'liq qarorlarni qabul qilib, ushbu hududagi barcha yuridik va jismoniy shaxslar uchun umumajburiy ahamiyat kasb etadi.

Demak, qonun osti me'yoriy hujjatlar muhim ahamiyatga ega bo'lib, konstitutsiyaviy tamoyillar va qonun hujjatlarini qo'llanilishini va ularning hayotiyiligini ta'minlab ekologiya huquqi manbalarini yanada takomillashtirishga xizmat qiladi.

IV BOB. TABIIY RESURSLARGA NISBATAN MULK HUQUQI

1. Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi tushunchasi va uning xususiyatlari

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 55-moddasida yer, yer osti boyliklari, suv, o`simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy xaziralar umummilliy boylikdir deb qayd etilgan. O`zbekistonning Asosiy qonuni tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi masalasini ularni umummilliy boylik deb tan olish yo`li bilan hal etgan. Tabiiy resurslar boshqa mol-mulk kabi O`zbekiston Respublikasining iqtisodiyotini rivojlantirishning moddiy asosidir.

O`zbekiston Respublikasi hududidagi yer, yer osti boyliklari, suv, o`simlik va hayvonot dunyosi, havo xavzasiga nisbatan mulk huquqi O`zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksida, Yer kodeksida, "O`zbekiston Respublikasida mulkchilik to`g`risida"gi va tabiiy resurslar to`g`risidagi boshqa qonunlarda belgilangan.

Mulk huquqi tabiiy resurslarni kimga tegishligini va mulkdorlarning tabiiy resurslarga nisbatan vakolatlarini anglatadi. Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi mulkiy huquq obyektlarini egalik qilish, foydalanish hamda tasarruf etish jarayonlarida namoyon bo`ladi.

Tabiiy resurslarga yer, suv, yer osti boyliklar, o`simlik va hayvonot dunyosi kiradi. Ekologiya huquqi obyekti bo`lib, tabiat obyektlari, tabiiy resurslar va komplekslar hisoblanganligi sababli ekologik qonun hujjatlari bilan faqat tabiiy holatdagi obyektlarga mulkchilik munosabatlari tartibga solinadi. Masalan, "O`simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risida"gi qonunning 1-moddasiga va "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risida"gi qonunning 1-moddasiga muvofiq tabiiy sharoitda o`sadigan o`simlik va tabiiy erkinlik holatida yashaydigan yovvoyi hayvonlar yuzasidan vujudga kelgan munosabatlar mazkur qonunlar bilan tartibga solinadi.

O`zbekiston Respublikasining qonunlariga muvofiq tabiiy resurslar asosan davlat mulki hisoblanadi. O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 214-moddasiga muvofiq yer, yer osti boyliklari, suv, havo bo`shlig`i, o`simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy boyliklar respublika mulki hisoblanadi. Ushbu kodeksning 170-moddasi yerga va boshqa tabiiy resurslarga bo`lgan mulk huquqi Fuqarolik kodeksi bilan birgalikda boshqa qonunlarda ham belgilanishini ko`zda tutadi.

Bundan tashqari, tabiiy resurslarga nisbatan mulkchilik masalasi Yer kodeksining 16 va 18-moddalarida, Yer osti boyliklar to'g'risidagi, Suv va suvdan foydalanish to'g'risidagi, "O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi, "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi qonunlarning 3-moddasida, "O'zbekiston Respublikasida mulkchilik to'g'risida"gi qonunning 19-moddasida mustahkamlangan.

O'zbekistonda faqat ayrim hollarda, ya'ni Yer kodeksining 18-moddasida ko'zda tutilgan yer uchastkalari jismoniy va yuridik shaxslarning mulki bo'lishi mumkin. Shuningdek, "O'zbekiston Respublikasida mulkchilik to'g'risida"gi qonunning 19-moddasida yer (qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda, tartibda va shartlarda mulk qilib berilgan yerlardan tashqari), yer osti boyliklari, ichki suvlar, respublika hududi doirasidagi havo havzasi, o'simlik va hayvonot dunyosi O'zbekiston Respublikasining mutlaq mulki hisoblanadi.

Mulkchilik huquqi institutidagi ekologik va iqtisodiy belgilar o'zaro bog'liqdir. Yerni bir joyda ko'chmas mulk, boshqa joyda esa bizni o'rab turgan tabiiy muhitning tarkibiy qismi deb atash mumkin. Bir obyektida ham ekologik, ham iqtisodiy belgilarning omuxta bo'lib kelishi bu institutni xarakterlaydigan bir qator yangi, qo'shimcha belgilarni, ya'ni "moddiylashtirilganlik", "bebaho" kabi belgilarni paydo qiladi.

Atrof tabiiy muhitning tarkibiy qismi bo'lsalarda, o'zlarining obyektiv sifatlariga ko'ra o'zlashtirish yoki mulkka aylantirish ashyosi bo'la olmaydigan tabiiy zahiralari "moddiylashtirilmasdan" qoldiriladilar. Masalan, atmosfera havosi, iqlimiy zahiralari va shunga o'xshagan tabiat ko'rinishlarini mulkka aylantirib bo'lmaydi. Ularning ba'zilaridan, masalan atmosfera havosidan davlatning tashqi chegaralarini, uning yurisdiksiya (sud qilish huquqi)si amalga oshiriladigan hududni belgilash maqsadida foydalanish mumkin. Bu holat endi mulkka emas, balki mustaqillikka, ya'ni iqtisodiy emas, siyosiy toifaga taalluqlidir. Shuning uchun ham "O'zbekiston Respublikasida mulkchilik to'g'risida"gi qonunning 19-moddasida mulk huquqining obyektini sifatida bevosita atmosfera havosi emas, balki havo havzasi belgilangan.

Tabiiy obyektlar bilan mulkning bizni o'rab turgan tabiiy muhitdan ajralmaslik xususiyatiga mos ravishda tabiiy va ijtimoiy obyektlar o'rtasidagi farq belgilanadi.

Tabiiy obyekt bir vaqtning o'zida ham tabiiy obyekt, ham mulk bo'lib qolaveradi va uni atrof muhitdan ajratib bo'lmaydi. Ekologik bog'liqlikning bunday yo'qotilishi tabiiy zahiralarga nisbatan mulkchilikning

to'xtatilishiga va qonuniy asoslar bo'lganda moddiy va ashyoviy boyliklarga nisbatan mulkchilik huquqini vujudga kelishiga sabab bo'ladi. Ammo bunda faqat qonuniy ravishda foydalanish jarayonida tabiiy resurs atrof tabiiy muhitdan chiqarilib olinsa, u foydalanuvchining mulki hisoblanadi. Masalan, "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi qonunning 16-moddasida foydalanuvchilar tutib olingan hayvonot dunyosi obyektlariga nisbatan mulk huquqiga egadirlar. Bunda, ushbu qonunning 3-moddasiga asosan davlat mulki bo'lgan obyekt foydalanish jarayonida xususiy mulkka aylanadi.

Tabiiy resurslar inson tomonidan yaratilmasligi, ularning cheklangan miqdorda mavjudligini va eng asosiysi insonning xo'jalik va o'zga faoliyati natijasida ularning kamayib ketishi, nobud bo'lishi tabiiy obyektlarning bebaholigi yoki bahosini mavjud emasligini anglatadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tabiiy resurslardan foydalanishning iqtisodiy asoslariga e'tibor kuchayadi. Tabiiy obyektlarning haqiqiy bahosini aniqlash murakkab, ammo bu yerlar va boshqa tabiiy obyektlarning pulga chaqilgan bahosi bo'lishini ham tabiatdan foydalanganlik uchun haq to'lash lozimligini inkor etmaydi. Amaldagi qonunlarda ham bu holat ko'rsatib o'tilgan. O'zbekiston Respublikasining Yer kodeksiga muvofiq yerning normativ bahosi ma'lum sifatli yer uchastkasining joylashishi va sifatini ko'rsatadigan ko'rsatkich sifatida aniqlanadi. Bunda belgilangan davrda olinishi mumkin bo'lgan eng katta foyda ham nazarda tutilishi shart.

O'zbekiston Respublikasi Yer kodeksining 28-moddasida shunday deyiladi: "O'zbekiston Respublikasida yerdan foydalanganlik uchun haq to'lanadi. O'z egaligida va foydalanishida hamda mulkida yer uchastkalari bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslar yer uchun haq to'laydilar. Yer uchun haq har yili to'lanadigan yer solig'i shaklida olinadi, uning miqdori yer uchastkasining sifatiga, joylashishiga va suv bilan ta'minlanish darajasiga qarab belgilanadi. Yer uchastkalari ijaraga berilganda yer uchun haq ijara haqi shaklida olinadi, uning miqdori taraflarning kelishuviga muvofiq belgilanadi, lekin u yer solig'i stavkasining bir baravaridan kam va uch baravaridan ko'p bo'lmasligi kerak, yerdan qishloq xo'jalik ehtiyojlari uchun foydalanilgan taqdirda yer solig'i stavkasining bir baravari miqdorida bo'ladi".

Yer, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy boyliklar - tabiatning asosiy obyektlari - asosan davlat mulkini tashkil etadi. Bu esa tabiiy zahiralarning o'ziga xos alohida mohiyati bilan, shuningdek tabiiy boyliklardan oqilona foydalanish va

ularning muhofazasini ta'minlash singari zamonaviy jamiyat oldida turgan vazifalarning murakkabligi bilan aniqlanadi.

Jamiyat ixtiyorida bo'lgan tabiiy boyliklardan olinadigan eng katta foyda tabiiy shart-sharoitlarni dunyo miqyosida saqlab qolish, qayta tiklash va yaxshilash ishlariga uyg'un bo'lishi lozim, zero bu shart-sharoitlar odamlarning hozirgi va kelgusi avlodlari hayoti uchun maqbul bo'lmog'i shart. Bu masalalarni hal etish har kimning ham qo'lidan kelavermaydi, bundan tashqari ular alohida mulkdorlarning manfaatlariga ham mos emas.

Yer, yer osti boyliklari, suv va havo kengliklariga, nabotot va hayvonot dunyosiga nisbatan yagona mulkchilik huquqi tabiiy obyektlarni davlatdan ajratib bo'lmasligi shart qilib qo'yiladi. Bu obyektlarning belgilangan narxi, bahosi yo'q, shu sababdan ularning mahsulot yoki pul shaklidagi ekvivalenti mavjud emas. Qonunlarda ularni sotib olish yoki sotib yuborish mumkin emas deyilgan. Bu holat ularning yuqorida tilga olingan pul shaklidagi ekvivalenti yo'qligidan kelib chiqadi.

Yerga nisbatan mulk huquqi masalasiga alohida e'tibor berish kerak, chunki u agrar iqtisodiyotning o'q ildizidir. O'zbekiston aholisining 60 foizi qishloqlarda yashashini hisobga oladigan bo'lsak, yerga nisbatan mulk huquqi butun O'zbekiston iqtisodiyotini belgilovchi mezondir. Tarixiy, yuridik va iqtisodiy manbaalardan ko'rish mumkinki, Markaziy Osiyoda yerga nisbatan mulkchilik huquqi klassik suratda mavjud bo'lmagan, ya'ni ekin ekiladigan yerlarning asosiy qismi (sug'oriladigan yerlar) asrlar davomida davlatning irrigatsiya tizimi qaroviga muhtoj bo'lgan. L.S. Sobolev o'zining 1874-yilda chop etilgan maqolasida shunday yozgan: "Umuman olganda to'liq, mulk huquqi mavjud emas. Davlat ham, xususiy shaxslar ham yerga nisbatan mulk huquqiga ega emas, ammo ular uni cheksiz darajada idora etadilar. Musulmonlarning qonunlarida zarurligi hududning tabiiy o'ziga xosligi bilan izohlanadigan ma'lum shartlar bilan chegaralangan yerni tasarruf etish va undan foydalanish huquqi mavjud. Yerni tasarruf etish va undan foydalanishda shaxslar undan foyda ko'rishi zarurligi qonun bilan shart qilib qo'yilgan".

Shu sababdan, hozirgi davrda yerni davlat mulki shaklida qoldirish maqsadga muvofiqdir. Qishloqdagi yangi bozor munosabatlari esa "Mulkdor bo'lmagan shaxslarning ularga meros qilib qoldiriladigan yer uchastkasiga umrbod egalik qilish huquqi va yer uchastkasiga doimiy egalik qilish va undan foydalanish huquqi"ga asoslanadi (Fuqarolik Kodeksining 165-moddasi, "Dehqon xo'jaligi to'g'risida"gi qonunning 5-moddasi, Yer Kodeksining 17, 55-moddalari). Ammo O'zbekiston Respublikasi Prezi-

dentining 1994 yil 24 noyabrdagi "Yerlardan foydalanish samarasini oshirish to'g'risida"gi Farmoni va Yer kodeksining 23, 27 va 55-moddalari bilan yer uchastkalariga meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqini auksion asosida sotishga ruxsat berildi va shu qoida Yer kodeksida ham o'z aksini topgan.

O'zbekiston Respublikasi alohida agroiklim sharoitida joylashgan. Yomg'ir yog'ishining nomuntazamligi, yerning xarakteri, shuningdek suv zaxiralarining bir maromda joylashmaganligi sababli alohida va shaxsiy xo'jaliklar qishloq xo'jalik ishlarini amalga oshirolmaydilar. Faqat katta jamoalarning yaxshi tashkillashtirilgan va maqsadga yo'naltirilgan xatti-haraktlari natijasidagina talabga mos darajada faoliyat ko'rsatadigan xo'jalik buniyod etishi mumkin. Yerni sotish va sotib olish esa bir maromda ishlab turgan irrigatsiya tizimining buzilishiga olib keladi.

Bundan tashqari, yer uchastkalari ulardan belgilangan maqsadda foydalanmaydigan va ularga ishlov bermaydigan shaxslar qo'liga o'tib qolishi mumkin.

Professor I.D. Jalilov shunday yozadi: "Davlat yerlari, qoida bo'yicha, dehqonlarga muddatsiz merosiy foydalanishga berib qo'yilgan edi. Ular yetishtirgan hosildan "xiroj" olinar, qishloq xo'jalik ekinlari ekilgan yerlarning hajmiga qarab esa "tanob" olinardi. Mamlakat "o'lpon" hukmdoridan boshqa birona xususiy shaxs davlat yerlari (amlok)ga nisbatan mulk huquqini to'liq yoki vaqtinchalik boshqaga berish bilan bog'liq bo'lgan fuqarolik huquqiy bitim va shartnomalar tuzishga haqli emasdi.

Bu yerlarni olib ishlab, ekin-tekin qiluvchilar amalda ijarachilardan bo'lak kishi emasdilar, yagona farq shunda ediki, bu ijara muddatsiz savdo-sotiq bo'lib, u belgilangan tartibda olib qo'yilishi mumkin edi".¹

2. Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqining obyektlari va subyektlari

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 167-moddasiga ko'ra, O'zbekiston Respublikasida mulk xususiy mulk va ommaviy mulk shakllaridadir.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 214-moddasi tabiiy resurslarni davlat-ommaviy mulki deb tan olgan. Shu bilan birga mazkur moddada ular respublika mulki obyektlari sifatida ko'zda tutilgan. Yuqorida qayd etilganidek tabiiy resurslar asosan davlat mulki hisoblanadi. Shuning uchun ham tabiiy resurslarga mulk huquqining subyekti davlatdir.

¹ I.D. Jalilov "Uzbekistonda sovet yer hukukining paydo bulish va tarraqiyoti." -T. Fan. 1970. 33-34 betlar

Fuqarolik kodeksining 214-moddasi ikkinchi qismiga asosan respublika mulki bo'lgan mol-mulkni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Hukumati yoki ular maxsus vakil qilgan organlar, agar qonunlarda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, tasarruf qiladilar.

Tabiiy resurslarni davlat nomidan tasarruf etishni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, mahalliy davlat hokimiyati organlari, hamda maxsus vakolatli davlat organlari amalga oshiradilar. Mazkur organlarning tabiiy resurslarni tasarruf etish bo'yicha vakolatlari Yer kodeksi va boshqa tabiiy resurslar to'g'risidagi qonunlarda hamda ular to'g'risidagi qonun hujjatlarida, masalan, mahalliy davlat hokimiyati organlarining yer munosabatlarini tartibga solish bo'yicha vakolatlari "Mahalliy davlat hokimiyati organlari to'g'risida"gi qonunda, O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasini o'simlik va hayvonot dunyosini tasarruf etish yuzasidan vakolatlari O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1995-yil 26-aprelda tasdiqlangan ushbu qo'mita to'g'risidagi Nizomda belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi Yer kodeksining 18-moddasida yer uchastkasiga nisbatan xususiy mulk huquqi asosida berish hollari belgilangan. Shuni aytib o'tish lozimki, amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq faqat mazkur normada qayd etilgan hollardagina tabiiy resursga, aynan yer uchastkasiga nisbatan yuridik va jismoniy shaxslarning mulk huquqi vujudga kelishi mumkin. Boshqa tabiiy resurslar faqat davlatning mulkidir. Yer kodeksining 18-moddasiga muvofiq yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkalariga bo'lgan mulk huquqi quyidagi hollarda vujudga keladi:

1. Yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkalariga bo'lgan mulk huquqi savdo va xizmat ko'rsatish sohasi obyektlari ular joylashgan yer uchastkalari bilan birga xususiylashtirilganda qonun hujjatlarida belgilangan tartibda vujudga keladi.

2. Diplomatiya vakolatxonalari va ularga tenglashtirilgan, O'zbekiston Respublikasida akkreditatsiya qilingan halqaro tashkilotlarning yer uchastkalariga mulk huquqi ularga o'zlari vakolatxona binosi sifatida foydalanayotgan imorat yoki imoratning qismlari, shu jumladan vakolatxona boshlig'ining qarorgohi ular joylashgan yer uchastkalari bilan birga, shuningdek mazkur vakolatxonalarning imoratlarini qurish uchun yer uchastkalari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda realizatsiya qilinganda vujudga keladi.

3. Chet ellik yuridik va jismoniy shaxslarning - diplomatiya korpusi xodimlarining, O'zbekiston Respublikasida akkreditatsiya qilingan matbuot vakillarining, firmalar, kompaniyalar va halqaro tashkilotlar doimiy vakolatxonalarini xodimlarining, chet el investitsiyasi ishtirokidagi korxonalarda doimiy asosda ishlovchi shaxslarning, shuningdek respublikada doimiy istiqomat qiluvchi va yashash uchun guvohnomasi bo'lgan shaxslarning yer uchastkalariga bo'lgan mulk huquqi ularga uy-joy binolari shu binolar joylashgan yer uchastkalarini bilan birga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda realizatsiya qilinganda vujudga keladi.

O'zbekistonda yer uchastkasiga nisbatan xususiy mulk huquqi quyidagi xususiyatlarga ega: birinchidan, "sof ko'rinishdagi" yer uchastkasiga mulk huquqi tan olinmagan. Yer uchastkasiga bo'lgan mulk huquqi shu yerda joylashgan bino va inshootlar bilan bog'liq, masalan, savdo va xizmat ko'rsatish obyektlari bilan. Ikkinchidan, mulk egasi yer uchastkasiga nisbatan cheklanmagan huquqlarga ega emas, mulkdorning huquq doirasi yerda joylashgan obyektning maxsus yo'nalishda foydalanish bilan belgilanadi. Uchinchidan, ushbu mulk boshqa shaxsga o'tganda ham uning yangi egasi yerni va shu joyda joylashgan obyektning maxsus yo'nalishda foydalanishini ta'minlashi shart.

Shundan kelib chiqqan holda, yer uchastkalariga bo'lgan mulk huquqining subyektlari bo'lib, yer va boshqa ko'chmas mulkdan maxsus yo'nalishda foydalanadigan yuridik va jismoniy shaxslar bo'lishi mumkin.

Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqining obyektlari tabiiy resurslar hisoblanadi.

O'zbekistondagi yerlar yer fondini tashkil etadi. Yer kodeksining 8-moddasiga muvofiq barcha yerlar foydalanish maqsadlariga qarab sakkizta toifaga bo'linadi.

Xususiy mulk huquqining obyekti bo'lib yer uchastkasi hisoblanadi. Yer kodeksining 10-moddasiga binoan yer uchastkasi qayd etilgan chegaraga, maydonga, joylashgan manziliga, huquqiy rejimiga hamda yer uchastkasiga bo'lgan huquqlarning davlat yer kadastr hujjatlarida aks ettirilgan boshqa xususiyatlarga ega bo'lgan yer fondining qismidir.

"Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonunini 3 va 4-moddalariga muvofiq suvga nisbatan mulk huquqining obyekti bo'lib daryolar, ko'llar, suv omborlari, kanallar va boshqa suv obyektlaridagi suvlar hamda yer osti suvlari va muzliklar hisoblanadi.

Yer osti boyliklariga nisbatan mulk huquqining obyekti bo'lib "Yer osti boyliklar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonunini 3-

moddasiga asosan yer osti va yerning yuzasida joylashgan minerallar, rudalar, suyuqlik va gazsimon foydali moddalar hisoblanadi.

O`rmonga nisbatan mulk huquqining obyekti bo`lib, O`zbekiston Respublikasining "O`rmon to`g`risida"gi qonunining 4-6-moddalariga muvofiq o`rmonlar, ya'ni ma'lum bir hududdagi o`simlik dunyosi obyektlarining yig`indisi hisoblanadi.

O`simlik dunyosiga nisbatan mulk huquqning obyekti bo`lib, "O`simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risida"gi qonunning 1,3-moddalariga muvofiq tabiiy sharoitda o`sadigan o`simliklar hisoblanadi.

Hayvonot dunyosiga nisbatan mulk huquqining obyekti bo`lib "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risida"gi qonunning 1,3 va 4-moddalariga muvofiq tabiiy erkinlik holatida yashaydigan yovvoyi hayvonlar hisoblanadi.

Tabiiy resurslarni tugaydigan va tugamaydigan, qayta tiklanmaydigan va qayta tiklanadigan turlarga bo`lish mumkin. Birinchisiga neft, ikkinchisiga torf qatlami va boshqa cho`kindilar kiradi. qayta tiklanmaydigan tabiiy resurslarni muhofaza qilish uchun ulardan oqilona foydalanish, qazib olishda, ta'minlashda, qayta ishlashda va ishlatishda nobudgarchilikka qarshi kurashish lozim.

Qayta tiklanish jarayonida turli resurslar uchun har xil muddat kerak. Masalan: kesilgan o`rmonlarni tiklash uchun 60-70 yil zarur. Shuning uchun tabiiy resurslarni sarf qilish surati ularni qayta tiklash suratiga muvofiq kelishi kerak.

Qayta tiklanadigan tabiiy resurslarning insonni noma'qul xatti-harakati tufayli qayta tiklanmaydigan bo`lib qolishi mumkin. Masalan, o`simlik va hayvonlarning bir qancha turlarini yo`q bo`lib ketishi.

3. Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqining mazmuni

Mulk huquqi keng ma'nodagi ashyoviy huquq bo`lib, huquq egasi, ya'ni mulkdorlarga "O`ziga tegishli mulklardan foydalanish mazmuni va yo`nalishini faqat o`zi belgilash hamda ular ustidan to`liq "xo`jalik hokimiyatini" amalga oshirish" huquqini beradi. Ingliz huquqshunosi A.M. Onore mulk huquqining eng to`liq tasnifini berib, quyidagilarni ajratib ko`rsatgan: tasarruf etish (ashyolar ustidan to`liq jismoniy nazorat); foydalanish (narsalarni shaxsan o`zi ishlatish); foyda undirish (ashyolarni shaxsan o`zi ishlatib yoki ishlatish uchun boshqa shaxslarga berish orqali); ashyolarni musodara qilib davlat foydasiga o`tkazish, sovurib yuborish,

o'zgartirish yoki yo'q qilish ashyolarni ekspropiatsiyadan (majburiy tortib olishdan) himoyalani; ashyolarni birovga berib yuborish, ulardan yomon tarzda foydalanishni taqiqlash, javobgarlik (qarz hisobiga ashyoni berish); buzilgan qonuniy huquqni tiklash.

Mulkdorning qonuniy huquqlarini uchlik sifatida, ya'ni egalik qilish, foydalanish hamda idora qilishga ajratish an'anaviy hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 164-moddasiga asosan tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqining mazmunini mulkdorlarning egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish huquqlari tashkil etadi.

Mulkdor o'z mulkini tasarruf qilishga, ya'ni unga egalik qilishga, undan foydalanishga, ya'ni foyda undirishga (umumiy qoidalarga ko'ra faqat mulkdorgina o'zida mavjud bo'lgan mulklardan mevalar, mahsulotlar va foyda oladi), hamda idora qilishga, ya'ni mulkning yuridik taqdirini belgilashga, sotishga, sovg'a qilishga, ijaraga berishga, garovga qo'yishga haqlidir. Mulk huquqi tarkibida boshqa qonuniy huquqlar, jumladan mulkni boshqarish ham ajratib ko'rsatilishi mumkin.

Shu bilan birga, tabiiy resurslar davlat mulki bo'lganligi uchun mulkdorning huquqlarini amalga oshirish ma'lum bir xususiyatlarga ega.

Birinchidan, tabiiy resurslarga mulk huquqini mazmuni ham fuqarolik huquqiy normalar ham ekologiya huquqiy normalar bilan belgilanadi.

Ikkinchidan, barcha tabiiy resurslar, xususiy mulk qilib ajratilgan yer uchastkalarini istisno qilgan holda, yuridik va jismoniy shaxslar foydalanishida bo'lishidan qat'i nazar davlat mulki hisobladi, ya'ni davlatni egaligi saqlanib qolinadi.

Uchinchidan, davlat tabiiy resurslardan bevosita foydalanishni amalga oshirmaydi, ulardan foydalanish huquqini tartibi va shartlarini belgilaydi. Tabiiy resurslardan foydalanish huquqi har xil shaklda (egalik, foydalanish, ijara) yuridik va jismoniy shaxslarga beriladi. Shunday foydalanish uchun davlat o'rnatilgan soliqlar va to'lovlarning davlat foydasiga undiradi.

To'rtinchidan, aksariyat hollarda tabiiy resurslarni tasarruf etish natijasida davlat egalik huquqini yo'qotmaydi va tasarruf etish tabiiy resurslardan foydalanish va muhofaza etishni tashkil qilishga qaratilgan.

Beshinchidan, davlat tasarruf etish huquqini davlat organlari faoliyati orqali amalga oshiradi. Tabiiy resurslarni muhofaza etish va foydalanishning davlat boshqaruvi avvalam bor tabiiy resurslarning davlat tomonidan tasarruf etishga yo'naltirilgan. Shu jumladan, vakolatli davlat organlari tabiiy resurslarni foydalanishga ajratadilar va foydalanuvchilardan qaytarib oladilar, foydalanish maqsadlarini belgilaydilar. Masalan,

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, mahalliy davlat hokimiyat organlari Yer kodeksining 4-7-moddalariga muvofiq yerlarni yuridik va jismoniy shaxslarga ajratib berish va qaytarib olish vakolatiga egalar.

Yer uchastkalariga xususiy mulk huquqining mazmuni boshqa mulk obyektlariga nisbatan ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Yuqorida qayd etilganidek, yuridik va jismoniy shaxslar yer uchastkasiyadan faqat maqsadli foydalanishlari shart, ya'ni shu yer uchastkasida joylashgan bino va inshootdan foydalanish maqsadi bilan bog'liqdir. Masalan, savdo va xizmat ko'rsatish obyektlari joylashgan yer uchastkalaridan foydalanish faqat yuridik va jismoniy shaxsning mazkur faoliyat turi bilan bog'liqdir. Shuning uchun ham yerga bo'lgan xususiy mulk cheklangan hisoblanadi. Bunday qoidalar boshqa davlatlar qonun hujjatlarida ham mavjud.

V BOB. EKOLOGIYA SOHASIDA DAVLAT BOSHQARUVI

1. Ekologiya sohasida davlat boshqaruvi tushunchasi, xususiyatlari va tizimi

Ekologiya sohasida davlat boshqaruvi davlat organlari tomonidan atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanishni tashkil qilishda namoyon bo`ladi va jamiyatda ijtimoiy boshqaruvning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Ekologiya sohasida davlat boshqaruvini shakllantirish orqali davlat o`zining ekologik vakolatini va ekologik siyosatini amalga oshiradi. Ushbu boshqarishni tashkil etish asosida inson atrof-muhitni yaxshilash, tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlash maqsadlari turadi.

Ekologiya sohasida davlat boshqaruvi orqali davlat tabiiy resurslarining mulkdori sifatida tabiiy resurslardan foydalanishni tashkil etish maqsadida ularni tassarruf etish huquqini amalga oshiradi.

Ekologiya sohasida davlat boshqaruvi deb vakolatli davlat organlarining tabiiy resurslardan foydalanish va atrof tabiiy muhitni muhofaza etish bo`yicha ijro etish va farmoyish berish faoliyati tushuniladi.

Davlat boshqaruv organlarining ijroiya faoliyati ushbu organlarning ijroiya hokimiyatiga taalluqliligidan kelib chiqib, qonun va vakillik organlarining qarorlarini amalga oshirishga qaratilgan.

Ekologiya sohasida davlat boshqaruvi organlarining farmoyish berishi ularning ijtimoiy munosabatlarini tartibga solishda vakolat doirasidagi yuridik va jismoniy shaxslarga majburiy ko`rsatmalar berish huquqidan kelib chiqadi. Ushbu majburiy ko`rsatmalar ko`p marotaba qo`llanadigan, ya'ni ular tomonidan qabul qilingan me'yoriy hujjatlarda belgilanadi, yoki bir marotaba qo`llanadigan, ya'ni ma'lum bir yoki bir necha subyektga taalluqli, masalan, huquqbuzarlikni to`xtatish bo`yicha ko`rsatmalardan iborat bo`ladi.

Ekologiya sohasida davlat boshqaruvi organlarining ijroiya etish va farmoyish berish faoliyati tabiiy resurslar to`grisidagi qonun hujjatlarining bajarilishini ta'minlashga qaratilgan.

Ekologiya sohasidagi davlat boshqaruvi quyidagi tamoyillarga asoslangan:

- boshqarishning qonuniylikka asoslanishi, ya'ni davlat boshqaruv organlarining ekologik munosabatlarni tartibga solishda faqat qonun

hujjatlarida belgilangan vakolat doirasida hamda huquqlari asosida faoliyat yuritishi;

- tarmoq va hududiy boshqarishni muvofiqlashtirishga, ya'ni ekologik munosabatlarni tartibga solishda davlat organlarining faoliyati ham hududning rivojlanishini, ham har bir tabiiy resurslardan foydalanishning oqilonaligi va ularni muhofaza etishning ta'minlanishiga qaratiladi. Bundan tashqari, ekologiya sohasida davlat boshqaruvi organlari ham hududiy ham tarmoq bo'ysunishda shakllantiriladi, masalan, ushbu organlarning hududiy bo'linmalari respublika tarmoq organlari (Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, qishloq va suv xo'jaligi vazirligi, Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo'mitasi)ga hamda mahalliy davlat hokimiyati organlariga bo'ysunadilar;

- ekologiya masalalarini hal qilishda har tomonlama yondoshishga, ya'ni tabiiy resurslardan foydalanishni tashkil etishda ushbu foydalanishning oqilonaligi va atrof tabiiy muhitni muhofaza etishda respublika xalq xo'jaligi va aholini tabiiy resurslarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishni ta'minlash;

- ekologiya sohasida davlat boshqaruvini tashkil etishda tabiiy resurslardan foydalanish va nazorat qilishni ajratish, ya'ni ekologiya sohasida tabiiy resurslardan bevosita foydalanuvchilar nazorat qilish vakolatiga ega bo'lmagligida, ekologiya sohasida davlat boshqaruvi organlarini shakllantirish hamda ularni faoliyatlarini tashkil qilishda foydalanish va nazorat qilish vakolatlarini tartibga solishda ifodalaniadi. Masalan, qishloq va suv xo'jaligi vazirligi huzurida O'rmon xo'jaligi bosh boshqarmasi o'rmondan foydalanishni tashkil qiluvchi davlat organidir va uning korxonona, tashkilotlari, o'rmon xo'jaliklari o'rmondan asosiy foydalanuvchilar bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun ushbu organ o'rmondan foydalanish ustidan davlat nazoratini olib borish vakolatiga ega emas.

Ekologiya sohasida davlat boshqaruvi ma'lum bir shakllarda va uslublarda amalga oshiriladi. Ushbu boshqaruvning shakllari bo'lib, huquq ijod qilish, ijroiya va huquqni muhofaza qilish faoliyati hisoblanadi. Ijroiya organlari huquq ijod qilish yo'li bilan qabul qilgan me'yoriy hujjatlarida qonunlarda belgilangan qoidalarni yanada rivojlantirib, ijtimoiy munosabatlarni batafsil tartibga soluvchi me'yorlarni belgilaydilar. Masalan, Yer kodeksining va «Davlat yer kadastri to'grisida»gi qonunning qoidalari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mashkamasining 1998-yil 31-dekabrda 543-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Davlat yer kadastrini yuritish to'grisida»gi Nizom va Adliya vazirligi tomonidan 1999-yil 27-mayda 736-son bilan davlat ro'yxatiga

olingan "Yer uchastkalariga bo'lgan huquqlarni davlat ro'yxatiga olish tartibi to'g'risida"gi Yiriqnoma bilan tartibga solinadi.

Davlat boshqaruv organlarining ijroiya faoliyati qonun hujjatlarini amalga oshirish bo'yicha amaliy faoliyati hisoblanadi. Masalan, yer uchastkalarini joyida ajratib berish, yer uchastkasiga bo'lgan huquqni davlat ro'yxatiga olish, tabiiy resurslardan foydalanish va muhofaza qilish qoidalariga rioya etishni nazorat qilish va hokazo.

Ekologiya sohasida davlat boshqaruv organlari huquqni muhofaza qilish faoliyati orqali tabiiy resurslardan foydalanish va ularni muhofaza qilish qoidalarini buzilgan taqdirda aybdor shaxslarni jinoiy, ma'muriy va imto'zomiy javobgarlikka tortish masalasi huquqni muhofaza qilish organlari yoki u ishlaydigan tashkilotning ma'muriyati oldiga qiyiladi, agar ekologik nazorat organlari ma'muriy javobgarlikka tortish huquqiga ega bo'lsalar, ushbu masalani hal qiladilar, sud organlarida atrof tabiiy muhitga yetkazilgan zararni undirish bo'yicha davlo'zalarini qo'zgatadilar, tabiiy resurslardan foydalanuvchilarning buzilgan huquqlarini tiklashga qaratilgan chora tadbirlarni amalga oshiradilar.

Ekologik munosabatlarni tartibga solishda davlat boshqaruv organlari boshqarish uslublarini, ya'ni ijtimoiy munosabatlar subyektlariga davlat ta'sir ko'rsatish usullarini qo'llaydilar. Ular tarkibiga ruxsat berish, man qilish, rozilik berish, majburiy ko'rsatmalar berish kiradi.

Davlat boshqaruvining ruxsat berish uslubi asosan tabiiy resurslardan foydalanishni tashkil etishda qo'llaniladi. Tabiiy resurslardan maxsus foydalanish faqat vakolatli davlat organlarining ruxsati asosida vujudga keladi.

Rozilik berish (sanksiyalash) uslubi deb davlat organlarining foydalanuvchilar tomonidan tayyorlagan me'yorlarni hamda foydalanishga oid boshqa qoida va tartiblarni tasdiqlashi va rozilik berishi tushuniladi. Masalan, atmosferaga ifloslantiruvchi moddalarni tashlash bo'yicha yo'l qo'yiladigan doiradagi normativlari tabiatni muhofaza qilish organlari tomonidan tasdiqlangandan so'ng, mazkur zararli moddalarni atmosferaga chiqarib tashlash mumkin ("Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi qonunning 8-moddasi), yoki qishloq xo'jalik korxonalari tuman hokimi tomonidan tasdiqlangan ichki yer tuzilish sxemalariga muvofiq yerdan foydalanishni amalga oshiradilar (Yer kodeksining 13-moddasi).

Ekologiya sohasida boshqaruvni taqiqlash uslubi atrof muhitni muhofaza qilishni tashkil etishda keng qo'llaniladi va tabiiy resursdan foydalanish yoki tabiiy hududlarda ma'lum bir faoliyatni amalga oshirishni taqiqlash orqali man etishda ifodalanadi. Masalan, suvdan umumiy foyda-

lanishning turi bo`lgan cho`milish aholini xavfsizligini ta'minlash maqsadida ma'lum suv obyektlarida man etilishi mumkin yoki suv muhofaza zonalarida daraxt va butazorlarni kesish, yoqilgi va moy quyish shaxobchalarini joylashtirish va ishlatish, zaxarli ximikatlarni qo'llash, chorvachilik fermalarini joylashtirish va boshqalar taqiqlanadi.

Ekologiya sohasida davlat boshqaruv organlarining vakolat doirasida qabul qilgan qarorlari ekologik munosabatlar subyektlariga nisbatan majburiy hisoblanadi. Ammo majburiy ko`rsatmalar berish uslubi ushbu davlat organlarining faoliyatida asosan ekologik nazoratni amalga oshirish jarayonida qo'llaniladi. Masalan, ekologik nazoratni amalga oshiruvchi organlar ekologik huquqbuzarlik sodir etgan shaxslarga ushbu huquqbuzarlik oqibatlarini, ularni sodir etish sabablarini va shart-sharoitlarini bartaraf etish bo`yicha majburiy ko`rsatmalar berishga haqlidirlar.

Ekologiya sohasida davlat boshqaruv organlari qonun hujjatlariga muvofiq, ma'lum vakolatlarni amalga oshiradilar. Ushbu vakolatlar quyidagilardan iborat: tabiiy resurslarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish bo`yicha me'yoriy hujjatlarni qabul qilish; atrof tabiiy muhitni muhofazasini ta'minlovchi me'yorlarni belgilash, ekologik standartlash; ekologik sertifikatsiyalash; tabiiy resurslarning davlat hisobini va davlat kadastrlarini yuritish; tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilishni rejalashtirish; tabiiy resurslarni taqsimlash va qayta taqsimlash; tabiiy resurslarni hududiy joylashtirish; ekologik nazoratni amalga oshirish; nizolarni hal qilish. Bundan tashqari alohida tabiiy resurslardan foydalanish va ularni muhofaza etish bo`yicha davlat boshqaruv organlarining maxsus vakolatlari, (masalan, suvlar zararli ta'so`rining oldini olish, o`rmonlarni qayta ko`paytirish, yerlarning melioratsiyasini tashkil etish va hokazolar) mavjud.

2. Ekologiya sohasida davlat boshqaruv organlari tizimi

Ekologiya sohasida davlat boshqaruvini amalga oshiradigan organlarning doirasi kengdir. O`zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga muvofiq, ekologiya sohasida davlat boshqaruvini amalga oshiradigan organlar umumiy va maxsus vakolatga ega bo`lgan davlat organlariga bo`linadi. Maxsus vakolatga ega bo`lgan organlar o`z navbatida tarmoqlararo va bir tarmoqqa oid turlarga bo`linadi.

Umumiy vakolatga ega bo`lgan organlar qatoriga O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mashkamasi, Qoraqalpog`iston Respublikasi Vazirlar Kengashi va mahalliy davlat hokimiyati organlari kiradi. Ular iqtisodiyot

va ijtimoiy sohalarda davlat boshqaruvini amalga oshirish bilan bir vaqtda ekologiyaga oid ba'zi bir masalalarni hal qiladilar. Shuning uchun ham, ular umumiy vakolatga ega bo'lgan organlar deb nomlanadilar.

Ekologiya sohasida davlat boshqaruvida Vazirlar Mashkamasining vakolatlari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida (98-moddasi), O'zbekiston Respublikasining 1993-yil 6-may (2003-yil 29-avgustagi onun taxrididagi) "Vazirlar Mashkamasi to'g'risida"gi qonunini 9, 10, 11, 12, 20-moddalarida, O'zbekiston Respublikasining 1992-yil 9-dekabr "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi qonunini 9-moddasida hamda tabiiy resurslar to'g'risidagi qonunlarning tegishli moddalarida belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mashkamasi: tabiiy resurslarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish masalalari bo'yicha normativ hujjatlar (qaror, no'zom, qoida va tartiblar) qabul qiladi; tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasida yagona davlat siyosatini amalga oshiradi; tabiiy resurslarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish bo'yicha davlat dasturlarini ishlab chiqadi va amalga oshirishni tashkil etadi; tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun soliqlar va to'lovlar miqdorini belgilaydi; atrof tabiiy muhit monitoringi, tabiiy resurslar davlat kadastrlari yuritilishini tashkil etadi; maxsus vakolatga ega bo'lgan davlat organlarining faoliyatini muvofiqlashtiradi; davlat ekologik nazoratini tashkil etadi; yer uchastkalarini egalik qilishga, foydalanishga, shu jumladan ijaraga beradi, yer uchastkalariga bo'lgan huquqni bekor qiladi; yer osti boyliklaridan foydalanish huquqini beradi va uni bekor qiladi, yer osti boyliklaridan foydalanishning litsenziyalash tizimini tashkil etadi; umumtarqalgan foydali qazilmalar ro'yxatini belgilaydi; ekologik jihatdan tang vaziyatlar, tabiiy ofatlar va falokatlarining oldini olish yuzasidan chora-tadbirlar ishlab chiqadi; tabiiy ofatlar va yirik avariyaalarning oqibatlarini tugatish chora-tadbirlarini amalga oshiradi; ekologiya sohasida xalqaro aloqalarni o'rnatadi hamda rivojlantiradi.

Ekologiya sohasida davlat boshqaruvida mahalliy davlat hokimiyat organlarining vakolatlari Konstitutsiyada (100-modda), O'zbekiston Respublikasining 1993-yil 3-sentyabr "Mahalliy davlat hokimiyat organlari to'g'risida"gi qonunda (10, 24, 25-moddalari), "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi qonunda (10-modda) va tabiiy resurslar to'g'risidagi qonunlarning tegishli moddalarida belgilangan. Masalan, mahalliy davlat hokimiyat organlari yer munosabatlarini tartibga solishda muhim o'rin egallaydilar va bu masalaga Yer kodeksining 5-7-moddalari bag'ishlangan.

Mahalliy davlat hokimiyati organlari o'z hududlarida ekologiya sohasida davlat boshqaruvining quyidagi vakolatlarini amalga oshiradilar: mintaqada (hududda) tabiatni muhofaza qilishning asosiy yinalishlarini belgilaydilar, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilishning hududiy dasturlarini tasdiqlaydilar; atrof tabiiy muhitga zarar yetkazayotgan obyektlar faoliyatini vaqtincha yoki butunlay to'xtatish va qayta ixtisoslashtirish to'g'risida qarorlar qabul qiladilar; foydalanishni tashkil qilish maqsadida tabiiy resurslarni taqsimlaydilar (yer uchastkalarini - egalikka, foydalanishga yoki ijaraga, suv obyektini tanho foydalanishga, o'simlik dunyosidan pichan o'rish yoki mol boqish uchun, aholi punktlarida daraxtlar kesish maqsadida foydalanish huquqini beradilar) va shunday foydalanish huquqlarini bekor qiladilar; atrof tabiiy muhit monitoringi, tabiiy resurslar davlat kadastrlari yuritilishini tashkil etadilar; tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini amalga oshiradilar.

Maxsus vakolatli davlat organlariga ekologiya sohasida davlat boshqaruvini amalga oshiruvchi vazirliklar, davlat qimitalari va idoralari kiradi. Ularning faoliyati asosan ekologik munosabatlarni tartibga solish bilan bog'liq bo'lganligi sababli, maxsus vakolatli organlar deb nomlanadilar. Ular tarmoqlararo, ya'ni bir necha tarmoqlarni va bir necha tabiiy resurslarni idora etuvchi organlarga hamda tarmoqqa oid, ya'ni ma'lum bir tabiiy resursni idora etuvchi organlarga bo'linadi.

Ekologiya sohasida davlat boshqaruvining maxsus vakolatli organlari ichida markaziy o'rinni O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi egallaydi. Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1996-yil 26-apreldagi qarori bilan tasdiqlangan No'zomiga (O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Axborotnomasi, 1996-yil 5-6 son, 70-modda) muvofiq tabiatni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan foydalanish va ularni qayta tiklash sohasida davlat nazoratini hamda tarmoqlararo boshqaruvni amalga oshiruvchi, idoralardan ustun turuvchi hamda muvofiqlashtiruvchi maxsus vakolatli organdir. O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga bo'ysunadi va unga hisobdordir.

Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi quyidagi asosiy vakolatlarni amalga oshiradi:

- atrof muhitni muhofaza qilishda iqtisodiy usullarni keng qo'llash, resurslarni tejaydigan, kamchiqit va chiqitsiz texnologiyalarni barcha joylarda qo'llanilishini rag'batlantirish, ekologiya sohasidagi fan-texnika

yutuqlarini joriy etish asosida tabiatni muhofaza qilish faoliyatini kompleks boshqaradi;

- tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanish yuzasidan respublika ekologik normativlar, qoida va standartlarni tasdiqlaydi;

- atrof muhitga ifloslantiruvchi moddalarni chiqarib tashlash (oqi-zish) normativlarini belgilaydi hamda tabiatdan foydalanuvchilar e'tiboriga yetkazadi;

- davlat ekologik ekspertizasini o'tkazadi;

- atrof muhit ifloslanishining ahvoli va unga boshqacha zararli ta'sirlar, tabiiy resurslardan foydalanish to'g'risidagi ma'lumotlarning respublika yagona ekologik axborot bankini tashkil etadi va yuritadi;

- respublikada qo'riqxonalariga doir ishlarga rahbarlik qiladi, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar hamda hayvonot dunyosining davlat kadastrini yuritishda qatnashadi;

- ekologik tashviqotni amalga oshiradi, ekologik ta'lim va tarbiyani tashkil etish hamda yuritishda qatnashadi;

- ifloslantiruvchi moddalarni atrof muhitga chiqarib tashlash va oqo'zish, chiqindilarni joylashtirish va ko'mish, suvdan maxsus foydalanishga, ov qilish va baliq tutishga ruhsatnomalar beradi, yovvoyi dori-darmon giyohlari, ozuqa o'simliklari va manzarali o'simliklarni, texnika-viy xom ashyo va boshqa tabiiy hosilalarni (shu jumladan mumiyoni) yig'ish (tayyorlash), ularni respublika hududidan olib chiqish va respublikaga olib kirish huquqini beradi;

- tabiatni ifloslantirganlik va tabiiy resurslardan oqilona foydalanmaganlik natijasida unga yetkazilgan ziyonni qoplash to'g'risida yuridik va jismoniy shaxslarga nisbatan da'vo qo'zgatadi;

- bank muassasalariga ekologik qonun hujjatlarini buzgan holda ish olib borilayotgan sanoat va boshqa obyektlarni loyihalash, qurish, qayta qurish yoki kengaytirish ishlarini mablag' bilan ta'minlashni to'xtatish to'g'risida taqdimnoma kiritadi;

- ekologik qoidalarga amal qilmay ish olib borilayotgan sanoat va boshqa obyektlarni loyihalash, qurish, qayta qurish yoki kengaytirishni taqiqlaydi, shuningdek korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning ishini tixtatib qiyadi;

- ekologik talablarga rioya etmagan shaxslarni ma'muriy javobgarlikka tortadi, zarurat bo'lganda huquqbuzarlik to'g'risidagi materiallarni huquqni muhofaza qiluvchi organlarga taqdim etadi;

- tabiiy resurslardan foydalanish va muhofaza qilish ustidan belgilangan hollarda va tartibda davlat nazoratini olib boradi va qonun hujjatlarida belgilangan boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastrini davlat qo'mitasi 2003-yil 9-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni bilan tashkil etilgan va uning Nizomi Vazirlar Mashkamasining 2004-yil 19-oktabrdagi 483-sonli qarori bilan tasdiqlangan. Ushbu organ yer monitoringi, davlat yer kadastrini yuritadi; yer uchastkalariga bo'lgan huquqlarni davlat ro'yxatiga oladi, yer resurslarini davlat hisobini olib boradi, yerdan oqilona foydalanish va uni muhofaza etilishi ustidan davlat nazoratini olib boradi; yer tuzish ishlarini tashkil etadi va boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Davlat arxitektura va qurilish qo'mitasi shaharlarda yerlarni foydalanishga ajratib berishda va yerlardan foydalanishni rejalashtirishda qatnashadi.

O'zbekiston Respublikasi Geologiya va mineral resurslar davlat qo'mitasi Vazirlar Mashkamasining 2004-yil 25-martdagi 139-sonli qarori bilan tasdiqlangan Nizomiga muvofiq, konlarni geologik izlanish, mineral resursdan foydalanish ustidan davlat nazoratini olib boradi; hududlarni geologik jihatdan o'rganilganligini tahlil qiladi; mineral xom ashyo bazasini rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqadi; geologik o'rganish bo'yicha normativ hujjatlarni tasdiqlaydi; konlar to'grisidagi geologik ma'lumotlar davlat jamgarmasini, foydali qazilmalar davlat kadastrini, davlat suv kadastrining yer osti suvlar qismini yuritadi; geologik qidiruv ishlarining davlat hisobini yuritadi va ro'yxatini olib boradi; qazilma boyliklar joylashgan hududlarni qazilma boyliklardan foydalanish bilan bog'liq bo'lmagan maqsadlarda qurilish uchun yer ajratish masalasi bo'yicha xulosa beradi va boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2004-yil 9-iyuldagi Farmoniga muvofiq, foydali qazilmalarni qazib olish uchun, shuningdek foydali qazilmalarni qazib olish bilan bog'liq bo'lmagan yer inshootlarining qurilishi va ulardan foydalanish uchun kon ajratish hujjatlarini beradi; yer osti boyliklaridan foydalanish ustidan davlat nazoratini olib boradi.

O'zbekiston Respublikasi qishloq va suv xo'jaligi vazirligi va uning organlari, Vazirlar Mashkamasining 2003-yil 28-iyundagi 290-sonli qarori bilan tasdiqlangan Nizomiga muvofiq, davlat suv hisobini va davlat suv kadastrini yer osti suvlarining iste'mol qilish qismida yuritadi, suvdan

foydalanishni rejalashtirishda qatnashadi, suvdan limitli foydalanish bo`yicha shartnomalar tuzadi; sun'iy suv havzalaridan va kanallardan suvdan foydalanish ustidan davlat nazoratini olib boradi.

O`zbekiston Respublikasi Sog`liqni saqlash vazirligi O`zbekiston Respublikasining 1999-yil 14-yanvardagi 18-sonli qarori bilan tasdiqlangan Nizomiga muvofiq ichimlik suvlarning ifloslanishi ustidan sanitar nazoratini, atmosfera havosiga zararli fizikaviy ta'sir kirsatilishi ustidan davlat nazoratini amalga oshiradi.

O`zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Davlat avtomobil nazorati avtotransportlar tomonidan atmosfera havosining ifloslanishi ustidan davlat nazoratini amalga oshiradi.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mashkamasi huzuridagi Gidrometeorologiya xizmati markazi Vazirlar Mashkamasining 2004-yil 14-aprel 183-sonli qarori bilan tasdiqlangan Nizomiga muvofiq, davlat suv hisobini va davlat suv kadastrini yuritishda ishtirok etadi, suv va atmosfera monitoringini (kuzatuvini) amalga oshiradi.

O`zbekiston Respublikasi qishloq va suv xo`jaligi vazirligi huzurida O`rmon xo`jaligi bosh boshqarmasi O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2000-yil 7-fevraldagi Farmoniga muvofiq o`rmon xo`jaligini yuritishning davlat boshqaruvini amalga oshiradi, o`rmonlarning muhofazasini, himoyasini, qayta ko`paytirilishini tashkil etadi, o`rmon resurslaridan foydalanish huquqini beradi; o`rmonlarning davlat hisobini va davlat kadastrini yuritadi va boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

3. Ekologiya sohasida davlat boshqaruv organlarining vakolatlari

Ekologiya sohasida davlat boshqaruv organlarining vakolatlari deganda, ularning shu sohadagi faoliyatlarining alohida turlari tushunilishi lozim.

Ekologiya sohasida davlat boshqaruv organlari quyidagi vakolatlarni amalga oshiradilar:

Tabiiy resurslarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish bo`yicha me'yoriy hujjatlarni qabul qilish yo`li bilan davlat organlari qonun va hukumat qarorlaridagi qoidalarni yanada rivojlantiruvchi va detallashtirilgan idoraviy normativ hujjatlar qabul qiladilar. Masalan, O`zbekiston Respublikasining Soliq kodeksida yer solig`iga oid me`yorlar kiritilgan va uning 99-moddasiga muvofiq, yer solig`i stavkalari O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mashkamasi tomonidan belgilanadi. Bundan tashqari yer solig`ini shisoblash va undirish bo`yicha munosabatlar O`zbe-

kiston Respublikasi Moliya vazirligi va Davlat soliq qo`mitasi tomonidan 2002-yil 21-yanvarda tasdiqlangan va Adliya vazirligida 27-mart 2002-yil 1118 raqam bilan davlat ro`yxatiga olingan "Yer solig`ini shisoblash va tilash tartibi to`grisida"gi Yo`riqnoma bilan tartibga solinadi. Idoraviy me`yoriy hujjatlar asosan me`yoriy hujjatlarda texnik va tabiiy fanlar talablarini kiritish lozim bo`lganda qabul qilinadi. Bunday yo`riqnomalar geologiya va konlardan foydalanish sohasida ko`p qabul qilingan.

Davlat organlari atrof tabiiy muhitning muhofazasini ta'minlovchi normativlarni qabul qiladilar. Bularga: suvda ifloslantiruvchi moddalar-ning yo`l qo`yiladigan darajada tiplanishi; atmosfera havosida ifloslan-tiruvchi moddalar va biologik organizmlarning yo`l qo`yiladigan darajada to`planishi, fizikaviy omillar atmosfera havosiga akustik, elektromagnit, ionlashtiruvchi va boshqa zararli ta'sir ko`rsatishning yo`l qiyiladigan darajalari kiradi.

Ekologik standartlash orqali asosan ishlab chiqarilayotgan mahsulot-larning ekologik talablarga javob berishi belgilanadi. O`zbekiston Respub-likasining "Standartlash to`grisida"gi qonunining 8-moddasida Tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasi va Sog`liqni saqlash vazirligi standartlash organlari sifatida belgilangan va ular ekologik standartlashni amalga oshiradilar.

O`zbekiston Respublikasining "Sertifikatsiyalash to`grisida"gi va "Tabiatni muhofaza qilish to`grisida"gi qonunlariga muvofiq, ekologik sertifikatsiyalash sertifikatsiya qilinadigan mahsulotni belgilangan ekolo-gik talablarga muvofiqligini aniqlash bo`yicha faoliyatdir. Ushbu qonun-ning 5-moddasiga muvofiq, ekologiya sohasidagi davlat organlarini va boshqa yuridik shaxslar ekologik sertifikatsiya qilish uchun O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mashkamasi huzuridagi O`zbekiston Davlat stan-dartlash, metrologiya va sertifikatsiya markazi organlarida akkreditatsiya-dan o`tadilar, ya'ni ushbu faoliyatni amalga oshirish bo`yicha ruxsat beriladi.

Tabiiy obyektlar to`grisida ma'lumot yig`ish maqsadida davlat organlari ularning davlat hisobini amalga oshiradilar. Ushbu vakolat orqali tabiiy obyektlarning son va sifat ko`rsatkichlari, ya'ni ularning miqdori, tarqalganligi, joylashgan joyi va boshqa tavsiflari aniqlanadi. Tabiiy obyektlarni davlat hisobi tabiiy obyektlarning monitoringi (ularni kuza-tish), inventarizatsiya yoki foydalanishni ro`yxatga olish yo`li bilan amalga oshiriladi.

Tabiiy resurslar davlat kadastrlarini yuritishdan maqsad tabiiy obyektlar haqida to`gri va to`liq ma'lumotlar olish, ularning holatini aniq-

lashdan iborat. Tabiiy obyektlarning miqdori va sifati, ularning huquqiy, tabiiy, xo`jalik holati, foydalanish darajasi to`grisdagi ma'lumotlar tizimi tabiiy obyektlar kadastrlari deb nomlanadi. Tabiiy obyektlar kadastrlari har bir tabiiy obyekt yuzasidan alohida yuritiladi va ularni yuritish tartibi qonun hujjatlarida belgilanadi. Masalan, davlat yer kadastrini yuritish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Yer kodeksining 15-moddasi, "Davlat yer kadastrini to`grisida"gi qonuni, Vazirlar Mashkamasining 1998-yil 31-dekabrda 543-sonli qarori bilan tasdiqlangan Davlat yer kadastrini yuritish tartibi to`grisdagi No`zomi va Adliya vazirligi tomonidan 1999-yil 27-mayda 736-raqam bilan ro`yxatga olingan "Yer uchastkalarga bo`lgan huquqlarni davlat ro`yxatiga olish tartibi to`grisida"gi yo`riqnoma qo`llaniladi.

Tabiiy obyektning kadastrini shu tabiiy resursni idora etuvchi maxsus davlat organlari tomonidan yuritiladi va davlat budjeti mablag`laridan moliyalashtiriladi. Davlat kadastrini yuritishda tabiiy resurslardan foydalanuvchilardan olinadigan ma'lumotlarga asoslanadi, masalan, yer egalari va yerdan foydalanuvchilar yerdan foydalanishdagi o`zgarishlar to`grisida davlat organlariga ma'lumot berishlari lozim.

Davlat kadastrini yagona tamoyillarga asoslangan holda yuritiladi: jumladan, qonuniylik, ya'ni ular qonunda belgilangan talablarga rioya qilingan holda davlat boshqaruvi organlarining vakolatlarini va ularning faoliyatlarini belgilaydi; kadastrlarni yuritish bo'yicha chora-tadbirlarni o`tkazishning uzluksizligi; kadastrlarni yuritish tartibiga rioya etilishining davlat nazoratini amalga oshirish; kadastrga kiritiladigan ma'lumotlarning to`g`riligi uchun mas'ul shaxslarning javobgarligi.

Kadastr ma'lumotlarining ishonchligini ta'minlash maqsadida kadastr materiallari vaqti-vaqti bilan yangilanib turiladi, masalan, tabiiy obyektning sifat va son ko`rsatkichlari o`zgarganda; yangi foydalanuvchilarga tabiiy resurslar ajratib berilganda va boshqa hollarda aniqliklar kiritilib turiladi.

Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish ishlari respublika xalq xo`jaligi, viloyatlar, tumanlar, shaharlar va boshqa aholi punktlarining rivojlantirish istiqbollarini belgilash chog`ida umumiy vakolatga ega bo`lgan organlar tomonidan rejalashtiriladi. Masalan, o`zlashtiriladigan yerlar maydoni va ularni qishloq xo`jaligi, sanoat hamda boshqa maqsadlarga ajratish mo`ljallangandi. Bundan tashqari, tabiiy resurslardan foydalanish va ularni muhofaza qilishning maxsus rejalari tuziladi. Bular tarkibiga yer tuzish loyihalari, shaharlarning bosh rejalari, suv xo`jaligi balanslari, suvdan foydalanish va uni muhofaza qilish

rejalari, o`rmon tuzish loyihalari va boshqalar kiradi. Tabiiy resurslardan foydalanish va ularni muhofaza qilishning maxsus rejalari umumiy va maxsus vakolatga ega bo`lgan organlar tomonidan tasdiqlanadi (Yer kodeksining 13-moddasi, "O`rmon ti"gi. qonunining 16-moddasi).

Tabiiy resurslarni taqsimlash va qayta taqsimlash bu vakolatli organlarning davlat mulki bo`lgan tabiiy resurslarni davlat nomidan tasarruf etib, ulardan foydalanishni tashkil etishdan iborat. Ushbu vakolatni amalga oshirish yo`li bilan davlat organlari tabiiy resurslarni foydalanishga ajratib beradilar va qaytarib oladilar. Yer uchastkalarini egalikka, foydalanishga va ijaraga berish to`grisidagi qarorlarni O`zbekiston Respublikasi Yer kodeksining 4-7, 23-moddalariga muvofiq, Vazirlar Mashkamasi, mahalliy hokimiyat organlari qabul qiladilar. Suvlardan maxsus foydalanish bo`yicha ruxsatnomalar Tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasi organlari tomonidan beriladi (O`zbekiston Respublikasining "Suv va suvdan foydalanish to`grisida"gi qonunning 27-moddasi). O`rmonlardan foydalanish huquqi esa o`rmon xo`jaligi davlat organlari yoki ular vakolat bergan o`rmon xo`jaligi korxonasi, muassasa va tashkilotlari tomonidan beriladigan ruxsatnomalar asosida vujudga keladi (O`zbekiston Respublikasining "O`rmon to`grisida"gi qonunning 20-moddasi). Tabiiy resurslarni foydalanishga ajratib berish huquqiga ega bo`lgan organlar boshqa davlat va jamoat ehtiyojlari uchun, ekologik talablarni buzganlik uchun hamda qonun hujjatlarida belgilangan boshqa asoslarga ko`ra shunday foydalanishni bekor qilishlari mumkin.

Davlat organlarining tabiiy resurslarni hududiy joylashtirish vakolati tabiiy resurslardan foydalanishga berish to`grisidagi qarorlarni amalga oshirishga qaratilgan. Tabiiy resurslarni hududiy joylashtirish yer tuzish, o`rmon tuzish, qishloq xo`jaligining tabiiy moslashuvi jihatidan yerlarni rayonlashtirish yo`li bilan amalga oshiriladi. Masalan, yer tuzish ishlari orqali foydalanish huquqini olgan yuridik va jismoniy shaxslarga yer uchastkalari joyida (naturada) ajratilib, chegaralari belgilanib beriladi. Tabiiy resurslarni hududiy joylashtirishga maxsus vakolatli organlar bo`lmish Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo`mitasi, Sanoatda, konchilikda va kommunal sektorlarda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish Inspeksiyasi, o`rmon xo`jaligi organlarining vazifasiga kiradi. Ammo suv va hayvonot dunyosiga nisbatan mazkur vakolat amalga oshirilmaydi.

Ekologik nazorat vakolati tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza etilishi ustidan kuzatuv va tekshiruvlar orqali amalga oshiriladi. Ekologik nazoratni umumiy va maxsus vakolatga ega bo`lgan

davlat organlari olib boradilar. Bugungi kunda ekologik nazorat to`grisida me'yoriy hujjat bilmasa ham, uni amalga oshiradigan organlarning vakolatlari "Tabiatni muhofaza qilish to`grisida"gi qonunda, Yer kodeksida, tabiiy resurslar to`grisidagi boshqa qonunlarda hamda Tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasi, Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastrai davlat qo`mitasi, Sog`liqni saqlash vazirligi, Sanoatda, konchilikda va kommunal sektorlarda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish Inspeksiyasi, qishloq va suv xo`jaligi vazirligi to`grisidagi nizomlarda o`z aksini topgan. Bundan tashqari, ekologik nazoratni amalga oshirish chog`ida O`zbekiston Respublikasining "Xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish to`grisida"gi 1998-yil 24-dekabr qonunning talablariga, shu jumladan ushbu qonunning 10-moddasi birinchi qismida ko`zda tutilgan tekshirishlar davriyligiga rioya etilishi lozimdir.

Tabiiy resurslardan foydalanish va ularni muhofaza etish chog`ida foydalanuvchilar, davlat organlari va boshqa shaxslar o`rtasida kelib chiqadigan nizolarni hal qilishda davlat organlari qatnashadilar. Tabiiy resurslarning huquqiy holatini belgilovchi qonunlarda ushbu nizolarning hal qilinishi masalasi turlicha yoritilgan. Masalan, Yer tikodeksning 89-moddasida yer to`grisidagi nizolar faqat sud organlari tomonidan hal etilishi belgilangan, "Suv va suvdan foydalanish to`grisida"gi qonunning 85-moddasida esa O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mashkamasi, mahalliy davlat hokimiyat organlari, shuningdek suvlarni idora etuvchi maxsus vakolatga ega bo`lgan organlar suvdan foydalanishga doir nizolarni hal qiluvchi organlar sifatida belgilangan.

Yuqorida qayd etilgan vakolatlardan tashqari, aloshida tabiiy resurslardan foydalanish va ularning muhofazasi bo`yicha davlat boshqaruvi organlari maxsus vakolatlarni amalga oshiradilar. Masalan, qonun hujjatlarida suvlar zararli ta'sirining (suv toshqini, zax bosishi va hokazolarning) oldini olish, o`rmonlarni qayta ko`paytirish, yerlarning melioratsiyasini tashkil etish va hokazolar ko`zda tutilgan.

VI BOB. EKOLOGIK ME'YORLASH, STANDARTLASHTIRISH VA SERTIFIKATLASHTIRISH

1. Ekologik me'yorlash tushunchasi

Ekologik me'yor atrof tabiiy muhitni muhofazasi yuzasidan belgilangan aniq bir talabdir. Ekologik me'yorlash esa, ushbu talabni belgilash bo'yicha jarayonni anglatadi.

Atrof tabiiy muhit me'yori *tabiiy resurslardan foydalanish hajmlarini belgilash; tabiiy obyektlarni umumiy sifat ko'rsatkichlari; tabiiy obyektlarga zararli ta'sir ko'rsatishning miqdorlari* ko'rsatkichlarini belgilashga qaratilganidir.

Atrof tabiiy muhitni me'yorlash «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunning asosiy talablaridan biri hisoblanib, bu masalaga Qonunda alohida IV bo'limi (14-15-moddalari) bag'ishlangan.

Atrof tabiiy muhit sifat me'yori ekologik munosabatlarda subyektlarni harakatini to'g'riligini baholash mezonlarini o'z ichiga oladi va ekologik huquqiy talabning bajarilishini unumdorlik darajasini belgilaydi.

Ekologik me'yorlash vakolatli davlat organlarining atrof tabiiy muhit sifatini, tabiiy resurslardan foydalanish xajmini va boshqa ko'rsatkichlarini belgilash bo'yicha faoliyatidir. Ushbu faoliyat sertifikatlashtirish, standartlashtirish va boshqa me'yorlarni belgilashda namoyon bo'ladi. Ekologik me'yorlash ikkita yo'nalishda amalga oshirilib, *birinchidan*, huquqiy norma ahamiyatiga ega bo'lgan ko'rsatkichlar(standartlar)dan, va *ikkinchidan*, huquqni qo'llovchi hujjatlarda belgilanib, ma'lum bir obyekt uchun qo'llaniladi. Birinchi holatda belgilangan ekologik me'yorlar barcha subyektlarga taalluqli hisoblanadi. Masalan, avtomobil dvigatellaridan chiqariladigan tutunni sifatini belgilash bo'yicha standartlar ham ishlab chiqarilayotgan ham foydalanishda bo'lgan transport vositalariga taalluqli hisoblanadi. Ikkinchi guruhdagi ekologik me'yorlar alohida bir tabiiy resurslardan foydalanuvchi yoki atrof tabiiy muhitga zararli ta'sir ko'rsatuvchi shaxslarga taalluqli hisoblanadi.

Ekologik me'yorlashning *obyekti* bo'lib atrof tabiiy muhit, uning sifat va son ko'rsatkichlari, tabiiy resurslarning sifat va son ko'rsatkichlari hisoblanadi. Ekologik me'yorlar orqali atrof tabiiy muhit sifati va uning obyektlaridan oqilona foydalanish va muhofaza qilinishi ta'minlanadi.

Ekologik me'yorlashning *subyektlari* bo'lib davlat organlari, yuridik va jismoniy shaxslar hisoblanadi. Ekologik me'yorlash bilan faqat vakolatli davlat organlari shug'ullanishlari mumkin. Yuridik va jismoniy

shaxslar esa ekologik me'yorlarni belgilashda manfaatdor shaxs sifatida qatnashishlari mumkin. Masalan, «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunning atmosfera havosiga statsionar manbalardan chiqariladigan yo'l qo'yiladigan doiradagi normativlari har bir ifloslantiruvchi moddalar yoki biologik organizmlar bo'yicha korxonalar, muassasa va tashkilotlar tomonidan ishlab chiqilib, tabiatni muhofaza qilish davlat organlari tomonidan tasdiqlanadi.

Atrof tabiiy muhitni me'yorga solish faoliyat sifatida ikkita *maqsadni* o'z oldiga qo'yadi. Birinchidan, atrof tabiiy muhitga zararli ta'sirni oldini olish bo'lsa, ikkinchidan, inson yashashining tabiiy sharoitini yaxshilab, uning salomatligini ta'minlash.

Ekologik me'yorga solishda me'yor sifatida atrof tabiiy muhitga va uning obyektlariga zararli ta'sir ko'rsatish darajasi hisoblanadi. Ekologik me'yorga solishda yo'l qo'yiladigan doiradagi me'yor ishlatiladi. Shu orqali atrof tabiiy muhitga va uning obyektlariga ta'sir ko'rsatishning eng yuqori darajasi belgilanadi.

Insonlarning iqtisodiy, rekreatsion, ijtimoiy-madaniy manfaatlari bilan bog'liq bo'lgan va tabiiy muhitni fizikaviy, kimyoviy va biologik o'zgarishlariga olib keluvchi antropogen faoliyati atrof tabiiy muhitga *ta'sir ko'rsatish* deb tushuniladi. Zararli ta'sirning eng tarqalgan turi bo'lib atrof tabiiy muhitni ifloslanishi hisoblanadi. **Ifloslanish deganda**, atrof tabiiy muhit sifatini keskin o'zgarishiga, o'simlik va hayvonot dunyosi obyektlarining nobud bo'lishiga va inson salomatligiga putur yetkazuvchi zararli moddalar, biologik organizmlar chiqarish va unga fizik ta'sir ko'rsatish tushuniladi.

Atrof tabiiy muhit sifat *normativlari* umumiy tarzda insonning xo'jalik, rekreatsion va o'zga antropogen faoliyati natijasida atrof tabiiy muhitga ko'rsatiladigan yo'l qo'yiladigan doiradagi ta'sir ko'rsatish me'yorlari deb tushuniladi.

Atrof tabiiy muhitni sifat normativlarida uchta ko'rsatkich turadi. **Tibbiyot ko'rsatkichi**, u atrof tabiiy muhitga antropogen ta'sir ko'rsatishda insonning genetik fondiga va uning salomatligiga zararsiz darajadagi miqdorini hisobga olishdan iborat. **Ekologik ko'rsatkich** ekologik me'yorlar orqali o'simlik va hayvonot dunyosini saqlanib qolishi ta'minlanishi. **Texnologik ko'rsatkich**, bunda mavjud bo'lgan texnika va texnologiya bilan belgilangan me'yorlarni ta'minlash imkoniyati hisoblanadi. **Texnikaviy-tashkiliy ko'rsatkich**, jamiyatdagi mavjud bo'lgan institutlar (davlat nazorati, monitoring va boshqalar) bilan zamonaviy o'lchash va baholash

uskunalarini qo'llagan holda atrof tabiiy muhitga zararli ta'sirni aniqlash imkoniyatidir.

Ekologik me'yorlarni belgilashda atrof tabiiy muhitni saqlab qolish maqsadi tursa, *ikkinchidan*, ekologik me'yorlarni bajarish zararli ta'sir ko'rsatuvchi obyektlarga ega bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslarning imkoniyatlariga mos kelishi zarur. Eng avvalo, ekologik normativlarni belgilashdan maqsad ekologik inqirozlarni oldini olish. Bunga yaqqol misol qilib Orol dengizi fojeasini keltirsak bo'ladi. Bu fojea suvdan foydalanish qoidalarning asosi bo'lgan suvdan foydalanish *me'yorlarini* noto'g'ri belgilanishidan kelib chiqqan. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida ekologik me'yorlarni keskinlashtirish maqsadga muvofiq emas.

Ekologik me'yorlar rejalashtirilayotgan xo'jalik va o'zga faoliyatni atrof tabiiy muhitga ta'sirini baholashda, ya'ni ekologik ekspertizani o'tkazishda, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish ustidan nazoratni olib borish va atrof tabiiy muhit monitoringini yuritishda foydalaniladi. Chunki, tabiiy resurslardan foydalanish yoki atrof tabiiy muhitga zararli ta'sir ko'rsatish faqat belgilangan ekologik me'yorlar asosida amalga oshirilishi mumkin. Tabiiy resurslardan foydalanish me'yorlari atrof muhitdan olinadigan tabiiy obyektlarning miqdorini belgilaydi. Masalan, yig'ib olinadigan shifobaxsh o'simliklar, ularning urug'lari, barglari va boshqa qismlari qat'iy me'yorda amalga oshirilishi mumkin.

Yerlar bo'yicha qurilish davlat qo'mitasi tomonidan yerlarni ajratib berish *normativlari* mavjud. Bu me'yorlar yerdan ma'lum maqsadlarda foydalanish uchun xalq xo'jaligi tarmoqlari bo'yicha belgilanadi. Shunday me'yorlarga avtomobil yoki temir yo'llari, aeroportlar, magistral truboprovodlar, melioratsiya tizimlari, neft va gaz skvajinalari, aloqa hamda elektr tarmoqlari va boshqa obyektlar uchun yer ajratish miqdorlari kiradi.

Ekologik me'yorlar tabiiy resurslarning sifat va son ko'rsatkichlarini belgilab, ulardan foydalanish va muhofaza qilishni tashkil etishda asosiy talablarni o'z ichiga oladi. Shu jumladan, ekologik me'yorlar foydalanishni rejalashtirish, uchun ruxsatnomalar berish, to'lov undirish, nazorat qilish, javobgarlikka tortishda asos bo'lib hisoblanadi. Demak, ekologik me'yorlar tabiiy resurslardan foydalanish, atrof tabiiy muhitga zararli ta'sir ko'rsatishni tartibga soluvchi huquqiy ahamiyatga ega bo'lgan texnik ko'rsatkich hisoblanib, har xil shakllarda o'z aksini topadi. Ekologik me'yorlash esa ushbu ko'rsatkichlarni belgilash, tasdiqlash va joriy qilish bilan bog'liq bo'lgan davlat organlarning faoliyatidir.

2. Ekologik me'yorlash tizimi, shakllari va turlari

Ekologik me'yorlashning tizimga ikki xil ma'noda urg'u bersak bo'ladi. Birinchidan, **keng ma'noda** tashkiliy-huquqiy ko'rinishda shu sohani tartibga soluvchi normativ-huquqiy aktlar va ularni amaga oshirishni ta'minlovchi davlat organlarining tizimi tushunilishi lozim. Ikkichidan, bu tizim **tor ma'noda**, ya'ni faqat tashkiliy tizimni tashkil etuvchi vakolatli davlat organlarning tizimi sifatida tushunilishi lozim.

Ekologik me'yorlash tizimiga ekologik standartlarni belgilovchi, sertifikatlashtiruvchi, boshqa ekologik me'yorlarni tasdiqlovchi vakolatli davlat organlari va ularning faoliyatini shu sohada tartibga soluvchi qonunlar va boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlar kiradi. Bularga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, mahalliy davlat hokimiyati organlari, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, Sog'liqni saqlash vazirligi, Vazirlar Mahkamasi xuzuridagi kimyoviy komissiya, O'zstandart agentligi, Sanoatda va konchilikda ishlarni bexatar olib borish ustidan nazorat davlat inspeksiyasi, Geologiya va mineral resurslar davlat qo'mitasi va boshqa organlar kiradi, Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo'mitasi, ushbu organlarning vakolatini belgilovchi va faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar, farmonlar, qarorlar va nizomlar kiradi.

Ekologik me'yorlarni belgilashda umumiy vakolatli organlarning o'zni keng emas. Ushbu jarayonda ular faqatgina ayrim masalalarni hal etishda qatnashadilar.

Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi organlari oqava suvlardagi ifloslantiruvchi moddalarning yo'l qo'yiladigan me'yorlarini, atmosfera havosiga chiqariladigan zararli moddalarni yo'l qo'yiladigan me'yorlarini, suv obyektlarida va atmosfera havosida ifloslanuvchi moddalarning yo'l qo'yiladigan doiradagi to'planishi, hayvonot dunyosidan foydalanish kvotalarini belgilaydi hamda ekologik sertifikatlashtirishni amalga oshiradi.

Sog'liqni saqlash vazirligi atmosfera havosiga zararli fizikaviy ta'sir qo'rsatishni inson va atrof tabiiy muhit obyektlari uchun yo'l qo'yiladigan darajalarini belgilaydi

Uzstandart agentligi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi bilan birgalikda ekologik standartlarni tasdiqlaydi, ekologik sertifikatlashtirishni amalga oshiruvchi organ va laboratoriyalarni akkreditatsiyadan o'tkazadi. Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 5-avgustdagi 373-son qaroriga¹ va O'zbekiston standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish agentligi

¹ O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. 2004-yil, 31-son. 357-modda.

to'g'risida Nizomga asosan "O'zstandart" Agentligining asosiy vazifalari va funksiyalari belgilangan:

Amaldagi «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi Qonunga va Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 25-martdagi 139-son qaroriga, O'zbekiston Respublikasi Davlat geologiya va mineral resurslar qo'mitasi to'g'risidagi Nizomga muvofiq Geologiya va mineral resurslar davlat qo'mitasi, Kontexnazorat inspeksiyasi bilan birgalikda qazilma boyliklaridagi mineral xom ashyosini konditsiyalarini belgilaydi¹.

Yuqorida qayd etilishiga ko'ra ekologik me'yorlash tizimida maxsus vakolatli organlarning faoliyat doirasi aniq qilib belgilangan. Ushbu organlarning orasida Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi markaziy o'rinni egallaydi

Ekologik me'yorlashning shakli ular belgilagan hujjat orqali namoyon bo'ladi. Ekologik me'yorlashning **shakllari** deganda, ekologik me'yorlar qaysi shakllarda belgilashi nazarda tutilishi lozim. Masalan, standart, yo'l qo'yiladigan darajadagi ifloslantiruvchi moddalarni tashlash miqdorlari, chiqindilarni joylashtirish limitlari, hayvonot dunyosidan foydalanish limitlari va boshqalar.

Ekologik me'yor shakli uning qaysi obyektga va qaysi subyektga taalluqligidan kelib chiqib aniqlanadi.

Amaldagi qonun hujjatlarida belgilangan ekologik me'yorlash tizimi quyidagi me'yorlarni o'z ichiga oladi:

- **ekologik standartlar** – muddatsiz ma'lum bir mahsulotning ekologik xavfsizligi talabini belgilovchi ekologik me'yor;

- ifloslantiruvchi moddalarning atmosfera havosida va suv obyektlarida to'planishining **yo'l qo'yiladigan darajalari (YQD)** – muddatsiz ushbu obyektlarni sifat ko'rsatkichini belgilovchi me'yor;

- hayvonot va o'simlik dunyosidan foydalanish **kvotalari** – muddatli, asosan bir yilga mo'ljallangan, hayvonot va o'simlik dunyosidan foydalanish sonini belgilovchi reja;

- qishloq va o'rmon xo'jaligida qo'llanilishi mumkin bo'lgan kimyoviy moddalar va ularni qo'llash **miqdorlari** – muddatsiz, lekin vaqti-vaqti bilan o'zgarib turuvchi me'yor;

- ifloslantiruvchi moddalar yoki biologik organizmlarning chiqarishining **yo'l qo'yiladigan normativlari** - har bir stasionar ifloslantiruvchi manbaa uchun belgilanadigan me'yor. Ushbu me'yor ifloslantiruvchi moddalarni yoki biologik organizmlarni atmosfera havosiga yoki suv obyektlariga tashlash uchun ruxsatnomaning bir qismi hisoblanadi. Bunda

¹ O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. 2004-yil 12-son, 143-modda

zararli moddalarni atrof tabiiy muhitdagi yo`l qo`yiladigan doiradagi to`planish miqdorlaridan qelib chiqib, har bir ifloslantiruvchi manba atrof tabiiy muhit obyektlariga ta`sir ko`rsatishning zararli oqibatlari hisobga olinadi va ishlab chiqarish obyektlarini quvvatidan kelib chiqib belgilanadi.;

- **ekologik sertifikatlar** – har bir mahsulot, xizmatlar uchun ekologik talablarga mosligini tasdiqlovchi hujjat;

- chiqindilarni **joylashtirish limitlari** – chiqindilarni yo`l qo`yiladigan miqdorlarda joylashtirish miqdorlari.

Agar atrof tabiiy muhitdagi zararli moddalar va mikroorganizmlarning yo`l qo`yiladigan doiradagi to`planish miqdorlari atrof tabiiy muhitni ekologik va sanitar-gigiyenik holatini belgilasa, zararli moddalar va biologik organizmlarning yo`l qo`yiladigan doiradagi chiqarish va tashlash me`yorlari zararli ta`sir ko`rsatuvchi manbaani belgilaydi va uning faoliyatini tartibga soladi. Zararli moddalar va biologik organizmlarning chiqarish yoki tashlash manbaalari bu shunday tashlash va chiqarishning hosil qiluvchi (sodir etuvchi) obyekt. Masalan, bitta korxonada bitta yoki bir nechta zararli moddalar va biologik organizmlarni chiqarish va tashlash manbaalari mavjud bo`lishi mumkin. Shuning uchun ham yo`l qo`yiladigan doiradagi chiqarish va tashlash me`yorlari korxoana, tashkilot, muassasa bo`yicha emas, balki har bir zararli ta`sir ko`rsatuvchi manbalarning ularni xatlash asosida belgilanadi.

Zararli moddalarni **tashlash deganda**, tegishli manbalardan atmosfera havosiga ularning tushishi tushuniladi. Bunday talab Tabiatni muhofaza qilish. Atmosfera. Ifloslanishning manbaalari va meteorologik xususiyatlari. Sanoat tashlashlar. Iboralar va tushunchalar. Davst (GOST) 17.2.1.04-77 standartida belgilangan.

Davst (GOST) 17.1.1.01-77 Tabiatni muhofaza qilish. Gidrosfera. Suvlardan foydalanish va muhofaza qilish. Asosiy iboralar va tushunchalar standartiga muvofiq zararli moddalarni **chiqarish deganda**, suv obyektlariga oqava suvlar bilan ifloslantiruvchi moddalarni tashlanishi tushuniladi.

Shahar va boshqa aholi punktlarining havosida zararli moddalarning yo`l qo`yiladigan doiradagi to`planish miqdorlari oshib ketsa, korxonalar esa obyektiv shart-sharoitlarga ko`ra shunday moddalarni tashlashni yo`l qo`yiladigan doiradagi miqdorlariga rioya etish imkoniyati bo`lmasa, shunday korxonalar uchun zararli moddalarni chiqarish vaqtincha kelishilgan me`yorlari belgilanadi. Shunday holatda mazkur korxonalar bosqichma-

bosqich ravishda zararli moddalarni yoʻl qoʻyiladigan doiradagi miqdorlarini taʼminlashga oʻtishi shart.

Shundan kelib chiqqan holda, zararli moddalarni yoʻl qoʻyiladigan darajada tashlash miqdorlari atrof muhit holati, uni muhofaza qilish boʻyicha bajarilayotgan chora-tadbirlar, ifloslantiruvchi manbaalarni quvvatini boshqa shunga oʻxshash holatlarni hisobga olgan holda ishlab chiqiladi. Odatda, zararli moddalarni yoʻl qoʻyiladigan darajadagi miqdorda atmosferaga chiqarish meʼyorlari ekologik ekspertizani oʻtkazish davrida belgilanadi. Tabiatni muhofaza qilish davlat qoʻmitasi organlari yangi yoki qayta taʼmirlanayotgan obyektlar loyihalarini ekspertizadan oʻtkazish davrida atrof tabiiy muhitga ushbu obyektning zararli taʼsir koʻrsatishini baholanishini talab qiladilar. Shunday baholash faqat zararli moddalarni atrof tabiiy muhitga chiqarish yoki tashlash oqibatlaridan kelib chiqib amalga oshiriladi va baholashda chiqariladigan moddalarni atmosfera havosidagi zararli moddalarning yoʻl qoʻyiladigan doiradagi toʻplanish miqdorlariga mosligi qoʻrib chiqiladi.

Atrof tabiiy muhitga yoʻl qoʻyiladigan darajadagi taʼsir koʻrsatish meʼyorlari atrof tabiiy muhitni ekologik funksiyalarini buzilishiga olib kelmaydigan tabiiy resurslar yoki tabiiy komplekslarga antropogen taʼsir koʻrsatish miqdorlaridir.

Atrof tabiiy muhitga yoʻl qoʻyiladigan darajadagi taʼsir koʻrsatish meʼyorlari tarmoq yoki regional turlarga boʻlinadi. **Tarmoq** atrof tabiiy muhitga yoʻl qoʻyiladigan darajadagi taʼsir koʻrsatish meʼyorlari maʼlum bir tabiiy resurs yoki tabiiy kompleks boʻyicha belgilanadi. Shunday meʼyorlar oʻrmonlarda aholini boʻlishi, muhofaza etiladigan hududlarga bir vaqtning oʻzida kirib kelishi mumkin boʻlgan odamlarning maksimal soni, ovchilik hududlarida bir vaqtning oʻzida ov qilishi mumkin boʻlgan ovchilarning soni boʻyicha meʼyorlar, tabiiy yaylovlarning maʼlum bir maydonida boqilishi mumkin boʻlgan uy hayvonlarining soni shu turdagi meʼyorlarga kiradi. **Mintaqaviy** atrof tabiiy muhitga yoʻl qoʻyiladigan darajadagi taʼsir koʻrsatish meʼyorlari tabiiy komplekslarga xoʻjalik yoki rekreatsiya faoliyatini taʼsir koʻrsatish darajasidan kelib chiqib ishlab chiqiladi. Bunday meʼyorlar orqali maʼlum bir hududlarda tabiiy resurslardan foydalanish va xoʻjalik faoliyatini rivojlantirish koʻrsatkichlarini atrof muhitni muhofaza qilish manfaatidan kelib chiqib cheklashlar belgilanishi lozim.

Demak ekologik meʼyorlashning shakllari deganda, shunday meʼyorning maʼlum bir hujjatda belgilanishi tushunilish lozim, yaʼni huquqiy tusga ega boʻlgan texnik koʻrsatkichlar qandaydir hujjatda

aks ettiriladi. Bunday hujjatlar hilma-xil bo`lib har bir tabiiy resurs bo`yicha me'yor o`zgacha shaklda o`z aksini topadi. Ekologik me'yorlar standartlar, limitlar, yo`l qo`yiladigan doiradagi to`planish yoki tashlash (chiqarish) me'yorlari, yo`l qo`yiladigan doiradagi zararli ta'sir qo`rsatish darajalari, kvotalar va foydalanish me'yorlari shakllarida belgilanadi.

Ekologik me'yorlashning *turlari* deganda, ma'lum bir tabiiy obyektning muhofazasi yoki foydalanishini tartibga soluvchi, me'yorning obyekt, shakli, maqsadi, belgilangan ko`rsatkichlari bilan farqlanuvchi ekologik me'yorning ma'lum bir guruhi tushunilishi lozim.

Ekologik me'yorlashning obyektlari, subyektlari, amal qilish muddatlari va shakllari bo`yicha klassifikatsiya qilish mumkin.

Ekologik me'yorlash obyektlari bo`yicha tabiiy obyektlarning sifat va son ko`rsatkichlarini belgilovchi me'yorlarga bo`linadi. Har bir tabiiy obyektning sifat va son ko`rsatkichlari o`ziga xos ko`rsatkichlari bo`yicha aniqlanadi. Ushbu ko`rsatkichlarni belgilash va aniqlash usullari ham o`ziga xos xususiyatlariga ega. Masalan, hayvonot dunyosi bo`yicha ularning kamayib ketishini oldini oladigan me'yor, ya'ni **kvota** belgilanadi. Kvota bir yo`la hayvonot obyektlari turlarini foydalanish miqdorlarini o`z ichiga oladi. Atmosfera havosi bo`yicha me'yorlar belgilanganda faqat uning sifat ko`rsatkichlari e'tiborga olinadi. Suvlar bo`yicha me'yorlar esa ularni ham sifat ko`rsatkichlari ham son ko`rsatkichlarini belgilaydi. Suv xavzalaridagi ifloslantiruvchi moddalarning yo`l qo`yiladigan doiradagi me'yorlari suvlarning sifatiga taalluqli bo`lsada, suvdan foydalanish limitlari esa suvlardan foydalanishning xajmlarini belgilaydi.

Ekologik me'yorlashning subyektlari bo`yicha qo`yidagilarga bo`linadi:

hamma subyektlarga taalluqli *me'yorlar*, masalan, ekologik standartlar atmosfera havosida ifloslantiruvchi moddalar va biologik organizmlarning inson va tabiiy muhit obyektlari uchun yo`l qo`yiladigan to`planish darajalari, suvlarda ifloslantiruvchi moddalar va biologik organizmlarning inson va tabiiy muhit obyektlari uchun yo`l qo`yiladigan to`planish darajalari va boshqalar. Hamma subyektlarga taalluqli me'yorlar *umumiy* bo`lib, bular respublika yoki ayrim hududlar yohud ma'lum bir xalq xo`jaligi sohasi bo`yicha belgilanadi, masalan, atmosfera havosiga transport vositalaridan chiqariladigan zararli gazlar bo`yicha ekologik standartlar transport vositalarini ishlab chiqaruvchi, ularni respublika

hududidga olib keluvchi yoki ta'mirlovchi hamda ulardan foydalanuvchi yuridik va jismoniy shaxslarga taalluqlidir;

ma'lum bir subyektga taalluqli *me'yorlar*, masalan, atmosfera havosiga doimiy manbaalardan ifloslantiruvchi moddalar, biologik organizmlar yo'l qo'yiladigan doiradagi normativlari. Ushbu turdagi ekologik me'yorlar ishlab chiqilishi va tasdiqlanishi bilan boshqa ekologik me'yorlardan farqlanadi. Odatda, ushbu ekologik me'yorlar manfaatdor yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan ishlab chiqilib, tabiatni muhofaza qilish, sanitar nazorati va boshqa tegishli organlar tomonidan tasdiqlanadi.

Bundan tashqari ma'lum bir ekologik me'yorlar bir yo'la hamma subyektlarga va ma'lum bir subyektlarga tegishli bo'lishi mumkin. Masalan, suvdan foydalanish limitlari suv xavzalari, tumanlar va viloyatlar, xalq xo'jaligi tarmoqlari va har bir suvdan foydalanuvchi bo'yicha belgilanadi.

Amal qilish muddati bo'yicha ekologik me'yorlash *muddatsiz* yoki *ma'lum bir muddatga mo'ljallangan* me'yorlarga bo'linadi. Ekologik standartlar, atmosfera havosida yoki suvlarda ifloslantiruvchi moddalar va biologik organizmlarning inson va tabiiy muhit obyektlari uchun yo'l qo'yiladigan to'planish darajalari *muddatsiz* belgilanadi. Suvdan foydalanish limitlari, hayvonot dunyosi bo'yicha kvotalar faqat *muddatli* hisoblanadi, chunki ular odatda bir yilga mo'ljallab tasdiqlanadi.

3. Tabiat obyektlari sifatini me'yorlash

Atmosfera havosi kimyoviy moddalar, biologik organizmlar bilan ifloslanishi va zararli fizikaviy ta'sirdan muhofaza qilinadi. Atmosfera havosini kimyoviy moddalar bilan ifloslanishi natijasida uning tabiiy tarkibi buziladi, unga xos bo'lmagan moddalar havoda paydo bo'ladi, natijada inson slomatligiga, hayvonot va o'simlik olamiga zararli ta'sir ko'rsatiladi. Xuddi shuningdek, atmosfera havosiga biologik organizmlar chiqarilganda uning biologik tarkibi buziladi.

Atmosfera havosida ifloslantiruvchi moddalar va biologik organizmlarning yo'l qo'yiladigan darajada *to'planishi* bu inson va atrof muhitga zararli bevosita yoki bilvosita ta'sir ko'rsatilmaydigan atmosfera havosida zararli moddalar miqdorini tavsiflovchi me'yor. Bevosita ta'sir ko'rsatish deganda zararli moddalarning me'yorlardan ortiq to'planishi natijasida inson organizmiga salbiy ta'sir ko'rsatiladi (yo'talish, yoqmas xidlarni sezish, bosh og'rig'i va boshqalar yoki organizmda ushbu moddalar ta'sirida patogen o'zgarishlar (kasallik) rivojlanadi). Bilvosita ta'sirga inson

salomatligiga ta'sir ko'rsatmaydigan, ammo uning yashash sharoitini yomonlashuviga sabab bo'luvchi omillar kiradi. Masalan, o'simliklarga zarar yetkazilishi va ularni kamayishi, tuman tushadigan kunlarni ko'payishi va boshqalar). Bugungi kunda yo'l qo'yiladigan darajada to'planishi asosan inson organizmlariga ifloslantiruvchi moddalarning ta'sirini o'rganish natijasida belgilanmoqda. Yo'l qo'yiladigan darajada to'planishni aniqlash uchun hayvonlarda, ayrim hollarda (masalan hid sezishni aniqlash uchun) insonlarda tajriba o'tkaziladi.

Yo'l qo'yiladigan to'planish darajalarini ta'minlashning asosiy vositasi bo'lib har bir doimiy manbaalardan atmosferaga ifloslantiruvchi moddalar chiqarishning yo'l qo'yiladigan doiradagi (YQD) normativlari hisoblanadi. Ifloslantiruvchi moddalarning YQD normativlari ma'lum bir hududdagi ushbu va boshqa manbaalardan chiqadigan shunday moddalarning to'planishi natijasida yo'l qo'yiladigan to'planish darajalaridan oshib ketmaydigan miqdorda belgilanadi. YQD normativlarning boshqa me'yorlardan farqi uni har bir obyekt uchun alohida belgilanishi. Bunda uning joylashgan joyi, shu turdagi ifloslantiruvchi moddalar bilan ifloslantiruvchi manbaalarning quvvati, hududning relyefi, klimatik xususiyatlar va boshqa omillar hisobga olinadi. Shuning uchun har xil joyda joylashgan stasionar ifloslantiruvchi manbaalar uchun har xil YQD normativlari belgilanishi mumkin.

YQD miqdori manbaadan chiqarilayotgan ifloslantiruvchi moddalarning og'irligi bilan o'lchalanadi. YQD nomativlar individual xarakterga ega, chunki ularni belgilashda har bir stasionar ifloslantiruvchi obyektning xususiyatlari inobatga olinadi. Masalan, uning joylashgan joyi, gazlarni atmosferaga tashlash shart-sharoitlari (quvurning balandligi va diametri, gazlarning temperaturasi va xajmi).

YQD normativlari zararli moddalarning yer ustidagi havodagi to'planishi va yo'l qo'yiladigan to'planish darajalari bilan solishtirish natijasida aniqladi. Manbaadan chiqayotgan gazlardagi har bir modda bo'yicha YQD normativlari alohida belgilanadi. YQD normativlari sekundda tashlanadigan grammalar bilan belgilanib, qulaylik uchun shuningdek, yil mobaynida chiqariladigan moddalarning tonnada hisoblanadi.

Korxonada bir necha ifloslantiruvchi manbaa mavjud bo'lsa YQD normativlari korxonada bo'yicha qo'shilib gramm/sekundda va tonna/yilda bo'yicha hisoblanadi. Gramm/sekundagi YQD o'lchovi manbaalarning quvvati qo'shilgan holda 20 daqiqa bo'yicha belgilanadi. YQD normativlarida belgilangan miqdordan ko'proq ifloslantiruvchi moddalar atmosferaga chiqarilsa yoki YQD normativlarida ifloslantiruvchi moddalar atmo-

sferaga chiqarish shartlariga (masalan, ma'lum bir balandligiga tashlash bo'yicha) rioya etish ilojisi bo'lmasa, ushbu manbaadan chiqarilayotgan zararli moddalarning miqdori vaqincha kelishilgan miqdorlar bilan hisoblanadi. Bunda shunday shartlarda zararli moddalarni atmosferaga chiqarilish tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi bilan ma'lum bir cheklangan muddatga kelishiladi. YQD normativlaridagi ko'rsatkichlarga erishish uchun texnologiyani, xom ashyoni, yoqilg'ini, gazlarni tozalash tizimlarini o'zgartirish bo'yicha har xil chora tadbirlar belgilanadi. Bu chora tadbirlarni amalga oshirish katta mablag'larni talab etadi. Shuning uchun vaqincha kelishilgan miqdorlar ushbu chora tadbirlarni amalga oshirishi davriga belgilanadi. Bunda zararli moddalarni chiqarishning iloji boricha kamaytirilishi, shu jumladan, mavjud bo'lgan gazlarni tozalash tizimidan samarali foydalanilishi lozim.

Yer usti va yer osti suvlarini ekologik talablarga mosligini ta'minlashda suv obyektlariga ta'sir ko'rsatish normativlarini belgilanishi va ularga rioya qilinishi bilan ta'minlanadi. Suv obyektlariga ta'sir ko'rsatish me'yorlari qo'yidagilarga bo'linadi: suvlarda zararli moddalarni yo'l qo'yiladigan doiradagi to'planish miqdorlari; oqava suvlardagi zararli moddalarni yo'l qo'yiladigan doiradagi miqdorlari; suvdan foydalanish limitlari; sanoat, kommunal va boshqa obyektlarda suvdan foydalanish me'yorlari; qishloq xo'jalik ekinlarini sug'orish me'yorlari.

Bugungi suvlarni ifloslantiruvchi 2679 ta moddalar bo'yicha standartlar - yo'l qo'yiladigan darajadagi to'planish miqdorlari belgilangan. Ayrim moddalarni yo'l qo'yiladigan doiradagi to'planish miqdorlari tibbiyot nuqtai nazaridan o'rnatilgan bo'lib, ular inson salomatligiga ta'sir ko'rsatishda zararga olib kelmaydigan miqdorda belgilangan va ular juda qattiq hisoblanadi.

Suvlarni sifati suvlardagi zararli moddalar va biologik organizmlarning inson va atrof tabiiy muhit obyektlari uchun yo'l qo'yiladigan darajada to'planish va oqava suvlardagi ifloslantiruvchi ifloslantiruvchi moddalar, biologik organizmlarni suvlarga tashlashning yo'l qo'yiladigan doiradagi me'yorlari bilan ta'minlanadi.

Suvlardagi zararli moddalar va biologik organizmlarning uchun yo'l qo'yiladigan darajada to'planish me'yorlari respublika hududi uchun yagona hisoblanadi va O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi va O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi tomonidan tasdiqlanadi.

Suvlardagi zararli moddalar va biologik organizmlarning uchun yo'l qo'yiladigan darajada to'planish me'yorlari respublika hududi uchun

yagona hisoblanadi va O`zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasi va O`zbekiston Respublikasi Sog`liqni saqlash vazirligi tomonidan tasdiqlanadi.

Oqava suvlardagi ifloslantiruvchi moddalar, biologik organizmlarni suvlarga tashlashning yo`l qo`yiladigan doiradagi me`yorlari korxonalar, muassasalar, tashkilotlar tomonidan ishlab chiqiladi O`zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasi tomonidan tasdiqlanadi.

Suylarni miqdorini me`yorlash suvdan foydalanish limitlar orqali amalga oshiriladi. Suvdan foydalanuvchilar limitlarning miqdori davlatlararo suv manbalaridan (Amudaryo, Sirdaryo va ularga qo`shiladigan, bir necha davlat hududidan o`tadigan daryolar) respublikalararo kelushuvining shartlarini, O`zbekiston hududidagi suv manbalaridan suvning haqiqiy xajmini, yer osti suvlardan foydalanish imkoniyatlarini va qaytarilgan suvlarni takroran ishlatilishini hisobga olgan holda belgilanadi. Limitlar qishloq va suv xo`jaligi organlari tomonidan qishloq xo`jaligi suvdan foydalanuvchilar uchun yilda ikki marotaba, boshqa suvdan foydalanuvchilar uchun yilda bir marotaba belgilanadi. Suvdan foydalanish limitlari suv manbaalari, basseyn irrigatsiya tizimlar, magistral kanallar (tizimlar), irrigatsiya tizimlar, birlamchi suvdan foydalanuvchilar, hududlar bo`yicha belgilanadi. Limitlarga rioya etish, suv xajmini hisobga olish ro`yxatga olingan suv olish nuqtalarida (xo`jalik taqsimlash bosh inshoot, kanal, skvajina, nasos stansiyasi va boshqa suv olish inshootlarida) limitlangan suvdan foydalanish shartnomasiga asosan amalga oshiriladi Limitlardan ortiq xajmda yoki limiti belgilanmasdan suvdan foydalanish iqtisodiy jarimalar qo`llanilishiga asos bo`ladi. Bu jarima har bir ortiqcha olingan suvning kubometriga ma`lum bir miqdor pul mablag`ini undirishdan iborat bo`ladi.

O`simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanishni me`yorlash bevosita va bilvosita amalga oshiriladi. *Bevosita me`yorlash* orqali o`simlik va hayvonot dunyosi obyektlaridan foydalanish va muhofaza qilish me`yorlari belgilanadi. *Bilvosita me`yorlash* orqali o`simlik obyektlarni o`shish muhiti va hayvonlarning yashash muhiti ma`lum bir sifat darajasi ta`minlanadi. Bunday me`yorlash orqali atmosfera havosini, suvlarni va boshqa tabiiy obyektlarni o`simlik va hayvonot dunyosi uchun bezarar sifat va son ko`rsatkichlari belgilanadi. Masalan, o`simlik va hayvonot dunyosini me`yorlash ham tegishlicha hayvonot va o`simlik obyektlariga ta`sir qiladi. O`simlik obyektlarini kamayib ketishi hayvonlarning ozuqasi kamayishiga va buning natijasida esa *birinchi navbatida* o`simlik bilan oziqlaradigan hayvonlarning soniga, *ikkinchi*

navbatda esa yirtqich hayvonlarning kamayishiga sabab bo`ladi. Atmosfera havosini va suv obyektlarning sifatini yomonlashuvi ham o`simlik va hayvonot obyektlarning soniga salbiy ta`sir etishi mumkin. Masalan, suvlarning ifloslanish baliq va boshqa suv organizmlarning kamayishiga olib keladi.

Kvotalarni belgilash tartibi bugungi kunda quyidagicha amalga oshirilmoqda: hayvonot dunyosidan foydalanuvchi yuridik shaxslar har yilning boshida tabiatni muhofaza qilish organlariga ularga birlashtirilgan hududlarda mavjud bo`lgan hayvonlarning turlarining soni bo`yicha ma`lumot taqdim etadilar. Ushbu ma`lumotlarga asosan, Fanlar Akademiyasi (Zoologiya instituti), Tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasi hamda O`rmon xo`jaligi bosh boshqarmasi vaqillaridan iborat tarmoqlararo komissiya ko`rib chiqadi va har bir hayvon turi bo`yicha foydalanish imkoniyati mavjudligi va atrof muhitdan ularni olinadigan tarzda foydalanish bo`yicha hayvonlarning turi va soni to`g`risida xulosa tayyorlanadi. Bunday xulosaga asosan, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasining buyrug`i bilan har bir hayvon turi va uning foydalanish hududlari bo`yicha soni belgilanadi. Mazkur kvotalarni belgilash to`g`risidagi buyruq vaqtinchalik umummajburiy hisoblanib, Adliya vazirligida davlat ro`yxatidan o`tkazilmoqda. Ushbu buyruq bir yil muddatga mo`ljallangan bo`lib, hayvonot dunyosidan foydalanish rejasi hisoblanadi va bir yo`la ushbu sohadagi ekologik me`yorlarlashning vazifasini bajaradi. Masalan, 2004-yilda bioresurslardan foydalanish me`yorlari haqida O`zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasining 2004-yil 18-fevralda 17-son Buyrug`i chiqarilgan va 2004-yil 5-aprelda 1332-son bilan O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan ro`yxatga olingan.

O`simlik dunyosidan foydalanish me`yorlari ham bir yilga mo`ljallangan bo`ladi. Tabiiy pichanzor va yaylovlarda pichan o`rish va mol boqish alohida har bir pichanzor va yaylov bo`yicha me`yor sifatida ma`lum muddatga belgilanishi lozim. «O`simlik dunyosini muhofaza qilishi va undan foydalanish to`g`risida»gi Qonunning 9-moddasiga asosan, ushbu me`yorlarda pichan o`rish va mol boqishning miqdori hamda muddatlari belgilanadi. Ushbu miqdor va muddatlar har bir tabiiy pichanzor va yaylovning o`simliklar holati va ularni tiklanish qobiliyatidan kelib chiqib belgilanadi. Masalan, 2003-yil 15-maydagi F-77-sonli Toshkent viloyati hokimining Farmoyishi bilan Ugam-Chotqol davlat milliy tabiat bog`i boshqarmasiga qarashli yaylovlardan yozgi mavsumda chorva mollarini joylashtirilishi tartibga solingan. Ushbu Farmoyishga asosan Andijon viloyatining chorva mollari uchun Ohangaron o`rmon

xo'jaligidan 22000 gektar, Burchmullo o'rmon xo'jaligidan 4600 gektar yaylov maydoni va Fargona viloyati uchun Burchmullo o'rmon xo'jaligidan 4000 gektar va Ohangaron o'rmon xo'jaligidan 2000 gektar yaylov maydoni ajratib berilgan. Mazkur Farmoyishning ilovasida viloyat yaylovlarida joylashtirilishi lozim bo'lgan otlar, yirik va mayda shohli mollarning miqdori belgilangan. Masalan, Pskent tuman yaylovlarida Pskent tumanidagi jamoa, fermer xo'jaliklariga va aholiga qarashli mollarning soni quyidagicha belgilangan: yirik shohli mollar – 37000 ta, mayda shohli mollar – 370000 ta.

Yovvoyi holda o'sadigan shifobahsh va oziq-ovqatbop o'simliklar hamda o'simlik-texnik hom ashyosini tayyorlash kvotalari Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi bilan kelishilgan holda tasdiqlaydi. Ushbu kvota hayvonot dunyosidan foydalanish to'g'risidagi kvota kabi har yili belgilanib, qayd etilgan maqsadlarda foydalanadigan o'simlik dunyosi obyektlarini hisob ma'lumotlariga asosan o'simlik dunyosining har bir turi va foydalanilishi lozim bo'lgan hududlar bo'yicha belgilanadi.

Hayvonot va o'simlik dunyosi obyektlarining foydalanish me'yorlarini belgilashda hayvonot va o'simlik obyektlarini yo'k bo'lib ketishiga yo'l qo'ymaydigan darajada kvotalar o'rnatiladi. Shuning uchun ham hayvonot va o'simlik dunyosi obyektlarini haqiqiy tarqalgan sonidan kelib chiqilishi lozim. Agar hayvonot va o'simlik dunyosi obyektlarining soni ma'lum bir minimal sondan kamayib ketsa, ushbu obyektning turi o'z-o'zini sonini tiklash qobiliyatini yo'qotib, vaqti vaqti bilan u kamayib ketayotgan va noyob o'simlik hamda hayvonot dunyosi turlariga kiritilishga sabab bo'ladi. Demak, hayvonot va o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish me'yorlari nafaqat ushbu obyektlardan foydalanish rejasi sifatida, balki ekologik me'yor sifatida ko'rilishi lozim. Hayvonot va o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish me'yorlarini belgilashda ilmiy asoslangan yondashishni ta'minlash uchun Fanlar Akademiyasining tashkilotlari, ilmiy hodimlarining xulosalari talab qilinadi. Ushbu me'yorlar mazkur obyektlardan foydalanish rejasi bo'lganligi sababli, ularni tasdiqlashdan oldin ekologik ekspertizasi o'tkazilishi lozim. Masalan, tabiiy yaylovlar va pichanzorlarda mol boqish va pichan o'rishning me'yor va muddatlari «O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi Qonunning 9-moddasiga asosan qishloq va suv, hamda o'rmon xo'jaligi davlat organlarining taqdimotiga ko'ra mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan tasdiqlanadi. Shunday me'orning loyihasi O'zbekiston

Respublikasining «Ekologik ekspertizasi to'g'risida»gi Qonunini 11-moddasiga asosan davlat ekologik ekspertizasidan o'tkazilishi lozim.

Tabiiy resurslardan foydalanish *limitlari* – tabiiy resurlardan foydalanishning yoki iste'mol qilishning yo'l qo'yiladigan me'yorlari. Limitlar boshqa ekologik talablar bilan bir qatorda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning samarali vositasi hisoblanadi. Limitlashning asosiy sababi tabiiy resurslar zaxiralarini cheklanganligi va ulardan foydalanish oqilona foydalanilishi va qayta tiklanishini ta'minlash zarurligidan kelib chiqadi.

Tabiatdan foydalanish jarayonida tabiiy moddaning chiqarib olish limitlari tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni qayta tiklashning umumiy tamoyillariga asoslanadi. Limitlar aniq bir obyektlar bo'yicha belgilanadi.

Aslida, limitlangan foydalanish tushunchasi birinchi marotaba «Suv va sudan foydalanish to'g'risida»gi qonunda o'z aksini topgan. Suv xo'jaligi organlari tomonidan tasdiqlanadigan limitlar suv obyektlari, qishloq xo'jaligi, sanoat, kommunal xo'jaligi va har bir suvdan foydalanuvchi bo'yicha belgilanadi.

Tabiiy resurslardan foydalanish limitlarini belgilashdan ikkita *maqsad* ko'zda tutiladi. **Birinchi**dan, tabiatni va uning boyliklarini saqlash bo'lsa, **ikkinchi**dan, iqtisodiy manfaat asosida resurlarni me'yorda yoki me'yordan ortiqcha foydalanganlik uchun to'lovlarni undirish. Tabiiy resurslarni iste'mol qilganlik uchun olingan to'lovlar ularni qayta tiklash va oqilona foydalanishni ta'minlash uchun sarflanadi.

Zararli moddalarning yo'l qo'yiladigan tashlash, joylashtirish miqdorlari ham tabiiy muhitdan foydalanishning bir turi bo'lib hisoblanadi. Bunday limitlashtirish tabiatni muhofaza qilish vazifasini bajaradi, ya'ni *birinchi*dan ifloslantiruvchi manbaasidan chiqindilarning zararli moddalarini kamaytirish, *ikkinchi*dan esa, ularni tashlaganlik uchun to'lovlardan shakllanadigan tabiatni muhofaza qilish fondlaridan ekologik maqsadlar uchun foydalanishni ta'minlashga qaratilgan.

Yerlarni va tuproqni muhofaza qilish sohasida me'yorlash ularni neft mahsulotlari, moylar, og'ir metallar, sanoat va maishiy chiqindilar, qishloq va o'rmon xo'jaligini kimyolashtirish vositalari bilan ifloslanishini kamaytirishga hamda tuproq erroziyasini, sho'rlanishi va boshqa salbiy jaryonlarni rivojlanishini oldini olishga qaratilgan.

Tuproqlarni saqlash va ulardan oqilona foydalanish bo'yicha choralarning maqsadini belgilovchi standartlashtirish obyektlaridan biri bo'lib tuproqlarni ifloslantiruvchi moddalar, tuproqlarni yo'qotishga,

ifloslanishiga, sho`rlanishiga, erroziyalanishiga sabab bo`layotgan xo`jalik va tabiiy faktorlarning klassifikatsiyasidir. Salbiy ta'sirdan tuproqlarni muhofaza qiluvchi chora-tadbirlar ham klassifikatsiya qilinishi lozim. Ushbu kalssifikatsiya tuproq-iqlim va boshqa shart-sharoitlarni, tuproqlardan foydalanish xususiyatlarini, tuproqlarni o`z-o`zini muhofaza qilishini va boshqa bir qator tuproqlarni holatiga ta'sir etuvchi xususiyatlarini inobatga olishi kerak.

Tuproqni muhofaza qilish sohasidagi me'yorlarga ifloslantiruvchi moddalarning yo`l qo`yiladigan to`planish darajalari, sanitar gigiyenik normativlari kiradi. Tuproqlarning sifat normativlari birinchi navbatda qishloq xo`jaligi yerlari uchun belgilanadi.

Yerlarni muhofaza qilish sohasida me'yorlar ikkita asosiy yo`nalishga ega. *Birinchidan*, sanoat, fuqarolik, uy-joy qurilishi, foydali qazilmalarni qazib olish va qayta ishlash uchun hamda boshqa maqsadlarda yerlarni ajratib berishni tartibga solish yo`li bilan yer fondidan oqilona foydalanishni ta'minlash. *Ikkinchidan*, insonning ishlab chiqarish faoliyati natijasida rekultivatsiya orqali buzilgan yerlarning holatini yaxshilash. Yerlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish sohasida asosiy qoidalar, kompleks standartlarning mazmuni va tarkibiga nisbatan talablar hududlarni ekologik va iqtisodiy imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda yer fondidan tizimli ravishda foydalanishni ta'minlash maqsadida belgilanadi.

Pestitsid qoldiqlarini aniqlash uchun preparatlarni foydalanilayotgan maydonlardagi qoldiqlarining o`rtacha miqdori hisoblanadi. Olingan ma'lumotlar kartosxemalarda aks ettiriladi va natijada har bir maydondagi pestitsid qoldiqlari yo`l qo`yiladigan darajalar miqdorlari bilan solishtiriladi. Pestitsid qoldiqlari to`g`risida ma'lumot olinishi lozim. Odatda ikkita ko`rsatkich olinadi. Pestitsidni belgilangan me'yorda qo`llanilganidan so`ng uning qoldig`i o`lchaniladi va u birlamchi ma'lumotlarni tashkil etadi. Keychalik uning qoldig`i nolga yoki bezarar boshqa mikdorga tushishi lozim bo`lgan belgilangan ma'lum bir vaqt o`tgach ma'lumot yig`iladi. Oraliq davrda ma'lumot olinmaydi. Ammo nazoratni samarsini oshirish uchun oraliq vaqtda ham pestitsid qoldig`i bo`yicha ma'lumot yig`ilishi kerak.

4. Ekologik standartlashtirish

Iqtisodiy rivojlanishning hozirgi bosqichida standartlashtirish ishlab chiqarishning unumligi va samaradorligini oshirish uchun yanada texnik,

iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyat kasb etmoqda. Standartlashtirish obyektlarini kengayishi, iqtisodiy va ijtimoiy hayotning ko'p tarmoqlariga kirishi, uning rivoji uchun ko'p resurslarni jalb qilinishi talab etiladi. Boshqa tarafdin esa standartlashtirishni rivojlantirish o'z navbatida resurlardan, shu jumladan tabiiy resurslardan oqilona foydalanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Mahsulot sifatini boshqarish davlat tizimida har xil uslublar (tashkiliy, iqtisodiy, huquqiy va boshqa) kompleks ravishda qo'llaniladi. Ushbu shartlarga asosan standartlashtirish, metrologiya va mahsulot sifatleri masalalarida huquqiy ta'sir ko'rsatish chegaralarini aniq belgilash va shu orqali ularni hal qilishda huquqiy vositalarni unumli qo'llanilishini ta'minlash mumkin.

Standartlar mahsulot sifatini tartibga solishning huquqiy shakli hisoblanadi. Boshqa texnik reglamentlardan farqli ravishda ular normativ kuchga ega bo'lib, davlatning majburlash kuchi bilan ularni bajarilishi ta'minlanadi. Standartlar normativ aktlar hisoblanadi va ularni qabul qilish va joriy qilish jarayoni qonun hujjatlarga muvofiq amalga oshiriladi. Ular nafaqat muxandislik, balki huquqiy nuqtai nazarda tuzilgan bo'lishlari shart. Yuristlarning standartlashtirishdagi roli, ularni huquqiy ekspertizadan o'tkazib, amaldagi qonun hujjatlari talablariga mosligini aniqlashdir. Bu esa keychalik joriy qilingan standartlar yuzasidan vujudga kelishi mumkin bo'lgan nizolarni oldini oladi. Standartlarni huquqiy ekspertizadan o'tkazish birinchi marotaba 1975-yilda ko'zda tutilgan.

Xalq xo'jaligi nuqtai nazaridan yondashish - standartlashtirishda xalq xo'jaligi manfaatlarini ko'zda tutib mahalliy yoki tarmoq manfaatlariga nisbatan ustivor bo'ladi. Standartlashtirishning iqtisodiy samarasi uning mahsulotlarni loyihalashtirish, ishlab chiqarish, sotish va foydalanishda iqtisodning unumliligiga ta'sir ko'rsatish darajasiga qarab aniqlanadi. Ayrim hollarda standartlarni joriy qilish mahsulotni ishlab chiqarish jarayonida yetarli samara bermasligi mumkin, ammo ushbu mahsulotni iste'molchilar standart joriy etilishidan manfaatdor bo'lishi mumkin. Shuning uchun standartning samarasini baholash mahsulot «hayoti» davomida beradigan foydasidan kelib chiqqan holda baholash zarur.

Standartlashtirish mahsulot sifatini ta'minlovchi asosiy talabardan biri hisoblanadi. Mahsulot sifatini boshqarishning kompleks tizimi deb mahsulotlarni loyihalashtirish, ishlab chiqish, muomalada bo'lish va ishlatishda ma'lum bir sifat darajasini ta'minlovchi tadbirlar, uslublar va usullar majmuasi deb tushunilishi lozim. Mahsulot sifatini boshqarishning kompleks tizimi huquqiy, iqtisodiy, va texnik elementlardan tashkil topadi

va ishlab chiqarishning ilg'or shakl va uslublaridan hamda ilmiy texnika yutuqlaridan samarali foydalanish natijasida sifatni ta'minlaydi.

Mahsulotlar sifati muammosi hozirda eng muhim, keskin va murakkab muammolardan biri hisoblanadi. Sifat muammosini yechish uchun quyidagilar zarur: *birinchidan*, fanning yuqori darajada rivojlanishi; *ikkinchidan*, sanoatda bozor talablariga javob beradigan ishlab chiqarish imkoniyati mavjud bo'lishi; *uchinchidan*, yuqori darajadagi malakali mutaxassislar va ishchilarni ishlab chiqarishga jalb qilinishi; *to'rtinchidan*, ishlab chiqarishni tashkil etishda ekologik muammolarni yechishning ustun qo'yilishi.

Mahsulot sifatini oshirishda standartlashtirish muhim o'rinni egallaydi. Standartlar bu nafaqat milliy, balki xalqaro miqyosdagi har xil xo'jalik, ishlab chiqarish tarmoqlarining o'zaro birligini va bir-biriga muvofiqligini ta'minlovchi ilmiy-texnikaviy qonun. Sifat muammosi nafaqat texnik, balki iqtisodiy va ijtimoiy tusga egadir.

Standartlashtirishning atrof – tabiiy muhit uchun xavfsizligini ta'minlash, resurslarning barcha turlarini tejash, material va energiya sig'imini kamaytirish, kam chiqindisiz texnologiyalarni qo'llash kabi maqsad va vazifalari standartlarning ekologik ahamiyatini bildiradi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida standartlashtirish ishlab chiqarish samaradorligini oshirish vazifasini bajaradi, chunki u talab qiladigan texnik va texnologik qoidalar ishlab chiqaruvchilarning barcha turdagi mahsulotlarini eng yaxshi namunalariга asoslanib ishlab chiqarishga yo'naltiradi.

Standartlashtirishni bir tomondan muxandislik faoliyati deb tushun-sak, ikkinchi tomondan qonunchilik – huquq ijod qilish yuridik faoliyati deb tushunamiz. Standartni huquqning muhim manbaalaridan biri deb hisoblasak bo'ladi. Odatda barcha standartlarni normativ texnik hujjatlar sifatida ko'rishadi, chunki ular seriyali mahsulotlarning xarakteristikalarini belgilaydi. Haqiqatda qo'pchilik standartlar ishlab chiqarish darajasini belgilab ko'yadi. Lekin, standartlar bevosita yoki bilvosita ilmiy texnika taraqqiyoti bilan bog'liq munosbatlarni tartibga soladi. Standartlarda aks ettiriluvchi texnik qoida va talablarga huquqiy shakl berilishi bilan ular nafaqat texnik, balki yuridik me'yorga aylanadi. Ularga texnik, iqtisodiy va yuridik xususiyatga ega bo'lgan talablar ko'yilishi lozim. Standatlarni hujjat sifatida huquqiy ishlov berish va ulardagi talablar qonunchilikka zid kelishini oldini olish maqsadida ularni huquqiy ekspertizadan o'tkazish kerak.

Davlat organlarining standartlarni belgilash, ularga rioya etish ustidan nazoratni olib borish bo'yicha faoliyati **standartlashtirish** deb nomlanadi.

Ekologik standartlashtirish standartlashtirish tizimning asosiy elementlaridan biri bo'lib hisoblanadi va O'zbekiston Respublikasining Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi «Standartlashtirish to'g'risida»gi Qonunning 2-moddasiga asosan standartlashtirish davlat organi hisoblanadi. Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tabiiy resurslardan foydalanish, atrof tabiiy muhitni ifloslanishi va boshqa zazarli ta'sirlardan muhofaza qilish sohasidagi standartlarni va texnik shartlarini ishlab chiqadi, tasdiqlaydi va chop etadi.

O'zbekiston Respublikasida ekologik standartlar o'tgan asrning 70 - yillaridan boshlab joriy qilib kelingan. Masalan, «Tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanishni yaxshilash sohasida standartlar tizimi» 17.00.01-76 DAVST (GOST) standarti joriy qilingan. Ushbu standart ekologiya sohasida standartlashtirishning bosh standarti hisoblanib, boshqa standartlar esa undan kelib chiqib belgilanishi lozim.

Dastlabki ekologik standartlarga qayd etilgan standartdan tashqari qo'yidagilar kiradi: 17.2.1.04-77 DAVST «Tabiatni muhofaza qilish. Atmosfera. Ifloslanishning manbalari va meteorologik omillari.»; 17.1.01-77 DAVST «Tabiatni muhofaza qilish. Gidrosfera. Suvlardan foydalanish va muhofaza qilish. Asosiy terminlar va tushunchalar.».

Davlat standarti atrof tabiiy muhit yoki uning obyektlarini majburiy sifat me'yorlari bo'lib, ularning fizik, kimyoviy, biologik va boshqa ko'rsatkichlarini belgilaydi.

Ekologik standartlashtirishning tizimi uchta asosiy **yo'nalishdan** iborat. Birinchi yo'nalishdagi standartlar atrof tabiiy muhitga zararli ta'sir ko'rsatishning yo'l quyiladigan ekologik me'yorlarini belgilash tartibi va shartlarini o'z ichiga oladi. Ikkinchi yo'nalishdagi ekologik standartlar atrof tabiiy muhitni muhofaza qilinishini tashkillashtirishga taalluqli talablarni belgilaydi. Masalan, aholi punktlarida havoning sifatini nazorat qilish qoidalari 17.2.3.01-77 DAVST bilan belgilangan. Uchinchi yo'nalishdagi standartlar atrof tabiiy muhitni muhofazasiga taalluqli tushunchalarni yagona talablarini belgilaydi. Masalan, 17.1.1.04-80 DAVST bilan yer osti suvlarini foydalanish turlariga qarab klassifikatsiyasi belgilangan.

Ekologik standartlar ustivor ravishda texnik qoidalarni belgilab, ular huquqiy akt xususiyatlariga egadir. Lekin, shu bilan birga, ular qonunlar va qonunosti hujjatlaridan quyidagilar bilan farqlanadi. *Birinchi*dan, davlat

ekologik standartlari qonun hujjatlariga nisbatan yordamchi vazifani bajaradi. *Ikkinchidan*, ekologik standartlar ijtimoiy munosabatlarni tartibga solmaydi, ular atrof tabiiy muhitni, uning obyektlarini yoki mahsulotlarni ma'lum bir sifat ko'rsatkichlariga mos kelishi lozimligini belgilaydi. *Uchinchidan*, standartlashtirish bir xil xususiyatlarga ega bo'lishi lozim bo'lgan tipik obyektlar bo'yicha belgilanishi lozim. To'rtinchidan, butunlay atrof tabiiy muhit yoki uning obyekti ekologik standartlashtirilmaydi, balki ularni ma'lum bir xususiyatlari, funksiyalari standartlashtiriladi.

Davlat huquqiy me'yorlar orqali ishlab chiqarishning ma'lum bir uslublari, mahsulotlar javob berilishi lozim bo'lgan qandaydir majburiy talablarni qo'yadi. Ushbu uslub va talablar texnik hususiyatga ega bo'lsada, davlat tomonidan huquqiy shaklda aks ettirilishi bilan huquqiy xarakterga ega bo'ladi va me'yorlar texnik mazmunga ega bo'lgan huquqiy normaga aylanadi.

Standartlashtirish o'z mohiyatiga ko'ra tartibga solishni anglatadi, texnik taraqqiyotni fan, texnika, ishlab chiqarishni boshqarishning huquqiy me'yorlarda aks ettirish bo'yicha davlatning faoliyatidir. Demak, standartlashtirish ikkita turdagi ijtimoiy munosabatlarning, ya'ni texnika taraqqiyoti va huquq orasida turadi. Standartlashtirish bu texnik qonunchilikdir, chunki u davlatning texnik siyosatini huquqiy me'yorlarda aks ettiradi.

Standartlashtirishni huquqiy tartibga solish masalalarini o'rganganda huquqning vazifasi faqatgina texnik talablarni belgilash bilan cheklanmaydi. Huquqiy tartibga solishning ahamiyati insonlarning jamiyatdagi harakatlariga ta'sir ko'rsatishi bilan namoyon bo'ladi. Shu yo'nalishda huquqiy me'yorlarda texnik talablarni buzganlik uchun javobgarlik masalasi aks ettiriladi. Demak, huquqiy (texnik-huquqiy) me'yorlarda texnik talablarni aks ettirilishida; ushbu talablarni bajarilishini huquqiy vositalar bilan ta'minlashda huquqiy tartibga solishning vazifasi ko'rinadi.

Iste'molchilarga olingan mahsulotning ekologik tozaligi to'g'risida aniq axborotlarni berish va ishlab chiqaruvchilarni atrof muhitni muhofaza qilish bo'yicha qoida va talablarga rioya etishlarini rag'batlantirish maqsadida Yevropa ittifoqida mahsulotlarni maxsus belgi bilan ekologik markirovka qilish joriy etilgan. Ushbu belgi yuqorida qayd etilgan direktivalarga muvofiq tarkibida belgilangan me'yorlarda xavfli moddalar va preparatlar bo'lgan mahsulotlarga beriladi. Har xil davlatlarda ushbu belgini rangi har xil qo'llaniladi (yashil yoki moviy).

Ishlab chiqaruvchi ekologik belgidan foydalanish huquqini olish uchun ishlab chiqargan mahsulotning ekologik xususiyatlarini baholash uchun sertifikatlashtirish bo'yicha organga, shartnoma asosida topshirishi

lozim. Ushbu organning ijobiy xulosasiga asosan da'vogarga ekologik sertifikat beriladi va u ekologik belgini qo'llashga asos hisoblanadi. Ekologik belgi mahsulot ishlab chiqaruvchi va sotuvchilarga mahsulotni sotishda hamda uni reklama qilishda katta yordam beradi.

ISO 14000 turkumidagi standartlar xorijiy mamlakatlarda keng joriy qilingan bo'lib ekosertifikatlashtirishni normativ bazasi sifatida xizmat qiladi. Yevropa ittifoqi mamlakatlarida ISO 14001 standartini qabul qilish va chop etilishidan oldin (1996 yil) «Atrof muhitni boshqarish va tekshirish bo'yicha dastur» (YEMAS) qabul qilingan edi (1993 yil). Shuning uchun ham Yevropa mamlakatlarida ISO 14000 standartlariga va YEMAS talablariga mos keluvchi ekosertifikatlashtirishning turlari mavjud. Yaponiya va Olmoniyada minglab kompaniya va firmalar ISO 14000 turkumidagi standartlarni va sertifikatlashtirish tizimlarini joriy qilganlar.

Shuni ta'kidlash lozimki, jamiyatda ekologik sof mahsulotlarni va atrof muhitni muhofaza qilish masalalari dolzarb bo'lganda, kompaniya va firmalar atrof muhitni muhofaza qilish masalalarida o'z manfaatdorligini bildirib boshladilar. ISO 14000 turkumidagi standartlarga mos kelish to'g'risidagi sertifikatlar bu masala yuzasida kompaniya va firmalarning mahsuloti va ularni faoliyati eng yuqori darajada ekologik talablarga javob berishi to'g'risida dalolat beradi.

Nazariy jihatdan o'rganilishi lozim bo'lgan muammolarga quyidagilarni kiritsak bo'ladi: standartlashtirishning davlat tizimining huquqiy asoslari; standartlashtirish organlari taomonidan tasdiqlanadigan standartlar, metrologik qoidalar, va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarning yuridik tabiati; standartlar va normativ-texnik hujjatlarning toifalari, ulardagi texnik qoidalarning o'rni; standartlashtirish, metrologiya va sifat masalari bo'yicha qonunchilikni tizimlashtirish va kodifikatsiyalashtirish; standartlashtirish, metrologiya, sertifikatlashtirish organlarning huquqiy maqomini belgilash.

Bo' o'rinda javobgarlik masalasi xam muxim kasb etadi. Agar korxonaning rahbarlari va boshqa mansabdor shaxslari sifatsiz mahsulot chiqarsalar, bundan tashqari o'z mansab lavozimlarini suiiste'mol qilishsa, aybdor bo'lsalar ular ham mansab lavozimlarini suiiste'mol qilganligida va sifatsiz mahsulot chiqarganligi uchun javobgarlikka tortiladilar.

5. Ekologik sertifikatlashtirish

Sertifikat so'zi lotin tilidan tarjima qilinganda «to'g'ri qilindi» degan ma'noni anglatadi. Sertifikatlashtirishdan oldin mahsulotlar qaysi

talablarga javob berishini aniqlash lozim. Mahsulotlar bo'yicha talablar standartlar va boshqa me'yorlarda belgilanadi. Shuning uchun ham ular **muvofiqlik sertifikat** (**Assurance of conformity**) deb nomlanadi va ISO/MEK tizimida ham muvofiqlik sertifikat qo'llaniladi.

Sertifikatlashtirish guvohlik berish, qayd yoki shaxodat etish, ishonch bildirish ma'nolarini bildiruvchi certifus (lotincha) so'zidan olingan bo'lib, kerakli ishonchlik bilan mahsulotning muayyan standartga yoki texnikaviy hujjatga muvofiqligini uchunchi, xolis va tan olingan tomon tarafidan tasdiqlaydigan faoliyatni bildiradi.

Sertifikatlashtirish deganda mahsulot (buyum, mol) yoki xizmat muayyan standartga yoki texnikaviy shartlarga mos kelishini tasdiqlash maqsadida o'tkaziladigan faoliyat tushunilib, ushbu faoliyat natijasida mahsulot (buyum, molning) sifati haqida iste'molchini ishontiradigan tegishli hujjat – sertifikat beriladi.

Sertifikat mahsulot ishlab chiqilgan mamlakat, firmaning nomi, uning yuridik manzili va boshqalarni bildiradi - kelib chiqish sertifikat. Ikkinchidan, sertifikat mahsulotning son ko'rsatkichlari, uning sifat xususiyatlari to'g'risidagi ma'lumotni o'z ichiga olib sifat sertifikat deb nomlanadi. Uchinchidan, sertifikat mahsulotning ko'rsatkichlarini standartlarga mosligini tasdiqlaydi va u muvofiqlik sertifikat deb nomlanadi.

Sertifikatlashtirish jarayoni boshqa me'yorlashdan farqli ravishda quyidagi xususiyatlarni tavsiflanadi. Birinchidan, sertifikatlashtirish uchinchidan tomondan – davlat tan olgan (akkreditatsiyadan o'tgan) organ yoki tashkilot tomonidan o'tkaziladi. Ushbu organ yoki tashkilot mahsulot ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar orasida turib mahsulotning sifat va boshqa ko'rsatkichlari to'g'risida kafolat beradilar. Ikkinchidan, aniq bir ishlab chiqilgan mahsulot sertifikatlashtiriladi va bunda mahsulotni qalbakilashtirishning oldi olinadi. Uchinchidan, sertifikatlashtirish mahsulotning standart va boshqa me'yoriy hujjatlardagi belgilangan talablarga mosligini bildiradi.

Ekologik sertifikatlashtirish mahsulot, ishlarni atrof tabiiy muhitni holatiga zararli ta'sir ko'rsatmaslik darajasini aniqlaydigan uslub hisoblanadi. Sertifikatlashtirish ishlab chiqarilgan mahsulot yoki bajarilayotgan ishlarni belgilangan standartlar va boshqa me'yorga mos kelishini aniqlaydigan jarayon. Shu nuqtai nazardan ekologik sertifikatlashtirishda ishlab chiqarilayotgan mahsulot bajarilayotgan xizmatlarni hamda ishlab chiqarish jarayonlarini belgilangan ekologik talablarga mosligini aniqlash bo'yicha davlat organlarini yoki ular vakil qilgan shaxslarni faoliyati

hisoblanadi. Ekologik sertifikatlashtirishda sertifikatlashtirish obyektini asosan belgilangan standartlarga mosligini aniqlashdan iborat.

Ekologik sertifikatlashtirishning maqsadi ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar va bajarilayotgan ishlarni ekologik xavfsizligini aniqlashdan iboratdir. Demak, ekologik sertifikatlashtirish fuqarolarni qulay atrof muhitga ega bo'lish huquqini amalga oshirishning alohida huquqiy kafolatidir. Bu ekologik sertifikatlashtirishning umumiy sertifikatlashtirishdan alohida turga ajratishga asos hisoblanadi.

Ekologik sertifikatlashtirish atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish mexanizmlaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Akkreditatsiyadan o'tgan ekologik sertifikatlashtiruvchi organ ekologik sertifikatlashtirish tizimini joriy qiladi, ekologik sertifikatlashtirishni tashkilashiradi va o'tkazadi, sertifikatlashtirilgan mahsulotlarni ishlab chiqish, xizmatlarni bajarish ustidan davlat nazoratini amalga oshiradi.

Ekologik sertifikatlashtirish tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi organlari, xususan ekologik sertifikatlashtirish, me'yorlashtirish Bosh boshqarmasi tomonidan amalga oshiriladi. Ekologik sertifikatlashtirish jarayonida mahsulotlar va xizmatlarning ekologik talablarga mosligini aniqlash uchun ekoanalitik laboratoriyalar jalb qilinadi. Ushbu laboratoriyalar yuridik va jismoniy shaxslarga tegishli bo'lib, ekologik sertifikatlashda qatnashishi uchun O'zstandart organlarida akkreditatsiyadan o'tishi shart. Akkreditatsiyadan o'tgan shaxslarga belgilangan shakldagi guvohnoma beriladi.

Ekologik sertifikatlashtirish **tizimi** quyidagilarni o'z ichiga oladi:

ekologik sertifikatsiyalashtirish tamoyillari, me'yorlari va qoidalarini belgilovchi normativ hujjatlarining kompleksini;

ekologik sertifikatsiyalashni, ekspert auditorlarni attestatsiyadan, ekologik sertifikatlashtirish organlarini akkreditatsiyadan o'tkazish, inspeksion nazoratni amalga oshirish, yuridik va jismoniy shaxslarga tegishli ma'lumotlarni taqdim etish bo'yicha faoliyatga tashkiliy uslubiy rahbarlik qiluvchi organlarning tizimini;

ekologik sertifikatlashtiruvchi organlarni, sertifikatlashtirilgan obyektlarni, berilgan ekologik sertifikatlarni hisobga olish uchun reyestrini va b.

Ekologik sertifikatlashtirish tizimi ko'yidagi **vazifalarni** bajaradi:

ekosertifikatlashtirish organlari, sinov - analitik laboratoriyalarini akkreditatsiyadan o'tkazish;

ekspert-auditorlarni tayyorlash va attestatsiyadan o'tkazish;

yuridik va jismoniy shaxslarga ma'lumotlar berish va maslaxat-uslubiy xizmatlar ko'rsatish;

boshqa sertifikatlashtirish tizimlari bilan sertifikatlarni, attestatlarni, muvofiqlik belgilarini, sinov va analiz natijalarini o'zaro tan olish;

ekologik sertifikatlashtirishni o'tkazish;

reyestrni yuritish;

inspeksion nazoratni amalga oshirish.

Ekologik sertifikat umumiy sertifikatning tarkibiy qismi sifatida yoki alohida mustaqil ravishda o'tkaziladi. Ekologik sertifikatning shakli O'zdvastandart tomonidan tasdiqlanadi va davlat reyestriga kiritiladi. Ekologik sertifikatlarni xuddi shunday mahsulot ishlab chiqaruvchi, xizmatlarni (ishlarni) bajaruvchi boshqa shaxslarga berish man qilinadi.

Majburiy sertifikatlashtirilishi lozim bo'lgan mahsulot, xizmatlar (ishlar)ning ro'yxati Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi. Odatda, bunday ro'yxatga fukarolarning hayoti va sog'ligiga, yuridik va jismoniy shaxslarning mol-mulkiga, atrof tabiiy muhitga zararli ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan mahsulotlar, xizmatlar (ishlar) kiritiladi. Majburiy sertifikatlashtirish ishlab chiqarish jarayonini o'rganish, mahsulotlarni sifat ko'rsatkichlarini normativ hujjatlar talablariga mosligini aniqlash uchun sinash, sertifikatlashtirilgan mahsulotlarni inspeksion nazorat qilishni o'z ichiga oladi.

Majburiy sertifikatlashtirilishi lozim bo'lgan mahsulotlarni O'zbekiston Respublikasi hududiga olib kirish faqat ekologik sertifikati mavjud bo'lgandagina amalga oshirishi mumkin. Ushbu talab to'g'risida import kontraktlariga tegishli qoida kiritilishi lozim. Ekologik sertifikatlar tegishli mollar respublika hududiga olib kelinganda deklaratsiya bilan birgalikda bojxona organlariga taqdim etiladi. Majburiy ekologik sertifikatlashtirish mahsulotlarni hamda chiqindilarni ro'yxati Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 19-apreldagi 151-sonli qarori bilan tasdiqlangan. Ushbu qarordagi to'rt guruh ro'yxat tasdiqlangan.

Ixtiyoriy sertifikatlashtirish yuridik va jismoniy shaxslarning tashabbusiga asosan murojaat etuvchi va sertifikatlashtirish organi o'rtasidagi shartnomalar shartlari bo'yicha o'tkaziladi. Shuning uchun ham sertifikatlashtirish tizimi mahsulot, xizmat va jarayonlar uchun belgilangan talablarni o'z ichiga oluvchi normativ hujjatni murojaat etuvchi tomonidan tanlanadi. Murojaat etuvchi bo'lib mahsulot va xizmatlar ishlab chiqaruvchi, yetkazib beruvchi, sotuvchi, iste'mol qiluvchi bo'lishi mumkin. Odatda, ixtiyoriy sertifikatlashtirish obyekti bo'lib majburiy sertifikatlashtirish ro'yxatiga kirmagan mahsulot, xizmatlar va jarayonlar hisoblanadi.

Majburiy sertifikatlashtirishdan farqli ravishda ixtiyoriy sertifikatlashtirishning obyekti bo`lib majburiy sertifikatlashtirish obyektlariga kiritilmagan mahsulot, ishlar va xizmatlar yuzasidan o`tkaziladi. Ixtiyoriy sertifikatlashtirishni o`tkazishdan maqsad mahsulot va xizmatlar bozorida, istemolchilarga ularning sifati to`g`risida yanada ko`proq kafolatlash maqsadida o`tkaziladi.

Ekologik sertifikatsiyalashtirishning maqsadi mahsulot ishlab chiqaruvchilarning atrof tabiiy muhitni ifloslantirmaydigan va istemolchilarning hayoti, sog`ligi, mol-mulki va yashash muhitini xavfsizligini kafolatlaydigan texnologik jarayonlarni qo`llash va mahsulotlarni ishlab chiqarishni rag`batlantirishdan iboratdir. Mahsulotlarni ekologik sertifikatlashtirish ularni raqobatdoshligi hal qiluvchi omillardan biri hisoblanadi.

Ekologik sertifikatlashtirishning to`rtta guruhini ajratish lozim: atrof tabiiy muhitning obyektlari; atrof muhitni ifloslantiruvchi manbaalar; tabiatni muhofaza qilishga mo`ljallangan mahsulotlar; ekologik axborat resurslari; mahsulot va texnologiyalar.

Ekologik belgilar bilan belgilash masalasi yuzasidan Standartlashtirish xalqaro tashkiloti shug`ullanadi (PKZ ISO/TK207 «Atrof muhit sohasida etiketlash (markirovkalash).

Atrof muhitni boshqarish va ekologik audit bo`yicha talablarni 14000 turkumdagi ISO xalqaro standartlarda belgilanishi ekologik sertifikatlashtirishni o`tkazishga asos yaratadi.

VII BOB. EKOLOGIYA NAZORATI VA EKOLOGIK EKSPERTIZASINING HUQUQIY HOLATI

1. Ekologiya nazoratining tushunchasi, maqsadi, vazifasi va usullari

Ekologiya nazorati - davlat ekologik siyosatining muhim tarkibiy qismi sifatida tabiat-jamiyat tizimidagi ekologik munosabatlarning barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyatga egadir.

Hammamizga ma'lumki, ekologik huquqiy munosabatlarni tartibga solish jarayonida ekologiya nazorati muhim vazifalarni amalga oshiradi.

Ekologiya nazorati - atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ekologik xavfsizlikni ta'minlash qoida-talablarini barcha vazirlik, davlat qo'mitalari va idoralari, korxonalar, tashkilotlar, muassasa, mansabdor va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishini tekshirish, tabiiy muhit holatini o'rganish va kuzatish, chora-tadbirlarni qo'llash bilan bog'liq siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy-ma'rifiy chora-tadbirlar iyg'indisini o'z ichiga oladi.

Ekologiya nazoratining asosiy maqsadi atrof tabiiy muhit barqarorligini saqlashdan iborat bo'lib, davlat organlari va jamoat tashkilotlari faoliyatini muvofiqlashtirgan holda olib borilishini taqozo etadi.

Hozirgi va kelajak avlodga barqaror atrof tabiiy muhitni ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi qonunining 29-moddasiga asosan, ekologiya nazoratining asosiy vazifalari sifatida qo'yidagilar belgilangan:

-atrof tabiiy muhit holatini hamda xo'jalik yuritish va boshqa faoliyat ta'siri ostida unda bo'ladigan o'zgarishlarni kuzatib borish;

-atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, atrof tabiiy muhitni sog'lomlashtirish, tabiatni muhofaza qilishga doir qonunlar talablari va atrof tabiiy muhit sifatining normativlariga rioya etish borasidagi dasturlar hamda ayrim tadbirlar bajarilishini tekshirish¹.

Ekologiya nazorati murakkab jarayonni o'z ichiga oladi va turli xil chora-tadbirlar tizimini amalga oshirishni taqozo etadi.

Ekologiya nazorati jarayonida qo'yidagi chora-tadbirlar amalga oshiriladi:

¹ O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonuni. O'zbekistonning yangi qonunlari. -T.: Adolat, 1993.

-atrof tabiiy muhitda bo`ladigan o`zgarishlarni kuzatish, axborot jamlanmasini shakllantirish;

-atrof tabiiy muhit holatiga antropogen ta'sirlarni o`rganish;

-ishlab chiqarish va xo`jalik yuritish jarayonining barcha jabhalarida ekologik qonunchilik qoida-talablariga rioya etilishini tekshirish;

-ishlab chiqarish va xo`jalik faoliyatini amalga oshirayotgan yuridik va jismoniy shaxslarning tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan profilaktik chora-tadbirlarning belgilangan amalga oshirilishini tekshirish;

-tabiiy resurslardan foydalanish bo`yicha ruxsatnomalar berish;

-ekologik qoida-talablarni buzgan yuridik va jismoniy shaxslarni aniqlash, ogohlantirish, javobgarlikka tortish;

-aholi orasida ekologik qonunchilik qoida-talablarni targ`ib va tashviqot qilish va boshqalar.

Demak, ekologiya nazorati bilan bog`lik murakkab faoliyatini olib borishda ekologiya nazorati subyektlari tomonidan qo`yidagi asosiy tashkiliy-huquqiy usullar qo`llaniladi:

1. **Kuzatish** - atrof tabiiy muhitda bo`ladigan o`zgarishlarni o`rganish va ma'lumotlarni to`plash;

2. **Umumlashtirish** - atrof tabiiy muhit holatiga zararli va xavfli ta'sirlarni aniqlash, tahlil qilish asosida ma'lumotlarni tasniflash.

3. **Baholash** - antropogen faoliyat ishlarining zararli, xavfli va noqonuniyligini aniqlash.

4. **Ruxsatnoma berish** - yuridik va jismoniy shaxslarga yer, suv, o`simlik va hayvonot dunyosi, yer osti boyliklari va atmosfera havosidan foydalanish uchun litsenziya berish;

5. **Ogohlantirish, cheklash va to`xtatish** - ekologik xavfli va zararli xo`jalik va boshqa faoliyatni cheklash, vaqtincha to`xtatib qo`yish va bekor qilish;

6. **Javobgarlikka tortish** - ekologik qoida-talablarni buzgan, yuridik va jismoniy shaxslarga nisbatan ma'muriy-huququqiy javobgarlik choralari qo`llash.

Ekologiya nazorati ekologik-huquqiy mexanizmning muhim tarkibiy qismi sifatida atrof tabiiy muhit barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

2. Ekologiya nazoratining tizimi

Ekologiya nazorati murakkab jarayonlardan iborat bo`lib, ta'sirlarning holatini kuzatish, tabiiy resurslarning holatiga baho berish va ularning istiqbolini belgilash, ekologik qoida-talablarning barcha yuridik va jismo-

niy shaxslar tomonidan bajarilishini tekshirish, salbiy ekologik oqibat va zararli ta'sirlarni oldini olish va cheklash, tabiatni muhofaza qilishning keng qamrovli ijtimoiy-iqtisodiy chora-tadbirlarini amalga oshirish, ekologik bilimlarni targ'ibot qilish va aholining ekologik madaniyatini oshirishga qaratilgan tashkiliy chora-tadbirlarni amalga oshirilishini muvofiqlashtirishga qaratilgan davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, mustaqil xo'jalik yurituvchi subyektlar va jamoat tashkilotlarining faoliyatlarini qamrab oladi.

Ekologiya nazoratini amalga oshirishda nafaqat davlat hokimiyati va boshqaruv organlari balki, xo'jalik faoliyatini amalga oshiruvchi korxonalar, tashkilot va muassasa hamda jamoat tashkilotlarining faoliyati alohida o'rinni egallaydi.

O'zbekiston Respublikasi "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida" gi qonunng 29-moddasiga asosan ekologiya nazorati tizimi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

- 1) Atrof tabiiy muhit holatini kuzatib borish davlat xizmati;
- 2) Davlat ekologiya nazorati;
- 3) Idoraviy ekologiya nazorati;
- 4) Ishlab chiqarish ekologiya nazorati;
- 5) Jamoatchilik ekologiya nazorati.¹

Ekologiya nazorati tizimida **Atrof tabiiy muhit holatini kuzatib borish davlat xizmati** muhim ahamiyatga ega bo'lib, tabiatda bo'ladigan fizikaviy, kimyoviy biologik, gidrologik, seysmologik va boshqa o'zgarishlarni kuzatish, ma'lumot to'plash, yer, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi, yer osti boyliklari va atmosfera havosi hamda aholi hayoti va sog'lig'iga xavfli va zararli ta'sir etuvchi omillarni o'rganish, atrof tabiiy muhitda bo'ladigan o'zgarishlarni davlat organlari va keng aholi qatlamlariga yetkazish kabi faoliyatini o'z ichiga oladi.

Atrof tabiiy muhit holatini kuzatib borish davlat xizmatining asosiy yo'nalishlarini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Gidrometeorologiya Markazi amalga oshiradi.

Atrof muhitda ro'y berayotgan tabiiy-ekologik jarayonlarni kuzatib borish bilan bir qatorda har bir tabiiy resurslarning holatiga ta'sir etuvchi tabiiy va antropogen omillarning hisobini yuritish, xalq xo'jaligining turli sohalarida yer, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi va yer osti boyliklaridan oqilona foydalanishni ta'minlashda tabiiy resurslar kadastrini yuritish ham ushbu xizmatning asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida qarashimiz mumkin.

¹ O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida" gi qonuni, O'zbekiston yangi qonunlari. -T: Adolat, 1994, 7-son

Bundan tashqari, har bir tabiiy resurs bo'yicha alohida kadastr xizmati tegishli maxsus vakolatli davlat boshqaruv organlari tomonidan amalga oshirilib, tabiiy resurslarning holati va ularda bo'ladigan o'zgarishlar haqidagi ma'lumotlarni to'plab, iqtisodiyotning barcha jabhalarida tabiatni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishni ta'minlashga xizmat qiladi.

Ekologik nazorati tizimida davlat ekologiya nazorati markaziy o'rinni egallaydi.

Davlat ekologiya nazorati – atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va aholining ekologik xavfsizligini ta'minlash qoida-talablarini barcha vazirlik, davlat qo'mitalari, idoralar, yuridik shaxslar, mansabdor shaxslar va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishi yuzasidan maxsus vakolatli organlarning tekshirish va choralarni ko'rish bilan bog'liq faoliyatini o'z ichiga oladi.

O'zbekiston Respublikasi "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida" gi qonunning 31-moddasida:

"Tabiatni muhofaza qilish sohasida" gi davlat nazorati, davlat hokimiyati va boshqaruv idoralari, maxsus vakolatli davlat tabiatni muhofaza qilish idoralari tomonidan amalga oshiriladi.

Quyidagilar:

O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi;

O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi;

O'zbekiston Respublikasi Sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi;

O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi;

O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi;

O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastr davlat qo'mitasi maxsus vakolatli davlat tabiatni muhofaza qilish idoralari hisoblanadi

Maxsus vakolatli davlat tabiatni muhofaza qilish idoralari tabiatni muhofaza qilish sohasidagi davlat nazoratini amalga oshirishda qatnashishga idoraviy ekologik xizmat bo'linmalarini belgilangan tartibda jalb etishlari mumkin.¹

Ushbu sohada davlat nazoratini amalga oshiruvchi davlat organlari tizimida O'zbekiston Respublikasi tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining faoliyati muhim ahamiyatga egadir.

¹ O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida" gi qonuni, O'zbekiston yangi qonunlari – T. Adolat, 1994. 7-son.

O`zbekiston Respublikasi tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasi tabiatni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan foydalanish va ularni qayta tiklash sohasida davlat nazoratini hamda tarmoqlararo boshqaruvni amalga oshiruvchi, idoralardan ustun turuvchi va muvofiqlashtiruvchi maxsus vakolatli organ bo`lib, o`z faoliyatini amalga oshirish jarayonida O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga bo`ysunadi va hisobot beradi.

O`zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasi o`z vakolatlari doirasida qabul qiladigan qarorlari me`yoriy ahamiyatga ega bo`lib barcha vazirlik, davlat qo`mitalari va idoralari, yuridik shaxslar, mansabdor shaxs va fuqarolar ijro etishlari shart.

O`zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasi quyidagilar ustidan davlat nazoratini olib boradi:

- ekologiya tizimlari, tabiiy genofond, biologik muvozanatning, atmosfera havosini, yer usti va yer osti suvlarini, tuproqni ifloslantiruvchi manbalarning, o`simlik dunyosi va biologik suv obyektlarining, yovvoyi hayvonlar yashash muhitining holati;

- yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan qonun hujjatlarining bajarilishi holati;

- yangi va qayta qurilgan korxonalar hamda boshqa obyektlarni joylashtirish, loyihalash, qurish va ishga tushirishda ekologik normativlar, standartlar va talablarga mosligini;

- atrof muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan foydalanish, ularni saqlash va qayta tiklash dasturlari va topshiriqlarini bajarish va boshqalar.¹

Davlat ekologik nazoratini amalga oshirishda O`zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasi ushbu sohadagi boshqa davlat organlari va tashkilotlarining faoliyatini muvofiqlashtiradi.

O`zbekiston Respublikasi Sog`liqni saqlash vazirligi ham davlat ekologik nazoratini amalga oshiruvchi muhim davlat organi hisoblanib, aholining ekologik xavfsizligini ta`minlashga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshiradi.

O`zbekiston Respublikasi Sog`liqni saqlash vazirligi huzuridagi respublika sanitariya-epidemiologiya bosh boshqarmasi mavjud bo`lib, qonun hujjatlarida belgilangan sanitariya, gigiyena va epidemiologik qoida-talablar, normativ va standartlarning bajarilishi yuzasidan davlat nazoratini olib boradi.

Respublika sanitariya-epidemiologiya bosh boshqarmasi O`zbekiston

¹ O`zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasi to`g`risida Nizom. O`zbekistonning yangi qonunlari. -T : Adolat, 1996. 13-son.

Respublikasining “Davlat sanitariya nazorati to`g`risida”gi qonuni va boshqa me’yoriy hujjatlarga asosan sanitariya, gigiyena va epidemiologik qoida-talablarning barcha vazirlik, davlat qo`mitasi, idoralar, korxonalar, tashkilot, muassasa, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan og`ishmay amal qilinishini nazorat qiladi.

Ushbu sohada davlat nazoratini amalga oshirishda bevosita O`zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasi va boshqa idoralar bilan hamkorlik qiladi.

O`zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastr davlat qo`mitasi yer munosabatlarini tartibga solish, yer tuzishni, yer monitoringini tashkil etish, davlat yer kadastrini yuritish, yerdan foydalanish va uni muhofaza qilishni nazorati qilish sohasidagi davlat boshqaruv organi hisoblanadi va o`z vakolatlari doirasida qabul qilinadigan qarorlari barcha, yuridik va jismoniy shaxslar uchun majburiy ahamiyatga egadir.

O`zbekiston respublikasi Vazirlar mahkamasining 2004 yil 19 oktabrdagi 483-son qarori bilan tasdiqlangan “O`zbekiston respublikasi yer resurslari, Geodeziya, kartografiya va davlat kadastr davlat qo`mitasi to`g`risida” Nizomga muvofiq Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastr davlat qo`mitasining asosiy vazifalariga quyidagilar kiradi:

- yer resurslaridan oqilona foydalanish, yer munosabatlarini tartibga solish, yer tuzishni va yerlar monitoringini tashkil qilish, tuproq unumdorligini saqlash, oshirish va qayta tiklash bo`yicha yagona davlat siyosati amalga oshirilishini ta'minlash;

- tuproq unumdorligini oshirish, yerlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilishga doir davlat dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish;

- yerlardan oqilona foydalanilishi va ular muhofaza qilinishi ustidan davlat nazoratini amalga oshirish;

- geodeziya va kartografiya faoliyatini boshqarish;

- davlat geodeziya nazoratini tashkil etish;

- davlat boshqaruvi organlari va mahalliy davlat hokimiyati organlarining davlat kadastrlarini yuritish sohasidagi faoliyatini muvofiqlashtirish;

- davlat yer kadastrini, davlat kartografiya-geodeziya kadastrini, binolar va inshootlar davlat kadastrini, shuningdek Davlat kadastrlari yagona tizimini yuritish.

Davlat ekologiya nazoratini amalga oshirishda O`zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi alohida o`rinni egallaydi.

Ichki ishlar vazirligi tizimida yo`l harakati xavfsizligini ta'minlash

faoliyatini olib boruvchi boshqarma mavjud bo`lib, atmosfera havosini avtomobil transportlari tomonidan ifloslanishini oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshiradi.

Ushbu boshqarma davlat ekologiya nazoratini amalga oshirishda qo`yidagi vakolatlarga ega:

- atmosfera xavosini avtomobil transporti vositalari tomonidan ifloslanishini oldini olishga qaratilgan tushuntirish va ogohlantirish bilan bog`liq choralarni belgilash;

- atmosfera havosiga belgilangan normativ va standart darajasidan yuqori bo`lgan ifloslantiruvchi moddalarni chiqarganligi uchun transport vositasini boshqarishni cheklash, to`xtatib qo`yish, boshqarish huquqidan mahrum etish;

- atmosfera havosini muhofaza qilish qonunchiligi qoidalarini buzganlik uchun ma`muriy javobgarlikka tortish;

- avtomobil transporti tomonidan atmosfera havosiga yetkazilayotgan ta'sir va zararni kamaytirish, aholining ekologik madaniyatini oshirishga qaratilgan profilaktik tadbirlar tizimini amalga oshirish va boshqalar.

Yer osti boyliklaridan oqilona foydalanish, yer osti boyliklarini muhofaza qilish qoida-talablarini barcha yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishini nazorat qilish O`zbekiston Respublikasi Sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasining asosiy yo`nalishlaridan biridir.

O`zbekiston Respublikasi Sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi ("Sanoatkontexnazorat" davlat inspeksiyasi) respublika hududidagi barcha yuridik va jismoniy shaxslarning sanoatda ishlarni bexatar olib borish, yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishga doir qonun hujjatlari va normativ-texnik hujjatlar talablariga rioya qilishlari ustidan davlat nazoratini amalga oshiruvchi maxsus vakolatli davlat boshqaruvi organi hisoblanadi.

O`zbekiston Respublikasi Sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi o`z faoliyati to`g`risida O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga hisob beradi.

Demak, yuqorida sanab o`tilgan davlat organlari davlat ekologiya nazoratini amalga oshirishda umumiy mazmun va shakldagi vakolatlarga ega bo`lib, ular quyidagilardan iborat:

- barcha turdagi ishlab chiqarish va xo`jalik korxonasi, tashkilotlari

faoliyatining ekologik qoida-talablarga mosligini tekshirish huquqi;

- korxonalar, tashkilot hududida va ishlab chiqarish jarayonida tabiatni muhofaza qilish tadbirlarini amalga oshirishni talab qilish, ko'rsatma berish;

- yer, suv, yer osti boyliklari, o'simlik va hayvonot dunyosi, atmosfera havosidan foydalanish uchun ruxsatnoma berish, foydalanish limitlarini belgilash;

- ekologik qonunchilik qoida-talablarni buzgan yuridik va jismoniy shaxslarga nisbatan ma'muriy huquq tartibida jarima jazosini qo'llash, yetkazilgan zararni qoplash, undirib olish bo'yicha da'vo qo'zg'atish, jinoiy javobgarlikka tortish yuzasidan prokuratura organiga hujjatlarni taqdim etish;

- ekologik xavfli va zararli ishlab chiqarish, xo'jalik korxonalar, tashkilotlarning faoliyatini cheklash, to'xtatish va bekor etish yuzasidan qarorlar qabul qilish;

- ekologik bilim, qoida-talablarni aholi orasida targ'ibot qilish, aholining ekologik ongini oshirishga qaratilgan tadbirlarni belgilash va boshqalar.

Shuning uchun ham, ekologiya sohasida maxsus vakolatli davlat organlarining ekologiya nazorati tizimida tutgan o'rni beqiyos bo'lib, tabiatni muhofaza qilish, tabiiy boyliklardan foydalanish, aholining ekologik xavfsizligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Ekologiya nazoratining navbatdagi turi - ekologiya sohasida idoraviy nazorat hisoblanadi.

Ekologiya sohasida idoraviy nazorat respublikamizdagi faoliyati tabiiy resurslardan foydalanish va tabiatni muhofaza qilish bilan bog'liq barcha vazirlik, davlat qo'mitalari, idoralari tizimi doirasida olib boriladi.

Barcha vazirlik, davlat qo'mita va idoralarda ushbu faoliyat bilan maxsus shug'ullanuvchi ekologiya xizmati tuzilmalari mavjud bo'lib, tegishli vazirlik ichki tizimi doirasida tabiatni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan foydalanish jarayonining ekologik qoida-talablariga mosligini kuzatish, tekshirish, chora-tadbirlarni belgilashdan iboratdir.

Ekologiya sohasida ishlab chiqarish nazorati ham idoraviy nazorat bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatini olib borayotgan korxonalar, muassasa, tashkilotlarda olib boriladi.

O'zbekiston Respublikasi "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida" gi qonunning 32-moddasiga asosan, tabiatni muhofaza qilish sohasidagi ishlab chiqarish nazoratini korxonalar, birlashmalar, tashkilotlarning ekologiya xizmati amalga oshiradi va tabiatni muhofaza qilish, tabiiy

resurslardan oqilona foydalanish va ularni tiklash, atrof tabiiy muhitni sog'lomlashtirish, tabiatni muhofaza qilishga doir qonunlarning talablar bajarilishi yuzasidan dasturlar hmda ayrim tadbirlar ijrosini, tekshirish maqsadini ko`zlaydi.

Ekologiya sohasidagi jamoat nazorati jamoat birlashmalari, mehnat jamoalari, siyosiy partiyalar, turli uyushma va jamiyatlar, fuqarolar tomonidan amalga oshiriladi.

Jamoat tashkilotlari tomonidan olib borilgan tekshirish natijalari tavsiya ahamiyatiga ega bo`lib, davlat hokimiyati organlari, huquqni muhofaza qiluvchi organlariga taqdim etilishi mumkin.

Demak, Ekologiya nazorati murakkab tizimdan iborat bo`lib, ekologik qonunchilik hujjatlarining bajarilishiga va ekologik xavfsizlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

3. Ekologik ekspertizaning tushunchasi, maqsadi, tamoyillari va usullari

Ekologik ekspertiza – ekologik huquqiy mexanizmning tarkibiy qismi sifatida atrof tabiiy muhitning barqarorligini saqlash, tabiiy boyliklardan unumli va samarali foydalanish va aholining ekologik xavfsizligini ta'minlashda muhim ahamiyatga egadir.

Amaldagi qonunchilik hujjatlariga asosan ekologik ekspertiza deganda rejalashtirilayotgan yoki amalga oshirilayotgan xo`jalik va boshqa xil faoliyatning ekologik talablarga muvofiqligini belgilash hamda ekologik ekspertiza obyektini ro`yobga chiqarish mumkinligini aniqlash tushuniladi.

Ekologik ekspertizaning huquqiy holati konstitutsiyaviy qoidalarda, O`zbekiston Respublikasi “Tabiatni muhofaza qilish to`g`risida”, “Ekologik ekspertiza to`g`risida” gi qonunlarda, O`zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasi, O`zbekiston Respublikasi Sog`liqni saqlash vazirligining ekologik ekspertizani o`tkazish tartibi to`g`risidagi me'yoriy hujjatlarida belgilangan.

O`zbekiston Respublikasi “Ekologik ekspertiza to`g`risida” gi qonunning 3-moddasiga asosan ekologik ekspertiza quyidagi maqsadlarda o`tkaziladi:

- mo`ljallanayotgan xo`jalik va boshqa xil faoliyatni amalga oshirish to`g`risida qaror kabul qilinishidan oldingi bosqichlarda bunday faoliyatning ekologik talablarga muvofiqligini aniqlash;

- rejalashtirilayotgan yoki amalga oshirilayotgan xo`jalik va boshqa

xil faoliyat atrof tabiiy muhit holatiga va fuqarolar sog`lig`iga salbiy ta'sir ko`rsatishi mumkin bo`lsa, bunday faoliyatning ekologik xavflilik darajasini aniqlash;

- atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bo`yicha nazarda tutilayotgan tadbirlarning yetariligi va asosligini aniqlash.¹

Ekologik ekspertizaning eng asosiy vazifasi atrof tabiiy muhit va aholining hayoti va sog`lig`iga xavfli va zararli ishlab chiqarish va xo`jalik obyektlarining ta'sirlarini oldini olish, bartaraf etish bilan bog`liq preventiv chora-tadbirlarni amalga oshirishdan iboratdir.

Ekologik ekspertizasi muhim va murakkab faoliyat turi sifatida quyidagi umumiy va o`ziga xos tamoyillar asosida amalga oshiriladi:

- qonuniylik;
- ekologik ekspertizaning mustaqilligi;
- oshkoraligi;
- ilmiy-texnikaviy asosligi;
- ekologik xavfsizlik talablarini hisobga olishning majburiyligi;
- har qanday rejalashtirilayotgan xo`jalik va boshqa xil faoliyatning ehtimol tutilgan ekologik xavflilik prezumpsiyasi;
- xo`jalik va boshqa xil faoliyatning atrof tabiiy muhitga va aholining sog`lig`iga ta'sirini baholashning keng ko`lamli va keng qamrovliligi;
- ekologik ekspertizani o`tkazishda jamoatchilikning qatnashishi va boshqalar.

Ushbu tamoyillar muhim ahamiyatga ega bo`lib, ekologik ekspertizasi o`tkazishning samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi. Xususan, qonuniylik tamoyili – ekspertizani tayinlash, o`tkazish, xulosa berish bilan bog`liq barcha jarayon belgilangan qonunchilik hujjatlari qoidalariga mos ravishda o`tkazishni talab etadi. Mustaqillik tamoyili – birinchidan, ekspertizani idoralardan ustun turuvchi davlat organi tomonidan o`tkazishni, ikkinchidan, ekologiya ekspertizani o`tkazish jarayonida boshqa davlat organi, mansabdor shaxs va fuqarolarning aralashuviga, tazyiq o`tkazishiga yo`l qo`ymasligini ta'minlaydi.

Demokratik tamoyillardan biri hisoblangan oshkoralik ekspertiza xulosalarining aholining keng qatlamlariga yetkazishni taqozo etadi.

Loyihalashtirilayotgan, ishga tushirilayotgan, ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirayotgan zavod, fabrika va boshqa texnologiya uskunalari ekologik talablarga mosligini faqatgina ilmiy-texnikaviy jihatdan

¹ O`zbekiston Respublikasining "Ekologik ekspertiza to`g`risida" gi qonuni. Xalq so`zi. Gazetasi. 7-iyun. 2000-yil.

asoslangan malakaviy xulosa bilan ta'minlash mumkin.

Ekspertiza obykti sifatida qoralayotgan loyihalarga baho berishda atrof tabiiy muhit baroqarorligi, aholining sog'lig'i va hayotiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarga e'tibor berish ustunligini ko'zda tutadi.

Navbatdagi tamoyil ham ekologik ekspertizaning o'ziga xos tamoyillaridan biri bo'lib, har bir xo'jalik va ishlab chiqarish obykti belgilangan tartibda o'tkazilgan ekspertiza xulosasi asosidagina ekologik jihatdan xavflilik darajasi aniqlanadi.

Ekspertiza natijalari to'g'ri, odilona bo'lishi uchun biologik, kimyoviy, fizikaviy, texnologik, demografik, agro-ekologik, iqtisodiy va boshqa jabhalardagi bilimlarni jamlagan holda keng qamrovli ijodiy mehnat mahsuli bo'lishi va tekshirilayotgan obyektga nisbatan real, obyektiv baho berilishi kerak.

Ekologik ekspertizaning muhim tamoyillardan biri sifatida ushbu jarayonda nodavlat notijorat tashkilotlari, fuqarolarning ishtiroki bo'lib, ekologik ekspertizaning ommaviy va adolatli bo'lishini ta'minlaydi.

Shunday qilib, ekologik ekspertiza ushbu tamoyillarga qat'iy rioya etilgandagina, har bir obyektga nisbatan xolisona, keng qamrovli, adolatli, qonuniy, mustaqil va obyektiv xulosa berish mumkin.

Ekologik ekspertiza jarayonida turli shakldagi quyidagi usullardan foydalangan holda ko'zda tutilgan maqsadga erishiladi:

- **ma'lumotlar to'plash** – ekspertizadan o'tayotgan muayyan obyektga tegishli bo'lgan barcha axborot, ma'lumotlarni yig'ish va to'plash;

- **umumlashtirish** – obyekt haqidagi to'plangan iqtisodiy, texnologik, ekologik, gidrologik kimyoviy va boshqa ma'lumotlarni o'z yo'nalishlari bo'yicha ma'lum tizimga keltirish;

- **tahlil qilish** – umumlashgan ma'lumotlar bankini o'z yo'nalishi va xususiyatlari bo'yicha alohida o'rganish, tasniflash;

- baholash – ekspertiza o'tkazilayotgan obyekt yo'nalishlari, bo'limlari, tashkil etuvchi qismlari bo'yicha xavfli va zararli darajasini aniqlash;

- **xulosa berish** – ekspertiza o'tkazilayotgan obyektning ekologik jihatdan zararli yoki zararsiz, xavfli yoki xavfsiz, ekologik qoida-talablarga mos keladi yoki ushbu qoidalarga zid ekanligi haqida yakuniy, adolatli, obyektiv xulosaga kelish.

4. Ekologik ekspertiza tizimi

Ekologik ekspertiza keng qamrovli va muhim ahamiyatga ega bo'lgan jarayon bo'lib, uni amalga oshirish yo'nalishlari, tartibi, qo'llanilayotgan usullari, berilayotgan xulosaning mohiyatiga asosan murakkab tizimni tashkil etadi.

Tabiat-jamiyat tizimida ekologik ekspertizaning bir necha turlari ya'ni ijtimoiy-iqtisodiy ekspertiza, siyosiy-huquqiy ekspertiza, ilmiy-texnikaviy ekspertiza, sanitariya-ekologiya ekspertiza, jamoatchilik ekologiya ekspertizalari qo'llanilishi mumkin.

Amaldagi qonunchilik hujjatlarida ekologik ekspertizaning ixcham tizimi e'tirof etiladi.

O'zbekiston Respublikasi "Ekologik ekspertiza to'g'risida"gi qonunning 4-moddasida ekologik ekspertizaning quyidagi tizimi beliglangan: "Ekologik ekspertiza davlat va jamoat ekologik ekspertizasi, shuningdek, ekologik audit tarzida amalga oshiriladi".¹

Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, ekologik ekspertiza tizimining poydevorini davlat ekologiya ekspertizasi tashkil etadi.

Davlat ekologik ekspertizasi O'zbekiston Respublikasi tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi olib boradi va quyidagi asosiy vakolatlarga ega hisoblanadi:

- davlat ekologik ekspertizasini tayinlaydi va o'tkazadi;
- ekologiya ekspertizasiga tegishli bo'lgan me'yoriy-texnik, huquqiy-uslubiy hujjatlarni ishlab chiqadi va tasdiqlaydi;
- ekologik ekspertizasi komissiyasi, uning a'zolari va ekspertlar guruhini tuzadi;
- davlat ekologiya ekspertizasi xulosalari talablarini bajarilishini nazorat qiladi va hokazo.

Ekologiya qonunchilik hujjatlarida ekspertiza o'tkazilishi shart bo'lgan obyektlar belgilangan bo'lib, ular jumlasiga:

- davlat dasturlarining, konsepsiyalarining ishlab chiqarish kuchlarini, iqtisodiy va ijtimoiy soha tarmoqlarini joylashtirish hamda rivojlantirish sxemalarining loyihalari;
- barcha turdagi qurilishlar uchun yer uchastkalarini ajratish materiallari;
- loyiha oldi va loyiha hujjatlari;
- tabiiy resurslardan foydalanish bilan bog'liq xo'jalik va boshqa xil faoliyatni tartibga soluvchi me'yoriy-texnik va yo'riq-noma-uslubiy hujjat-

¹ O'zbekiston Respublikasining "Ekologik ekspertiza to'g'risida" gi qonuni. Xalq so'zi gazetasi. 7-iyun 2000 yil.

larning loyihalari;

- texnika, texnologiya, materiallar, mahsulotlarning yangi turlarini yaratishga doir hujjatlar;

- atrof tabiiy muhit holatiga va fuqarolar hayoti va sog`lig`iga zararli va xavfli ta'sir ko`rsatuvchi ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirayotgan barcha turdagi korxonalar;

- shahar sozlik hujjatlarining barcha turlari;

- maxsus huquqiy rejimli obyektlar va boshqa obyektlar.

Ushbu obyektlarga nisbatan davlat ekologiya ekspertizasini o`tkazish majburiy hisoblanadi va mulkchilik shakli hamda ma'muriy bo`ysunishidan qat'i nazar hech bir obyektga bu borada imtiyoz berilmaydi.

Davlat ekologik ekspertizasining subyektlari bo`lib, odatda buyurtmachi, pudratchi, iste'molchi hisoblanadi. Buyurtmachi – ekspertizani tayinlash, tashkil etish huquqiga ega bo`lgan maxsus vakolatli organdir. Pudratchi – muayyan obyektни ekspertiza qiladigan tashkilot, bular qatorida ilmiy-tadqiqot institutlari, korxonalar yoki maxsus komissiya, ekspertlar guruhi bo`lishi mumkin. Iste'molchi bo`lib, ekologiya ekspertizasi hisoblangan korxonalar, tashkilot, muassasalar hisoblanadi.

Davlat ekologiya ekspertizasi jarayoni har bir obyektning hajmi va o`ziga xos xususiyatlariga ko`ra bir necha bosqichlarni o`z ichiga oladi, ya'ni:

1) **tayinlash** – obyektga nisbatan ekologik ekspertiza tayinlash va maxsus komissiya, ekspertlar guruhi tuzish;

2) obyekt haqida ma'lumotlarni **to`plash, umumlashtirish va baho berish** bosqichi;

3) obyektning ekologik qoida-talablarga mos yoki zid ekanligi haqida **xulosa tayyorlash va uni tasdiqlash**;

4) obyekt haqidagi xulosani bank muassasalariga **yuborish**;

5) davlat ekologik ekspertizasi xulosasi yuzasidan **nizolarni hal qilish**.

Shuni ta'kidlash kerakki, Davlat ekologik ekspertizasining xulosasi muhim ahamiyatga ega bo`lib, obyekt haqida salbiy xulosa berilgan taqdirda, bank muassasalari ushbu obyektни moliyalashtirmaydi va faoliyati bekor bo`lishi mumkin.

Demak, davlat ekologik ekspertizasining ekologiya ekspertizasi tizimida alohida o`rinni egallaydi va ekologik xavfsizlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Ekologik ekspertizasining tizimida jamoatchilik ekspertizasi alohida

ahamiyat kasb etadi.

Jamoat ekologik ekspertisasi nodavlat notijorat tashkilotlar, fuqarolar tomonidan amalga oshirilib, rejalashtirilayotgan, amal qilayotgan turli obyektlar yuzasidan o`tkazilishi mumkin.

Jamoat ekologik ekspertisasi davlat ekologik ekspertisasi o`tkazilganligidan qat`i nazar amalga oshiriladi.

Jamoat ekologik ekspertizasining xulosasi tavsiya ahamiyatiga ega bo`ladi, davlat hokimiyati va huquqni muhofaza qiluvchi organlarga taqdim etilishi mumkin.

Shuni ta'kidlash joizki, rivojlangan xorijiy davlatlarda jamoatchilik ekspertizasining taraqqiy etganligini, aholining keng qatlamlarining ekologik madaniyati saviyasi darajasining yuqoriligini ko`rishimiz mumkin.

Ekologiya ekspertiza tizimida ekologik audit ham muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Ekologik audit – ekologik auditorlar tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda va shartlarda o`tkaziladigan, atrof tabiiy muhit holatiga salbiy ta'sir ko`rsatayotgan, ishlab turgan korxonalar va boshqa obyektlarni mustaqil ekologik ekspertiza qilishdir.

Ekologik audit davlat ekologik ekspertizasidan farqli ravishda xo`jalik va ishlab chiqarish obyekti mulkdorining qaroriga binoan o`tkaziladi.

Ekologik ekspertiza – muhim va murakkab jarayon bo`lib, atrof tabiiy muhitni barqarorligini saqlash, tabiatdan samarali foydalanish va aholining ekologik xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan tashkiliy-huquqiy chora-tadbirlardan iboratdir.

VIII-BOB. ATROF TABIIY MUHITINI MUHOFAZA QILISH VA TABIATDAN FOYDALANISHNING IQTISODIY-HUQUQIY MEXANIZMI

1. Atrof tabiiy muhitini muhofaza qilish va tabiatdan foydalanishning iqtisodiy-huquqiy mexanizmi tushunchasi

Qishloq xo'jaligi va sanoat ishlab chiqarishining o'sishi sharoitida atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish hozirgi davrning dolzarb muammosiga aylanib bormoqda. Insonning tabiatga ta'siri natijasini nafaqat texnika taraqqiyoti hamda aholi o'sishida, balki, ular vujudga keladigan ijtimoiy sharoitlar bilan bog'liq holda ham ko'rib chiqish lozim. Tabiiy muhitga bo'lgan munosabat insoniyat jamiyatining sivilizatsiya darajasini xarakterlaydigan ijtimoiy va texnik muvaffaqiyat chorasi hisoblanadi.

Atrof-tabiiy muhitni saqlab qolinishini ta'minlovchi iqtisodiy-huquqiy mexanizmning mohiyati, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish bo'yicha qonunchilik talablarini amalga oshirishda, faoliyati tabiat holatiga ta'sir ko'rsatuvchi yuridik va jismoniy shaxslarga ijtimoiy-ekologik ta'sir etish vositalarini qo'llashda namoyon bo'ladi.

Bunday ta'sir etish vositalari tizimi ekologik tarbiya, ta'lim, qonunchilik va qonun osti me'yoriy hujjatlari hamda tashkiliy va nazorat tadbirlari orqali ishlab chiqarish faoliyatida ekologik talablarga ixtiyoriy va vijdonan rioya etishga munosib sharoit yaratish lozim.

Atrof-tabiiy muhitni muhofaza qilish hamda tabiatdan foydalanishning iqtisodiy-huquqiy mexanizmi o'zida tabiatni muhofaza qiluvchi choralarni moliyalashtirish, xo'jalik subyektlari faoliyatini soliq va boshqa imtiyozlar orqali rag'batlantirish, atrof tabiiy muhitni ifloslantirganlik hamda unga boshqacha zararli ta'sir ko'rsatganlik uchun to'lanadigan pul vositalari sarflanishi shartlari va usullarini tartibga soluvchi huquqiy me'yorlar majmuini qamrab olgan huquqiy institutni ifodalaydi.

Ekologiya huquqida iqtisodiy-huquqiy mexanizm o'rni ularning mazkur sohada amalga oshiradigan funksiyalari bilan belgilanadi. Avvalambor, u tabiatdan oqilona foydalanish hamda atrof-tabiiy muhitni muhofaza qilishni iqtisodiy ta'minlashga yo'naltirilgan. Mazkur funksiyalar iqtisodiy-huquqiy mexanizmga kiruvchi barcha iqtisodiy chora-tadbirlarni bevosita muntazam qo'llab borish orqali amalga oshiriladi.

Iqtisodiy-huquqiy mexanizmning yana bir muhim funksiyasi bu rag'batlantirishdir. U tadbirkorlar va tashkilotlar uchun ekologik qonun-

chilikda ular uchun ko`zda tutilgan talablarni bajarishlarida iqtisodiy manfaatdorlik sharoitini yaratishni nazarda tutadi. Ushbu funktsiya barcha iqtisodiy choralar bilan ham emas, balki ba'zi birlari orqali amalga oshiriladi. Rag`batlantiruvchi funktsiyaning ahamiyati quyidagilarda namoyon bo`ladi: a) yer, tuproq, suvdan va boshqa tabiiy resurslardan foydalanganlik hamda atrof-tabiiy muhitni ifloslantirganlik uchun to`lovlar undirishda; b) tabiatni muhofaza qilish sohasida soliq va kredit imtiyozlari ajartirishda. Rag`batlantiruvchi funktsiyaning muhim va mashhur chorasini sifatida ekologik sug`urta namoyon bo`ladi.

Ekologik strategiyaning asosiy yo`nalishlariga quyidagilar kiradi:

Birinchidan, iqtisodiy va ekologik siyosatni muvofiqlashtirish, ya'ni bozor tizimida ekologik omillarni yanada samarali muvofiqlashtirish;

Ikkinchidan, tabiiy resurslardan oqilona foydalanishning afzalligi va ustunligini ta'minlash;

Uchinchidan, alohida hududlar hamda respublika bo`yicha, tabiiy resurslar zahirasi bo`yicha ishlab chiqarishni kengaytirish;

To`rtinchidan, atrof tabiiy muhit hamda tabiiy resurslar zahirasidan foydalanish, ularni qayta tiklash va muhofaza qilish bo`yicha, moliyaviy resurslarni shakllantirish;

Beshinchidan, tabiatdan foydalanuvchilarning tabiiy resurslardan oqilona foydalanishida va atrof-tabiiy muhitni muhofaza qilishida iqtisodiy manfaatdorligini oshirish.

Ekologik siyosatni amalga oshirishda iqtisodiy vositalardan foydalanish dunyoning barcha yetakchi mamlakatlarida keng qo`llaniladi. Iqtisodiy vositalarni qo`llash "ifloslantiruvchi - to`laydi", "tabiatdan foydalanuvchi - to`laydi" degan tamoyillarga asoslanadi.

Iqtisodiy mexanizm hamda vositalarni qo`llashning asosiy maqsadi atrof tabiiy muhit resurslariga munosib baho berish va ulardan samarali hamda yaxlit foydalanishni kafolatlashdir.

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish hamda undan foydalanishning iqtisodiy-huquqiy mexanizmi elementlariga quyidagilar kiradi:

- tabiatdan foydalanish hamda atrof-tabiiy muhitni muhofaza qilishni rejalashtirish;

atrof-tabiiy muhitni muhofaza qilishni moliyalashtirish;

- tabiatdan foydalanganlik uchun haq to`lash;

- ekologik sug`urtalash;

- iqtisodiy rag`batlantirish choralari.

Tabiatdan foydalanish hamda atrof-tabiiy muhitni muhofaza qilishning iqtisodiy choralarining asosiy talablari "Tabiatni muhofaza

qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining 1992 yil 9 dekabrdaqi qonunida o'z aksini topgan. Qonunning 8 bo'limida tabiatni muhofaza qilishni kafolatlashning asosiy iqtisodiy chorolari mustahkamlangan.

Qonuning 33 - moddasida tabiatni muhofaza qilishni ta'minlashning iqtisodiy chora-tadbirlari belgilangan:

- tabiiy resurslardan maxsus foydalanganlik uchun, atrof tabiiy muhitni ifloslantirganlik (shu jumladan chiqindilarni joylashtirganlik) va atrof tabiiy muhitga boshqacha tarzda zararli ta'sir ko'rsatganlik uchun to'lov undirishni;

- kamchiqitli va resurslarni tejaydigan texnologiyalar joriy etilganida, tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslarni qayta tiklashda samara beruvchi faoliyat amalga oshirilganida korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga, shuningdek ayrim shaxslarga soliq, kredit imtiyozlari va o'zga imtiyozlar berishni;

- ekologiya nuqtai nazaridan xavfli texnologiyalarni qo'llaganlik va o'zga faoliyatni amalga oshirganlik uchun korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga nisbatan maxsus soliqlar joriy etishni;

- atrof tabiiy muhitni ifloslantiruvchi moddalarni chiqarish, oqizish yoxud ekologiya nuqtai nazaridan o'zga zararli faoliyatni amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziyalar (ruxsatnomalar) olishni;

- tabiiy muhitning qulay holatini buzgan korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va fuqarolar zimmasiga uni tiklash vazifasini yuklashni;

- tabiat obyektlarini buzish yoki yo'q qilib yuborish oqibatida yetkazilgan zarar uchun belgilangan tartibda tovon puli undirishni;

- tabiatni muhofaza qilish borasidagi rejalar va chora-tadbirlar bajarilmagan, tabiatni muhofaza qilishga doir qonunlarning normativ-texnik va boshqa talablari buzilgan hollarda mansabdor shaxslar yoki boshqa xodimlarni asosiy ishlab chiqarish faoliyatida erishilgan natijalar bo'yicha beriladigan pul mukofotlari yoki boshqa mukofotlardan to'liq yoki qisman mahrum etishni;

- ekologik sof mahsulot chiqarganlik uchun rag'batlantiruvchi narxlar va ustama haqlar belgilashni;

- tabiiy resurslardan oqilona foydalanmaslik, me'yorda belgilanganidan ortiqcha foydalanganlik uchun tabiatdan foydalanuvchilarga nisbatan iqtisodiy jazo choralari hamda tabiiy resurslardan tejab-tergab va oqilona foydalanganlik uchun iqtisodiy rag'batlantirishni qo'llanishni;

- tabiiy muhitni saqlash sohasida va ekologik sof mahsulot ishlab chiqarishda hammadan yuqori ko'rsatkichlarga erishgan davlat, koopera-

tiv, jamoat korxonalari, muassasalari va tashkilotlari, boshqa korxonalar, muassasalar hamda tashkilotlarning jamoalarini va ayrim xodimlarini, shuningdek ayrim shaxslarni moddiy rag`batlantirishni ko`zda tutadi.

2. Tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun haq to`lash

Haq to`lash tabiiy resurlardan foydalanishning asosiy tamoyillaridan biri hisoblanadi. Atrof tabiiy muhit to`g`risidagi qonunchilikka muvofiq, haq to`lash tamoyilining kiritilishi bir qator maqsadlarni ko`zlaydi. Birinchidan, tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun to`lanadigan haq davlat va mahalliy budjetni, shuningdek, ekologik fondlarni shakllantirish manbai hisobalanadi. Ikkinchidan, to`lovlarning muhim maqsadi – tabiatdan foydalanuvchilarni ular haq to`laydigan resurslardan oqilona foydalanishlarini rag`batlantirish va ularning tabiatni muhofaza qilish faoliyati samaradorligini oshirish.

Tabiatdan foydalanganlik uchun haq birinchidan, tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun, ikkinchidan esa, atrof tabiiy muhitga salbiy ta`sir ko`rsatganlik uchun to`lanadi. Alohida tabiiy resurslar uchun haq to`lash tabiiy resurslar to`g`risidagi qonunchilik hujjatlari bilan tartibga solinadi. Shu o`rinda ta`kidlab o`tish joizki, tabiiy resurslar ichida yer alohida o`rin egallaydi. Yer resurslari holati hamda ulardan oqilona foydalanish masalalari nafaqat milliy miqyosda, balki butun dunyo darajasida dolzarb muammoga aylanib bormoqda. Qator chora-tadbirlar ko`rilishiga qaramay, yerlarning ifloslanishi holatlari ortib, qishloq xo`jaligi uchun mo`ljallangan yerlar hajmi kamayib ketmoqda. Bu kabi oqibatlarini bartaraf etishda tabiiy resurslardan, xususan yerdan foydalanganlik uchun haq to`lash tizimining joriy etilganligi alohida muhim ahamiyat kasb etadi. O`zbekiston Respublikasi Yer Kodeksining 28-moddasiga muvofiq, yerdan foydalanish haq evaziga amalga oshiriladi.

O`z egaligida va foydalanishida hamda mulkida yer uchastkalari bo`lgan yuridik va jismoniy shaxslar yer uchun haq to`laydilar. Yer uchun haq har yili to`lanadigan yer solig`i shaklida olinadi, uning miqdori yer uchastkasining sifatiga, joylashishiga va suv bilan ta`minlanish darajasiga qarab belgilanadi. Yer uchastkalari ijaraga berilganda yer uchun haq ijara haqi shaklida olinadi, uning miqdori taraflarning kelishuviga muvofiq belgilanadi, lekin u yer solig`i stavkasining bir baravaridan kam va uch baravaridan ko`p bo`lmasligi kerak, yerdan qishloq xo`jalik ehtiyojlari uchun foydalanilgan taqdirda yer solig`i stavkasining bir baravari miqdorida bo`ladi.

Yerdan haq evaziga foydalanishning umumiy talablari O`zbekiston Respublikasi Qonuni - Yer Kodeksida belgilangan, yerdan foydalanganlik uchun haq to`lash esa maxsus yo`riqnomalar bilan har tomonlama tartibga solinadi:

1. O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 27.03.2002-yil 1118-son bilan ro`yxatga olingan O`zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Davlat soliq qo`mitasining 2002-yil 21-yanvardagi 19 va 2002-20-son qarori bilan tasdiqlangan “Yer solig`ini hisoblab chiqarish va to`lash tartibi to`g`risidagi Yo`riqnoma”;

2. Moliya vazirligi va Davlat soliq qo`mitasining 2002-yil 31-yanvardagi 29 va 2002-27-son qarori bilan tasdiqlangan “Qishloq xo`jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari tomonidan yagona yer solig`ini hisoblab chiqarish va to`lash tartibi to`g`risidagi Yo`riqnoma”.

O`z mulkida, egaligida yoki foydalanishida yer uchastkalariga ega bo`lgan yuridik va jismoniy shaxslar yer solig`i to`lovchilar hisoblanadi.

Yuridik shaxslar uchun quyidagi yer uchastkalari soliq solinadigan obyekt hisoblanadi:

a) qonun hujjatlarida belgilangan tartibda mulk qilib olingan yer uchastkalari;

b) qishloq yoki o`rmon xo`jaligini yuritish uchun egalik qilishga berilgan yer uchastkalari;

v) korxonalar, binolar va inshootlar qurish uchun yoki qishloq xo`jaligiga taalluqli bo`lmagan boshqa maqsadlarda foydalanish uchun berilgan yer uchastkalari;

g) korxonalar, binolar yoki inshootlarga bo`lgan mulk huquqi o`tishi bilan birga egalik qilish va foydalanish huquqi ham o`tgan yer uchastkalari.

Jismoniy shaxslar uchun quyidagi yer uchastkalari soliq solinadigan obyekt hisoblanadi:

a) turar joylar etagida va jamoat yerlarida shaxsiy yordamchi xo`jalik yuritish uchun meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilishga berilgan yer uchastkalari;

b) yakka tartibda uy-joy qurilishi uchun meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilishga berilgan yer uchastkalari;

v) jamoa bog`dorchiligi, uzumchiligi va polizchiligini yuritish uchun berilgan yer uchastkalari;

g) xizmat yuzasidan qonun hujjatlariga muvofiq berilgan chek yerlar;

d) meros bo'yicha, hadya qilinishi yoki sotib olinishi natijasida uy-joy, dala hovli bilan birgalikda egalik qilish huquqi ham o'tgan yer uchastkalari;

ye) qonun hujjatlarida belgilangan tartibda mulk qilib olingan yer uchastkalari;

j) tadbirkorlik faoliyatini yuritish uchun doimiy foydalanishga yoki ijaraga berilgan yer uchastkalari.

Qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari amaldagi jami umum-davlat soliqlari hamda mahalliy soliqlar va yig'imlarni to'lash o'rniga, bundan aksiz solig'i va import qilinadigan tovarlar (ishlar, xizmatlar) uchun qo'shilgan qiymat solig'i mustasno, budjetga o'zlari ishlab chiqargan qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish va qayta ishlashdan yagona yer solig'ini to'laydilar.

Qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari o'zlari ishlab chiqargan qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish va qayta ishlash bo'yicha mazkur faoliyat turidan yagona yer solig'ini to'laydilar va ular boshqa soliqqa tortish tizimini tanlash huquqiga ega emaslar.

O'rmon, baliqchilik, ovchilik xo'jaliklari, ilmiy-tadqiqot tashkilotlari va ilmiy muassasalarning tajriba, eksperimental va o'quv-tajriba xo'jaliklari, mustaqil yuridik shaxslar hisoblanmagan yordamchi qishloq xo'jaliklari, dehqon xo'jaliklaridan tashqari, qishloq xo'jaligi kooperativ (shirkat)lari, fermer xo'jaliklari, agrofimlar, shuningdek qishloq xo'jaligi mahsuloti ishlab chiqaruvchi boshqa shaxslar, ushbu yuridik shaxslar qishloq xo'jaligi mahsulotini ishlab chiqarish bilan bir qatorda boshqa xo'jalik faoliyati bilan shug'ullanishlaridan qat'i nazar, yagona yer solig'ini to'laydilar.

Agar yagona yer solig'ini to'lovchi qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari o'zlari ishlab chiqargan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish va qayta ishlash bilan bir qatorda boshqa faoliyat turlari bilan shug'ullansalar, ular alohida hisob yuritishlari va boshqa faoliyat turlari bo'yicha shu toifadagi to'lovchilar uchun amaldagi qonun hujjatlari bilan nazarda tutilgan soliqlarni to'lashga majburdirlar. Bunda, agar qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari mikrofirmalar va kichik korxonalar toifasiga kirsa, faoliyatning boshqa turlari bo'yicha (savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari uchun belgilangan soliqlar va yig'imlar to'lanadigan savdo va umumiy ovqatlanishdan tashqari) ular faoliyatning mazkur turi uchun nazarda tutilgan yagona soliq yoki umumbelgilangan tartibda soliqlar to'laydilar.

Qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari tomonidan yerlar ijara-ga (shu jumladan ichki xo'jalik pudratiga) berilganda ijaraga beruvchida ijaraga berilgan yerlar bo'yicha yagona yer solig'ini to'lash majburiyati saqlanib qoladi.

Yerni huquqiy muhofaza qilish bilan birga yer osti boyliklarini huquqiy muhofaza qilish tartibini belgilash ham muhim ahamiyatga ega. O'zbekiston Respublikasi kelajakda tog' sanoatini rivojlantirish uchun ulkan mineral xom-ashyo zahirasiga ega. Yer ostida 94 xil kurinishdagi mineral xom ashyolar mavjud bo'lgan 850 ta joy ochilgan. Aniqlangan issiklik-energiyasi, tog'ruda va kimyoviy xom-ashyo, qurilish materiallari, yer osti suvlari zahirasi asosida 370 dan ziyod neft-gaz va ko'mir mahsulotlarini qazib chiqaruvchi konlar, shaxtalar va karyerlar (yuzaga yaqin yotgan joyda yotgan foydali qazilmalarning ochiq usul bilan kovlab olinadigan joyi) ishlamoqda.

Yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun haq to'lash 1994-yil 23-suyentyabrda qabul qilingan yer osti boyliklari to'g'risidagi Qonunning 21-moddasi hamda 2002-yil 14-yanvardagi "Yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliqni hisoblab chiqarish va to'lash tartibi to'g'risida"gi Yo'riqnoma bilan tartibga solinadi.

Yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliqni O'zbekiston Respublikasi hududida foydali qazilmalarni qazib olish, texnogen hosilalardan foydalanish, shuningdek chaqnoq toshlar xom ashyosi namunalari, paleontologik qoldiqlar va boshqa geologik kolleksiya materiallarini yig'ish bilan shug'ullanadigan yuridik va jismoniy shaxslar to'laydilar.

Tarkibida rangli, nodir, asl, qora metallar va boshqa mineral xom ashyo bo'lgan rudalarni bir korxonaga qazib olib, uni bundan keyin qayta ishlash uchun boshqa korxonalarga bersa (eksport bundan mustasno), qazib olinadigan rudani qayta ishlaydigan va soliq stavkasi belgilangan tayyor mahsulot chiqaradigan korxonaga soliq to'lovchi hisoblanadi. Masalan, Olmaliq mis qazib olish korxonasi tarkibida mis bo'lgan, qazib olingan rudani boyitish fabrikasiga beradi, fabrika boyitilgan rudani Olmaliq kon-metallurgiya kombinatining mis eritish zavodiga topshiradi. Kombinat tayyor mahsulot - tozalangan mis chiqaradi, soliq stavkasi ham unga belgilangan. Mazkur holatda rudani qazib oluvchi korxonaga emas, balki tozalangan misni olganlik uchun kombinat soliq to'lovchi hisoblanadi.

Ruda qayta ishlash uchun O'zbekiston Respublikasidan tashqariga yuklab jo'natilgan yoki eksport qilingan taqdirda rudani qazib olgan korxonaga soliq to'lovchi bo'lib hisoblanadi.

Quyidagilar yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliqqa tortish obyektlari hisoblanadi:

a) foydali qazilmalarni qazib olish hajmi (shu jumladan yo'l-yo'lakay olinadigan foydali qazilmalar va qimmatli komponentlar) ularni qayta ishlashdan olingan mahsulotning haqiqatda sotilish qiymati bo'yicha, qo'shilgan qiymat solig'i va aksiz solig'ini chegirgan holda.

b) texnogen hosilalar hajmi (mineral xom ashyoni qazib olish va qayta ishlash chiqindilari) ajratib olingan asosiy foydali qazilmaning qonun hujjatlariga muvofiq haqiqiy sotilish qiymati bo'yicha, bunda qo'shilgan qiymat solig'i va aksiz solig'i chegiriladi.

Texnogen hosilalarga shu jumladan texnologik yoki boshqa sabablarga ko'ra vaqtincha ishlatilmayotgan mineral xom ashyoni qazib olish va qayta ishlash chiqindilari kiradi.

v) to'plangan chaqnoq tosh xom ashyosi namunalari, paleontologik qoldiqlar va boshqa geologik kolleksiya materiallarining hisob qiymati.

Tabiat obyektlari ichida suv muhim o'rin egallab, hozirgi kunda u bilan bog'liq global, mintaqaviy, milliy hamda mahalliy ekologik xavfsizlik tahdidlari vujudga kelmoqda. Masalan, Orol va Orol bo'yi muammosi, suv resurslaridan foydalanishning mintaqaviy muammolari, suv resurlarining ifloslanishi va tanqisligi, aholini ichimlik suvi bilan ta'minlash hamda yer osti suvlarining ifloslanishi shular jumlasidandir. Bunday muammolarni hal etishda suv resurslaridan oqilona va samarali foydalanishning iqtisodiy-huquqiy mexanizmining mavjudligi muhim ahamiyatga ega.

Respublikamizda suv obyektlaridan foydalanganlik uchun haq to'lash tizimi "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi 1993-yil 6-maydagi qonun hamda O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Davlat soliq qo'mitasining 2002-yil 14-yanvardagi 7 va 2002-8-son Qarori bilan tasdiqlangan "Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni hisoblab chiqarish va to'lash tartibi to'g'risida"gi yo'riqnoma bilan tartibga solingan.

"Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi qonunning 106-moddasida suvdan oqilona foydalanish va uni muhofaza qilishning iqtisodiy choralarini belgilangan bo'lib, unga ko'ra bunday choralar:

- suvdan maxsus foydalanganlik, suv obyektlarini ifloslantirganlik va ularga zararli ta'sir ko'rsatishning boshqa turlari uchun haq undirishni;

- suvni tejavchi texnologiyalarni joriy etishda, suvni muhofaza qilish va tejashda samarali bo'lgan faoliyatni amalga oshirishda korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga, shuningdek yuridik va jismoniy shaxslarga

hamda fuqarolarga beriladigan soliqqa, kreditga oid va boshqa imtiyozlarni;

- suvdan kompleks va oqilona foydalanishda hamda uni muhofaza qilishda huquqiy, iqtisodiy, tashkiliy, ijtimoiy, ekologik va o'zga rag'batlantirish omillarining samarali choralari tizimini qo'llashni nazarda tutadi.

Respublika, xalqaro va o'zga darajadagi jamoat birlashmalari, fondlar, jamiyatlar, uyushmalar o'z nizomlariga muvofiq qonunlarda belgilangan tartibda suvdan oqilona foydalanish va uni muhofaza qilishga qaratilgan samarali tadbirlarni tatbiq etilishini rag'batlantirishlari va taqdirlashlari mumkin.

“Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni hisoblab chiqarish va to'lash tartibi to'g'risida”gi yo'riqnomaga muvofiq, quyidagilar suv solig'i to'lovchilar hisoblanadi:

- O'z faoliyatida suvdan foydalanuvchi yuridik shaxslar, dehqon xo'jaliklari (yuridik shaxs tashkil etadigan va yuridik shaxs tashkil etmaydigan) hamda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi jismoniy shaxslar;

- Suvdan foydalanish joyida yuridik shaxslar, davlat soliq xizmati organlarida ro'yxatga olinish joyidan qat'i nazar, suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq to'laydilar;

- Aholi punktlarining suv ta'minoti uchun suv yetkazib beruvchi yuridik shaxslar o'z faoliyatida ishlatiladigan suv uchungina soliq to'lovchilar hisoblanadi.

Yer usti va yer osti manbalaridan foydalaniladigan suv resurslarining hajmi soliq solish obyekti hisoblanadi. *Yer usti manbalariga* daryolar, ko'llar, suv omborlari, yer yuzasidagi boshqa havzalar va suv manbalari, turli xil kanal va hovuzlar kiradi. *Yer osti manbalariga* esa, artezian quduqlar va skvajinalar, vertikal va gorizontaal zovur tarmog'i kiradi.

O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi botanika instituti ma'lumotlariga ko'ra, hozirgi kunda O'zbekiston florasida 4100 turdan ziyodroq o'simlik mavjud. Ularning 3000 dan ziyodi yuqori yovvoyi o'simliklar bulib, ularning 9 foizini endemalar tashkil qiladi. Bu O'zbekiston o'simlik dunyosi tarkibining xilma-xillik boyligini ko'rsatadi. Biroq o'simlik dunyosi boyligini saqlashga ma'suliyatsizlik bilan yondashish va undan oqilona foydalanmaslik uning qashshoqlanishiga olib keldi. Masalan, 1991-yilda O'zbekiston Respublikasi Qizil kitobiga 163 xil o'simlik kiritilgan bo'lsa, 1993-yilda mazkur ko'rsatkich 301 taga yetdi. O'simliklarning ba'zi ko'rinishlari Qizil kitobga yovvoyi o'simliklardan muntazam

xom-ashyo sifatida foydalanganligi hamda manzarali o`simliklarning ommaviy yig`ilishi sababli kiritildi.

O`simlik va hayvonot dunyosini saqlab qolish maqsadida ulardan foydalanishni va haq to`lashni tartibga soluvchi qator qonunchilik hujjatlari qabul qilingan.

O`simlik va hayvonot dunyosidan foydalanganlik uchun to`lovlar O`zbekiston Respublikasining 1992-yil 9-dekabrda qabul qilingan "Tabiatni muhofaza qilish to`g`risida"gi, 2004-yil 3-dekabrda qabul qilingan "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to`g`risida"gi, 1997-yil 26-dekabrda qabul qilingan "O`simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risida"gi va "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risida"gi Qonunlari hamda O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 28-oktabrdagi "Biologiya resurslaridan oqilona foydalanish, ularni o`zbekiston respublikasiga olib kirish va uning tashqarisiga olib chiqish ustidan nazoratni kuchaytirish to`g`risida"gi № 508 sonli Qarori va ushba qaror asosida qabul qilingan "O`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish, ularni O`zbekiston Respublikasiga olib kirish va uning tashqarisiga olib chiqish tartibi to`g`risida"gi va "Hayvonot dunyosi obyektlaridan foydalanish, ularni O`zbekiston Respublikasiga olib kirish va uning tashqarisiga olib chiqish hamda ovchilik-baliq ovlash xo`jaligini yuritish tartibi to`g`risida"gi nizomlar bilan tartibga solinadi.

O`zbekiston Respublikasi hududida o`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanganlik uchun to`lovlar quyidagi foydalanish turlari uchun belgilangan:

- O`zbekiston Respublikasining Qizil kitobiga kiritilgan o`simliklar turlaridan (bir o`simlikning yoki bir ildizning qiymati - o`simlik maqomiga qarab) foydalanganlik uchun;

- Dorivor va ozuqabop o`simliklarning yovvoyi turlari hamda tayyorlash uchun mo`ljallangan o`simliklar texnik xom ashyosidan (1 kg qiymati) foydalanganlik uchun;

- Davlat o`rmon fondidan tashqaridagi daraxtlar va butalarni kesganlik uchun.

O`zbekiston 38 mln.ga yaqin keng baliq-ov havzalari hududiga ega. Respublika faunasi 97 xil sut emizuvchi, 424 xil parranda, 58 xil sudraluvchi va 83 xil baliqdan tashkil topgan. Ulardan O`zbekiston Qizil kitobiga 24 xil sut emizuvchi, 48 xil qush, 18 xil sudraluvchi, 18 xil qush, 78 xil umurtqasizlar kiritilgan.

Bugungi kunda baliq-ov xo`jaligidan foydalanuvchilar tomonidan 3776,4 ming ga. yer maydoni foydalanishga kiritilgan, "hayvonot dunyosi-

dan foydalanish va muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunga muvofiq, ov xo'jaligi yurituvchilar yovvoyi hayvonlarni va ularning oziqlanish manbalarini qayta tiklash va saqlab qolish chora-tadbirlarini ko'rishi lozim. 2004 yilda mazkur tadbirlar uchun atigi 6514,7 ming so'm sarflangan, qaysiki o'rtacha har bir ga. havza uchun 1,7 sumni tashkil qilgan. Bu juda ham oz.

3. Atrof tabiiy muhitga salbiy ta'sir etganlik uchun haq to'lash

Atrof tabiiy muhitni ifloslantirganlik va unga salbiy ta'sir ko'rsatishning boshqa ko'rinishlari uchun haq to'lash ekologiya huquqida faoliyati tabiatga shunday ta'sir etish bilan bog'liq bo'lgan tabiatdan foydalanuvchi – korxonalar qonunchilik talablariga muvofiq atrof tabiiy muhitning ifloslanishini kamaytirish chora-tadbirlarini ko'rishlari uchun asosiy iqtisodiy stimullardan biri hisoblanadi.

Bunday chora-tadbirlar turli shakllarda namoyon bo'lishi mumkin. Atrof tabiiy muhitni haddan tashqari ifloslantirganlik uchun muntazam yuqori to'lovlardan manfaatdor bo'lmagan tabiatdan foydalanuvchilar ishlab chiqarish texnologiyasini mukammallashtirishlari, samarali tozalash inshootlarini qurishlari yoki mavjud inshootlarning yuqori samarador faoliyatini ta'minlashlari mumkin. Nihoyat atrof tabiiy muhitni ifloslantirish darajasini kamaytirishda ahamiyatli natijaga mehnat va texnologik intizomga rioya etilishini ta'minlash va xodimlarga nisbatan talablarni oshirish hisobiga erishish mumkin.

Kelajakda tabiatni muhofaza qilish faoliyatini boshqarishning iqtisodiy metodlariga o'tishni ta'minlash, shuningdek, tabiatdan foydalanishning iqtisodiy mexanizmini bosqichma-bosqich yo'lga qo'yish maqsadida 2003-yil 1-mayda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi hududida atrof tabiiy muhit ifloslantirilganligi va chiqindilar joylashtirilganligi uchun to'lovlar tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi № 199 sonli qarori bilan 01.05.2003 yilda O'zbekiston Respublikasi hududida atrof tabiiy muhit ifloslantirilganligi va chiqindilar joylashtirilganligi uchun kompensatsion to'lovlar joriy qilindi.

Atrof tabiiy muhitga salbiy ta'sir etganlik uchun haq to'lashning umumiy talablari "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning 34-moddasida belgilangan. Atrof muhitni ifloslantirganlik uchun kompensatsiya to'lovlarning miqdorlari O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining taqdimiga binoan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi. Tabiiy resurslardan

foydalanganlik uchun to'lovlar tabiatdan foydalanuvchi korxonalar mahsulotlarining (bajargan ishlarining, ko'rsatgan xizmatlarining) tannarxiga qo'shiladi. Atrof muhitni ifloslantirganlik uchun, shuningdek tabiatdan limitda (normativda) belgilanganidan tashqari va o'zgacha tarzda nooqilona maxsus foydalanganlik uchun kompensatsiya to'lovlari yuridik shaxsning daromadidan (foydasidan) undiriladi. Tabiiy resurslardan foydalanganlik, ularni muhofaza qilganlik va qayta tiklaganlik uchun to'lov Davlat budjetiga tushadi.

M.M. Brinchuk fikricha, atrof tabiiy muhitga salbiy ta'sir ko'rsatganlik uchun undiriladigan haq ko'rinishlariga quyidagilar taalluqlidir:

- atmosfera havosiga chiqarilgan ifloslantiruvchi va boshqa moddalar;

- yer usti, yer osti suv obyektlari va suv omborlari maydonlariga ifloslantiruvchi va boshqa moddalar hamda mikroorganizmlarni chiqarish;

 - tuproq, yer osti boyliklarini ifloslantirish;

- iste'mol va ishlab chiqarish chiqindilarini joylashtirish;

- atrof tabiiy muhitni shovqin, issiqlik, elektromagnit, ionlashtiruvchi va jismoniy ta'sirning boshqa ko'rinishlari bilan ifloslantirish;

- atrof tabiiy muhitga salbiy ta'sir ko'rsatishning boshqa ko'rinishlari.

Atrof tabiiy muhitga salbiy ta'sir ko'rsatganlik uchun haq to'lash O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 1-maydagi "O'zbekiston Respublikasi hududida atrof tabiiy muhit ifloslantirilganligi va chiqindilar joylashtirilganligi uchun to'lovlar tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi № 199 sonli qarori, 2003-yil 1-maydagi "O'zbekiston Respublikasi hududida atrof tabiiy muhit ifloslantirilganligi va chiqindilar joylashtirilganligi uchun kompensatsiya to'lovlari qo'llash tartibi to'g'risida"gi Nizomi bilan batafsil tartibga solinadi. Nizomga muvofiq O'zbekiston Respublikasi hududida atrof tabiiy muhit ifloslantirilganligi va chiqindilar joylashtirilganligi uchun kompensatsiya to'lovlari to'lovchilar, idoraviy mansubligidan, mulkchilik shakllari va xo'jalik faoliyati tashkil etilishidan qat'i nazar, O'zbekiston Respublikasi hududida ifloslantiruvchi moddalarni atrof tabiiy muhitga chiqarib tashlovchi va chiqindilarni joylashtiruvchi yuridik shaxslar hisoblanadi.

Ifloslantiruvchi moddalarni atrof tabiiy muhitga chiqarib tashlash, oqova oqizish va chiqindilarni joylashtirishning normativ va normativdan ortiqcha (limitdan ortiqcha), shuningdek avariya va zarbli massa kompensatsiya to'lovlari obyekti hisoblanadi va u o'z ichiga quyidagilarni oladi:

turg'un va ko'chma manbalardan ifloslantiruvchi moddalarni atmosfera havosiga chiqarib tashlash massasi;

ifloslantiruvchi moddalarni suv obyektlariga va joylarning relyefiga oqizish massasi;

O'zbekiston Respublikasi hududiga joylashtiriladigan zaharli va zaharli bo'lmagan chiqindilar massasi.

O'zbekiston Respublikasi hududida atrof tabiiy muhit ifloslantirilganligi va chiqindilar joylashtirilganligi uchun kompensatsiya to'lovlari Davlat tabiatni muhofaza qilish qo'mitasi O'zbekiston Respublikasi Davlat tabiatni muhofaza qilish qo'mitasi organlari tomonidan undiriladi va quyidagi tartibda taqsimlanadi:

50 foizi - O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993-yil 24-maydagi 246-son qarori bilan tasdiqlangan Tabiatni muhofaza qilish jamg'armalari to'g'risidagi Nizomga muvofiq foydalanish uchun tabiatni muhofaza qilish jamg'armalariga;

50 foizi - respublika budjetiga.

Atrof tabiiy muhit ifloslantirilganligi va chiqindilar joylashtirilganligi uchun kompensatsiya to'lovlari to'lovchi tomonidan tegishli bank muassasalariga O'zbekiston Respublikasi Davlat tabiatni muhofaza qilish qo'mitasi mahalliy organlarining tabiatni muhofaza qilish jamg'armasi hisob raqamlariga o'tkaziladi.

Yuridik shaxslar kompensatsiya to'lovlarini atrof tabiiy muhitni ifloslantiruvchi moddalar chiqindilari, oqovalari hosil bo'lgan joy bo'yicha to'laydilar.

Yuridik shaxslarning turli hududlarda joylashgan bo'linmalari va filiallari yuridik shaxs bo'lmasa va bank hisob raqamlariga ega bo'lish-masa atrof tabiiy muhit ifloslantirilganligi va chiqindilar joylashtirilganligi uchun kompensatsiya to'lovlarini yuridik shaxslar to'laydi. Kompensatsiya to'lovlari korxonalarining ko'rsatib o'tilgan bo'linmalari va filiallari joylashgan hududlarning tabiatni muhofaza qilish jamg'armalariga yo'naltiriladi.

Atrof tabiiy muhit ifloslantirilganligi va chiqindilar joylashtirilganligi uchun kompensatsiya to'lovlarini to'lash to'lovchilarni ushbu chiqindilarni tashlaganlik, oqovalarni oqizganlik va chiqindilarni joylashtirganlik tufayli yetkazilgan zararni to'lash majburiyatidan ozod qilmaydi.

4. Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishni iqtisodiy rag`batlantirish

Iqtisodiyotni rivojlantirish va atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishni ta'minlash tabiatni muhofaza qilish faoliyatini iqtisodiy rag`batlantirish vositasida amalga oshirilishi mumkin. Iqtisodiy rag`batlantirish atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish muammosini tadbirkorlik faoliyatini soddalash-tirish yo`li bilan hal qilish vositasidan biri bo`lib, mazkur jarayonda tabiatni muhofaza qilish masalasi ham hal etiladi. Iqtisodiy rag`batlantirish choralari tizimi xo`jalik subyektlarini atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish bo`yicha qonunchilik talablarini bajarish bo`yicha manfaatdorligini kuchaytirish va shu bilan dastavval, ular zimmasiga yuklangan soliq yukini kamaytirishni ko`zlaydi. Iqtisodiy rag`batlantirish, bir tomondan, soliqqa tortish, imtiyozlar belgilash, aksiz sohasida maxsus siyosatni amalga oshirish, kreditlash va h.k. yo`llar bilan ta'minlanadi, ikkinchi tomondan, ekologik zararli mahsulot va ekologik xavfli texnologiyalar asosida ishlab chiqilgan mahsulotlar bo`yicha maxsus soliqqa tortish tizimini nazarda tutadi.

Tabiatdan oqilona foydalanish, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishni rag`batlantirish quyidagi yo`llar orqali amalga oshiriladi:

- korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va fuqarolar tabiiy resurslar-dan oqilona foydalanish va tabiatni muhofaza qilish chora-tadbirlarini amalga oshirganlari taqdirida ularga soliq solishda imtiyozlar berish;

- tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va tabiat muhofazasini ta'minlash borasidagi chora-tadbirlarni ro`yobga chiqarish uchun imtiyozli shartlarda qisqa muddatli va uzoq muddatli kreditlar (ssudalar) berish;

- asosiy ishlab chiqarish fondlari uchun yuqori amortizatsiya normalari belgilash;

- atrof tabiiy muhitga ifloslantiruvchi moddalar chiqarish va oqizish hamda chiqindilarni joylashtirish barqaror sur'atda pasaytirib borilgan taqdirda bunday moddalarni chiqarganlik va oqizganlik hamda chiqindi-larni joylashtirganlik uchun to`lovlarni kamaytirish;

- tabiatni muhofaza qilish jamg`armalari mablag`larining bir qismini ifloslantiruvchi moddalar chiqarish va oqizishni kamaytirish chora-tadbirlarini ro`yobga chiqarish maqsadida korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va ayrim shaxslarga foizli qarzlilar sifatida shartnoma asosida berish.

Yer qonunchiligida yerdan oqilona foydalanish va muhofaza qilishni iqtisodiy rag`batlantirish yer egalari, yerdan foydalanuvchilar va ijarachi-

larning tuproq unumdorligi saqlanishi va tiklanishidan, yerlarni ishlab chiqarish faoliyatining salbiy oqibatlaridan himoya etilishidan manfaatdorligini oshirishga qaratilgan bo`lib, o`z ichiga quyidagilarni oladi:

- yangi o`zlashtirilayotgan va meliorativ holatini yaxshilash jarayonida turgan mavjud sug`oriladigan yerlarga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda yer solig`i bo`yicha imtiyozlar berish;

- yerlarni muhofaza qilish va qayta tiklash bo`yicha faoliyatni amalga oshirayotgan yuridik va jismoniy shaxslarga kamchiqit va resurslarni tejoychi texnologiyalarni joriy etishda soliqqa, kreditga oid va boshqa imtiyozlar berish;

- yerlarning sifatini yaxshilashni, ilmiy asoslangan almashlab ekishni joriy etishni, qishloq xo`jaligi va o`rmon xo`jaligiga mo`ljallangan yerlarning unumdorligini oshirishni, ekologik sof mahsulot yetishtirishni rag`batlantirish;

- yer egalari, yerdan foydalanuvchilar va ijarachilarning aybi bo`lmagan holda buzilgan yerlarni qayta tiklash uchun, zarurat bo`lgan taqdirda, respublika budjetidan yoki mahalliy budjetdan mablag`lar ajratish, agro-texnika, o`rmon melioratsiyasi tadbirlari va tuproqni himoya qilish yuzasidan boshqa tadbirlar o`tkazish;

- yer egalari, yerdan foydalanuvchilar va ijarachilarning aybi bo`lmagan holda buzilgan yer uchastkalarini vaqtincha konservatsiya qilish natijasida ulardan keladigan daromadning kamayishini davlat budjeti mablag`lari hisobidan qisman qoplash.

O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 27.03.2002-yil 1118-son bilan ro`yxatga olingan O`zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va DSQning 2002 yil 21 yanvardagi 19 va 2002-20-son qarori bilan tasdiqlangan "Yer solig`ini hisoblab chiqarish va to`lash tartibi to`g`risida"gi Yo`riqnomaga muvofiq quyidagi jismoniy shaxslar yer solig`i to`lashdan ozod etiladilar:

- yaylov chorvachiligining cho`ponlari, yilqiboqarlari, mexanizatorlari, veterinar vrachlari va texniklari, boshqa mutaxassislari va ishchilari;

- "O`zbekiston Qahramoni", Sovet Ittifoqi Qahramoni, Mehnat Qahramoni unvonlariga sazovor bo`lgan shaxslar, uchala darajali Shuhrat ordeni bilan taqdirlanganlar, 1941-1945-yillardagi urush nogironlari va qatnashchilari. Mazkur imtiyoz "O`zbekiston Qahramoni" unvoni berilishi to`g`risida guvohnoma; Sovet Ittifoqi Qahramoni va Mehnat Qahramoni daftarchalari, orden daftarchasi yoki mudofaa ishlari bo`limining ma`lu-

motnomasi, urush qatnashchisi guvohnomasi, imtiyozlarga huquq to`g`risida guvohnoma asosida taqdim etiladi;

- xizmatni Afg`oniston Respublikasida va jangovar harakatlar olib borilgan boshqa mamlakatlarda vaqtincha bo`lgan qo`shinlarning cheklangan kontingenti tarkibida o`tagan harbiy xizmatchilar hamda o`quv va sinov yig`inlariga chaqirilgan harbiy xizmatga majburlar. Mazkur imtiyoz imtiyozlarga huquq to`g`risida guvohnoma asosida taqdim etiladi;

- haqiqiy muddatli harbiy xizmatga chaqirilgan harbiy xizmatchilarning oilalari - xizmat muddatiga. Muddatli harbiy xizmatga chaqirilgan fuqarolar uchun ularni chaqirish sanasi tuman va shahar hokimiyatlarining mudofaa ishlari bo`limlari ma'lumotlariga ko`ra qabul qilinadi. Xizmatdan qaytgan fuqaroning mudofaa ishlari bo`limi tomonidan hisobga qo`yilgan kuni harbiy xizmatning tugash sanasi deb qabul qilinadi. Muqobil xizmatni o`tayotgan harbiy xizmatchilarga mazkur kichik band tomonidan belgilangan imtiyozlar tatbiq etilmaydi;

- I va II guruh nogironlari. Mazkur imtiyoz pensiya guvohnomasi yoki tuman (shahar) ijtimoiy ta'minot bo`limining ma'lumotnomasi asosida taqdim etiladi;

- yolg`iz pensionerlar. Soliq solish maqsadlari uchun yolg`iz pensionerlar deganda bir o`zlari yoki voyaga yetmagan bolalari yoki nogiron bolasi bilan birgalikda alohida uyda, kvartira yoki yotoqxonada yashaydigan pensionerlar tushuniladi. Mazkur imtiyoz pensiya guvohnomasi yoki tuman (shahar) ijtimoiy ta'minot bo`limining ma'lumotnomasi asosida taqdim etiladi;

- boquvchisini yo`qotgan ko`p bolali oilalar. Soliq solish maqsadlarida boquvchisini yo`qotgan ko`p bolali oilalar deganda otanonadan biri yoki ikkalasi vafot etgan hamda oilada 16 yoshga yetmagan 5 va undan ortiq bola bo`lgan oilalar tushuniladi. Mazkur imtiyoz tuman (shahar) ijtimoiy ta'minot bo`limining ma'lumotnomasi asosida taqdim etiladi;

- konsentratsion lagerlarning sobiq yosh tutqunlari, Chernobil AESdagi falokat oqibatlarini tugatishda ishtirok etgan shaxslar. Mazkur imtiyoz imtiyozlarga huquqlar to`g`risida guvohnoma yoki tuman (shahar) ijtimoiy ta'minot bo`limining ma'lumotnomasi asosida taqdim etiladi;

- ko`chirib keltirilgan fuqarolar kelib joylashgan yer uchastkalari bo`yicha - yer uchastkalari berilgan vaqtdan e`tiboran besh yilga;

- ilgari shaxsiy pensiya tayinlangan shaxslar;

- gastrol-konsert faoliyati bilan shug`ullanish huquqini beruvchi litsenziyasi bo`lgan jismoniy shaxslar.

Ko`rsatilgan imtiyozlar yer uchastkalari yakka tartibda uy-joy qurilishi va shaxsiy yordamchi xo`jalik (dehqon xo`jaligi) yuritish uchun qonun hujjatlarida nazarda tutilgan me`yorlar doirasida taqdim etilgan jismoniy shaxslargagina tatbiq etiladi. Yer solig`i to`lanmaydigan yer uchastkalarining maydonlari yer uchastkasiga huquqni tasdiqlaydigan hujjatlarga binoan qabul qilinadi. Imtiyoz huquqi yer solig`ini to`lashdan ozod etilgan shaxslar yashaydigan va birgalikda xo`jalik yuritadigan butun oilaga tatbiq etiladi.

“Fermer xo`jaligi to`g`risida”gi Qonunning 14-moddasiga muvofiq, fermer xo`jaligi tegishli loyihada nazarda tutilgan yerni o`z hisobidan o`zlashtirayotgan davrda va yer o`zlashtirib bo`linganidan keyin besh yil davomida yerning mazkur o`zlashtirilgan qismi uchun yagona yer solig`i to`lashdan ozod qilinadi.

“Yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliqni hisoblab chiqarish va to`lash tartibi to`g`risida yo`riqnomani tasdiqlash haqida”gi 2002-yil 14-yanvarda qabul qilingan Yo`riqnomaga muvofiq, quyidagilar yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq to`lashdan ozod etiladilar:

a) yer osti boyliklarini geologik jihatdan o`rganuvchi yuridik va jismoniy shaxslar;

b) geologik, mineralogik va boshqa alohida qo`riqlanadigan tabiiy hududlarda ilmiy ish olib boruvchi yuridik va jismoniy shaxslar;

v) hamma joyda tarqalgan foydali qazilmalarni ularga berilgan yer uchastkalari doirasida belgilangan tartibda, o`z xo`jalik va maishiy ehtiyojlari uchun qazib olishni amalga oshiruvchi yer egalari va yerdan foydalanuvchilar, 1-ilovaga binoan. Mazkur kichik bandga muvofiq yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan tadbirkorlik faoliyati bilan bog`liq bo`lmagan maqsadlar uchun o`z hududida qazib olingan va ishlatiladigan keng tarqalgan foydali qazilmalar hajmi yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliqni to`lashdan ozod etiladi.

O`zR Moliya vazirligi va Davlat soliq qo`mitasining 2002-yil 14-yanvardagi 7 va 2002-8-son Qarori bilan tasdiqlangan “Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni hisoblab chiqarish va to`lash tartibi to`g`risida”gi Yo`riqnomaga muvofiq, suv resurslaridan foydalanuvchi quyidagi yuridik shaxslar soliq to`lashdan ozod etiladilar:

a) notijorat tashkilotlari, ana shu faoliyatda ishlatilgan suv hajmidan kelib chiqib, suv resurslaridan tadbirkorlik faoliyati uchun foydalanuvchilardan tashqari.

Soliq solish maqsadida notijorat tashkilotlari deganda quyidagilar tushuniladi:

faqat davlat budjeti mablag`lari hisobiga moliyalanadigan, xarajatlar-ni qoplash uchun belgilangan smetalar doirasida dotatsiya oladigan korxonalar, muassasalar va tashkilotlar;

xayriya birlashmalari, uyushmalari va jamg`armalari, xalqaro tashkilotlar, diniy birlashmalar va boshqa tashkilotlar:

1) ijtimoiy-xayriya yoki tadbirkorlik faoliyatidan daromad olishni ko`zlamaydigan, ta'sis hujjatlarida ta'kidlangan boshqa maqsadlar uchun barpo etilganlari;

2) moliyaviy va boshqa mablag`larni mazkur tashkilot xodimlari, muassislari yoki a'zolarining shaxsiy manfaatlari uchun taqsimlamaydigan va investitsiyalamaydiganlari (qonun hujjatlarida belgilangan tartibda mehnatga haq to`lashlar bundan mustasno);

b) yer osti mineral suvlaridan davolash maqsadlarida foydalanadigan sog`liqni saqlash muassasalari, ular mineral suvlardan savdo tarmog`ida sotish uchun foydalanadigan hollar bundan mustasno;

v) farmatsevtika faoliyati bilan shug`ullanadigan va suvdan dorivor vositalar tayyorlashda foydalanadiganlar;

g) atrof muhitga zararli ta'siri oldini olish maqsadida chiqarib tashlanadigan yer osti suvlari uchun (ishlab chiqarish va texnik ehtiyojlar uchun ishlatiladigan suv hajmlaridan tashqari). Masalan, sizot suvlarning sathini pasaytirish maqsadida chiqarib tashlanadigan zovur suvlari;

d) uning uchun budjetga soliq to`lagan yuridik shaxslardan suv olgan iste'molchilar;

ye) foydali qazilmalar qazib olish bilan yo`l-yo`lakay va shaxtadan suvni chiqarib tashlash uchun olingan yer osti suvlari uchun, ishlab chiqarish va texnik ehtiyojlar uchun foydalaniladigan suv hajmlaridan tashqari;

j) agregatlar ishlashi uchun suvdan foydalanganlik uchun gidroelektrostansiyalar;

z) birlamchi foydalanganlik uchun haq to`langan suvdan ikkilamchi foydalanuvchilar (masalan, sug`orish uchun kollektor-zovur tarmog`idagi suvdan foydalanish);

i) faoliyatning asosiy turi bo`yicha qishloq xo`jalik mahsuloti yetishtiruvchilar sho`rlangan yerlarni sug`orishga suvdan foydalanganlik uchun. Mazkur imtiyoz yordamchi qishloq xo`jaligiga ega yuridik shaxslarga ham tatbiq etiladi;

k) umumiy ishlovchilarining kamida ellik foizi nogironlar bo`lgan, nogironlarning jamoat birlashmalari, "Nuroniyy" jamg`armasi va "O`zbekiston chernobilchilari" uyushmasi mulkida bo`lganlari, savdo-

sotiq, vositachilik, ta'minot-sotish va tayyorlov faoliyati bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxslardan tashqari;

1) bo'shatib olinadigan mablag'lar ular tomonidan moddiy-texnik bazani mustahkamlashga, uskunalar, anjomlar, didaktik materiallar, bolalar o'yinchoqlari va kitoblarini xarid qilishga sarflanishi sharti bilan nodavlat maktabgacha ta'lim muassasalari ro'yxatga olingan paytdan boshlab uch yil muddatga.

IX BOB. EKOLOGIK QONUN HUJJATLARINI BUZGANLIK UCHUN JAVOBGARLIK

1. Ekologik qonun hujjatlarni buzganlik uchun javobgarlik tushunchasi, mohiyati va turlari

Atrof tabiiy muhitni musofaza qilish va tabiatdan oqilona foydalanishni ta'minlash choralari tizimida qonun hujjatlariga rioya qilmaganlik, ekologik talablarni buzganlik uchun yuridik javobgarlik choralari muhim o'rinni egallaydi.

Yuridik javobgarlik deganda, huquq normalarini buzganlik uchun jazo choralari qo'llash oqibatida huquqbuzarga salbiy oqibatlar tug'dirish va davlat tomonidan huquq talablarini bajarishga majbur etish tushuniladi. Yuridik javobgarlik ijtimoiy javobgarlikning bir turi bo'lib, huquqiy normalarda belgilanadi va davlatning majburlash kuchini qo'llash imkoniyatlari bilan hamisha bog'liq bo'ladi.

Yuridik javobgarlik huquqbuzarlik sodir etilganda va uning salbiy oqibati kelib chiqqanda vujudga keladi. Yuridik javobgarlik davlatning majburlov xarakteridagi choralari huquqqa xilof harakat (yoki harakatsizlik) sodir etgan shaxsга nisbatan qo'llanilishi bilan bog'liq va u huquqbuzarlikka qarshi kurashning muhim huquqiy vositasidir.

Ekologiyaga doir qonunchilikni buzganlik uchun yuridik javobgarlik o'zining asosiy maqsadi va tamoyillari bilan boshqa qonunchilikni buzganlik uchun javobgarlikdan farq qilmaydi, ammo ma'lum bir o'ziga xos xususiyatlarga ham ega. Ushbu xususiyatlar o'simlik va hayvonot dunyosiga yetkazilgan zararni taksa uslubi asosida undirish va ekologik qonun shujjatlarini buzganlik uchun maxsus jazo choralari, ya'ni tabiiy resurslardan foydalanish huquqini cheklash, to'xtatib turish va undan mashrum qilish choralari qo'llashdan iboratdir.

Ekologik qonunchilikni buzganlik uchun javobgarlik quyidagi maqsadlarga ega: tabiiy obyektlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish qoidalarini buzgan shaxslarga nisbatan jazo choralari qo'llash; atrof tabiiy muhitga va inson salomatligiga yetkazilgan zararni qoplash; yangi ekologik huquqbuzarlikni sodir etishni ogohlantirish.

Hozirgi davrda ko'pchilik olimlar tomonidan "ekologik huquqiy javobgarlik" termini qo'llaniladi. Ushbu terminni qo'llanilishi huquqning kompleks tarmog'i bo'lmish ekologik huquq konsepsiyasi, o'ziga mustaqil va yaqin tarmoqlar, ya'ni yer, tog', suv, o'rmon huquqi hamda tabiatni huquqiy muhofaza qilish bilan chambarchas bog'liq.

Ekologik javobgarlik bo'yicha ijtimoiy munosabatlar ekologik huquqbuzarlik sodir etilganda vujudga keladi. Ekologik huquqbuzarlik deganda tabiiy resurslardan foydalanish va ularni muhofaza qilish to'g'ri-sidagi qonun hujjatlarini buzuvchi aybli, noqonuniy harakat yoki harakat-sizlik tushuniladi. Ekologik huquqbuzarlik sodir etilganda atrof tabiiy muhitga hamda u orqali inson salomatligiga zarar yetkaziladi yoki zarar yetkazish xavfi tug'iladi. Ammo, ma'lum bir holatlarda zarar ekologik huquqbuzarlikni belgilashda hisobga olinmasligi mumkin, chunki tabiiy resurslardan foydalanish huquqini buzish oqibatida ekologik munosabat-larning boshqa bir subyektlarini huquq va manfaatlari buzilishi mumkin. Masalan, hech kim tomonidan foydalanilmayotgan yer maydonini o'zbo-shimchilik bilan egallab olishda davlatning yerga bo'lgan mulk huquqi buziladi.

Ekologik huquqbuzarliklar obyektii tabiiy resurslar, atrof tabiiy muhit, tabiiy resurslardan foydalanish va ularni muhofaza etish bo'yicha belgilangan tartibi hisoblanadi. Ekologik huquqbuzarliklarning subyekti esa uni sodir etuvchi yuridik va jismoniy shaxslar hisoblanadilar.

Ekologik huquqbuzarlikning obyektiv tomoni xatti harakatning noqonuniyligi, ekologik zararni yetkazish yoki yetkazish xavfi tug'ilishi hamda ekologik munosabatlarning boshqa subyektlarini huquq va manfaatlari buzilishi, ushbu xatti harakat bilan vujudga kelgan yoki vujudga kelishi mumkin bo'lgan oqibat o'rtasidagi sababiy bog'lanish bilan ifodalanadi.

Ekologik huquqbuzarlikning subyektiv tomoni deganda huquqbuzar-ning aybi tushunilishi lozim. Huquqbuzarning aybi qasddan yoki ehtiyot-sizlik shaklida vujudga kelishi mumkin. Ekologik huquqbuzarlik qasddan sodir etilayotganida huquqbuzar taqiqlangan qoidani yoki bajarishi lozim bo'lgan majburiyatni atayin buzadi yohud bajarmaydi va bunda u o'z xatti harakatlari natijasida zararli oqibatlarni kelib chiqishini biladi hamda ongli ravishda unga yo'l qo'yadi. Masalan, yerlarni o'zbo-shimchilik bilan egallab olish, ruxsatsiz ov qilish yoki daraxtlarni kesish va boshqalar.

Ehtiyotsizlik oqibatida huquqbuzarlik sodir etilganda, huquqbuzar o'z xatti harakatining natijasida salbiy oqibatlarni kelib chiqishini bila turib, ular vujudga kelmaydi deb hisoblaydi yoki zararli oqibatlar kelib chiqishi mumkinligini oldindan ko'rish lozim va mumkin bo'lgani holda, uni oldindan ko'ra bilmaydi. Masalan, chiqindilarni tozalovchi nosoz uskunalarni ishlatish, kimyoviy moddalarni me'yordan ortiq ishlatish va boshqalar.

Ekologik huquqbuzarlik o`zining xavflilik darajasiga qarab jinoiy, ma'muriy, fuqarolik (mulkiy) huquqbuzarlik hamda intizomiy xatti harakat tarzida bo`lishi mumkin. Ekologik huquqbuzarliklar uchun tegishli intizomiy, moddiy, ma'muriy, jinoiy, fuqarolik huquqiy (mulkiy) javobgarlik qo`llaniladi. Bundan tashqari ekologik huquqbuzarlikni sodir etgan shaxslarning tabiiy resurslardan foydalanish huquqi cheklanishi, to`xtatib turilishi va undan mahrum etilishi mumkin.

2. Ekologik qonun hujjatlarni buzganlik uchun intizomiy va moddiy javobgarlik

Ekologik qonun hujjatlarni buzganlik uchun intizomiy javobgarlik korxonalar, tashkilot va muassasalar bilan mehnat munosabatlarida bo`lgan shaxslarga nisbatan qo`llaniladi. Ekologik huquqbuzarlik uchun intizomiy choralar qo`llash uchun xodimlarga tabiiy resurslardan foydalanish va ularni muhofaza etish vazifalari yuklatilgan bo`lishi lozim. Ushbu vazifalar mehnat shartnomalarida yoki mehnat majburiyatlarni taqsimlovchi boshqa hujjatlarda, masalan, mansab yo`riqnomasida o`z aksini topishi lozim. Xodim atrof tabiiy muhitga zararli moddalar chiqarish hisobini noto`g`ri yuritganligi, tozalash uskunalaridan foydalanish qoidalarini buzganligi va boshqa mehnat vazifalari bilan bog`liq bo`lgan ekologik majburiyatlarni bajarmaganligi uchun intizomiy javobgarlikka tortiladi.

O`zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 181-moddasiga muvofiq mehnat intizomini buzganlik uchun quyidagi jazo choralari qo`llaniladi: xayfsan; o`rtacha oylik ish haqining o`ttiz foizidan ortiq bo`lmagan miqdorida jarima; ichki mehnat tartibi qoidalarida nazarda tutilgan hollarda xodimga o`rtacha oylik ish haqining ellik foizidan ortiq bo`lmagan miqdorida jarima solish; mehnat shartnomasini bekor qilish. Mazkur Kodeksda nazarda tutilmagan intizomiy jazo choralari qo`llashi taqiqlanadi. Mehnat kodeksining 180-moddasi to`rtinchi qismiga muvofiq intizomiy jazo amal qilib turgan muddat mobaynida xodimga nisbatan rag`batlantirish choralari qo`llanilmaslik belgilangan. Bu muddat, O`zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksini 183-moddasiga muvofiq, agar ushbu jazo bir yil o`tmagan oldin ish beruvchi tomonidan olib tashlanmagan bo`lmasa, bir yildan oshib ketishi mumkin emas.

Intizomiy jazo choralari korxonalar, tashkilot, muassasa rahbari yoki ustavda belgilangan boshqa shaxs yoki organ (mulkdor, kollegial organ) tomonidan qo`llaniladi (Mehnat kodeksining 82, 182-moddalari). Intizo-

miy jazo chorasini qo'llash tartibi quyidagilardan iborat: jazo qo'llanilishidan avval xodimdan yozma ravishda tushuntirish xati olinadi; nojo'ya xatti-harakatining og'irligi, qaysi vaziyatda sodir etilganligi, xodimning oldingi ish faoliyati va xulq-atvori inobatga oliniladi; har bir nojo'ya xatti-harakat uchun faqat bitta intizomiy jazo qo'llanilishi mumkin; agar O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksida boshqa muddat ko'rsatilgan bo'lmasa, nojo'ya xatti-harakat aniqlangandan keyin bir oy ichida ushbu jazo qo'llanilishi mumkin.

Intizomiy jazo chorasi berilganligi to'g'risidagi buyruq yoki qaror xodimga yozma ravishda ma'lum qilinadi va u tanishganligi to'g'risida uning nusxasiga imzo qo'yadi. Intizomiy jazo chorasi berilganligi to'g'risidagi qaror ustidan O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksini 184-moddasida belgilangan tartibda shikoyat qilishi mumkin.

Atrof tabiiy muhitga ekologik talablar buzilishi oqibatida yetkazilgan zarar aybdor shaxsdan undiriladi. Agar zarar yetkazuvchi yuridik shaxs bo'lsa, u zararni qoplash majburiyati bilan birga, ushbu zarar yetkazilishiga bevosita aybdor xodimni moddiy javobgarlikka tortish huquqiga ega bo'ladi.

Korxonada, tashkilot, muassasaning atrof tabiiy muhitga zarar yetkazilishida aybdor bo'lgan xodimning moddiy javobgarligining fuqarolik qonun hujjatlarida belgilangan mulkiy javobgarlikdan farqlash lozim. Moddiy javobgarlik mulkiy javobgarlikdan undiriladigan zararining miqdorini belgilash va zararining faqat xodimning mehnat munosabatlari natijasida vujudga kelishi bilan farq qilinadi.

Xodimlarning moddiy javobgarlikka tortish tartibi va shartlari mehnat qonun hujjatlari bilan belgilanadi. Moddiy javobgarlikning vujudga kelishi uchun quyidagi shart-sharoitlar mavjud bo'lishi kerak: xodimning noqonuniy xatti-harakati, ya'ni o'z majburiyatlarini bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi oqibatida korxonada, tashkilot, muassasaga haqiqiy zarar yetkazilgan bo'lishi zarur; xodimning harakat yoki harakatsizligi aybli bo'lishi lozim, xodimning harakat yoki harakatsizligi bilan kelib chiqqan oqibatlar o'rtasida sababiy bog'lanish bo'lishi lozim.

Aksariyat hollarda moddiy javobgarlikning miqdori qonun bilan chegaralangan, masalan, Mehnat kodeksining 201-moddasiga muvofiq, agar mazkur Kodeksda boshqacha holat nazarda tutilgan bo'lmasa, xodim yetkazilgan zarar uchun o'zining o'rtacha oylik ish haqi miqdori doirasida moddiy javobgar bo'ladi. Agar xodim ekologik talablarni buzib qasddan zarar yetkazgan bo'lsa yoki alkogolli ichimlik, giyovandlik yoki toksik modda ta'siridan mastlik holatida zarar yetkazganda, hamda qonunlarda,

shuningdek hukumatning qarorlarida nazarda tutilgan hollarda, yetkazilgan zarar uchun xodim to'liq moddiy javobgarlikka tortiladi (Mehnat kodeksining 202-moddasi).

Ish beruvchi xodimlardan yetkazilgan zararni undirish to'g'risida qarorni qabul qilishidan oldin uning miqdorini va zararni, kelib chiqish sabablarini aniqlashi lozim. Bu maqsadlarda komissiya tuzilishi hamda xodimdan tushuntirish xati olinishi lozim.

Xodim tomonidan zararning ixtiyoriy ravishda qoplashini yoki uni majburiy undirilishi tartibi O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksini 206 va 207-moddalarida o'z aksini topgan. Korxonalar, tashkilot va muassasa rahbarining zararni undirish to'g'risidagi qarori zarar yetkazilganligi aniqlangan kundan boshlab bir oy ichida chiqarilishi lozim. Zararning miqdori xodimning o'rtacha oylik ish haqidan ortiq bo'lmasa, korxonalar, tashkilot va muassasa rahbarining qaroriga binoan undiriladi, agar zarar miqdori xodimning o'rtacha oylik ish haqidan ortiq bo'lsa, yoki zarar aniqlangan kundan keyin bir oylik muddat o'tgan bo'lsa, zarar sud tartibida undiriladi.

Korxonalar, tashkilot va muassasa mol-mulkiga yetkazilgan zararni undirish haqidagi qaror ustidan sudga shikoyat qilinishi mumkin.

Xodimlarning moddiy javobgarlikka tortilishidan qat'i nazar ularga nisbatan intizomiy jazo choralari qo'llanilishi mumkin.

3. Ekologik huquqbuzarliklar uchun ma'muriy javobgarlik

Ekologik huquqbuzarliklar uchun ma'muriy javobgarlik eng ko'p qo'llaniladigan javobgarlik turidir. Ma'muriy javobgarlikka tortishga ma'muriy huquqbuzarlik asos bo'ladi. Qonun hujjatlarida ma'muriy javobgarlikka tortish nazarda tutilgan tabiiy muhitga tajovuz qiluvchi g'ayri huquqiy, aybli (qasddan yoki ehtiyotsizlik oqibatida) sodir etilgan harakat yoki harakatsizlik ma'muriy huquqbuzarlik deyiladi.

Ekologik huquqbuzarliklar uchun ma'muriy javobgarlik O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksida nazarda tutilgan. Ma'muriy javobgarlik choralari ushbu huquqbuzarlik uchun jinoiy javobgarlikka tortish sabablari bo'lmaganida, qo'llaniladi.

Ekologik huquqbuzarliklar uchun quyidagi ma'muriy jazo choralari qo'llaniladi:

- jarima. Uni qo'llashning asosiy tamoyillari O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 25-moddasida belgilangan. Jarimani qo'llash oqibatida ma'muriy huquqbuzarlik sodir

etishda aybdor shaxsdan davlat hisobiga pul undiriladi. Ekologik huquqbuzarliklar uchun belgilangan jarimaning miqdori O`zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to`g`risidagi kodeksning 60, 65-96, 125, 139, 162, 174, 198, 212, 214-moddalarida belgilangan;

- ma'muriy huquqbuzarlik sodir etish quroli hisoblangan yoki bevosita shunday narsa bo`lgan ashyoni musodara qilish jazosi tuman (shaxar) sudining ma'muriy ishlar bo`yicha sudyasi tomonidan qo`llaniladi (O`zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to`g`risidagi kodeksning 27-moddasi). O`zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to`g`risidagi kodeksning 90-moddasi ikkinchi qismiga muvofiq ov qilish qoidalari qo`pol ravishda buzilgan taqdirda ov qilish qurollari, ushbu Kodeksning 94-moddasiga muvofiq esa noyob yoki yo`q bo`lib ketish xavfida turgan hayvonlarni yo`q qilib yuborish yoxud ushbu moddada ko`zda tutilgan boshqa huquqbuzarliklarni sodir etgan taqdirda shu huquqbuzarliklarni sodir etish quroli bo`lgan ashyolarni musodara qilish mumkin. Ma'muriy huquqbuzarlik oqibatida tabiiy obyektlar o`zlashtirib olinsa (yer egallanib olinsa, daraxt kesilsa, hayvonlar ov qilib o`ldirilsa), ular davlatga qaytarib beriladi va bu musodara hisoblanmaydi. Faqat huquqbuzarning mulki bo`lgan huquqbuzarlikni sodir etish quroli yoki ashyosi musodara qilinishi mumkin;

- maxsus huquqdan mahrum etish. O`zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to`g`risidagi kodeksini 28 moddasi va 90-moddasi ikkinchi qismiga muvofiq, ov qilish qoidalarini qo`pol ravishda buzgan hollarda ov qilish huquqidan o`n besh kundan uch yil muddatgacha mahrum etilishi mumkin;

- ma'muriy qamoqqa olish uch sutkadan o`n besh sutkagacha muddatga qo`llaniladi. Ma'muriy qamoqqa olish chorasini xomilador ayollarga, uch yoshgacha bolasi bo`lgan ayollarga, o`n to`rt yoshgacha bo`lgan bolasini yakka o`zi tarbiyalayotgan shaxslarga, o`n sakkiz yoshga to`lmagan shaxslarga, I va II-guruh nogironlariga nisbatan qo`llanilishi mumkin emas (O`zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to`g`risidagi kodeksning 29-moddasi). Ekologik huquqbuzarlik uchun ma'muriy qamoqqa olish O`zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to`g`risidagi kodeksini 60-moddasida nazarda tutilgan.

Ma'muriy javobgarlik choralarini qo`llashda organ yoki mansabdor shaxs javobgarlikni yengillashtiruvchi holatlarni va huquqbuzarning moddiy ahvolini inobatga olgan holda, sababini, albatta, ko`rsatib turib, ma'muriy javobgarlikdan ozod etishi (O`zbekiston Respublikasining

Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksini 20-moddasi) yoki mazkur kodeksning maxsus qismi moddalarining jazo belgilash qismida nazarda tutilgan eng kam jazodan ham yengilroq jazo chorasini qo'llashi mumkin.

Yerlarning huquqiy holatini buzganlik uchun O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksini 60, 65-69-moddalarida javobgarlik belgilangan. Mazkur kodeks quyidagi huquqbuzarliklarni nazarda tutadi: yerdan o'zboshimchalik bilan foydalanish; yer bilan bog'liq bo'lgan g'ayriqonuniy bitimlar tuzish; yer uchastkasiga bo'lgan huquqlarni boshqa shaxsga o'tkazish; yer uchastkalarini o'zboshimchalik bilan egallash; yerlardan xo'jasizlarcha foydalanish yoki ularni yaroqsiz holga keltirish; yerlarni kimyoviy va radioaktiv moddalar hamda oqova suvlar bilan ifloslantirish; yer berish tartibini buzish; vaqtincha egallab turgan yerlarni o'z vaqtida qaytarib bermaslik yoki ularni yaroqli holga keltirmaslik; yer tuzish loyihalaridan o'zboshimchalik bilan chetga chiqish; davlat yer kadastri qoidalarini buzish; yerdan foydalanish to'g'risidagi hisobotlarni buzib ko'rsatish; axborotlarni berishdan bo'yin tovlash yoki noto'g'ri axborot berish va boshqalar.

O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksini 60, 70, 71-moddalarida yer osti boyliklarini muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish talablarini buzganlik uchun javobgarlik belgilangan. Xususan, yer osti boyliklaridan o'zboshimchalik bilan foydalanish; yer osti boyliklariga nisbatan mulk huquqini buzish va ulardan foydalanish huquqini boshqa shaxslarga berish; foydali qazilmalar joylashgan maydonlarga o'zboshimchalik bilan imorat qurish; yer osti boyliklaridan foydalanish talab va tartiblarini buzish; yer osti boyliklarini muhofaza qilish qoidalariga rioya etmaslik; geologik jihatdan o'rganish ishlarini olib borish qoidalarini buzish va boshqalar.

Suvlarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish qoidalarini buzganlik uchun javobgarlik O'zbekiston Respublikasining ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksini 60, 72-76-moddalarida belgilangan. Ushbu Kodeks quyidagi huquqbuzarliklar uchun javobgarliklarni belgilaydi: suvdan o'zboshimchalik bilan foydalanish; davlatning suvga bo'lgan mulk huquqini buzish; suvdan foydalanish huquqini boshqa shaxslarga berish; suvlarni ifloslantirish va bulg'atish; korxonalar va boshqa obyektlarni suvlarning ifloslanishi va bulg'anishi yoki ularni zararli ta'sirini oldini oluvchi inshootlar va qurilmalarsiz foydalanishga topshirish; yer osti suvlaridan foydalanish inshootlari va uskunalardan foydalanish qoidalarini buzish; suvdan foydalanish me'yorlari va limitlariga rioya etmaslik; gidrotexnika ishlarini o'zboshimchalik bilan boshqarish va ulardan

foydalanish qoidalarini buzish; suvdan foydalanishni dastlabki hisobini yuritish va oqova suvlarning sifatini aniqlash qoidalarini, shuningdek suv kadastrini yuritish tartibini buzish va boshqalar.

O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksini 60, 77-81 va 84-moddalarda o'rmonlarning huquqiy holatini buzganlik uchun javobgarlik belgilangan. Mazkur masala bo'yicha Kodeks quyidagi huquqbuzarliklarni nazarda tutadi: o'rmonlardan o'zboshimchalik bilan foydalanish; o'rmonlarga bo'lgan mulk huquqini buzish; o'rmondan foydalanish huquqini boshqa shaxsga berish; kesiladigan o'rmon fondidan foydalanish tartibini buzish; daraxtlar va boshqa o'rmon o'simliklarini shikastlantirish yoki yo'q qilish; o'rmonlarni tiklash qoidalariga rioya etmaslik; qizil kitobga kiritilgan o'simliklarni yig'ish; o'rmonlarda yong'in xavfsizligi talablarini buzish va boshqalar.

O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 60, 90, 92, 93 va 94-moddalarida hayvonot dunyosining huquqiy holatini belgilovchi qoidalarini buzganlik uchun javobgarlik belgilangan. Mazkur Kodeks shu borada quyidagi huquqbuzarliklarni nazarda tutadi: ov qilish yoki baliq tutish qoidalarini, shuningdek hayvonot dunyosidan foydalanishning boshqa turlarini amalga oshirish qoidalarini buzish; hayvonlar yashaydigan muhitni muhofaza qilish qoidalarini buzish; Qizil kitobga kiritilgan hayvonlar va o'simliklar turlarini saqlashga zarar keltiradigan hayvonlar yoki o'simliklarni qonunga xilof ravishda O'zbekistonga olib kelish va boshqalar.

O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksining 85-88-moddalarida atmosfera havosini muhofaza etish qoidalarini buzganlik uchun javobgarlik belgilangan. Bular: ifloslantiruvchi moddalarni va biologik organizmlarni yo'l qo'yiladigan normalardan ortiq darajada atmosfera chiqarib tashlash; atmosfera havosiga yo'l qo'yiladigan normativdan ortiq darajada zararli fizikaviy ta'sir ko'rsatish; atmosfera ruxsatsiz ifloslantiruvchi moddalar va biologik organizmlarni chiqarib tashlash yoki ruxsat talab qilinadigan hollarda bunday ruxsatsiz atmosfera havosiga zararli fizikaviy ta'sir ko'rsatish; zararli moddalarni yoppasiga chiqarib tashlashning oldini olish chora-tadbirlarini amalga oshirmaslik; atmosfera chiqariladigan zararli moddalarni tozalash inshootlaridan foydalanish qoidalarini buzish, shuningdek, ulardan foydalanmaslik; chiqindilarda ifloslantiruvchi moddalar normativdan ortiq bo'lganda transport va boshqa harakatlanuvchi vositalarni tayyorlash, ta'mirlash va foydalanishga chiqarish va boshqalar.

O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 82-moddasida alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar holatini buzganlik uchun javobgarlik belgilangan.

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish qoidalariga rioya etmaganlik uchun O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 89, 89¹, 91, 95, 96-moddalarida javobgarlik ko'zda tutilgan. Bularga: o'simliklarni himoya qilish vositalari va boshqa dorilarni tashish, saqlash hamda qo'llash qoidalariga rioya qilmaslik, ishlatish taqiqlangan va ishga yaroqsiz bo'lib qolgan kimyoviy moddalarni zararsizlantirish bo'yicha qoidalarini buzish, sanoat va o'zga chiqindilarni tashish, joylashtirish, utillashtirish, ko'mib tashlash chog'ida tabiatni muhofaza qilish talablarini buzish, tabiiy muhitni tiklash, tabiiy zaxiralarni qayta hosil qilish va tabiiy muhitga zararli ta'sir ko'rsatish oqibatlarini bartaraf etish choralari ko'rmaslik hamda loyihalarni davlat ekologik (sanitariya-ekologik) ekspertizasining ijobiy xulosasisiz ro'yobga chiqarish kabi huquqbuzarliklar kiradi.

O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan boshqa huquqbuzarliklar uchun ham javobgarlik belgilangan. Bularga quyidagilar kiradi: 174-moddada soliq olinadigan foydani (daromadni) yoki boshqa obyektlarni qasddan yashirish (kamaytirib ko'rsatish) yoxud soliqlar, yig'imlar va boshqa majburiy to'lovlar to'lashdan bo'yin tovlash uchun javobgarlik belgilangan. Agar shaxs yer solig'ini to'lashdan qasddan bo'yin tovlasa yoxud foydalanayotgan yer uchastkasi miqdorining soliq organlariga noto'g'ri ko'rsatsa yoki atrof tabiiy muhitga chiqarib tashlangan chiqindilar miqdorini kamaytirib ko'rsatsa, mazkur modda bilan javobgarlikka tortilishi. Ushbu Kodeksning 198-moddasida hokimiyat vakilining qonuniy talablarini bajarmaganlik yoki xizmat vazifasini bajarishiga to'sqinlik qilish uchun javobgarlik belgilangan. Atrof tabiiy muhitni muhofaza etish va tabiiy resurslardan foydalanish ustidan davlat nazorati va boshqa vakolatli davlat organlarining qonuniy talablarini, shu jumladan huquqbuzarlik oqibatlarini bartaraf etishga qaratilgan chora-tadbirlarini bajarmaslik yoki ularni tekshirishga to'sqinlik qilish mazkur huquqbuzarliklarning turini tashkil qiladi.

Ekologik standartlarni yoki ekologik sertifikatlashtirish qoidalarini buzganlik uchun O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 212, 214-moddalarida javobgarlik belgilangan.

O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning uchinchi bo'limida ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi

ishlarni ko`rib chiqishga vakolatli bo`lgan organlar (mansabdor shaxslar) ko`rsatilgan. Tuman (shahar) sudining ma'muriy ishlar bo`yicha sudyasi ushbu Kodeksning 245-moddasiga muvofiq 60, 66, 67, 90-moddaning ikkinchi qismida nazarda tutilgan huquqbuzarliklar to`g`risidagi ishlarni, hamda huquqbuzarlik faktini inkor etsa, ma'muriy huquqbuzarliklar to`g`risidagi barcha ishlarni, ya'ni ko`rib chiqish boshqa organlar vakolati-ga kiradigan ma'muriy huquqbuzarlik to`g`risidagi ishlarni ko`rib chiqadi. Ekologik huquqbuzarliklar to`g`risidagi ma'muriy ishlarni maxsus vako-latga ega bo`lgan organlarning mansabdor shaxslari - inspektorlari ko`rib chiqishga haqlidirlar. Ularning ushbu ish bo`yicha vakolatlari O`zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to`g`risidagi kodeksning 257-moddasida (davlat sanitariya organlari), 260-moddasida (Sanoatda, konchilikda va kommunal sektorda ishlarining bexatar olib borilishini nazorat qilish inspeksiya organlari), 261-moddasida (Tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasi organlari), 266¹-moddasida (Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo`mitasi organlari), 266²-moddasida (Qishloq va suv xo`jaligi vazirligining "O`zsuvnazorat" respublika suv inspeksiya organlari) belgilangan.

O`zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to`g`risidagi kodeksning to`rtinchi va beshinchi bo`limlarida ma'muriy huquqbuzarlik to`g`risidagi ishlarni ko`rib chiqish va ma'muriy jazo tayinlash to`g`risi-dagi qarorlarni ijro etish tartibi belgilangan.

4. Ekologik jinoyatlar uchun javobgarlik

O`zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 2-moddasiga muvofiq, mazkur Kodeksning maqsadlaridan biri bo`lib tabiiy muhitni jinoiy tajovuzlardan qo`riqlash hisoblanadi. Ushbu Kodeksning 193-204, va 229¹-moddalarida ekologik jinoyatlar uchun jinoiy javobgarliklar belgilangan.

O`zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 193-196-moddala-rida atrof muhitni muhofaza qilish talablarini buzganlik uchun javobgarlik belgilangan. Ushbu jinoyatlar tarkiblari umumiy ekologik talablarni buzish oqibatida vujudga keladi. Ushbu jinoyatlar barcha tabiiy resurslarni muhofaza qilish bilan bog`liqdir. O`zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini ekologik jinoyatlar bilan bog`liq bo`lgan mazkur moddalari tabiiy resurslarning huquqiy holatini buzganlik uchun jinoiy javobgarlikni belgilaydi.

O`zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksida belgilangan ekologik jinoyatlar tarkibi ekologik huquqbuzarlik natijasida og`ir oqibatlarining vujudga kelishi bilan bog`liqdir. Bularga insonning o`limi, odamlarning ommaviy ravishda kasallanishi, hayvonlarning qirilib ketishi, ko`p yoki ancha miqdorda zarar yetkazilishi va boshqa og`ir oqibatlar kiradi. Mazkur moddalarda ko`rsatilgan boshqacha og`ir oqibatlar har bir alohida holda ekologik huquqbuzarlikning og`irligini inobatga olgan holda huquqni qo`llovchi organlar tomonidan belgilanishi lozim.

Ekologik jinoyatlar uchun Kodeks eng kam ish haqining yuz baravarigacha jarima, uch yilgacha axloq tuzatish ishlari, uch yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish, olti oygacha qamoq, besh yilgacha ozodlikdan mahrum etish, mol-mulkini musodar etish kabi jazo choralarini nazarda tutadi.

O`zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 17-moddasiga muvofiq ekologik jinoyatlar uchun 16 yoshga to`lgan, ushbu Kodeksning 193-196-moddalarida ko`rsatilgan jinoyatlar uchun esa 18 yoshga to`lgan jismoniy shaxslar jinoiy javobgarlikka tortiladilar.

O`zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 193-moddasida ekologiya xavfsizligiga oid norma va talablarni buzganlik uchun javobgarlik ko`zda tutilgan. Ushbu jinoyat sanoat, energetika, transport, qishloq xo`jaligi va boshqa obyektlarni loyihalashtirish, joylashtirish, qurish va ishga tushirib foydalanishda belgilangan ekologik normalarni buzishdan iborat. Mazkur ekologik talablarga obyektlarni joylashtirishda shamol oqimi, sanitar zonalarga oid talablar, zararli moddalarni chiqarib tashlashning yo`l qo`yiladigan doiralari, obyektlarni ekologik ekspertizadan o`tkazish yoki uning salbiy xulosasi bo`lgan taqdirda obyektlarning qurilishi va ishga tushirilishining man etilishi kiradi. Ushbu moddada obyektlarni ishga tushirish uchun qabul qilish qoidalarini buzganlik, ya`ni ekologik talablarga javob bermaydigan obyektlarni ishga tushirish uchun qabul qilish uchun ham javobgarlik belgilangan. Ekologik xavfsizlik qoidalari O`zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to`g`risida"gi qonunini 41-moddasida, tabiiy resurslar to`g`risidagi qonunlarning tegishli moddalarida hamda qonun osti aktlarida o`z aksini topgan. Ushbu normalarning mohiyati shundan iboratki, obyektlarni qurish, loyihalashtirish, joylashtirish, ishga tushirish faqat tabiatni muhofaza qilish chora-tadbirlari ko`zda tutilgan holdagina amalga oshirilishi mumkin. har bir turdagi obyektlar uchun aniq ekologik xavfsizlik talabi qurilish me`yorlari va qoidalarida, alohida obyekt uchun esa, uning qurish loyihalarida o`z aksini topadi. Jinoyat kodeksining 193-moddasida ko`zda

tutilgan jinoyatning obyekti bo`lib ekologik xavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan qoidalar kiradi. Mazkur jinoyatning subyekti bo`lib faqat mansabdor shaxslar hisoblanadi. Ularning qatoriga loyihani tasdiqlovchi, ma'lum bir ishlarga ruxsat beruvchi, yuqorida ko`rsatilgan obyektlarni qabul qilib oluvchi yoki ekologik xavfsizlik talablarining bajarilishini tashkil etuvchi yoxud nazorat qiluvchi mansabdor shaxslar kiradilar. Jinoyatning subyektiv tomoni bo`lib ehtiyotsizlik aybi hisoblanadi. Jinoyat obyektiv tomoni mazkur mansabdor shaxslarning aybli harakati (ishga tushirish bo`yicha ruxsat berish, loyiha talablarini buzib, uni amalga oshirish va hokazo) yoki harakatsizligi (tozalash uskunalarini ta'mirlamaslik, ulardan foydalanmaslik va hokazo) kabilarda ifodalanadi.

Atrof tabiiy muhitni ifloslanganligi to`g`risidagi ma'lumotlarni qasddan yashirish yoki buzib ko`rsatish uchun jinoiy javobgarlik O`zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksining 194-moddasida belgilangan. "Tabiatni muhofaza qilish to`g`risida"gi Qonunning 28-moddasiga muvofiq shunday ma'lumotlarni taqdim etish atrof tabiiy muhitning holati, tabiiy resurslardan foydalanish ustidan kuzatuv, maxsus vakolat berilgan organlar, shuningdek, faoliyati atrof tabiiy muhitning holatini yomonlashtiradigan yoki yomonlashtirishi mumkin bo`lgan korxonalar, tashkilotlar va muassasalar tomonidan amalga oshiriladi. Ushbu kuzatuv ma'lumotlarini, Vazirlar Mahkamasi belgilagan tartibda, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasiga va boshqa organlarga berilishi shart. Bundan tashqari, "Tabiatni muhofaza qilish to`g`risida"gi qonunning 38-moddasiga muvofiq korxonalar, muassasa va tashkilotlar falokat haqida va uni bartaraf etish yuzasidan ko`rilayotgan choratadbirlar to`g`risida mahalliy davlat hokimiyati va tabiatni muhofaza qilish organlariga darhol xabar berishlari shart. "Atmosfera havosini muhofaza qilish to`g`risida"gi qonunning 24-moddasida korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning atmosfera havosini muhofaza qilish sohasidagi majburiyatlari qatorida chiqariladigan chiqindilar hamda fizikaviy omillarning hisobini yuritish va belgilangan tartibda statistika hisobotini taqdim etish hamda korxonalar va transport kommunikatsiyalarini ta'sir doirasida atrof muhitga hamda aholining salomatligiga zararli ta'sir ko`rsatilishini baholash ko`zda tutilgan. Mazkur jinoyat maxsus vakolatga ega bo`lgan mansabdor shaxs, ya'ni atrof tabiiy muhitning ifloslanganligi to`g`risida ma'lumotlarni yig`adigan yoki yig`ish ustidan nazorat olib boradigan hamda tegishli organlarga taqdim etish bo`yicha ma'sul shaxs tomonidan sodir etiladi. Ushbu moddada mazkur ma'lumotlar turlari aniq qilib berilgan. Bular qatoriga ekologik xalokatlar yoki atrof muhitni

radiatsion, kimyoviy va bakteriologik ifloslanishi yoxud aholi salomatligining holatiga doir ma'lumotlar kiradi. Mazkur jinoyatning tarkibi faqat atrof tabiiy muhitning ifloslanganligi to'g'risidagi ma'lumotlarni yashirish yoki buzib ko'rsatish oqibatida aholining ommaviy kasallanishi, hayvonlarning qirilib ketishi yoki boshqa og'ir oqibatlarni kelib chiqishiga sabab bo'lgan taqdirda vujudga keladi. Mazkur jinoyat faqat qasddan sodir etilishi mumkin. Obyektiv tomondan harakat yoki harakatsizlik orqali sodir etiladi.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 195-moddasida atrof tabiiy muhitning ifloslanishi oqibatlarini bartaraf qilish choralari ko'rmalik uchun javobgarlik belgilangan. "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning 47-moddasi oltinchi xat boshiga muvofiq atrof tabiiy muhitni tiklash, unga zararli ta'sir oqibatlarini bartaraf etish choralari ko'rmaganlikda aybdor bo'lgan shaxslarning javobgarlikka tortilishi ko'zda tutilgan. O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksini 95-moddasida tabiiy muhitni tiklash, tabiiy zaxiralarni qayta hosil qilish va tabiiy muhitga zararli ta'sir ko'rsatish oqibatlarini bartaraf etish choralari ko'rmaganlik uchun ma'muriy javobgarlik belgilangan. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 195-moddasida atrof tabiiy muhit ifloslangan joylarni dezaktivatsiya qilish yoki boshqacha tarzda tiklash choralari ko'rmalik yoki bunday ishlarni yetarli darajada bajarmalik uchun jinoiy javobgarlik nazarda tutilgan. Mazkur jinoyatning tarkibi, agar ushbu huquqbuzarlik odamlarning ommaviy ravishda kasallanishi, hayvonlarning qirilib ketishi yoki boshqa og'ir oqibatlarga sabab bo'lsa, hosil bo'ladi. Ushbu jinoyatning obyekti bo'lib atrof tabiiy muhitning ifloslanishi oqibatlarini bartaraf qilish bo'yicha belgilangan tartibi hisoblanadi, uning subyekti bo'lib esa, korxonaning atrof tabiiy muhitning muhofaza qilish majburiyatni bajarish uchun mas'ul bo'lgan mansabdor shaxslar hisoblanadilar. Obyektiv tomondan, bu jinoyat harakat yoki harakatsizlik natijasida sodir etiladi, subyektiv tomondan esa, ehtiyotsizlik oqibatida sodir etiladi.

O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunini 14-moddasiga binoan, xo'jalik faoliyatining atrof tabiiy muhitga zararli ta'siri atrof tabiiy muhit sifati, aholining ekologik jihatdan xavfsizligi, tabiiy resurslarni tiklash va muhofaza qilishni kafolatlovchi normativlar hamda standartlar bilan cheklanib qo'yiladi. Masalan, atmosfera havosida va suvlarda ifloslantiruvchi moddalar va biologik organizmlarning inson va atrof tabiiy muhit obyektlari uchun yo'l qo'yiladigan darajada to'planish normativlari belgilanadi. Ushbu

normativlardan kelib chiqqan holda, har bir ifloslantiruvchi moddalar, biologik organizmlar chiqaruvchi doimiy manbalar (korxonalar, tashkilotlar, ularning obyektlari) uchun yo'l qo'yiladigan doiradagi normativlari belgilanadi. Bundan tashqari, atmosfera havosiga va suv obyektlariga zararli moddalar va biologik organizmlarni chiqarish Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi organlarining ruxsati asosida amalga oshiriladi. Demak, atrof tabiiy muhitga zararli moddalar va biologik organizmlarni ruxsatsiz chiqarish yoxud belgilangan normativlardan ortiq chiqarish noqonuniy hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining Yer kodeksini 79-moddasiga muvofiq, yerlarni muhofaza qilish maqsadida ularni ishlab chiqarish, kimyoviy va radioaktiv moddalar bilan ifloslanishidan, suv va shamol eroziyasidan, sho'rlanishidan va boshqa salbiy toifadagi buzilishlardan yuridik va jismoniy shaxslar himoya qilishlari shart. Ushbu Kodeksning 81-moddasiga muvofiq, kimyoviy va radioaktiv moddalar bilan ifloslanish natijasida ekologiya va sanitariya-gigiyenaga oid talablarga javob beradigan mahsulot olish ta'minlanmayotgan yer uchastkalari qishloq xo'jaligi oborotidan chiqarilishi va konservatsiya qilinishi lozim. Yerlarni buzish sifatida keyinchalik xo'jalik uchun foydalanishga to'sqinlik qiluvchi uning foydali xususiyatlarini to'liq yoki qisman yo'qotishga olib keluvchi harakatlar tushunilishi lozim. Asosan, qishloq xo'jaligi yerlari ulardan noto'g'ri foydalanish (noto'g'ri sug'orish, kimyoviy moddalarni me'yoridan ortiq qo'llash va boshqalar) natijasida buzilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 196-moddasida ko'zda tutilgan jinoyat obyekti yer, suv va atmosfera havosining ifloslanishdan muhofaza qilishni belgilangan tartibi. Mazkur jinoyatning subyekti bo'lib, ham mansabdor shaxslar, ham fuqarolar hisoblanadilar. Jinoyat ehtiyotsizlik yoki qasddan sodir etiladi. Jinoyatning obyektiv tomoni aybli harakat yoki harakatsizlikdir.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 197-moddasi yer, yer osti boyliklaridan foydalanish shartlarini yoki ularni muhofaza qilish talablarini buzganlik uchun javobgarlik belgilaydi. Mazkur moddada belgilangan jinoyatning obyekti yerdan va yer osti boyliklaridan foydalanishning belgilangan tartibi. Yerlardan foydalanish shartlari O'zbekiston Respublikasining Yer kodeksida belgilangan. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining Yer Kodeksini 40-moddasida yer egasi, yerdan foydalanuvchi va ijarachi yer uchastkasidan belgilangan maqsadlarda oqilona foydalanishi, tuproq unumdorligini oshirish, ishlab chiqarishda tabiatni muhofaza qiluvchi texnologiyalarni qo'llashi, o'z xo'jalik faoliyati natijasida

hududda ekologik vaziyatning yomonlashuviga yo'l qo'ymaslik va boshqa majburiyatlar ko'zda tutilgan. Bundan tashqari, shunga o'xshash boshqa majburiyatlar mazkur kodeksning 48, 79 va boshqa moddalarida mustahkamlangan. Agar ushbu talablarni bajarmaganlik natijasida og'ir oqibatlar vujudga kelsa, mazkur moddada ko'zda tutilgan jinoyat sodir etilgan deb hisoblanadi. Yerdan foydalanish qoidalarining buzilishi natijasida odamlarning kasallanishi, hayvonot va o'simlik dunyosining nobud bo'lishi, qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligining keskin pasayib ketishi og'ir oqibatlar toifasiga kiradi.

Yer osti boyliklaridan foydalanish talablari O'zbekiston Respublikasining "Yer osti boyliklari to'g'risida"gi Qonunning 13-15, 18, 24-25, 29, 30-33, 36-38-moddalarida o'z aksini topgan. Masalan, yer osti boyliklaridan foydalanuvchilarga yer osti boyliklaridan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan ishlarning bexatar olib borilishi, atrof tabiiy muhitni, binolar va inshootlarni yer osti boyliklaridan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan ishlarning zararli ta'siridan muhofaza qilish majburiyatlari yuklatilgan. Agar yer osti boyliklaridan foydalanish qoidalarining buzilishi natijasida odamlarning kasallanishiga, hayvonot va o'simlik dunyosini nobud bo'lishiga, foydali qazilmalarni qazib olishning to'xtatilishiga va boshqa og'ir oqibatlarga olib kelsa, mazkur moddada ko'rsatilgan jinoyat sodir etilgan deb hisoblanishi lozim. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 197-moddasida belgilangan jinoyatning subyektivi mansabdor shaxslar va fuqarolar hisoblanadilar. Mazkur jinoyat qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasidan sodir etilishi mumkin. Jinoyatning obyektiv tomoni harakat (man etilgan talablarni sodir etish) yoki harakatsizlik (qonun hujjatlarida belgilangan majburiyatlarni bajarmaslik) bilan tafsiflanadi.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 198-moddasida ekinzor, o'rmon yoki boshqa dov-daraxtlarga shikast yetkazish yoki ularni nobud qilish uchun jinoiy javobgarlik belgilangan. Ushbu moddaning birinchi qismida olovga ehtiyotsizlik bilan munosabatda bo'lish natijasida ekinzor, o'rmon yoki boshqa dov-daraxtlarga shikast yetkazish yoki ularni nobud qilish natijasida ko'p miqdorda zarar yetkazilsa yoki boshqa bir og'ir oqibatlar vujudga kelsa, jinoiy javobgarlikka tortish belgilangan. O'zbekiston Respublikasining "O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi qonunining 10-moddasiga muvofiq, o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish joylarida yuridik va jismoniy shaxslar yong'in xavfsizligiga rioya etishlari va yong'in qarshi tadbirlarni amalga oshirishlari, yong'in chiqqan hollarda esa, uni o'chirish chora-tadbirlarini ko'rishlari shart. Xuddi shunday majburiyat O'zbekiston

Respublikasining “O`rmon to`g`risida”gi qonunini 30 va 32-moddalarida mustaxkamlangan. Ushbu jinoyatning obyekti o`rmonlarda va o`simlik dunyosi joylashgan joylarda yong`inga qarshi xavfsizlikning belgilangan talablaridir. Ushbu jinoyatning subyekti fuqaro va mansabdor shaxslar bo`lishi mumkin. Subyektiv tomondan, bu jinoyat faqat ehtiyotsizlik orqasidan sodir etiladi. Obyektiv tomondan, harakat yoki harakatsizlik oqibatida sodir etiladi.

Ushbu moddada ko`rsatilgan ko`p miqdorda zarar yetkazish deganda, eng kam ish haqining yuz baravaridan uch yuz baravarigacha miqdordagi zarar tushuniladi. Boshqa og`ir oqibatlar deganda, dov-daraxtlarning katta maydonda tiklab bo`lmaydigan darajada nobud qilinishi tushuniladi.

Ushbu moddaning ikkinchi qismida o`rmon yoki boshqa dov-daraxtlarni qonunga xilof ravishda kesib, ko`p miqdorda zarar yetkazilganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan. Daraxtlar va boshqa dov-daraxtlarni, shu jumladan o`rmonlarda, kesish uchun foydalanish o`simlik dunyosidan maxsus foydalanish toifasiga kiradi va buning uchun o`rmon xo`jaligi yoki tabiatni muhofaza qilish organlari bilan kelishilgan holda mahalliy davlat hokimiyati organlarining ruxsatiga binoan, amalga oshirish mumkin. O`zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini mazkur moddasida dov-daraxtlarni qonunga xilof ravishda kesish deganda, ruxsatsiz yoki ruxsati bo`la turib, uning talablarini buzgan holda dov-daraxtlarni kesish tushuniladi.

Ushbu moddaning ikkinchi qismida ko`zda tutilgan jinoyatning obyekti o`rmon va boshqa dov-daraxtlarni kesishning belgilangan tartibidir. Subyektiv tomondan, qasddan yoki ehtiyotsizlik aybi bilan sodir etiladi. Ushbu jinoyat obyektiv tomondan faqat harakat orqali sodir etilishi mumkin.

Mazkur moddaning uchinchi qismida ekinzor, o`rmon yoki boshqa dov-daraxtlarga shikast yetkazish, ularni payxon qilish, nobud qilish uchun jinoiy javobgarlik belgilangan. Ushbu jinoyat ekinzor, o`rmon yoki boshqa dov-daraxtlarga shikast yetkazish, ularni payxon qilish, nobud qilish, noqonuniy ravishda mol boqish yoki mollarni haydab o`tish, avtomobil yoki qishloq xo`jaligi va boshqa texnikani haydab o`tishda yoxud ekinzorlarda qurilish va boshqa ishlarni amalga oshirishda sodir etilishi mumkin. Ushbu jinoyatning obyekti o`rmonlarda va boshqa ekinzorlarda mol boqish va pichan o`rish, daraxtlarni va boshqa ekinzorlarni muhofaza qilishning belgilangan tartibidir. Ushbu jinoyatning subyekti fuqarolar va mansabdor shaxslar hisoblanadi. Mazkur jinoyat subyektiv tomondan

qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasidan obyektiv tomonidan esa harakat yoki harakatsizlik bilan sodir etiladi.

Mazkur moddada belgilangan jinoyatlar oqibatida yetkazilgan zararni aniqlashda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 27-iyuldagi 293-sonli "O'zbekiston Respublikasi o'simlik dunyosiga yetkazilgan ziyonni undirish bo'yicha miqdorini hisoblash uchun taksalarni tasdiqlash to'g'risida"gi qarori qo'llanilishi lozim.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 199-moddasida o'simliklar kasalliklari va zararkunandalari bilan kurashish talablarini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan. "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning 42-moddasiga muvofiq yuridik va jismoniy shaxslar kimyoviy moddalarni saqlash, tashish, qo'llash chog'ida ekologiya talablariga rioya qilishlari, ularni qo'llashning zararli oqibatlarini oldini olish va bartaraf etish chora-tadbirlarini ko'rishlari shart. O'zbekiston Respublikasida qo'llanilishi ruxsat etilgan kimyoviy moddalar ro'yxati Vazirlar Mahkamasi qoshidagi maxsus komissiya tomonidan tasdiqlanadi. O'simliklar kasalliklari yoki zararkunandalari bilan kurashish chora-tadbirlari amalga oshirilganda, inson salomatligini ta'minlovchi sanitariya va gigiyena qoidalariga hamda o'simlik, hayvonot dunyosi, shuningdek atrof tabiiy muhitning boshqa obyektlarini muhofaza etish talablariga rioya etilishi lozim. Xususan, "O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi Qonunning 24-moddasida, "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi Qonunning 33-moddasida o'simliklarni himoya qilish vositalari va boshqa dorilarini qo'llash paytida o'simlik hamda hayvonot dunyosi obyektlari o'sadigan (yashaydigan) muhitni muhofaza qilish talablari hisobga olinishi to'g'risidagi qoidalarga rioya etish majburiyati mustaxkamlangan. Mazkur jinoyatning obyekti o'simliklar kasalliklari yoki zararkunandalari bilan kurashish bo'yicha belgilangan tartib hisoblanadi. Ushbu jinoyatning subyekti fuqarolar va mansabdor shaxslar hisoblanadi. Obyektiv tomondan, harakat bilan sodir qilinadi. Subyektiv tomondan esa ehtiyotsizlik yoki qasddan sodir etilishi mumkin. Ushbu moddada nazarda tutilgan og'ir oqibatlar deb odamlarning zaxarlanishi oqibatida kasal bo'lishi, o'simlik va hayvonot dunyosi obyektlarining ko'p miqdorda nobud bo'lishini tushunish lozim.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 200-moddasida veterinariya yoki zootexnika qoidalarini buzish hayvon yoki parrandalar epidemiya (epizootiya)sining tarqalishiga, ularni yalpi qirilib ketishiga yoki boshqa oqibatlarni kelib chiqishiga sabab bo'lganda jinoiy javob-

garlik belgilangan. O`zbekiston Respublikasining 1993-yil 3-sentabrdagi "Veterinariya to`g`risida"gi Qonunining 12 va 18-moddalarida veterinariya xizmati hamda hayvonlar egalarining veterinariya bo`yicha majburiyatlari belgilangan. Veterinariya va zootexnika qoidalari hayvonlarni yuqumli kasalliklarining oldini olish yoki ular kasallikka chalingan taqdirda kasallanish oqibatlarini bartaraf etish hamda kasallik tarqalishiga qarshi chora-tadbirlarni o`z ichiga oladi. Hayvonlarning yalpi kasallanishi oqibatida ularning mahsuloti orqali insonlarning salomatligiga yuqumli bo`lgan brutsellez, salmonellez va boshqa yuqumli kasalliklar bilan zarar yetkazilishi mumkin. Mazkur jinoyatning obyekti veterinariya yoki zootexnika ishlarini amalga oshirishning belgilangan tartibidir. Ushbu jinoyatning og`ir oqibatlariga insonlarning yuqumli kasalliklar bilan kasallanishi, hayvon va parranda mahsulotlarining yaroqsiz bo`lishi, yuqumli kasalliklarga qarshi kurashish uchun sarflangan xarajatlarni kiritish mumkin. Bu jinoyat subyektiv tomondan, qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasidan sodir etilishi mumkin. Obyektiv tomondan esa, ushbu jinoyat harakat yoki harakatsizlik bilan sodir etiladi.

O`zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 201-moddasida xo`jalik faoliyatida o`simliklarni himoya qilishning kimyoviy vositalari, mineral o`g`it, o`shish biostimulyatori yoki boshqa kimyoviy dorilarni ishlab chiqarish, saqlash, tashish yoki ulardan foydalanish qoidalarini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik ko`zda tutilgan. O`zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to`g`risida"gi Qonunini 42-moddasida kimyoviy moddalarni ishlab chiqarish, saqlash, tashish, qo`llash chog`ida ekologiya talablariga belgilangan normativ va qoidalarga rioya qilish, ularni qo`llashning zararli oqibatlarini oldini olish va bartaraf etish chora-tadbirlarini ko`rish bo`yicha yuridik hamda jismoniy shaxslarning majburiyati belgilangan. Ushbu jinoyatning obyekti xo`jalik faoliyatida o`simliklarni himoya qilishning kimyoviy moddalarni ishlab chiqarish, saqlash, tashish yoki ulardan foydalanishning belgilangan qoidalari hisoblanadi. Ushbu jinoyatning subyekti bo`lib fuqarolar va mansabdor shaxslar hisoblanadilar. Obyektiv tomondan, bu jinoyat harakatsizlik yoki harakat bilan sodir etiladi. Ushbu jinoyat subyektiv tomondan qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasidan sodir etiladi. Mazkur moddada ko`zda tutilgan og`ir oqibatlarga odamlarning ommaviy kasallanishi, hayvonlarning qirilib ketishi, xosillar va ekinlarning nobud bo`lishini, ichimlik suvining zaharlanishini kiritish mumkin.

O`zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 202-moddasi hayvonot va o`simlik dunyosidan foydalanish tartibini buzganlik uchun jinoiy

javobgarlikni belgilaydi. Ushbu moddaning birinchi qismiga muvofiq, ovchilik, baliqchilik yoki noyob hayvonlarning yoki shifobaxsh, oziq-ovqat va dekorativ o`simliklardan yoxud muhofaza qilinadigan hududlarda hayvonot va o`simlikdan foydalanish tartibi va shartlarini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan. Mazkur jinoyat, agar ancha miqdorda (eng kam ish haqining o`ttizdan yuz baravarigacha) ziyon yetkazilsa, tugallangan deb hisoblanadi. Mazkur moddada ko`zda tutilgan qoidalar O`zbekiston Respublikasining "O`simlik dunyosini muhofaza etish va undan foydalanish to`g`risida"gi, "Hayvonot dunyosini muhofaza etish va undan foydalanish to`g`risida"gi, "O`rmon to`g`risida"gi qonunlarida, Vazirlar Mahkamasining 1991-yil 10-aprel 95-sonli qarori bilan tasdiqlangan "O`zbekiston Respublikasi hududida ov qilish, ovchilik-baliq ovlash xo`jaligini yuritish to`g`risida"gi Nizomida, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasi tasdiqlagan "O`zbekiston Respublikasi hududida ov qilish va baliq tutish qoidalari"da o`z aksini topgan. Hayvonot va o`simlik dunyosidan foydalanishning umumiy talablariga ruxsatnoma asosida maqsadli hamda ruxsatnomada ko`zda tutilgan miqdor va turlarda foydalanish kiradi.

Agar hayvonot va o`simlik dunyosidan foydalanish qoidalarini buzib, qizil kitobga kiritilgan obyektlardan foydalanish yoki katta miqdorda (eng kam ish haqining o`ttiz baravaridan yuz baravarigacha) ziyon yetkazilsa, yoxud bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirib sodir etilsa, O`zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 202-moddasi ikkinchi qismi bilan kvalifikatsiya qilinishi lozim. Qizil kitobni yuritish tartibi O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1992-yil 9-martdagi 109-sonli "O`zbekiston Respublikasining qizil kitobi to`g`risida"gi qarori bilan belgilangan.

Agar ov qilish, baliq tutish, yoxud hayvonot va o`simlik dunyosidan foydalanishning boshqa qoidalari xavfli retsedivist tomonidan shaxsning o`z xizmat mavqeyidan foydalanib, yer, suv yoki havoda ishlatiladigan mexanizatsiyalashgan vositalardan foydalanib; portlash qurilmalari, zaxarli kimyoviy moddalar yoki boshqa yalpi qirib yuboradigan usullarni qo`llab, uyushgan guruh tomonidan, juda ko`p (eng kam ish haqining uch yuz baravaridan ortiq bo`lgan) miqdorda zarar yetkazib sodir etilsa, bu jinoyat mazkur moddaning uchinchi qismi bilan kvalifikatsiya qilinadi. Bu jinoyatning obyekti hayvonot va o`simlik dunyosidan foydalanishning belgilangan tartibi hisoblanadi. Bu jinoyatlar fuqaro va mansabdor shaxslar tomonidan sodir etilishi mumkin. Ushbu jinoyat qasddan sodir etiladi. Obyektiv tomondan, harakat bilan tavsiflanadi.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 203-moddasida suv yoki suv havzalaridan foydalanish shartlarini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan. Suv va suv havzalaridan foydalanish shartlari "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning 19-moddasida, "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi qonunning 12-15, 17, 30, 35 va boshqa moddalarida hamda Vazirlar Mahkamasining 1993-yil 3-avgustdagi 385-sonli "Limitlangan suvdan foydalanish to'g'risida"gi qarorida ko'zda tutilgan. Suv va suv havzalaridan foydalanish qoidalarini buzishga quyidagilar kiradi: o'zboshimchalik bilan suvdan foydalanish, limitlarga rioya qilmasdan suv olish, suvlarning ifloslanishi, bulg'alanishi hamda ularni zararli ta'sirining oldini oluvchi qurilma va moslamalarsiz korxonalar yoki boshqa obyektlarni ishga tushirish, suvlardan xo'jasizlarcha foydalanish, suv xo'jalik inshootlari va qurilmalarini buzish hamda ulardan foydalanish qoidalarini buzish va boshqalar. Mazkur jinoyatning obyekti suv va suv havzalaridan foydalanishning belgilangan tartibi. Uning subyekti fuqaro va mansabdor shaxslar hisoblanadi. Subyektiv tomondan, bu jinoyat qasddan yoki ehtiyotsizlik oqibatida sodir etiladi. Obyektiv tomondan, bu jinoyat harakat yoki harakatsizlik orqasidan sodir qilinishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 204-moddasiga muvofiq, alohida muhofaza qiladigan tabiiy hududlarning huquqiy holatini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan. Muhofaza qilindigan tabiiy hududlarning huquqiy holati O'zbekiston Respublikasining "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi Qonunida va har bir qo'riqxonalar, milliy tabiiy bog'lar, buyurtmali qo'riqxonalar, tabiiy yodgorlik va boshqa muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risidagi nizomlarda aks ettirilgan. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning huquqiy holati, ularda tabiiy resurslardan foydalanishning man qilinishi yoki cheklanishi va ularni muhofaza etishning qattiqroq talablari bilan tavsiflanadi. Mazkur moddada ko'zda tutilgan jinoyatning obyekti muhofaza etiladigan hududlarning huquqiy holati hisoblanadi. Ushbu moddaning birinchi qismida ko'rsatilgan jinoyatlar ko'p miqdorda (eng kam ish haqining yuzdan uch yuzgacha baravarida) ziyon yetkazilsa yoki noyob o'simlik va hayvonot dunyosining turlarining kamayib ketishi, ularning tabiiy sharoitlarini o'zgarishi kabi oqibatlar vujudga kelsa, tugallangan hisoblanadi. Jinoyat kodeksining 204-moddasi ikkinchi qismida nazarda tutilgan jinoyat muhofaza qilindigan hududlarda tabiiy obyektlarni qasddan nobud qilib yoki shikastlantirib, ko'p miqdorda zarar yetkazilsa, yoxud muhofaza etiladigan hududning o'z noyob xususiyati va qimmatligini yo'qotsa yoki

boshqa og`ir oqibatlariga olib kelsa, sodir etilgan hisoblanadi. Mazkur moddada ko`rsatilgan jinoyatning subyekti fuqarolar va mansabdor shaxslar hisoblanadi. Muhofaza qilinadigan hududlarning huquqiy holatini buzish harakat yoki harakatsizlik oqibatida, qasddan yoki ehtiyotsizlik bilan sodir etiladi.

O`zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 229¹-moddasi yer uchastkalarini o`zboshimchalik bilan egallab olish uchun jinoiy javobgarlikni belgilaydi. Agar aybdor shaxs O`zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to`g`risidagi kodeksining 60-moddasi bo`yicha o`zboshimchalik bilan yer uchastkasini egallab olish uchun javobgarlikka tortilgan bo`lib, mazkur huquqbuzarlikni bir yil mobaynida takroran sodir etsa, u jinoyat sodir etgan deb hisoblanadi. Mazkur jinoyat subyekti fuqarolar va mansabdor shaxslar hisoblanadilar. Jinoyatning subyektiv tomoni qasddan sodir etilishi bilan ifodalanadi. Ushbu jinoyatning obyektiv tomoni faqat harakat bilan sodir etilishi mumkin.

5. Atrof tabiiy muhitga yetkazilgan zararni undirishning huquqiy asoslari

Tabiiy resurslardan oqilona foydalanmaslik va uni ifloslantirish natijasida atrof tabiiy muhitga ekologik va iqtisodiy zarar yetkaziladi.

Iqtisodiy zarar tabiiy obyektlarning nobud bo`lishi, buzilishi, yo`q bo`lib yoki kamayib ketishi hamda tabiiy resurslardan foydalanuvchilarning xo`jalik manfaatlariga ziyon yetkazilishi bilan namoyon bo`ladi. Masalan, suvlarning ifloslanishi oqibatida suv havzasida baliqlar nobud bo`ladi, ushbu suv ichimlik va qishloq xo`jalik maqsadlarida foydalanishga yaroqsiz bo`lib qolishi oqibatida boshqa suv manbaalaridan foydalanish yoki suvlarni tozalash uchun qo`shimcha sarf xarajatlarni keltirib chiqaradi.

Ekologik zarar tabiiy sharoitning yomonlashuvi, tabiiy obyektlarning son va sifat jihatdan salbiy o`zgarishlari orqali namoyon bo`lib, insonlarning toza, sog`lom va qulay tabiiy muhitiga bo`lgan huquqlari buziladi. Masalan, atmosfera havosining ifloslanishi oqibatida odamlarning yashash sharoiti yomonlashib, ularning sog`lig`iga zarar yetkazilishi mumkin. Ekologik zarar insonlarning sog`lig`iga hamda kelajak avlodlar salomatligiga ziyon yetkazishi mumkin.

Odatda, atrof tabiiy muhitga yetkazilgan zarar ham ekologik ham iqtisodiy ahamiyatga ega bo`lib, salbiy o`zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Atrof tabiiy muhitga yetkazilgan zarar oqibatlarini bartaraf etib bo'lmashligi, ya'ni ba'zi tabiiy obyektlar (tabiiy yodgorliklar, qazilma boyliklar)ni qayta tiklanmasligi, ekologik zararining oqibatlari ma'lum muddat o'tgach, vujudga kelishi (o'simlik hamda hayvonot dunyosi obyektlarining turlaridan foydalanish va muhofaza qilish qoidalarini buzish oqibatida ularning keyinchalik keskin kamayib ketishi, noyob va yo'qolib borayotgan toifalarga tushib qolishi) mumkin yoki ushbu oqibatlarni ekologik talablar buzilmagan hududlarda, shu jumladan boshqa davlatlarda vujudga kelishi kabi xususiyatlarga ega.

Atrof tabiiy muhitga yetkazilgan zararni undirishning asosiy tamoyillaridan biri bo'lib faqat noqonuniy ravishda yetkazilgan zararni undirish mumkinligi hisoblanadi. Bu qoidaning negizi tabiiy resurslardan har qanday foydalanishda atrof tabiiy muhitga ma'lum darajada salbiy ta'sir ko'rsatilishidan iborat, chunki zamonaviy sharoitda chiqindisiz, ekologik jixatdan sof toza texnologiya mavjud emas va tabiiy resurslardan foydalanmasdan turib ishlab chiqarishni rivojlantirib bo'lmaydi. Shuning uchun iqtisod va ijtimoiy sohani rivojlantirish maqsadida insoniyat tabiiy resurslarni oqilona ravishda o'zlashtirishi lozim. Ayni vaqtda atrof tabiiy muhitga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatishning oldini olish maqsadida qonun hujjatlarida unga zararli ta'sir ko'rsatishning yo'l qo'yiladigan doiralari (chegaralari) belgilanadi. Ushbu doiralar har bir tabiiy resurs bo'yicha alohida belgiladi. Masalan, yerlarga mineral o'g'itlar, pestisit, gerbisidlarni qo'llash me'yorlari orqali uning tabiiy holati saqlanadi, atmosfera havosiga chiqariladigan zararli moddalar va biologik oragnizmlar uchun yo'l qo'yiladigan miqdorlari orqali havoning insonga va tabiiy muhitga zarar ko'rsatmaydigan sifati ta'minlanadi. Shundan kelib chiqqan holda, shuni aytish mumkinki, atrof tabiiy muhitga faqat noqonuniy, aybli harakat yoki harakatsizlik natijasida yetkazilgan zarar undiriladi.

Atrof tabiiy muhitga yetkazilgan zarar O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksini 985-moddasiga, "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning 49-moddasiga va tabiiy obyektlar to'g'risidagi tegishli qonunlarning tegishli moddalariga muvofiq, zarar yetkazgan shaxs tomonidan to'liq hajmda qoplanishi lozim. Ushbu qoida yetkazilgan zararni qoplashning asosiy talabini belgilaydi. Shu bilan birga, ushbu Kodeksning 2-moddasi beshinchi qismida atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish munosabatlariga nisbatan fuqarolik qonun hujjatlari ushbu munosabatlarni maxsus qonunlar bilan tartibga solinmaydigan hollarda qo'llanilishi ko'rsatilgan. Shuning uchun atrof tabiiy muhitga yetkazilgan zararni undirishning quyidagi o'ziga xos xususiyatlari mavjud: o'simlik va hayvonot du-

nyosiga yetkazilgan zararni taksa uslubida undirish. Bu xususiyatni belgilashdan sabab shundan iboratki, ushbu obyektlarga yetkazilgan haqiqiy zararni aniqlashning murakkabligi amaliyotdan kelib chiqqan holda, har bir hayvonot va o'simlik dunyosi turidan noqonuniy foydalanish yoki nobud qilish uchun oldindan belgilangan miqdorlar asosida yetkazilgan zarar undiriladi. Masalan, o'simlik dunyosiga yetkazilgan zararni hisoblash O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 27-iyuldagi 293-sonli qarori bilan tasdiqlangan taksalar asosida amalga oshiriladi.

Atrof tabiiy muhitga yetkazilgan zarar har xil ko'rinishda namoyon bo'ladi. Birinchidan, tabiiy obyektlar nobud bo'ladi, ularning holati yomonlashadi. Ikinchidan, yuridik va jismoniy shaxslarning moddiy manfaatlariga ziyon yetkaziladi, masalan, atmosfera va suvlarning holati yomonlashishi oqibatida qishloq xo'jalik mahsulotlari nobud bo'ladi yoki hosildorlik pasayib ketadi. Uchinchidan, inson salomatligiga ziyon yetkazilib, odamlarning kasallanish hollari (dararjasi) ko'payadi.

Atrof tabiiy muhitga zarar fuqarolik-huquqiy huquqbuzarlik sodir etilishi oqibatida yetkaziladi. Atrof tabiiy muhitga zarar yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan ehtiyotsizlik yoki qasddan hamda harakat yoki harakatsizlik natijasida sodir etiladi. Ushbu holatda huquqbuzarlikning tarkibi hosil bo'lishi uchun qilingan harakat yoki harakatsizlik va kelib chiqqan oqibatlar o'rtasidagi sababiy bog'lanish mavjud bo'lishi lozim.

Atrof tabiiy muhitga yetkazilgan zararining tarkibiga quyidagilar kiradi: haqiqiy yetkazilgan zarar, ekologik zararining oqibatlarini bartaraf etishga qaratilgan xarajatlar, olinmagan daromadlar va boshqalar.

Haqiqiy yetkazilgan zararga nobud bo'lgan o'simlik va hayvonot dunyosi obyektlarining, qishloq xo'jalik ekinlarining qiymati kiradi. Tabiiy obyektlarni tiklash, ifloslangan suvlarni, tuproq va havoni tozalashga ketgan harajatlar hamda ekologik zarar oqibatlarini bartaraf etishga qaratilgan boshqa sarf-harajatlar majburiy xarajatlarni tashkil etadi. Olinmagan daromadga shu tabiiy obyektning foydalanishidan kelib tushishi lozim bo'lgan, ammo uning nobud bo'lishi yoki yomonlashuvi oqibatida olinmagan yoxud olish imkoniyati yo'qolgan daromadlar kiradi, masalan, tuprog'i kimyoviy moddalar bilan ifloslangan yer maydonidan tushadigan daromad olinmagan daromad hisoblanadi.

Atrof tabiiy muhitga yetkazilgan zararni qoplash ixtiyoriy yoki majburiy bo'lishi mumkin. Uni majburiy undirish Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, tabiiy resurslardan foydalanish va muhofaza etishni tashkil qiluvchi davlat organlarining, manfaatdor yuridik va jismoniy

shaxslarning da'vosiga asosan, tegishli sud yoki xo'jalik sudining qaroriga binoan amalga oshiriladi.

6. Tabiiy resurslarga bo'lgan huquqlarni cheklash, to'xtatib turish va undan mahrum etish

Atrof tabiiy muhitni musofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalalanishning oqilonaligini ta'minlashda javobgarlik sifatida qo'llaniladigan tabiiy resurslarga bo'lgan huquqlarni cheklash, to'xtatib turish va undan mahrum etish alohida ahamiyatga ega.

Yuridik adabiyotlarda ekologik huquqiy javobgarlik ikki ma'noda tahlil qilinadi. Birinchidan, keng ma'noda, ya'ni ekologik talablarni buzganlik uchun, umuman, barcha turdagi yuridik javobgarlik choralarining qo'llanilishi va ikkinchidan, tor ma'noda, ya'ni tabiiy resurslarga bo'lgan huquqlarni cheklash, to'xtatib turish va undan mahrum etish¹ tushuniladi. Tabiiy resurslarga bo'lgan huquqlarni cheklash, to'xtatib turish va undan mahrum etish kabi jazo choralarining huquqiy nazariyada tan olingan yuridik javobgarlikning to'rtta turiga mansub javobgarlik choralariga kiritib bo'lmaydi. Chunki o'z mohiyatiga hamda qo'llash tartibiga ko'ra bular mulkiy, ma'muriy, jinoiy va intizomiy jazo choralaridan tubdan farq qiladi.

Ekologik huquqiy javobgarlikning asoslari va uni qo'llash tartibi bevosita ekologik qonun hujjatlarida o'z aksini topgan. O'zbekiston Respublikasi "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunining 23-moddasiga muvofiq, tabiiy resurslardan foydalanish talablarini muttasil buzadigan foydalanuvchi tabiiy resurslardan foydalanish huquqidan mahrum etilishi mumkin. Bunday qoidalar alohida tabiiy resurslarning huquqiy holatini belgilovchi qonunlarga kiritilgan, masalan, O'zbekiston Respublikasi Yer kodeksining 36 va 38-moddalari, "Yer osti boyliklari to'g'risida"gi Qonunning 19-moddasi, "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi Qonunning 43, 57, 60, 74-moddalari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993 yil 3 avgustdagi 385-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Suvdan limitlangan foydalanish bo'yicha vaqtincha Tartibi"ning 6-bandi, "O'rmon to'g'risida"gi Qonunning 40-moddasida mazkur tabiiy resurslardan foydalanish huquqining cheklanishi, to'xtatib turilishi va mahrum etilishi ko'zda tutilgan. Ushbu normalarda tabiiy resurslardan foydalanish huquqining cheklanishi, to'xtatib turilishi va mahrum etilishi faqat ekologik talablarni qo'pol va muntazam ravishda buzish oqibatida qo'llash mumkinligi ko'zda tutilgan.

¹ Ushbu paragrafdan tor ma'nodagi ekologik-huquqiy javobgarlik o'rganiladi.

Ekologik qonun hujjatlariga muvofiq, tabiiy resurslardan foydalanish huquqini cheklanishi, to'xtatib turilishi va mahrum etilishi ushbu huquqni bergan organ tomonidan amalga oshiriladi. Bu esa ushbu jazo choralari qo'llashning ma'muriy, jinoiy, fuqarolik jarayonidan farqini namoyon etadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Yer kodeksining 36 va 38-moddalariga muvofiq, yer uchastkasidan boshqa maqsadlarda foydalanilganda, yer uchastkasidan oqilona foydalanilmaganda, yer uchastkasidan tuproq unumdorligini pasayishiga, uning kimyoviy va radioaktiv moddalar bilan ifloslanishiga, ekologik vaziyatni yomonlashuviga olib keladigan usullar bilan foydalangan taqdirda, yerlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini amalga oshiruvchi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastr davlat qo'mitasi va Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi organlari yer egalari va yerdan foydalanuvchilarni oldindan ogohlantirilgandan keyin yer uchastkasini bergan organga uni olib qo'yish haqida taqdimnoma kiritadi. Yer uchastkasini bergan organ taqdimnoma asosida bir oylik muddatda yer uchastkasini olib qo'yish haqida qaror chiqaradi.

Agar ekologik talablar buzilib, uning oqibatlarini va kelib chiqish sabablarini bartaraf etish uchun keskin choralar ko'rish shart bo'lmasa, ammo tabiiy resursga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan bo'lsa, tabiiy resurslardan foydalanish huquqi cheklanishi yoki to'xtatib qo'yilishi mumkin. Tabiiy resursdan foydalanuvchining huquqini cheklashda u ushbu huquqdan mahrum etilmaydi faqat uni tabiiy resurslarga nisbatan huquqi cheklanadi yoki unga qo'shimcha majburiyatlar yuklanadi. Masalan, qonun hujjatlarda yer maydonidan foydalanishning ayrim faoliyat turlarini cheklash yoki tabiatni muhofaza qilish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlarini amalga oshirish va hokazolar ko'zda tutilgan. Tabiiy resursdan foydalanish huquqini to'xtatib turishda foydalanuvchi ma'lum bir muddatga o'z huquqlarini amalga oshira olmaydi. Masalan, "Suv va sudan foydalanish to'g'risida"gi Qonunning 74-modasiga muvofiq, suv obyektlariga oqova suvlarni oqizish shartlari buzilsa, tabiatni muhofaza qilish hamda sanitariya nazorati organlari oqova suvlarni oqizishni cheklashlari va to'xtatib qo'yishlari, hattoki, ayrim sanoat yoki boshqa korxonalar, tashkilot, muassasa va ularning sexlari va boshqa obyektlarining faoliyatini to'xtatib qo'yishlari mumkin deb ko'zda tutilgan.

Ekologik qonun hujjatlariga muvofiq, yuridik va jismoniy shaxslar atrof muhit bilan bog'liq bo'lgan boshqa huquqlardan ham mahrum etiladilar yoki ularni cheklash va to'xtatib turish mumkin. "Tabiatni muhofaza

qilish to'g'risida"gi Qonunning 48-moddasiga muvofiq, korxonalar, inshootlar va boshqa obyektlarning inson salomatligiga yoki yashash sharoitiga, tabiiy resurslarga, muhofaza qilinadigan hududlarga zararli ta'sir etgan yoki bunday ta'sir etish xavfi tug'ilgan taqdirda, ularning faoliyati cheklanishi, to'xtatib qo'yilishi, zararli ta'sir etish sabablarini bartaraf etishning imkoni bo'lmagan taqdirda esa tugatilishi yoki o'zgartirilishi mumkin. Bunday obyektlarning faoliyatini cheklash, to'xtatib qo'yish, tugatish yoki o'zgartirish xususidagi qarorlarni davlat hokimiyati organlari hamda tabiatni muhofaza qilish idoralari chiqaradilar. Ushbu qoida umumiy bo'lib, barcha tabiiy resurslarning holatiga jiddiy ta'sir ko'rsatilganda, qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasi "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunining 13-moddasiga muvofiq, atmosferaga ifloslantiruvchi moddalar, biologik organizmlar chiqarish, unga fizikaviy omillarning zararli ta'sir ko'rsatishining belgilangan shart va talablarini buzish bilan bog'liq faoliyat mahalliy davlat hokimiyati, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, Sog'liqni saqlash vazirligi organlari tomonidan qabul qilingan qaror bilan cheklanishi, to'xtatib qo'yilishi, zararli ta'sir ko'rsatish sabablari bartaraf etish mumkin bo'lmagan taqdirda esa, tugatilishi mumkin.

X BOB. YERLARNI MUHOFAZA QILISH VA ULARDAN FOYDALANISHNING HUQUQIY HOLATI

1. Yerlarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish huquqiy holatining tushunchasi va xususiyatlari

Tabiat obyektlari ichida yer resurslari alohida o`rinni egallaydi. U mamlakatimiz milliy boyligining eng muhim qismi, ishlab chiqarishni yuritishning asosiy negizi hisoblanadi. Har bir gektar tuproq qatlami o`zida bir tonnadan ortiqroq o`simlik va hayvonot organizmini hayotiyligini ta'min etadigan, shuningdek odam uchun 99 foiz ozuqa beradigan bakterial biomassani saqlaydi. Demak, yer xalqning eng asosiy va bebaho boyligi, aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlovchi manbadir. Shu sabab-dan, yer resurslaridan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish masalasi juda muhim va dolzarb muammolardan biridir.

Yer resurslaridan samarali foydalanish va ularni muhofaza qilish har xil vosita va usullar yordamida amalga oshiriladi. Shunday usullardan eng muhimlaridan biri - yer boylıklarini huquqiy muhofaza qilishdir, ya'ni yerni qonunlar yordamida buzilib tashlanishdan, ifloslanishdan, zaharlanişdan, ishdan chiqishdan himoya etishdir. Demak, yer resurslarini muhofaza qilishda huquqning roli beqiyos hamda alohida ahamiyatga ega.

Yer resurslarini huquqiy muhofaza qilish zaruriyatini yana shu bilan tushuntirish mumkinki, yerdan oqilona foydalanish va uni muhofaza qilishda tabiiy-ilmiy, ishlab chiqarish-tashkiliy, texnikaviy tavsiyanomalarning roli qanchalik katta bo`lmasin, ularning bajarilishi barcha davlat idoralari, korxonalar, muassasa, tashkilot, mansabdor shaxslar va fuqarolar uchun huquqiy normalarda mustahkamlangandan keyingina majburiy xarakterga ega bo`ladi. Aks holda bu tavsiyanomalar bajarilmasdan qolib ketishi mumkin. Shunday qilib, yerdan oqilona, samarali foydalanish va uni muhofaza qilishni ta'min etishda qonunning ahamiyati katta bo`lib, u yerdan unumli foydalanish va muhofaza qilish bilan bog`liq bo`lgan munosabatlarni tartibga soladi hamda undan oqilona foydalanish va har xil g`ayriqonuniy xatti-harakatlardan muhofaza qilish choralarini belgilaydi. Demak, yerdan oqilona, samarali, maqsadga muvofiq foydalanish va muhofaza qilishni qonunlarning yordamisiz tasavvur etib bo`lmaydi. Qonunlar boylıklariga ehtiyotkorona va oqilona munosabatda bo`lish, asrab-avaylash, qadrlash, doimo tuproq

unumdorligini oshirib borish talabani belgilaydi, yerdan foydalanish qoidalari buzilganda huquqiy normalar uni himoya qiladi.

Yuqorida aytilganlardan tashqari, mamlakatimizda yerlarni muhofaza qilishning o'ta muhimligini yana shu bilan sharhlash mumkinki, yildan-yilga aholining tez o'sib borishi oqibatida jon boshiga hisoblaganda sug'oriladigan yer maydonlari kamayib bormoqda. Bu ko'rsatgich 50-yillarda aholi jon boshiga 0,5 gektar, 70-yillarda 0,4 gektar, 80-yillarda 0,2 gektardan to'g'ri kelgan bo'lsa, hozirgi vaqtda esa undan ham pasayib ketgan. Shuningdek, qurilishlar egallaydigan yer maydonlari har 15 yilda ikki barobar ortmoqda.

Yerni muhofaza qilishga qaratilgan huquqiy qoidalar asosan quyidagilarni tartibga soladi: sug'oriladigan yerlarni qishloq xo'jaligiga mo'ljallanmagan maqsadlarga berishdan himoya qilish; tuproqni unumdor qatlamini saqlash; tuproqni eroziyadan saqlash; yerni agroximikatlarni ta'siridan himoya qilish; yerni ishdan chiqarib qo'yishdan, botqoqlanishdan muhofaza qilish; yerni xo'jasizlarcha foydalanishdan muhofaza qilish va h.k.

Eng avvalo, qonun sug'oriladigan yerlarni qishloq xo'jaligiga mo'ljallanmagan yerlar toifasiga berilishidan muhofaza etadi. Aslida bu qimmatbaho yerlar boshqa maqsadlar uchun faqat qishloq xo'jaligi, suv xo'jaligi idoralari, shuningdek tabiatni muhofaza qilish idoralari bilan kelishilgan holda amalga oshirilishi, o'ta zarur hollardagina berilishi mumkin.

Qonunning yerni muhofaza qilishga qaratilgan normalari tuproqning unumdorligini saqlashni tartibga solishga bag'ishlangan. Yerdan xo'jasizlarcha foydalanish, almashlab ekishga rioya qilmaslik, yerdan ilmiy asosda foydalanmaslik, tuproqning agrotexnika qoidalariga rioya qilmaslik, zaharli ximikatlarni ko'p miqdorda ishlatish tuproq unumdorligini pasayishiga olib keladi. Mutaxassislarning ma'lumotiga ko'ra, tuproqning qimmatbaho sifatini osonlikcha yakson qilib tashlash mumkin. Uni tiklash jarayoni esa juda og'ir va uzoq muddatni talab etadi. Masalan, 10 santimetr qalinlikdagi tuproqning unumdorlik qatlamini tiklash uchun 100 yilcha vaqt kerak. Shundan kelib chiqib, qonunlarimiz tuproqning unumdorlik qatlamini muhofaza qilishga qaratilgan qat'iy talab va choralarni belgilaydi.

Yerdan foydalanish munosabatlarini tartibga soluvchi qonunlar yerga nisbatan xo'jasizlarcha munosabatda bo'lishdan muhofaza etadi. Yerdan xo'jasizlarcha foydalanish deganda yuridik va jismoniy shaxslarning yerni yaxshilash, tuproqni shamol, suv ta'sirida yemirilishdan va tuproq holatini

yomonlashtiruvchi boshqa jarayonlardan himoya qilish majburiyatlarini bajarmaslik, hamda yer uchastkalari qanday maqsadlar uchun berilgan bo'lsa o'sha maqsadlarda foylanmaslik tushuniladi. Qonunda belgilanishi-cha yerdan foydalanuvchilar tuproq unumdorligini oshirish yuzasidan samarali choralarni ko'rishlari, tuproqni shamol va suv ta'sirida yemir-lishdan saqlash yuzasidan tashkiliy-xo'jalik, agrotexnika, o'rmon-meliora-tsiya va gidrotexnika tadbirlarini amalga oshirishlari, yerlarning sho'rla-nish, zax bosish, ifloslanish holatiga yo'l qo'ymasliklari, begona o'tlar bosishini oldini olishlari lozim. Yer qonunchiligini ushbu talablarini bajarmaslik yerdan xo'jasizlarcha foydalanish hisoblanib, uni muhofaza rejimini buzish deb qaraladi.

Yerni huquqiy muhofaza qilish o'z oldiga uni ishdan chiqarmaslik maqsadini qo'yadi. Yerni buzishda, uni ishdan chiqarishda eroziyaning ta'siri kuchlidir. Eroziya deganda unumdor tuproq qatlamining suv yoki shamol ta'sirida buzilishi tushuniladi. Tegishli davlat idoralari, yerdan foydalanuvchilar yerlarni melioratsiyalash va muhofaza qilishga, ihota daraxtlari o'tkazishga, tuproq eroziyasiga qarshi kurashishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirishlari kerak. Ushbu chora-tadbirlarni bajarmaslik yer muhofazasi talablarini buzish hisoblanadi.

Aytilganlardan tashqari, yerdan foydalanuvchilar yerlarni sanoat chiqindilari, oqova suvlar bilan ifloslantirish, yerlarni talon-taroj qilinishi-dan himoya qilishlari lozimligi yer qonunchiligida ko'rsatilgan.

Yuqorida bildirilgan fikrlardan kelib chiqib, yer resurslarini huquqiy muhofaza qilish deganda yerdan oqilona foydalanish, uni qishloq xo'jaligi oborotidan asossiz ravishda tortib olinishning oldini olish, zararli antropo-gen ta'sirdan himoya qilish, shuningdek tuproq unumdorligini tiklash va oshirish, o'rmon fondi yerlarining samaradorligini yuksaltirishga qaratil-gan huquqiy normalar yig'indisi tushuniladi. Bu huquqiy normalar faqat yer qonunchiligida emas, balki tabiatni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan foydalanish, jinoyat, fuqarolik, ma'muriy, mehnat, kooperativ, fermer, dehqon xo'jaligi to'g'risidagi qonunlarida ham o'z ifodasini topgan. Demak, yerlarni muhofaza qilish kompleks huquq sohalari bilan tartibga solinadi.

2. Yagona davlat yer fondi va uning tarkibi

Mamlakatimizda yerlar foydalanish maqsadlari, aholining talab va ehtiyojlarini qondirishni e'tiborga olib, xalq xo'jaligining barcha tarmoq-larini jonlashtirish va rivojlantirishni ko'zlab, ishlab chiqarishni tashkil etishni hisobga olib toifalarga bo'linadi. Yerlarni toifalarga bo'lishda

birinchi navbatda ulardan qaysi maqsad uchun foydalanish mumkin yoki mumkin emasligi e'tiborga olinadi. Masalan, suv fondi yoki o'rmon fondi yerlaridan paxta ekish, yoxud boshqa qishloq xo'jalik ekinlari yetishtirish uchun foylanib bo'lmaydi. Bundan tashqari, yerlarni toifaga bo'lishda ularning tabiiy xususiyatlariga ham ahamiyat beriladi. Chunonchi, qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish maqsadida foydalaniladi.

O'zbekiston Respublikasining Yer Kodeksiga ko'ra (8-modda) mamlakatimizda yer fondi yerlardan foydalanishning belgilangan asosiy maqsadiga binoan quyidagi toifalarga bo'linadi: 1) qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar; 2) aholi punktlarining (shaharlar, posyolkalar va qishloq aholi punktlarining) yerlari; 3) sanoat, transport, aloqa, mudofaa va boshqa maqsadlarga mo'ljallangan yerlar; 4) tabiatni muhofaza qilish, sog'lomlashtirish, rekreatsiya maqsadlariga mo'ljallangan yerlar; 5) tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar; 6) o'rmon fondi yerlari; 7) suv fondi yerlari; va 8) zahira yerlar.

Sanab ko'rsatilgan yer toifalari yagona davlat yer fondini tashkil etib, ular bir toifadan ikkinchisiga o'tib turishi mumkin, ya'ni ular belgilangan toifada qotib qolmaydilar. Masalan, qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning ba'zi qismlari aholi punktlari yerlari toifasiga kiritilishi, yoki zahira yerlari fondidan sanoat, transport, aloqa yerlari toifasi hosil qilish mumkin. Yerlarni bir toifadan boshqasiga o'tkazish, - O'zbekiston Respublikasi Yer Kodeksining 9-moddasiga ko'ra, - yerlardan asosiy foydalanish maqsadi o'zgargan taqdirda amalga oshiriladi. Yerlarni yer fondi toifalariga bo'lish va bir toifadan boshqasiga o'tkazish yerni egalik qilishga va foydalanishga berish huquqiga ega bo'lgan organlar tomonidan amalga oshiriladi.

Har bir toifadagi yer fondlari foydalanish maqsadi va tartibiga ko'ra o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Mamlakatimiz yer fondi tarkibida qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar mustaqil toifani tashkil etib muhim o'rinni egallaydi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida ular alohida ahamiyatga ega bo'lib, asosiy vosita sifatida harakat qiladi. Qonunga ko'ra, qishloq xo'jaligi ehtiyojlari uchun berib qo'yilgan yoki ana shu maqsadlar uchun belgilangan yerlar qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar hisoblanadi (Yer Kodeksi, 43-moddasi).

Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar qishloq xo'jaligi yuritish uchun zarur bo'lgan qishloq xo'jaligi yerlari va daraxtzorlar, ichki xo'jalik yo'llari, kommunikatsiyalar, o'rmonlar, yoriq suv havzalari, binolar, imoratlar va inshootlar egallagan yerlarga ajraladi. Haydaladigan yerlar, pichanzorlar, yaylovlar, tashlandiq yerlar, ko'p yillik dov-daraxtlar

(bog`lar, tokzorlar, tutzorlar, mevali daraxt ko`chatzorlari, mevazorlar) egallagan yerlar qishloq xo`jaligi yerlari jumlasiga kiradi.

Qishloq xo`jaligiga mo`ljallangan yerlar qishloq xo`jalik kooperativlariga, boshqa qishloq xo`jalik korxonalar, muassasa va tashkilotlariga, tajriba-ishlab ishlab chiqarish, o`quv, o`quv-tajriba va o`quv-ishlab chiqarish xo`jaliklari, ilmiy-tadqiqot muassasalariga, O`zbekiston Respublikasi fuqarolariga, qishloq xo`jaligi bilan shug`ullanmaydigan korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga qishloq xo`jalik maqsadlarida beriladi.

Yer fondi tarkibidagi ikkinchi toifa yerlarni aholi punktlarining yerlari tashkil etadi. Bu yerlar o`z navbatida shaharlar, posyolkalar va qishloq aholi punktlarining yerlariga bo`linadi.

Shahar yerlarining tarkibi foydalanish maqsadlariga qarab bir necha turlarga bo`linadi. Bulardan birinchisi, shahar qurilishi yerlaridir. Bu yerlarga uy-joy, kommunal-maishiy, madaniy-ma'rifiy, sanoat, savdo, ma'muriy va boshqa binolar hamda inshootlar qurilgan va ularni qurish maqsadida berilgan hamma yerlar kiradi. Shahar qurilishi yerlari korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga uy-joy, madaniy-maishiy, sanoat obyektlari qurish va kapital qurilishning boshqa turlari uchun foydalanishga, fuqarolarga esa yakka tartibda uy-joy qurish va uy-joy obodonlashtirish uchun meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilishga beriladi.

Shaharlar yer tarkibining ikkinchi turi umumiy foydalanishdagi yerlardir. Bu turdagi yerlarga maydonlar, ko`chalar, tor ko`chalar, yo`llar, sohil bo`ylari, aholining madaniy-maishiy ehtiyojlarini qondirish va dam olish uchun foydalaniladigan bog`lar, xiyobonlar, bog`chalar joylashgan yerlar kiradi.

Uchinchi turdagi shahar yerlariga qishloq xo`jaligida foydalaniladigan yerlar kiradi. Bunday yerlar toifasiga qishloq xo`jaligida foydalaniladigan va boshqa yerlarga qishloq xo`jaligi korxonalariga egaligidagi haydaladigan yerlar, bog`lar, uzumzorlar, tokzorlar, mevazorlar, polizlar, pitomniklar, yaylovlar, pichanzorlar, sug`orish, zax qochirish va yo`l tarmog`i, imoratlar, hovlilar, maydonlar egallab turgan yerlar kiradi.

Daraxtzorlar egallab turgan yerlar ham shahar yerlarining alohida bir turini tashkil etadi. Shaharlardagi daraxtzorlar egallagan yerlar aholining dam olishini tashkil etishga, shahardagi mikroiklimni, atmosfera havosining holatini va sanitariya-gigiyena sharoitlarini yaxshilashga, aholining madaniy-estetik ehtiyojlarini qondirishga, shahar hududini suv va shamol eroziyasidan muhofaza qilishga mo`ljallangan bo`ladi.

Shahar yerlarining navbatdagi turini sanoat, transport, aloqa, mudofaa maqsadlariga mo`ljallangan yerlar tashkil etadi. Bunday yerlarga

korxonalar, muassasa, tashkilotlar zimmasiga yuklatilgan maxsus vazifalarni amalga oshirish uchun berib qo'yilgan yerlar kiradi. Bu yerlar aeroportlar, tramvay yo'llari, poyezdlar qatnaydigan yo'llar, quvurlar qurish va shunga o'xshash maqsadlar uchun foydalaniladi.

Shahar yerlari tarkibidagi alohida muhofaza etiladigan hududlarning yerlariga tarixiy, madaniy xarakterdagi obyektlar, tabiat yodgorliklari joylashgan yer maydonlari kiradi. Ular aholining madaniy, ma'naviy ehtiyojlari maqsadlarida foydalaniladi.

Qishloq aholi punktlari yerlariga yer tuzish tartibida belgilab qo'yilgan chegaralar doirasidagi hamma yerlar kiradi. Bunday yerlar jumlasiga, birinchidan, qishloq aholi punktlarining qishloqlar va ovullar hududidagi yerlari; ikkinchidan, qishloq xo'jaligi hamda o'rmon xo'jaligi korxonalarini hududidagi yerlar kiradi.

Qishloq aholi punkti yerlari deganda ichki xo'jalik yer tuzilishi rejalariga muvofiq ravishda tasdiqlangan va belgilangan chegara doiralari-da joylashgan, aholining turar-joy, boshqa madaniy-maishiy ehtiyojlariga kerakli binolar, shuningdek dehqon xo'jaligi uchun beriladigan yer uchastkalari tushuniladi.

Qishloq aholi punkti yerlari asosan qishloq xo'jalik korxonalarini egallab turgan yerlarda joylashgan bo'lib, ular jamoat yerlaridan natijada tarzida ajratib qo'yiladi. Lekin, bu ikkala yer fondi o'rtasida o'tib bo'lmaydigan chegara bo'lmaydi. Aholining o'sib borayotgan ehtiyojlarini e'tiborga olib aholi punkti yerlarini tegishli idoralar qaroriga muvofiq kengaytirish mumkin.

Qishloq aholi punkti yerlari o'z tarkibiga ko'ra bir xil emas. Ular qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan va qishloq xo'jaligiga mo'ljallanmagan yerlarga bo'linadi. Bundan tashqari, bu yerlarni kimning egaligidaligiga qarab ham tasniflash mumkin. Bular o'z-o'zini boshqarish organlari ixtiyoridagi yerlar va qishloq xo'jalik korxonalarini ixtiyoridagi yerlardir. O'z-o'zini boshqarish organlari ixtiyoridagi qishloq aholi punkti yerlaridan maydonlar, ko'chalar, sohil bo'ylari, bog'lar, madaniyat va istirohat bog'lari, hiyobonlar, daraxtzorlar barpo qilish, shuningdek madaniy-maishiy, uy-joy ehtiyojlari uchun foydalaniladi.

Qishloq aholi punkti doirasida qishloq xo'jalik korxonalarini o'zlariga berilgan yer uchastkalaridan uy-joy binolari, madaniy-maishiy binolar, ishlab chiqarish binolari qurish uchun hamda dehqon xo'jaligi yuritish uchun foydalanadilar.

Yer fondi tarkibidagi navbatdagi toifani sanoat, transport, aloqa, mudofaa maqsadlariga mo'ljallangan yerlar tashkil qiladi. Sanoat maqsad-

lariga mo`ljallangan yerlar deganda sanoat korxonalariga, shu jumladan, kon sanoati, energetika korxonalariga ishlab chiqarish va yordamchi binolar hamda inshootlar qurish uchun doimiy foydalanishga berilgan yerlar tushuniladi.

Transport maqsadlariga mo`ljallangan yerlar deb Temir yo`l, Ichki suv transporti, avtomobil, havo va truboprovod transporti korxonalari, muassasalari va tashkilotlariga transport inshootlari, qurilmalari va boshqa obyektlaridan foydalanish, saqlash, qurish, rekonstruksiya qilish, ta'mirlash, takomillashtirish va rivojlantirish sohasida ular zimmasiga yuklatilgan vazifalarni amalga oshirish uchun doimiy foydalanishga berilgan yerlarga aytiladi.

Aloqa maqsadlariga mo`ljallangan yerlar jumlasiga aloqa liniyalarini hamda ularga tegishli inshootlarni joylashtirish uchun aloqa, radioeshittirish, televideniye va axborot korxonalari, muassasalari va tashkilotlariga doimiy foydalanishga berilgan yerlar kiradi.

Qurolli kuchlar, chegara, ichki ishlar va temir yo`l qo`shinlarining harbiy qismlari, harbiy o`quv yurtlari, korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning joylashuvi hamda doimiy faoliyati uchun berilgan yerlar mudofaa ehtiyojlari uchun mo`ljallangan yerlar deb e'tirof etiladi.

Sanoat, transport, aloqa, mudofaa maqsadlariga mo`ljallangan yerlar ushbu tashkilotlarning o`z oldiga qo`ygan vazifalarini amalga oshirishga xizmat qiladi.

Alohida muhofaza etiladigan hududlarning yerlari respublikamiz yer fondi tarkibida alohida, mustaqil toifani tashkil qiladi. Bu toifa yerlarning turlari, ulardan foydalanish tartibi O`zbekiston Respublikasi Yer Kodeksining 71-75-moddalari bilan tartibga solinadi.

Yer Kodeksining 71-moddasida ko`rsatilishicha, alohida muhofaza etiladigan hududlarning yerlari jumlasiga, birinchidan, tabiatni muhofaza qilish maqsadlariga mo`ljallangan yerlar; ikkinchidan, sog`lomlashtirish maqsadlariga mo`ljallangan yerlar; uchinchidan, rekreatsiya maqsadlariga mo`ljallangan yerlar; to`rtinchidan, tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar kiradi.

Tabiatni muhofaza qilish maqsadlariga mo`ljallangan yerlar deganda davlat qo`riqxonalari, milliy va dendrologiya bog`lari, botanika bog`lari, zakazniklar, tabiat yodgorliklarining belgilangan tartibda korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga maxsus maqsadlar uchun berilgan yerlar tushuniladi. Bu toifa yerlarda belgilangan maqsadga zid faoliyat taqiqlanib, ularga zararli ta'sir etadigan faoliyat ta'qiqlab qo`yiladi.

Sogʻlomlashtirish maqsadlariga moʻljallangan yerlar deb tabiiy shifobaxsh omillarga ega boʻlgan, kasalliklarning oldini olish va davolashni tashkil etish uchun qulay, belgilangan tartibda tegishli muassasalar va tashkilotlarga doimiy foydalanishga berilgan yer uchastkalariga aytiladi. Sogʻlomlashtirish maqsadlariga moʻljallangan yerlar aholining davolanishi va dam olishini taʼminlash uchun foydalaniladi.

Alohida muhofaza etiladigan hududlarning yerlari tarkibida rekreatsiya maqsadlariga moʻljallangan yerlar muhim oʻrinni egallaydi. Rekreatsiya maqsadlariga moʻljallangan yerlar deganda aholining ommaviy dam olishi va turizmni tashkil etish uchun tegishli muassasalar va tashkilotlarga berilgan yerlar tushuniladi. Rekreatsiya maqsadlariga moʻljallangan yerlar daryo, koʻl, dengizlar boʻyida aholining ommaviy dam olishi uchun moʻljallangan, shuningdek obidalar joylashgan hududlarda turizm uchun moʻljallangan obodonlashtirish va turizm tashkilotlariga berib qoʻyilgan yerlar hisoblanadi. Bu yerlardan odamlarni dam olishi, madaniy ehtiyojlarini qondirish maqsadlarida foydalaniladi.

Yer fondi tarkibida tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar mustaqil toifadagi yerlar sifatida oʻrin olishligi belgilangan. Oʻzbekiston Respublikasi Yer Kodeksining 75-moddasiga koʻra, tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar deganda tarixiy-madaniy qoʻriqxonalar, memorial bogʻlar, mozorlar, arxeologiya, tarix va madaniyat yodgorliklarining tegishli muassasalar va tashkilotlarga doimiy foydalanishga berilgan yerlar tushuniladi. Tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlarning arxitektura ahamiyatiga egalari xalqaro tashkilotlar hisobida turib, ular davlat tomonidan muhofaza qilinadi. Tarixiy-madaniy yerlarda tarixiy obidalar, arxitektura yodgorliklari, inshootlar, qabristonlar yoki yakka tartibdagi mozorlar joylashgan boʻladi. Bu toifadagi yerlardan aholining maʼnaviy ehtiyojlarini qondirish maqsadlarida foydalaniladi.

Mamlakatimiz yer fondi tarkibidagi muhim toifalardan biri oʻrmon fondi yerlaridir. Ushbu toifa yerlari Oʻzbekiston yer fondi tarkibida mustaqil fondni tashkil etadi. Oʻzbekiston Respublikasi Yer Kodeksining 76-moddasida koʻrsatilishicha, oʻrmon xoʻjaligi ehtiyojlari uchun berilgan yerlar oʻrmon fondi yerlari deb eʼtirof etiladi. Oʻzbekiston Respublikasi Yer Kodeksining 87-modda 6-bandiga koʻra, oʻrmon fondi yerlari ikki qismga: 1) oʻrmon bilan qoplangan va 2) oʻrmon bilan qoplanmagan boʻlsa ham oʻrmon xoʻjaligi ehtiyoji uchun berib qoʻyilgan yerlarga boʻlinadi.

Oʻrmon fondi yerlaridan foydalanishning asosiy vazifasi yogʻoch yetishtirishdan iborat. Bu yerda yer bosh ishlab chiqarish vositasi sifatida

bo`ladi. Shuning uchun o`rmon fondi yerlarining katta qismini o`rmonlar bilan qoplangan yerlar tashkil etadi.

Shu bilan bir qatorda o`rmon fondi yerlariga o`rmon bilan qoplanmagan, lekin o`rmon xo`jaligiga mo`ljallangan yerlar ham kiradi. Bularga bo`sh joylar, nihollar vayron bo`lgan joylar, yongan uchastkalar va boshqalarni aytish mumkin.

Bundan tashqari, o`rmon fondi yerlariga o`rmon bilan qoplanmagan va daraxt o`stirishga ham mo`ljallanmagan, lekin o`rmon xo`jaligi uchun zarur bo`lgan yerlar ham kiradi. Bularga o`rmondagi yo`llar, ariq-zovurlar, botqoqliklar, qumliklar kiradi.

Yer Kodeksida keltirilgan "o`rmon bilan qoplangan" va "o`rmon bilan qoplanmagan yerlar" tushunchasidan farqli o`laroq O`zbekiston Respublikasi O`rmon to`g`risidagi qonunida o`rmon fondi yerlari sostavida "o`rmon maydonlari" va "o`rmon bilan qoplanmagan maydonlar" borligini ko`rsatadi. Bu tushunchalar bir-biriga mos kelmaydi. Negaki, o`rmon to`g`risidagi qonunchilik o`rmon bilan qoplangan maydonlarga nafaqat daraxt bilan qoplangan maydonlar, balki u bilan qoplanmagan bo`sh joylar, ariq-zovurlar, qumliklarni ham kiritadi. O`rmon bilan qoplanmagan maydonlarga esa qishloq xo`jalik uchun mo`ljallangan ugodyalar, yo`llar va boshqalarni kiritadi.

O`zining geografik holati, suv tanqisligi, havoning quruqligi, kuchli shamollar bo`lganligi uchun O`zbekiston hududining faqat 5 foizi o`rmonlar bilan qoplangan. Respublika tog`laridan archazor o`rmonlar anchagina maydonlarni (191 ming ga) tashkil etadi. O`rmon taqchilligi uchun ular uzoq vaqt davomida yog`och tayyorlash, ko`mir sifatida, mol boqadigan maydonlar sifatida foydalanildi. Har yili kesishlar, mol boqishlar, pioner lagerlari qurish, turistik bazalar joylashtirish - bu qimmatbaho o`rmonlarni kesilgan, kunda maydonlarga aylantirib qo`ydi, natijada ular o`zining muhim ekologik vazifasini yo`qotdilar. Bularning hammasi o`rmonlarga o`ta muhim munosabatda bo`lishlikni talab etadi.

O`zbekiston Respublikasi Yer Kodeksining 76-moddasida O`rmon fondi yerlarini boshqa yer fondi hisobiga kengaytirish mumkinligi belgilangan. Bunda qanday maqsadlar uchun o`rmon fondi yerlari sostaviga yer uchastkalari berish mumkinligi ko`rsatilgan. Bu o`rmonzorlar barpo etish, jarliklarning kengayishini to`xtatish, shaharlar va sanoat markazlari tevaragida ixota o`rmonzorlar va ko`kalamzorlar maydonlar yaratish, shuningdek kam o`rmonli va o`rmonsiz rayonlarni atrofini o`rmonlashtirish, daryo va suv havzalarini qirg`oqlarini daraxtlashtirish, tuproq eroziyasini bartaraf etish, tuproq unumdorligini saqlash va boshqalarga qaratiladi.

Qoidaga ko`ra, o`rmon fondi yerlari sostaviga birinchi navbatda kamhosilli, tashlandiq yerlar, foydalanilmayotgan yerlar, zaxira yerlar, butazor yerlardan beriladi. O`rmon fondi yerlari sostaviga yer berish tartibiga kelganda bu faqat belgilangan tartibda beriladi. Shunday qilib, bunda faqat yerdan foydalanishning asosiy belgilangan maqsadi o`zgaradi, ya'ni bir toifadagi yer uchastkalari ikkinchisiga aylantiriladi.

O`rmon fondi yerlari qishloq xo`jaligi maqsadlarida ham foydalani-shligi mumkin. O`rmon fondi yerlarida o`rmon xo`jaligi uchun ishlatil-mayotgan, lekin qishloq xo`jaligi uchun muhim ahamiyat kasb etadigan yerlar bo`ladi. Bular, masalan, pichanzorlar va o`tloqlardir.

Tuman hokimliklari o`rmon xo`jaligi organlari bilan kelishib, bu yer uchastkalarini vaqtinchalik foydalanish uchun yoki ijaraga qishloq xo`jalik korxonalariga berishga haqlidirlar. Bunda qishloq xo`jaligi maqsadlariga ishlatilayotgan o`rmon fondi yerlari o`rmon xo`jaligiga zarar yetkazmasligi kerak. Qishloq xo`jalik korxonalarining faoliyati shunday yo`llar bilan amalga oshirilishi lozimki, ular o`rmonlar yong`in xavfsizligi va sanitariya holatlariga rioya qilishlari shart.

O`rmon fondi yerlaridan foydalanish tartibi O`zbekiston Respublika-sining maxsus qonunlari bilan tartibga solinadi. O`rmon fondi yerlaridan foydalanish huquqi o`rmonlardan foydalanish huquqi bilan chambarchas bog`liqdir, shuning uchun bu yerlardan foydalanish tartibi ma`lum darajada o`rmon yerlari kimga va qanday maqsadlar uchun berib qo`yilganligiga bog`liq.

Harakatdagi o`rmon qonunchiligida yer uchastkalarini berish va foy-dalanish tartibi quyidagicha belgilangan: o`rmonchilik uchun foydalanish, o`rmonlarda turistik lagerlar, dam olish bazalari va boshqa shunga o`xshash obyektlar joylashtirish (49-modda), ilmiy maqsadlarda foydala-nish (50-modda), ovchilik maqsadida foydalanish (52-modda), yem-xashak yig`ish, mol boqish (69-modda) va boshqalar.

Suv fondi yerlari ham yer fondi tarkibidagi mustaqil toifa yerlardan biridir. O`zbekiston Respublikasining Yer Kodeksining 77-moddasiga ko`ra, suv havzalari (daryolar, qo`llar, suv ombarlari), gidrotexnika va boshqa suv xo`jaligi inshootlari egallab turgan, shuningdek suv havzalari-ning va boshqa suv obyektlarining qirg`oqlari bo`ylab ajratilgan mintaqa-dagi suv xo`jaligi ehtiyojlari uchun korxonalar, muassasalar va tashkilot-larga berilgan yerlar suv fondi yerlari jumlasiga kiradi.

Suv fondi yerlarining asosiy qismini suv bilan qoplangan yerlar tashkil etadi. Suv bilan qoplangan yerlar deganda yil davomida doimo yoki yilning ko`p qismida suv tagida bo`lgan yerlar tushuniladi. Qisqa vaqt

davomida - sug`orishda, yomg`ir vaqtida, daryo toshgan vaqtda suv bilan qoplangan yerlarni biz bu toifaga kiritmaymiz. Suv bilan qoplanmagan yerlarga yana vaqtinchalik sug`orish kanallari, sho`ri yuviladigan maydonlar, basseynlarni ham kiritish mumkin.

Asosiy suv fondi yerlarining boshqa qismi bo`lib, suv havzalarining qirg`oqlari bo`ylab ajratib qo`yilgan mintaqadagi yerlar hisoblanadi. Bunga quyidagilar kiradi: 20 metr kenglikdagi qirg`oq mintaqalari, kemalar uchun ajratilgan mintaqalar, hamda muhofaza qilish uchn ajratilgan zonalar.

Suv fondi yerlariga yuqoridagilardan tashqari, suv obyektlariga tutashgan yerlardagi gidrotexnika va boshqa suv xo`jaligi qurilmalari tegishli bo`ladi.

Davlat suv fondi yerlarining asosiy xo`jalik vazifasi suvdan foydalanish va uni muhofaza qilish faoliyatiga xizmat qilishdir. Shuning uchun bu yerlarning huquqiy holati suv obyektlarining huquqiy holati xususiyatlarini aks ettiradi.

Hamma suvdan foydalanuvchilarga suv havzalari qirg`oqlarini, boshqa suv obyektlari yer maydonlari ustki qismini yaxshi saqlash majburiyati yuklatilgan.

Ko`pchilik daryolar, magistral kanallar va kollektorlar, suv omborlari va boshqa suv havzalarining, shuningdek ichimlik va ro`zg`or suv ta'minoti, aholining davolash hamda madaniy sog`lomlashtirish ehtiyojlariga xizmat qiladigan manbalar maxsus himoya qilinadi. Shu maqsadda qonun shunday suv havzalari atrofida himoya zonalarini tashkil qilishni belgilaydi. Xususan, sanitariya zonalarini o`rnatiladi. Sanitariya zonalarini 3ta mintaqaga bo`linib, ularning har biriga yerdan foydalanishning alohida holatlari (rejimi) o`rnatiladi. Masalan, birinchi mintaqada yashash, qandaydir qurilish inshootlari qurish man etiladi.

Suv ta'minoti manbalarini muhofaza qilish zonalarini va ularni mintaqalarga bo`lishni belgilash tuman hokimliklarining qarorlariga binoan amalga oshiriladi.

Suv havzalari qirg`oq mintaqalarida yer haydash, mol boqish, yadoximikatlar qo`llash, ishlab chiqarishga xizmat qiladigan qurilishlar qurish, dam olish bazalari qurish man qilinadi.

Suv fondi yerlaridan foydalanish tartibi O`zbekiston Respublikasining maxsus qonunlari bilan belgilanadi.

Ichki suvlar qirg`oq mintaqalarida qurilmalar va inshootlar qurish faqat tegishli mahalliy hokimiyat organlarining roziligi bilan amalga

oshirilishi mumkin. Bu qurilma va inshootlar suv xo`jaligi maqsadlariga xizmat qilishi lozim.

Zaxira yerlar - O`zbekiston yer fondi tarkibidagi so`nggi mustaqil toifani tashkil etib, doimiy egallash va foydalanishga berilmagan yer maydonlaridir. O`zbekiston Respublikasi Yer Kodeksining 78-moddasida ko`rsatilishicha, yuridik va jismoniy shaxslar egaligiga hamda foydalanishiga, ijaraga berilmagan, mulk etib realizatsiya qilinmagan barcha yerlar zaxira yerlardir. Bunday yerlar jumlasiga egalik qilish va foydalanish huquqi, ijaraga olish huquqi, mulk huquqi bekor qilingan yerlar ham kiradi. Respublika yer fondi maydonlari o`zgarishsiz emas. Davlatning yerga bo`lgan egalik huquqini amalga oshiruvchi Respublika hokimiyat organlari yer uchastkalarini korxonalar, muassasalar, tashkilotlar o`rtasida taqsimlaydilar. Bir qism yerlar esa bo`linmasdan qoladi. Bular, asosan, o`zlashtirilmagan yerlardir, bular keyinchalik xo`jalik oborotiga kiritiladi-gan rezerv yoki ekologik tenglikni ta'minlab turadigan yerlardir. Shunday qilib, zaxira yerlarni ikki gruppaga bo`lish mumkin - yerdan foydalanishda rezerv rolini o`ynaydigan, baza bo`lib xizmat qiladigan va foydalanishga umuman noloyiq bo`lgan yerlar.

Bu toifadagi yerlarning manbalaridan biri bo`lib, oborotda bo`lgan yerlar hisoblanadi. Ular qonunda ko`rsatilgan asoslarga ko`ra zaxira yerlar fondiga o`tadilar, keyinchalik esa boshqa yerdan foydalanuvchilarga berib yuboriladi. Bu qatorga rekultivatsiya qilingandan so`ng qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishda ma`lum vaqt ishlatib bo`lmaydigan yerlarni ham kiritish mumkin.

Zaxira yerlar asosiy foydalanish maqsadiga ko`ra har qanday boshqa yer fondi toifasiga o`tib ketishi mumkin. Bunday holatlarda ularga o`sha yer fondining huquqiy holati qo`llaniladi.

Davlat zaxira yerlari qisqa muddatli - 3 yilgacha va uzoq muddatli - 3 yildan 10 yilgacha muddatga berilishi mumkin.

Qoidaga ko`ra, qisqa muddatga berilgan yer uchastkalari zaxira yerlar sostavida hisoblanadi. Muddatning tugashi bilan esa u boshqa yerdan foydalanuvchilarga berilishi yoki zaxira yerlar tarkibida qolishi mumkin. Boshqa hamma holatlarda - uzoq muddatga foydalanish uchun berilganda - bu yerlar zaxira yerlar fondi toifasidan chiqib ketadilar.

Zaxira yerlar qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishni ko`paytirish, sanoat, transport, boshqa noqishloq xo`jalik maqsadlari uchun jamoa bog`dorчилиги va polizchilikni rivojlantirish uchun rezerv bo`lib xizmat qiladi.

Hech kimga foydalanish uchun berilmagan zaxira yerlar biron bir kishi tomonidan o`zboshimchalik bilan egallab olinishi mumkin emas.

Ular tuman hokimliklari ixtiyorida bo`ladi. Ular zaxira yerlarni yuqorida sanab o`tilgan maqsadlardan tashqari, yana uy-joy qurish, dachalar qurish, yakka tartibda uy-joy qurish uchun fuqarolarga, xizmat yuzasidan chek yerlar uchun berishlari mumkin. Bunda, albatta, bu yerlarni qishloq xo`jaligi maqsadlarida ishlatib bo`lmaslik e'tiborga olinishi lozim.

Zaxira yerlardan foydalanish ustidan nazoratni tuman (shahar) hokimliklari olib boradilar. Tuman (shahar) hokimliklarining qaroriga ko`ra uzoq muddatga yoki doimiy foydalanishga berilgan zaxira yerlar shu yer fondidan chiqarilib, foydalanish uchun berilgan yer fondi tarkibiga kiritiladi.

3. Yerdan foydalanish huquqining vujudga kelish va bekor bo`lish asoslari va tartibi

Yerdan foydalanish bo`yicha huquqiy munosabatlar, ya'ni yer resurslaridan foydalanish huquqi stixiyali tarzda kelib chiqmasdan, balki qonunlarda belgilangan tartib va asoslarda vujudga keladi. Yerdan foydalanish huquqi asoslari va tartibi O`zbekiston Respublikasining Yer Kodeksi, "Qishloq xo`jalik kooperativlari (shirkat xo`jaligi) to`g`risida"gi, "Fermer xo`jaligi to`g`risida"gi, "Dehqon xo`jaligi to`g`risida"gi, "Ijara to`g`risida"gi qonunlarida belgilangan.

Yerdan foydalanish huquqi O`zbekiston Respublikasining Yer Kodeksiga binoan qo`yidagi asoslarda vujudga keladi: 1) doimiy foydalanish huquqi asosida; 2) meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqi asosida; 3) ijaraga olish huquqi asosida; 4) xususiy mulk huquqi asosida.

Yer uchastkasidan doimiy foydalanish huquqi deganda korxonalar, muassasa, tashkilotlarga va fuqarolarga oldindan belgilanmagan muddat asosida yer maydonlarini berib qo`yishlik tushuniladi. Masalan, qishloq xo`jalik kooperativlariga qishloq xo`jaligiga mo`ljallangan yerlar belgilangan maqsadda tovar qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishini yuritish uchun doimiy egalik qilishga beriladi ("Qishloq xo`jalik kooperativi (shirkat xo`jaligi) to`g`risida"gi qonunning 14-moddasi).

Meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqi deganda dehqon xo`jaligi yuritish, yakka tartibda uy-joy qurish, jamoa bog`dorchiligi va uzumchiligi yuritish uchun beriladigan yer uchastkalaridan foydalanish tushuniladi. Bu yer uchastkalariga meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqi O`zbekiston Respublikasi fuqarolariga dehqon xo`jaligi yuri-

tish, uy-joy qurish, jamoa bog`dorchiligi bilan shug`ullanish maqsadlarida beriladi.

Yerdan ijara asosida foydalanish deganda ijarachi tomonidan ma'lum muddatga, ma'lum haq evaziga yer egasidan yer uchastkasini foydalanish uchun olish tushuniladi. Yer uchastkasi ijarasining shartlari va muddatlari taraflarning kelishuviga binoan belgilanadi va shartnomada mustahkamlab qo`yiladi. Qishloq xo`jaligiga mo`ljallangan yerlar ijaraga ellik yilgacha bo`lgan, biroq o`n yildan kam bo`lmagan muddatga beriladi. Yerdan ijara asosida hozirda asosan fuqarolar fermer xo`jaligi yuritish uchun foydalanadilar.

Yerdan xususiy mulk asosida foydalanish ko`chmas mulk joylashgan yer uchastkalarini sotib olish asosida vujudga keladigan tasarruf qilish, egalik qilish va foydalanishdir. O`zbekiston Respublikasi Yer Kodeksining 18-moddasiga binoan yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkalariga bo`lgan mulk huquqi savdo va xizmat ko`rsatish sohasi obyektlari ular joylashgan yer uchastkalari bilan birga xususiylashtirilganda vujudga keladi. Bundan tashqari, diplomatiya vakolatxonalari xodimlari chet el yuridik va jismoniy shaxslari uy-joy sotib olganlarida shu uy-joy joylashgan yer uchastkalariga nisbatan mulk huquqi vujudga keladi.

Yer uchastkalarini egalik qilish va foydalanish uchun berish yer ajratish tariqasida amalga oshiriladi. Yer uchastkalarini ajratib berish O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, viloyatlar, Toshkent shahri, tumanlar, shaharlar hokimlari tomonidan amalga oshiriladi.

Yerdan foydalanishni kelib chiqishida yer berish jarayoni muhim ahamiyatga ega. Yer berish foydalanishni keltirib chiqaruvchi asosiy vosita bo`lib, bu jarayon ma'lum bosqichlardan iborat. Dastlabki bosqich yer berilishini so`rab berishdir; ikkinchi bosqich ushbu arizani tegishli davlat organida ko`rib chiqish; uchinchi yer berish to`g`risida qaror chiqarish; to`rtinchi natura tartibida yer uchastkasini joyida yer tuzilishiga asosan ajratib berishdan iborat. Demak, yerdan foydalanish o`z-o`zidan kelib chiqmasdan, balki belgilangan tartibda, yer berish jarayoni orqali amalga oshiriladi. Yer uchastkasidan natura hoida ajratib berilgandan so`nggina foydalanish mumkin. Aks holda yerdan g`ayri qonuniy foydalanish kelib chiqadi.

Yer uchastkasini ajratib berish tegishli hokimliklarning qarorlari asosidagina amalga oshirilishi mumkin. Boshqa hech qanday organ yer uchastkalarini ajratib berish to`g`risida qaror chiqarishga huquqli emas.

Biror bir foydalanuvchi egaligida bo`lgan yer uchastkalarini boshqa bir foydalanuvchi egaligiga berish to`g`risida qaror chiqarilishi yoki olib

berilishi mumkin emas. Agar yer uchastkalari shu tablitta berilsa, qonunga xilof xatti-harakat sanaladi. Yer uchastkalari foydalanib kelayotgan subyektdan qonunda belgilangan tartibda to'liq olib qo'yilgandan so'ngina, boshqa foydalanuvchiga berilishi mumkin.

Yer berish stixiyali tartibda yoki bir boshidan yoxud to'g'ri kelgan joydan emas, balki ilmiy asosda, belgilangan maqsad yo'lida, yerning shart-sharoitlari, tuproq unumdorligiga qarab amalga oshiriladi.

Eng unumdor yerlar asosan qishloq xo'jaligi maqsadlari uchun beriladi. Sanoat korxonalari, temir yo'llar, avtomobil yo'llari, elektir uzatish liniyalari, bosh quvur yo'llari qurish uchun, shuningdek qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi bilan bog'liq bo'lmagan boshqa ehtiyojlar uchun yerlar qonunda belgilanishicha, qishloq xo'jaligi uchun yaroqsiz hisoblangan yerlardan yoki sifati yomon bo'lgan yerlardan beriladi.

Yer berish yer tuzuvchi tashkilotlar tomonidan berilgan yer uchastkalarining chegaralarini shu joyning o'ziga borib o'lchab berganlaridan keyin yerga egalik va undan foydalanish huquqini tasdiqlaydigan davlat hujjati berilgandan so'nggina to'la qonuniy hisoblanadi. Ana shu ishlar amalga oshirilmaguncha, yerga egalik qilish yoki undan foydalanishga yo'l qo'yilmaydi.

Yer uchastkasiga bo'lgan huquqni tasdiqlovchi hujjatlar bo'lib "Yer uchastkasiga doimiy egalik qilish huquqini beruvchi davlat hujjati", "Yer uchastkasidan doimiy foydalanish huquqini beruvchi davlat hujjati", "Yer uchastkasiga meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqini beruvchi davlat hujjati", "Yer uchastkasiga bo'lgan mulk huquqini beruvchi davlat hujjati", "Yer uchastkasi ijarasi shartnomasi" hisoblanadi. Sanab ko'rsatilgan hujjatlarga ega bo'lish yerdan foydalanish huquqini keltirib chiqarishga asos bo'ladi.

Yerga egalik qilish va undan foydalanish huquqini bekor bo'lish asoslari O'zbekiston Respublikasi Yer Kodeksining 36-moddasida ko'rsatilgan.

Yerga egalik qilish huquqini va undan foydalanish huquqini bekor qilish deganda foydalanish uchun berib qo'yilgan yer uchastkalarini tegishli davlat organlari tomonidan qaytarib olish va shu yer uchastkasini bundan keyin o'sha foydalanuvchi ishlata olish huquqiga ega emasligi tushuniladi. Foydalanish uchun berib qo'yilgan yer uchastkalarini qaytarib yoki tortib olish, yoxud boshqacha qilib aytganda yerga egalik qilish huquqini va undan foydalanish huquqini bekor qilishga faqat tegishli hokimliklarning haqlari bor.

Qonunda yerga egalik qilish huquqi va undan foydalanish huquqi qanday asoslar bo`lganda bekor qilinishi mumkinligi sanab o`tilgan. Ana shu asoslar yuz bergandagina hokimliklar o`z vakolatlari doirasida yerga egalik qilish va undan foydalanish huquqini bekor qilishi mumkin.

Yerga egalik qilish huquqini va undan foydalanish huquqini bekor qilish asoslaridan birinchisi sifatida yer uchastkasidan ixtiyoriy voz kechish belgilangan. Yer uchastkasidan ixtiyoriy voz kechish yerdan foydalanuvchilar - tashkilotlar, korxonalar, muassasalar, ijarachilar, fuqarolar tomonidan amalga oshiriladi. Yer uchastkalarini foydalanishdan ixtiyoriy voz kechish uchun har xil sabablar: tuproq unumdorligining pasayib ketishi, yerdan foydalanishning samarasizligi, yerdan foydalanuvchining imkoniyatlarining yetishmasligi va boshqalar bo`lishi mumkin.

Yer uchastkasidan ixtiyoriy voz kechilganda bu haqda tegishli hokimlikka murojaat qilinadi.

Yer uchastkasi berilgan muddatning tugaganligi yerga egalik qilish va undan foydalanish huquqini bekor qilish uchun asoslardan biri hisoblanadi. Ma'lumki, yer bemuddat hamda muddatli foydalanish uchun beriladi. Masalan, yer ijara asosida yoxud vaqtincha foydalanish uchun berilganda ma'lum muddatga beriladi. Bu muddat tomonlarning kelishuviga binoan 10 yil, 50 yil bo`lishi mumkin. Ana shu muddatning tugashi yerga egalik qilish va undan foydalanish huquqini bekor qilish uchun asos bo`ladi.

Korxonalar, muassasalar, tashkilotning faoliyati to`xtaganligi oqibatida ham yerdan foydalanish huquqi bekor qilinadi. Berilgan yer uchastkasi uni bergan organ tomonidan qaytarib olinadi.

Ma'lumki, shartnoma shartlari buzilganda yerni ijaraga berish shartnomasi shu yer uchastkalarini ijaraga bergan hokimlik tomonidan bir tomonlama bekor qilinishi mumkin. O`z-o`zidan ravshanki, shartnoma bekor qilinganda yerdan foydalanish huquqi ham bekor qilinadi.

Yer uchastkalari har bir yerdan foydalanuvchiga hoh u qishloq xo`jalik korxonasi bo`lsin, yoxud sanoat korxonasi bo`lsin, belgilangan maqsad yo`lida beriladi. Masalan, qishloq xo`jalik korxonalariga yerlar qishloq xo`jalik mahsulotlari yetishtirish uchun beriladi.

Yerdan belgilanganidan boshqa maqsadlarda foydalanish deganda, eng avvalo, shu yer uchastkalariga qonunda man etilgan ekin turlarini, ya'ni, masalan, ko`knori, nasha, hind konoplisi va shunga o`xshashlarni yetishtirganlik tushuniladi. Qonunda yerdan belgilanganidek boshqa maqsadlarda foydalanganlik uchun huquqiy javobgarlikka tortish masalasi ko`rilgan. Ana shu harakatni sodir etganlik birinchi galda yerga egalik

qilish va undan foydalanish huquqini bekor qilishga olib keluvchi asos hisoblanadi.

Xizmatda foydalanish uchun yer uchastkalari transport, o'rmon xo'jaligi, o'rmonchilik sanoati, aloqa, suv, baliqchilik va ovchilik xo'jaligi, shuningdek xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlarida asosan tegishli vazirliklarga, davlat qo'mitalari va idoralariga qarashli korxonalar, tashkilotlar hamda muassasalar foydalanib turgan yerlardan, bunday yerlar yetishmagan taqdirda esa - davlat zahira yerlaridan va davlat o'rmon fondi yerlaridan ajratib beriladi. Ular qishloq xo'jalik ekinlari yetishtirish, yem-xashak tayyorlash va chorva mollarni boqish uchun foydalaniladi va yerlarda imoratlar qurish taqiqlanadi.

Xizmatda foydalanish uchun yerlar - ro'yxati O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadigan xodimlar kategoriyalariga berilib, shu xodimlar muayyan korxonada, tashkilotda, muassasada ishlab turgan butun vaqt mobaynida foydalanishlari mumkin. Bu xodimlar ishdan bo'shagan taqdirda esa, yoki boshqa ishga o'tganlarida, ularning xizmat yuzasidan foydalanayotgan yerlaridan foydalanish huquqlari bekor bo'ladi. Ya'ni shu yerni foydalanish uchun bergan organ qarori bilan yer uchastkalari qaytarib olinadi. Shuni ta'kidlash lozimki, xizmatda foydalanish uchun berilgan yerlarga ekin ekilgan bo'lsa, u holda bu yerdan foydalanish huquqi hosil yig'ib-terib olinganidan keyin to'xtatiladi.

Xizmatda foydalanadigan yerlardan foydalanish huquqi qarilik yoki invalidlik pensiyaga chiqqan ishchi va xizmatchilar uchun umrbod, Qurolli Kuchlar safiga haqiqiy xizmatga chaqirilgan, shuningdek o'qishga yuborilgan ishchi va xizmatchilarning oilalari uchun mazkur xodimlar haqiqiy harbiy xizmatda yoki o'quv yurtida bo'lgan butun davr mobaynida bundan tashqari, xizmat vazifasini bajarish vaqtida halok bo'lgan ishchi va xizmatchilarning mehnatga layoqatsiz oila a'zolari uchun umrbod. bolalari uchun esa bu bolalar voyaga yetgunlariga qadar saqlab qolinadi.

Yerdan foydalanuvchilar yerdan oqilona, samarali foydalanishlari, uni ehtiyot qilishlari kerak. Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan har bir yer uchastkalarining hosildorlik darajasi belgilangan bo'lib, yerdan foydalanuvchilar shu yerlarning kadastrda ko'rsatilgan baholaridan pastga tushib ketishiga yo'l qo'ymasliklari shart. Ular aksincha, yerning hosildorlik darajasini yerdan foydalanishning ilmiy qoidalariga amal qilib, ya'ni almashlab ekishni keng yo'lga qo'yishlari, mahalliy o'g'itlar orqali yerga ishlov berish bilan doimo oshirib borishlari lozim. Aks holda esa bu yer uchastkasidan oqilona foydalanilmaganlik uchun unga egalik qilish va foydalanish huquqini bekor qilinishiga olib keladi.

Yerdan foydalanuvchilar tuproq unumdorligini oshirish yuzasidan samarali choralarni ko`rishlari, tuproqni shamol va suv eroziyasidan saqlash yuzasidan tashkiliy-xo`jalik, agrotexnika, melioratsiya tadbirlarini amalga oshirishlari, yerlarning sho`rlanish, zax bosish, ifloslanish holatiga yo`l qo`ymasliklari, begona o`tlar paydo bo`lishining oldini olishlari, shuningdek tuproqning holatini yomonlashtiruvchi boshqa jarayonlarga yo`l qo`ymasliklari, mineral o`g`itlarni to`g`ri ishlatishlari, ishlab chiqarish chiqindilari va boshqa chiqitlar, oqova suvlar bilan ifloslanishga yo`l qo`ymasliklari, kimyoviy va radioaktiv bulg`anishga, umuman, ekologiya vaziyati yomonlashuviga olib boradigan boshqa holatlarni vujudga kelishiga imkon bermasliklari kerak. Sanab o`tilgan tadbirlarning bajarilmasligi yerga egalik qilish va undan foydalanish huquqini bekor qilinishiga sabab bo`ladi.

Bundan tashqari, O`zbekiston Respublikasi qonunlarida belgilangan muddatlar mobaynida yer solig`i, shuningdek ijara shartnomasida belgilangan muddatlarda ijara haqi uzluksiz to`lanmaganida ham yerga egalik qilish va undan foydalanish huquqi bekor qilinadi.

Qishloq xo`jalik ishlab chiqarishi uchun berib qo`yilgan yerlar eng qimmatli yerlar hisoblanib, aholini oziq-ovqat mahsulotlariga bo`lgan ehtiyojini qondirishda o`ta ahamiyatga ega. Bunday yerlarni qarovsiz yoki foydalanishsiz qondirilishiga yo`l qo`yib bo`lmaydi. Shuning uchun qishloq xo`jaligiga mo`ljallangan yerlar bir yil davomida foydalanishsiz qoldirilsa, unga nisbatan egalik qilish va foydalanish huquqi bekor qilinadi. Noqishloq xo`jalik ishlab chiqarishi uchun berilgan yer uchastkalarini, asosan har xil inshootlar, qurilmalar, uy-joylar va boshqa qurilishlar uchun mo`ljallangan maqsadda berilib, ularni bir yil mobaynida o`zlashtirish, belgilangan maqsadga erishishga imkoniyat qiyinroq bo`ladi. Shuning uchun qonunda bunday yerlarni o`zlashtirishga ikki yil muddat belgilangan. Shu ikki yil muddat mobaynida berilgan yer uchastkalaridan belgilangan maqsad yo`lida foydalanilmasa, unga egalik qilish va foydalanish huquqi bekor qilinishi mumkin.

Yuqorida sanab o`tilganlardan tashqari, yerga egalik qilish va undan foydalanish huquqini bekor qilish uchun O`zbekiston Respublikasining Yer Kodeksida ko`rsatilgan yerning davlat yoki jamoat ehtiyojlari uchun olib qo`yilishi (37-modda), shuningdek yerga egalik qilish va undan foydalanish qoidalari muntazam suratda buzilganligi tufayli olib qo`yilishi (38-modda) holatlari ham asos bo`ladi.

O`zbekiston Respublikasi Yer Kodeksida yer uchastkalariga bo`lgan mulk huquqini bekor qilish asoslari va tartibi batafsil tartibga solingan (36-

modda). Ushbu moddaga binoan yer uchastkasiga bo`lgan mulk huquqi qo`yidagi hollarda bekor qilinadi: 1) savdo va xizmat ko`rsatish sohasi obyektlari, shuningdek uy-joy binolari va boshqa binolar yoki binolarning bir qismi shu binolar joylashgan yer uchastkalari bilan birga sotilganda; 2) davlat va jamoat ehtiyojlari uchun savdo va xizmat ko`rsatish sohasi obyektlari, shuningdek uy-joy binoalri va boshqa binolar yoki binolarnin bir qismi ular joylashgan yer uchastkalari bilan birgalikda qayta sotib olinganda; 3) qonunda belgilangan savdo va xizmat ko`rsatish sohasi obyektlari, shuningdek uy-joy binolari va boshqa imoratlar yoki imoratlar-ning bir qismi ular joylashgan yer uchastkalari bilan birga musodara etilganda.

Yerdan belgilanganidan boshqa maqsadlarda foydalanganlik, oqilona foydalanilmaganlik, kimyoviy va radioaktiv bulg`aganligi, ekologiya va-ziyati yomonlashuviga olib boradigan usullar bilan foydalanganlik uchun yerga egalik qilish va undan foydalanish huquqi bekor qilinganda bu qaror ustidan norozi bo`lgan yerdan foydalanuvchilar sudga shikoyat qilishlari mumkin. Agar yerga egalik qilish va undan foydalanish qonunga xilof ravishda, asossiz bekor qilingan bo`lsa, unda sud bu huquqni tiklashi mumkin.

Yerga egalik qilish va undan foydalanish huquqini bekor qilish tartibi O`zbekiston Respublikasi qonunlari bilan belgilanib, shu yer uchastkasini bergan organning qaroriga binoan amalga oshiriladi. Bu qarorda yerga egalik qilish va undan foydalanish huquqini bekor qilish muddati ko`rsatiladi, yer uchastkasidan kelgusida foydalanish tartibi, zarur hollarda esa bu yer uchastkalaridagi imoratlar, inshootlar, ekinlar va daraxtlardan foydalanish tartibi belgilab beriladi.

4. Yer egasi, yerdan foydalanuvchi, ijarachi va yer uchastkasi mulkdorining huquq va majburiyatlari

Yer resurslaridan samarali, oqilona foydalanish hamda ularni muho-faza qilish ko`p jihatdan yer egalari va yerdan foydalanuvchi subyektlar-ning yerdan foydalanish bo`yicha qonunda belgilangan huquq va majburiyatlariga qanchalik og`ishmay rioya qilishlari, ularni bajarishlariga bog`liq bo`ladi. Yoxud, yer egalari va yerdan foydalanuvchilarning yer munosabatlarini tartibga soluvchi qonun normalariga og`ishmay itoat etishlari, ularni to`la ijro qilishlari yerdan maqsadga muvofiq foydalanish hamda muhofazasini ta'minlashga xizmat qiladi.

Yer egasi, yerdan foydalanuvchi, ijarachi va yer uchastkasi mulkdorining huquq va majburiyatlari O'zbekiston Respublikasi Yer Kodeksi, "Qishloq xo'jalik kooperativlari (shirkat xo'jaligi) to'g'risida"gi, "Fermer xo'jaligi to'g'risida"gi, "Dehqon xo'jaligi to'g'risida"gi, "Ijara to'g'risida"gi qonunlari va boshqa me'yoriy hujjatlar bilan tartibga solinadi. Ushbu qonunlar normalaridagi asosiy talablar yerdan ilm-fan tavsiyalari asosida foydalanish, yerdan kelajak avlod manfaatlarini ham inobatga olib foydalanish, yerdan aniq belgilangan maqsad asosida foydalanish, yerni ishdan chiqarmaslik, ifloslantirmaslik, yerdan xalq farovonligi yo'lida, mamlakat iqtisodiyoti barqarorligini ta'minlash yo'lida foydalanishdan iboratdir.

Yer egalari, yerdan foydalanuvchi, ijarachi va yer uchastkasi mulkdorining huquqlari O'zbekiston Respublikasi Yer Kodeksining 39-moddasida sanab ko'rsatilgan: Bu huquqlar quyidagilardan iborat: 1) yer uchastkasida undan foydalanish maqsadiga muvofiq mustaqil xo'jalik yuritish; 2) qishloq xo'jalik ekinzorlari va ko'chatzorlari hamda dov-daraxtlarga, yetishtirilgan qishloq xo'jalik mahsuloti va uni realizatsiya qilishdan olingan daromadga bo'lgan mulk huquqi; 3) yer uchastkasidagi mavjud keng tarqalgan foydali qazilmalar, o'rmonzorlar, suv obyektlaridan xo'jalik ehtiyojlari uchun foydalanish, shuningdek yerning boshqa foydali xossalari ishga solish; 4) yerlarni sug'orish va ularning zaxini qochirish, agrotexnika va boshqa melioratsiya ishlari o'tkazish; 5) qishloq xo'jalik ekinlarining, dov-daraxtlarni sug'orish hamda boshqa maqsadlar uchun sug'orish manbalaridan limitlarga muvofiq suv olish; 6) belgilangan tartibda uy-joy binolari, ishlab chiqarish, madaniy-maishiy hamda boshqa imoratlar va inshootlarni barpo etish; 7) yer uchastkasi olib qo'yilganda unga yetkazilgan zararning (shu jumladan boy berilgan foydaning) qoplanishini talab qilish; 8) yer uchastkasini vaqtincha foydalanishga va ichki xo'jalik ijarasiga berish; 9) yer egasi bo'lgan fuqaro yer uchastkasiga meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqini, jumladan kim oshdi savdosi asosida olingan shunday huquqni dehqon xo'jaligi yuritish, yakka tartibda uy-joy qurish maqsadida kreditlar olish uchun garovga qo'yishi mumkin.

Yer qonunchiligi barcha yer egalari va yerdan foydalanuvchilarga bir xil huquqlar belgilaydi. Yerga egalik qilish va undan foydalanish bo'yicha subyektlarning huquqlari kamsitilishi, yoki ba'zi subyektlarga imtiyozlar berilishi, yoxud ular huquqlarini oshirishga yo'l qo'yilmaydi. Barcha yer egalari yoki yerdan foydalanuvchilar xoh u davlat organi bo'lsin, xoh u

dehqon xo`jaligi bo`lsin, xoh jamoa xo`jaligi yoki fuqaro bo`lsin ularning yerdan foydalanishdagi huquqlari tengdir.

Yer egalari, yerdan foydalanuvchilar, ijarachi va yer uchastkasi muldorlari yerdan foydalanishda huquqlar bilan bir qatorda ma`lum majburiyatlarni ham bajarishlari lozim bo`ladi. Bu majburiyatlar Yer Kodeksining 40-moddasida o`rnatilgan bo`lib, ular quyidagilardan iborat: 1) yerdan belgilangan maqsadga muvofiq oqilona foydalanish, tuproq unumdorligini oshirish, ishlab chiqarishning tabiatni muhofaza qiluvchi texnologiyalarini qo`llash, o`z xo`jalik faoliyati natijasida hududda ekologik vaziyatning yomonlashuviga yo`l qo`ymaslik; 2) ishlab turgan irrigatsiya va melioratsiya tarmoqlari, muhandislik kommunikatsiyalarini soz holatda saqlab turish; 3) yerlarni muhofaza qilishga oid tadbirlarni amalga oshirish; 4) yer solig`ini yoki yer uchun ijara haqini o`z vaqtida to`lash; 5) boshqa yer egalari huquqlarini buzmaslik; 6) foydali qazilma konlarini ishlatish, qurilish va boshqa ishlarni amalga oshirish uchun berilgan qishloq xo`jalik yerlarini ularga ehtiyoj qolmaganda o`z hisobidan yaroqli holatga keltirish; 7) qurilish va boshqa ishlarni olib borishda qo`shni yerga salbiy ta`sir ko`rsatishning oldini olish; 8) mahalliy davlat hokimiyati organlariga yerdan foydalanish to`g`risidagi qonun hujjatlarida belgilangan ma`lumotlarni o`z vaqtda taqdim etish.

Yer egalari, yerdan foydalanuvchi, ijarachi va yer uchastkasi mulkdorining huquqlarining ta`minlanishi qonun bilan kafolatlanadi. Yer Kodeksining 41-moddasida ko`rsatilishicha, yer egalari va yerdan foydalanuvchilarning faoliyatiga davlat, xo`jalik organlari, mansabdor shaxslarning aralashuvi ta`qiqlanadi. Yer egalari va foydalanuvchilarning buzilgan huquqlari tiklanishi kerak va yetkazilgan zarar, shu jumladan boy berilgan foyda to`la hajmda qoplanishi lozim.

5. Yerlarni muhofaza qilishning huquqiy chora-tadbirlari

Yer resurslaridan foydalanish va ularni muhofaza etish munosabatlarini tartibga soluvchi qonunlar yerlarni muhofaza qilishning huquqiy chora-tadbirlarini belgilaydi. Bu chora-tadbirlar O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Fuqarolik, Jinoyat, Ma`muriy javobgarlik, Mehnat, Yer Kodekslari, shuningdek boshqa me`yoriy hujjatlarda o`rnatilgan.

Yerlarni muhofaza qilish huquqiy chora-tadbirlari deganda qonun normalarida o`rnatilgan yerdan foydalanish va muhofaza qilishga oid buzilgan huquqlarni tiklash hamda huquqbuzarlarni jazolashga taalluqli bo`lgan qoidalar yig`indisi tushuniladi.

Yerlarni muhofaza qilishning huquqiy chora-tadbirlari O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik, Jinoyat, Fuqarolik, Mehnat, Yer Kodekslari normalarida o'z ifodasini topgan. Bu normalarda yerlardan foydalanish qoidalarini buzganlik, yerlarni muhofaza qilish bo'yicha qonun talablarini bajarmaganlik uchun tegilshicha jazo choralari belgilangan bo'ladi.

Chunonchi, yerlarni muhofaza qilishning jinoiy-huquqiy choralari O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining to'rtinchi bo'limida (193-204-moddalar) o'rnatilgan. Masalan, JKning 196-moddasida ko'rsatilishicha, yerlarni ifloslantirish yoki buzish odamlarning ommaviy ravishda kasallanishi, hayvonlar, parrandalar yoki baliqlarning qirilib ketishi yoki boshqacha og'ir oqibatlarga sabab bo'lsa, eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki besh yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish yoxud uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoxud uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi. Yoki shu kodeksning 197-moddasida yerdan foydalanish shartlarini yoki ularni muhofaza qilish talablarini buzish og'ir oqibatlarga sabab bo'lsa, eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan yuz baravarigacha miqdorda jarima, yoki uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoxud uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Yerni huquqiy muhofaza qilishda ma'muriy qonunlarning roli alohida ahamiyatga ega O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi Kodeksida yer muhofazasiga qarshi qaratilgan bir qator xatti-harakatlar uchun javobgarlikni belgilovchi normalar o'z ifodasini topgan. Chunonchi, ushbu kodeksning 60-moddasida yerdan o'zboshimchalik bilan foydalanish yoki yerga egalik huquqini bevosita yoki yashirin shaklda buzuvchi bitimlar tuzish, yerdan foydalanish huquqini boshqalarga berish, yer uchastkalarini o'zboshimchalik bilan egallab olganlik uchun fuqarolarga eng kam ish haqining besh baravaridan o'n besh baravarigacha miqdorda jarima yoki o'n besh sutkagacha muddatga ma'muriy qamoq jazosi belgilangan.

Yoki ushbu kodeksning 65-moddasida yerlardan xo'jasizlarcha foydalanish, ularni yaroqsiz holga tushurish, 66-moddasida yer berish tartibini buzish, 67-moddasida vaqtincha egallab turilgan yerlarni o'z vaqtida qaytarib bermaslik, 68-moddasida xo'jalik ichidagi yer tuzish loyihalaridan o'zboshimchalik bilan chetga chiqish, davlat yer kadastri yuritish qoidalarini buzish, 69-moddada esa chegara va cheklov belgilarini yo'q qilish yoki shikastlantirish xatti-harakatlarini sodir etganlik uchun ma'muriy javobgarlik ko'rsatilgan.

Yerlardan xo'jasizlarcha foydalanish deganda yer ustida qurilish obyektlari qurish paytida tuproqning unumdor qatlamini olmaslik, yer maydonlaridan belgilanganidan boshqa maqsadlarda foydalanish, yerlarni ishdan chiqarish, hosildorligini pasaytirish kabi holatlar tushuniladi. Yer maydonlarini shunday holatga tushirib qo'ygan fuqarolarga eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha, mansabdor shaxslarga uch baravaridan besh baravarigacha miqdorda jarima solinadi (O'zR MJTK 65-modda).

Yer berish tartibini buzish deganda yerlarni qonunda belgilangan shartlarni buzgan holda, shuningdek yuridik va jismoniy shaxslarga yer berishga to'sqinlik qilish tushuniladi. Bu ma'muriy huquqbuzarlik uchun mansabdor shaxslarga eng kam oylik ish haqining uch baravaridan yetti baravarigacha miqdorda jarima solinadi (66-modda).

Tasdiqlangan yer tuzilishi loyiha hujjatlaridan tegishli ruxsat bo'lmay turib chetga chiqish, tegishli davlat organlari bilan kelishmay turib obyektlarni joylashtirish, ichidan yer tuzish loyihalaridan o'zboshimchalik bilan chetga chiqish deb tushuniladi. Shunday harakatlar uchun fuqarolar va mansabdor shaxslarga O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi Kodeksining 68-moddasi sanksiyasida fuqarolarga eng kam oylik ish haqining uchdan bir qisminidan bir baravarigacha, mansabdor shaxslarga ea bir baravaridan uch baravarigacha miqdorda jarima solish mumkinligi ko'rsatilgan.

Yerlarni huquqiy muhofaza qilishda yer qonunchiligida o'rnatilgan qoidalar alohida ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasi Yer Kodeksining 41-moddasida ko'rsatilishicha, yer egalari, yerdan foydalanuvchilar, yer uchastkalari ijarachilari va mulkdorlarining buzilgan huquqlari qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda tiklanishi kerak. Ular huquqlarining buzilishi natijasida yetkazilgan zarar (shu jumladan boy berilgan foyda) to'la hajmda qoplanishi kerak.

Yer qonunchiligi avvalo qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan, ayniqsa sug'oriladigan yerlarni muhofaza qilishga alohida e'tibor beradi. Chuponchi, Yer Kodeksining 43-moddasida o'rnatilishicha, qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarni qishloq xo'jaligidan o'zga ehtiyojlar uchun boshqa toifadagi yerlarga o'tkazishga alohida hollarda yo'l qo'yiladi. Alohida qimmatga ega bo'lgan unumdor sug'oriladigan yerlar maxsus muhofaza qilinishi lozim va ularning sug'orilmaydigan yerlar jumlasiga o'tkazilishiga yo'l qo'yilmaydi (45-modda).

Yer qonunchiligi yerlarni holatiga, ekologiyasiga salbiy ta'sir etadigan obyektlar, imorat va inshootlarni joylashtirishning alohida tartibini

belgilaydi. Yerni hosildan qolishdan yoki buzilishdan himoya qilish choralari bilan ta'minlanmagan hamda ekologiya ekspertizasining ijobiy xulosasi bo'lmagan obyektlarni foydalanishga topshirish va bunday texnologiyalarni qo'llash ta'qiqlanadi (80-moddada).

Yer qonunchiligida yerlarni muhofaza qilish, yer egalari, yerdan foydalanuvchilar huquqlarini muhofaza qilish chora-tadbirlari belgilangan. Yer Kodeksining 90-91-moddalarida ko'rsatilishicha, yerga nisbatan tuzilgan g'ayri qonuniy bitimlar haqiqiy emas deb hisoblanadi; o'zbo-shimchalik bilan egallab olingan yerlar qaytarib olinadi; yer uchastkalari olib qo'yiladi. Demak, yerga nisbatan g'ayri-qonuniy bitimlar tuzilsa, yer qonunchiligi talablari buzilsa yuqorida sanab ko'rsatilgan choralar qo'llaniladi. Biz bu choralarni yer-huquqiy javobgarlik jazo choralari deb aytishimiz mumkin.

Yerni oqilona muhofaza qilganlik uchun Yer Kodeksida (82-moddada) iqtisodiy rag'batlantirish choralari o'rnatilgan. Iqtisodiy rag'batlantirish yer solig'i to'lash bo'yicha imtiyozlar berish, kredit berish bo'yicha imtiyozlar berish, budjetdan mablag'lar ajratish kabi tadbirlardan iborat bo'lib, bu tadbirlar tuproq unumdorligini saqlash va tiklash, yerlarni salbiy holatlardan muhofaza qilish, meliorativ holatini yaxshilash, yangi texnologiyani joriy qilish bo'yicha ishlarni amalga oshirganlarga nisbatan qo'llaniladi.

XI BOB. SUV RESURSLARINI MUHOFAZA QILISH VA ULARDAN FOYDALANISHNING HUQUQIY HOLATI

1. Suv resurslaridan foydalanish va ularni muhofaza qilish huquqiy holatining tushunchasi va xususiyatlari

Tabiat boyliklari orasida suv alohida o`rin tutadi. Chunki barcha tirik jonzotlar hayotining asosiy manbai suvdur. Suvsiz hayot bo`lishi mumkin emas. Hattoki ota bobolarimiz suvni toza saqlashga, undan oqilona foydalanishga alohida e'tibor berganlar.

Har doim odamlarni suv bilan ta'minlash masalasi muammo bo`lib kelgan. Hattoki, hozirgi paytda ham Gretsiya, Gollandiya, Germaniya, Shveysariya, AQSH va boshqa ko`plab mamlakatlarda ichimlik suvi bilan ta'minlash bosh masaladir.

Hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida va ekologik tanglik bor paytda mustaqil O`zbekiston Respublikasining fuqarolari tabiatning barcha boyliklari qatori, suv resurslariga ehtiyojlari benihoya katta. Kelajak avlodimizning taqdiri, baquvvatligi, sog`ligi obi-hayotimiz bilan bog`liq ekan, demak, ayni shu kunlarda qabul qilinayotgan suv to`g`risidagi qonun, qaror va farmonlar, suv boyliklaridan oqilona foydalanish, uni bulg`anish va ifloslanish hamda kamayib ketishidan saqlash ishiga ko`maklashishi lozim. Asosan suv resurslarini huquqiy ekologik muhofaza qilish maqsadida huquqiy ilmiy yo`nalishni kuchaytirish maqsadga muvofiqdir.

Yuqoridagi talablar hamda suv resurslaridan foydalanish va ularni huquqiy muhofaza qilish, umuman olganda suv resurslari bilan bog`liq barcha muammolar, O`zbekiston Respublikasining "Suv va suvdan foydalanish to`g`risida"gi 1993-yil 6-mayda qabul qilingan qonunida¹ o`z aksini topdi.

O`zbekiston Respublikasining 1993-yil 6-mayda qabul qilingan "Suv va suvdan foydalanish to`g`risida"gi qonunning 3-moddasiga asosan, "Suv O`zbekiston Respublikasining davlat mulki - umummilliy boylik hisoblanadi, suvdan oqilona foydalanish lozim bo`lib, u davlat tomonidan qo`riqlanadi."

Ushbu qonunga asosan, O`zbekiston Respublikasining yagona davlat suv fondi:

daryolar, ko`llar, suv omborlari, boshqa yer usti suv havzalari va suv manbalari, kanal va hovuzlarning suvlaridan;

¹ O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1993-yil, 5-son, 221-modda.

Yer osti suvlari va muzliklardan iboratdir. Davlatlararo daryolar - Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon daryosi, Orol dengizi va boshqa suvlardan foydalanish huquqi davlatlararo bitimlarda belgilab beriladi.

Mazkur qonunning 18-moddasida ko`rsatilganidek, "mulkchilikning barcha shaklidagi korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, fermer va dehqon xo`jaliklari va O`zbekiston Respublikasi fuqarolari, boshqa davlatlarning fuqarolari hamda fuqaroligi bo`lmagan shaxslar suvdan foydalanuvchilar bo`lishlari mumkin. Qonunlarda nazarda tutilgan hollarda boshqa tashkilotlar va shaxslar ham suvdan foydalanuvchi bo`lishlari mumkin."

O`zbekiston Respublikasining Yer Kodeksi¹ning 39-moddasi "Yer egasi, yerdan foydalanuvchi, ijarachi va yer uchastkasi mulkdorining huquqlari" sifatida barcha yer egalari, yerdan foydalanuvchichlar, yer uchastkalari ijarachilari va mulkdorlari ham suv resurslaridan oqilona foydalanishlari va ularni muhofaza qilishlari shart.

Shuningdek, O`zbekiston Respublikasining "Qishloq xo`jalik kooperativi (shirkat xo`jaligi) to`g`risida"²gi 1998-yil 30-aprelda qabul qilingan qonunining 16-moddasida qishloq xo`jaligi kooperativlari (shirkat xo`jaliklari) uchun suvdan foydalanishlari, "Fermer xo`jaligi to`g`risida"³ gi qonunining 14-moddasida fermer xo`jaliklari uchun suvdan foydalanish, "Dehqon xo`jaligi to`g`risida"⁴gi qonunining 11-moddasida dehqon xo`jaliklari uchun suvdan foydalanishning huquqiy tartiblari ko`rsatilgan.

Bundan tashqari O`zbekiston Respublikasi "Tabiatni muhofaza qilish to`g`risida"⁵gi qonunining 19-moddasida "Suvlar va suv havzalaridan foydalanish shartlari" ham aniq ko`rsatilgan.

Jumladan, unda O`zbekiston Respublikasi hududidagi yer usti, yer osti va dengiz suvlaridan zarur miqdordagi suvning tabiiy aylanishini saqlash, uning normativida ko`rsatilgan darajada tozaligini ta'minlash, suv o`simliklari va hayvonlarini asrash, suv havzalarning ifloslanishiga yo`l qo`ymaslik, ularda ekologiya muvozanatini saqlash va suv havzasiga landshaft elementi sifatida ziyon yetkazmaslik sharti bilan yo`l qo`yiladi.

Mahalliy hokimiyat idoralari, o`rmon va suv xo`jaligi idoralari daryo irmoqlari hosil bo`ladigan joylarda, suv havzalari sohili mintaqalarida daraxtzorlarni tiklashlari va dov-daraxtni ko`paytirishlari hamda ularni saqlashini ta'minlashlari shartdir.

¹ Uzbekiston Respublikasining "Yer Kodeksi". 1998-yil 30-aprel.

² Uzbekiston Respublikasining "Qishloq xo`jaligi kooperativi (shirkat xo`jaligi) to`g`risida"gi qonuni, 1998-yil 30-aprel.

³ Uzbekiston Respublikasining "Fermer xo`jaligi to`g`risida"gi qonuni 1998-yil 30-aprel.

⁴ Uzbekiston Respublikasining "Dehqon xo`jaligi to`g`risida"gi qonuni 1998-yil 30-aprel.

⁵ Uzbekiston Respublikasining "Tabiatni muhaza qilish to`g`risida"gi qonuni 1992-yil 9-dekabr.

Suv resurslarini huquqiy ekologik jihatdan muhofaza qilish O'zbekiston Respublikasining "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi Qonun-ning XXIV bobi, 97-102-moddalarida ko'rsatilgan.

Mustaqil respublikamizda suvni muhofaza qilish vazifalari shundan iboratki, "Hamma suvlar (suv obyektlari) aholi sog'lig'iga zarar yetkazishi, shuningdek baliq zahiralarning kamayishi, suv ta'minoti sharoitining yomonlashishi hamda suvning fizikaviy, kimyoviy va biologik hossalari pasayishi, suvning tabiiy tozalanish xususiyati kamayishi, suvning gidrologik va gidrogeologik rejimining buzilishi natijasida kelib chiqadigan boshqa ko'ngilsiz hodisalarga olib kelishi hollaridan muhofaza qilinishi kerak.

Shunisi e'tiborliki, suv to'g'risidagi ushbu yangi qonunda, suvni muhofaza qilishni, shuningdek uning holati va rejimini yaxshilashni ta'minlovchi tadbirlarni amalga oshirish, faoliyati suvlarning holatiga ta'sir etuvchi korxonalar, tashkilot va muassasalar, mahalliy hokimiyat organlari, tabiatni muhofaza qilish, suv xo'jaligi, sanitariya nazorati organlari hamda boshqa manfaatdor idoralar bilan kelishilgan holda texnologiya, o'rmon melioratsiya va agrotexnika, gidrotexnika, sanitariya-texnika tadbirlarini o'tkazishlari shart"-deb ko'rsatilgan.

Hozirgi sharoitda suvlarni ifloslantirish asosan chiqit va chiqindilarni befarqlik oqibatida tashlash, oqizish natijasida bo'lmoqda. Ayni, mana shu muammo ushbu qonunning 99-moddasida ifodalangan. Korxonalar, tashkilotlar, muassasalar va fuqarolarga quyidagilar taqiqlanadi:

- ishlab chiqarish chiqitlari, maishiy va boshqa xil chiqitlar hamda chiqindilarni suv obyektlariga tashlash;

- moylarning, yog'ochlarning, kimyoviy va neft mahsulotlarining hamda boshqa mahsulotlarning to'kilib-sochilishi natijasida suvni bulg'atish va ifloslantirish;

- suv havzalarining yuzi, suv havzalarini qoplab turgan yaxlar va muzliklarning yuzasi, sanoat chiqitlari, maishiy chiqindi va boshqa tashlandiq chiqitlar, shuningdek, yer usti va yer osti suvlarning sifatini yomonlashtirib yuboradigan neft va kimyoviy mahsulotlar bilan bulg'atish va ifloslantirish;

- suvni o'g'itlar va zaharli ximikatlar bilan bulg'atish.

Oqindi suvlarni suv obyektlariga oqizishga ushbu qonunning 73, 74 va 75-moddalarida ko'rsatib o'tilgan talablarga rioya qilingan taqdirdagina yo'l qo'yiladi. Shuningdek amaldagi qonunda, aynan yer osti va kichik daryolarni suvlarini huquqiy ekologik muhofaza qilishga e'tibor berilgan.

Mazkur qonunning 101-moddasida, yer osti suvlarini muhofaza qilish tartibi ifodalangan.

Yer osti suvlari chiqarish va undan foydalanish bilan shug`ullanuvchi idoralar suv chiqarilayotgan uchastka va unga tutash hududlarda yer osti suvlariga doir rejimlarga rioya etilishini kuzatib borishlari, shuningdek foydalanilayotgan suvning miqdori va sifatining hisobini yuritishlari shart.

Basharti foydali qazilmalar konlarini qidirish, ularni o`rganish va ulardan foydalanish bilan bog`liq burg`ilash hamda boshqa kon qidiruv ishlarini bajarish chog`ida yer osti suvlari bor qatlamlar aniqlangan taqdirda, bu haqda tabiatni muhofaza qilish, suv xo`jaligi organlariga ma`lum qilinishi hamda belgilangan tartibda yer osti suvlarini muhofaza qilishga qaratilgan chora-tadbirlar ko`rilishi lozim. Sanoat oqindi suvlarini oqizish uchun qaziladigan quduqlar suvli qatlamlarni ifloslantirish manbaiga aylanishi mumkin bo`lsa, bunday quduqlar qazish hollari man etiladi.

O`z-o`zidan suv chiqarib, suvi foydalanish uchun yaroqsiz bo`lgan quduqlarga suvni boshqarish uskunalari o`rnatilishi, ular qonunlarda belgilangan tartibda to`xtatib qo`yilishi yoki tugatilishi lozim.

Sifatli yer osti suvlari to`planadigan manbalar tegrasida qattiq va suyuq chiqindilar to`plash, axlatxonalar barpo etish, yer osti suvlarining ifloslanish manbaiga aylanish ehtimoli bo`lgan sanoat, qishloq xjalik obyektlari va boshqa obyektlar qurilishiga yo`l qo`yilmaydi. Yer osti suvlarini muhofaza qilish chora-tadbirlarini ko`rish, shu jumladan quduqlarni kuzatish tarmog`ini yaratish faoliyati yer osti suvlarining holatiga ta`sir ko`rsatuvchi korxonalar tomonidan amalga oshiriladi.

Ko`rinib turibdiki, ushbu moddada yer osti suvlarini huquqiy ekologik muhofaza qilishga har tomonlama e`tibor berilgan.

Yoyinki, xo`jalik faoliyati kichik daryolarning holati va rejimiga salbiy ta`sir ko`rsatuvchi korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, dehqon xo`jaliklari suv xo`jaligi, tabiatni muhofaza qilish organlari bilan birgalikda suvni, uning musaffoligi va sifatini saqlash chora-tadbirlarini ko`rishlari lozim.

Kichik daryolarning suvini muhofaza qilish mintaqalari, bu mintaqalardagi korxonalar, tashkilotlar, muassasalarning xo`jalik faoliyati rejimi qonunlar bilan belgilanadi.

Suv manbalarini ifloslanishdan muhofaza qilishning eng yaxshi yo`li markazlashgan suv ta'minotini tashkil qilishdan iborat.

Ochiq suv havzalaridan suv olinadigan joyni tanlashda suvning ifloslanmasligi, suv havzasiga yetarli miqdorda suv tushib turishini, suv

havzasi atrofining to'silganligini, qirg'oqning buzilmasligini hisobga olish kerak. Suv olinadigan joyni tanlash har safar murakkab sanitariya masalasi hisoblanadi. Muhimi, suv olinadigan joy oqava suvlar tushadigan joydan va aholi yashaydigan territoriyadan ancha yuqori yerda bo'lishi kerak. Bunda aholi yashaydigan punktning istiqboli, ya'ni kengayishi nazarda tutiladi. Shuningdek, suv olinadigan joy daryo irmoqlari va soylardan yuqorida bo'lishi lozim. Suv daryo qirg'og'i chuqurligi kamida 2,5 metr bo'lgan, qirg'og'i yuvilmaydigan joydan olinadi. Bu qoida suv omborlariga ham tegishlidir.

Har qanday suv manbai, ayniqsa ochiq suv havzalari tashqi muhit bilan bog'langanligi va suv sifatiga suv oqimi hosil bo'lishi sharoitlari, tabiiy hodisalar, sanoat va kommunal qurilishlar, aholining xo'jalikdagi va turmushdagi faoliyati ta'sir qilishni hisobga olib, vodoprovod qurilishida albatta sanitariya zonasi tashkil etish kerak.

Mavjud qonunchilikka asosan vodoprovodi bor tashkilotlar barcha vodoprovodlar uchun sanitariya muhofazasi zonasi tashkil qilishlari kerak.

Suvni muhofaza qilish tadbirlarini barcha ochiq suv havzalari, yer osti suv manbalarida ular markazlashgan yoki markazlashmagan suv ta'minoti uchun foydalaniladimi-yo'qmi, bundan qat'i nazar, amalga oshirish shart.

Sanitariya maishiy suv ta'minotidan foydalanadigan rayonlarda sanitariya muhofaza zonasi yaratish zarur. Bunday hollarda sanitariya nazorati organlari va shu territoriyadagi suvdan foydalanishni va muhofaza qilishni boshqaradigan organlarga quyidagi hajmda yer ajratiladi:

- ochiq suv havzalari uchun 100 m. Suvning ikkala qirg'og'iga inspektorlik yo'llari qilinadi, ko'kalamzorlashtiriladi, shahar doirasida esa qirg'oqlar qo'shimcha ravishda obod qilinadi;

- o'zanli va suv quyilib turadigan suv ombori uchun 300 m chor atrofi muhofaza qilinadi;

- artezian quduq uchun foydalaniladigan ayrim quduqlar, buloqlar va chashmalar yoki yer osti suvlari usti 30 m radiusda suvga chidamli materiallar bilan tom qilib, yopiladi, maydoni kamida 0,25 ga bo'ladi;

- ayrim quduqlar uchun yer osti suvi yoki infiltratsion suvdan foydalanganda 30 m radiusda usti yopiladi, maydoni kamida 0,75 ga bo'ladi.

Ayrim rayonlarda, masalan, yirik shaharlar yoki korxonalarida qishloq xo'jaligida zaharli ximikatlar ko'p ishlatilganda sanitariya nazoratining tegishli organlari talabiga ko'ra bu zonalar kengaytirilishi mumkin.

Shuningdek, hozirgi sharoitda qishloq xo'jaligi va boshqa korxonalar, muassasa, tashkilotlarda hamda respublikamizda suvdan foydalanish va uni huquqiy muhofaza qilishning bir qator ilmiy huquqiy ekologik yechimlari ayrim huquqiy adabiyotlarda yoritilgan.

Ammo hozirgi bozor iqtisodiyoti va turmush tarzi yana yangi-yangi huquqiy-ilmiy va ekologik yechimlarni qo'llashni talab qiladi.

Zero, suv resurslarini huquqiy ekologik muhofaza qilish aholini toza ichimlik suvi bilan ta'minlashga xizmat qilib, gigiyenik jihatdan muhim ahamiyatga ega, hattoki kasallik tarqalishining oldini olishda ham ahamiyati kattadir.

Suv manbalarini ekologik muhofaza qilish, hayoti suv bilan bog'liq bo'lgan butun jonzotni o'simliklar va hayvonot dunyosini, umuman olganda ona tabiatni saqlab qolishga yordam beradi.

Xullas, suvdan huquqiy ekologik foydalanish, suvdan foydalanish huquqiga ega bo'lish, uni tasarruf etish, undan oqilona, tejamkorlik bilan foydalanish, uni ekologik muhofaza qilish, foydalanilayotgan suv manbalaridan tegishli qonunlar asosida foydalanish, suvni sanitariya - epidemiya qoidalari asosida saqlash va undan foydalanish, agarda yuqoridagi talablarga rioya qilinmasa hattoki suvdan foydalanish huquqidan mahrum qilish kabi elementlar bilan chambarchas bog'liq. Umuman olganda suvni ekologik muhofaza qilish ishini yanada yaxshilash - demak bu hayotni yaxshilash, uzoq-umr ko'rishdir, desak xato qilmaymiz.

2. Davlat suv fondi va uning boshqaruv organlari

Ob-hayotdan foydalanishdagi boshboshdoqlik va mas'uliyatsizlik yomon oqibatlarga olib kelishini O'rta Osiyoda tashkil topgan mustaqil davlatlar hamda Qozog'iston Respublikasi melioratsiya va suv xo'jaligi xizmati rahbarlari obdon mulohaza qilib ko'rdilar. Bu masalaning ahamiyati va murakkabliklarini tushinib yetdilar.

1992-yilning 18-fevralida Qozog'iston Respublikasi poytaxti Olmaota shahrida mintaqadagi davlatlararo suv zahiralari birgalikda boshqarish va muhofaza qilish yuzasidan ahdlashuvga kelishildi. Ahdnoma hujjatini O'rta Osiyo respublikalari hamda Qozog'iston Respublikasi Melioratsiya va suv xo'jaligi vazirlari imzoladilar. Hujjatda suv manbalaridan oqilona foydalanishga, suv zahiralari muhofaza etishda mintaqadagi barcha davlatlar teng huquqli hamda baravar mas'uliyatga ega ekanliklari ko'zda tutildi. Har bir respublika o'z hududida ahdnomaga asosan amal qilish majburiyatlarini oldi. Jumladan,

ahdlashuvchi tomonlarning manfaatlarini hurmat qilish, suvdan foydalanishda bir-biriga ziyon yetkazmaslik, suvdan foydalanish va uning zahiralari ni ifloslantirmaslik haqida Ahdnomada ko`zda tutilgan talablarga og`ishmay amal qilish majburiyatlari nazar-e'tiborda tutiladi, deb kelishib olindi.

Tomonlar suvni isrof qilmaslik, bu bebaho boylikdan samarali foydalanish xususida, shuningdek, ekologiya muammolari, Orol dengiziga har yili zarur miqdorda suv o`tkazib turish haqida bamaslahat bir fikrga keldilar.

1993-yil 6-mayda qabul qilingan O`zbekiston Respublikasining "Suv va suvdan foydalanish to`g`risida"gi qonuni qabul qilinib u suv va suvdan foydalanishga doir munosabatlarni tartibga solishdan, aholi va xalq xo`jaligi ehtiyojlari uchun suvdan oqilona foydalanishdan, suvni bulg`anish, ifloslanish va kamayib ketishdan saqlashdan, suvning zararli ta'sirini oldini olish va uni bartaraf qilishdan, suv obyektlarining holatini yaxshilashdan, shuningdek suvga doir munosabatlar sohasida korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, dehqon xo`jaliklari va fuqarolarning huquqlarini himoya qilishdan iborat bo`ldi.

Mazkur, qonunda birinchi marta yagona davlat suv fondi masalasi ko`rsatib berildi.

O`zbekiston Respublikasining yagona davlat suv fondi:

daryolar, ko`llar, suv omborlari, boshqa yer usti suv havzalari va suv manbalari, kanal va hovuzlarning suvlaridan;
yer osti suvlari va muzliklardan iboratdir.

Davlatlararo daryolar - Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon daryosi, Orol dengizi va boshqa suvlardan foydalanish huquqi davlatlararo bitimlarda belgilab beriladi. (4-moddada).

Shuningdek, qonunda davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining suvga doir munosabatlarni tartibga solish sohasidagi vakolatlari ham aniqlik bilan ko`rsatildi.

Jumladan qonunning 5-moddasida O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining suvga doir munosabatlarni tartibga solish sohasidagi vakolatlari quyidagicha ko`rsatildi:

suv va suvdan foydalanish to`g`risidagi qonunlarni qabul qilish, ularga o`zgartirish va qo`shimchalar kiritish;

suv resurslaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishga oid davlat siyosatining asosiy yo`nalishlarini belgilash hamda suv xo`jaligiga oid strategik davlat dasturlarini qabul qilish;

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining tasarrufiga kiradigan boshqa masalalarni hal etish.

Ushbu qonunning 6-moddasida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining suvga doir munosabatlarni tartibga solish sohasidagi vakolatlariga e'tibor berilgan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining suvga doir munosabatlarni tartibga solish sohasidagi tasarrufiga quyidagilar kiradi, chunonchi:

suv resurslaridan oqilona, kompleks foydalanish va ularni muhofaza qilish sohasida yagona siyosat o'tkazish;

suv resurslaridan kompleks foydalanish va ularni muhofaza etishda vazirliklar, idoralar va yuridik shaxslarning faoliyatini uyg'unlashtirish;

suv fondi hosil qilish va undan foydalanish tartibini, shuningdek, suvdan foydalanishning me'yorlari va limitlarini tasdiqlash tartibini belgilash;

suvlarning davlat tomonida hisobga olib borilishini hamda suvdan foydalanishni nazorat qilish va ularni muhofaza etishni ta'minlash, davlat suv kadastrini va suv monitoringini yuritish;

yirik avariya, falokatlar, ekologiya tangligi va suvlarning zararli ta'siri oldini olish hamda ularga barham berish yuzasidan chora-tadbirlar ishlab chiqish;

suv resurslaridan foydalanganlik uchun haq to'lash, suv obyektlarini bulg'atganlik va quritib qo'yanlik uchun haq undirish tartibini belgilash;

davlatlararo munosabatlarni rivojlantirish;

qonunlarda nazarda tutilgan boshqa chora-tadbirlarni amalga oshirish.

E'tiborli tomoni shundaki, mazkur qonunda mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlarining suvga doir munosabatlarni tartibga solish sohasidagi vakolatlariga ham e'tibor qaratilgan.

Mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlarining suvga doir munosabatlarni tartibga solish sohasidagi tasarrufiga quyidagilar kiradi, chunonchi:

o'z hududidagi suv resurslaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishning asosiy yo'nalishlarini belgilash;

suv resurslaridan foydalanishni tartibga solish va ularni muhofaza qilish sohasidagi qonuniylik hamda huquq-tartibotni ta'minlash;

suv obyektlari holatini hisobga olib borish va ularga baho berish, suvlardan foydalanilishi va ularning muhofaza qilinishi, suv iste'molining

belgilangan limitlariga rioya etilishi, suvdan foydalanuvchilarning suvdan foydalanish hisobini yuritishlari ustidan nazorat qilib berish;

suv obyektlarini saqlash va ularning holatini yaxshilash, suvlarning zararli ta'sir ko'rsatishini, shuningdek bulg'anishini oldini olish va uni bartaraf etish hamda avariya, toshqin, sel va tabiiy ofatlar natijasida vayron bo'lgan obyektlarni tiklash yuzasidan tadbirlar o'tkazish;

qonunlarda nazarda tutilgan boshqa masalalarni tartibga solish (7-modda).

Suvdan foydalanish va uni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratining vazifasi suvdan foydalanish borasida belgilab qo'yilgan tartibga barcha vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralar, davlat, kooperativ, jamoat korxonalari, tashkilotlari, muassasalari va fuqarolar rioya qilishlari, suvni muhofaza qilish, suvning zararli ta'sirining oldini olish va bartaraf qilish vazifalarini, suvni hisobga olish qoidalarini, shuningdek, suv to'g'risidagi qonunlarda belgilab berilgan boshqa qoidalarni bajarishlarini ta'minlashdir. O'zbekiston Respublikasi "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi qonunning 8-moddasiga asosan suvdan foydalanish sohasidagi davlat boshqaruvi quyidagicha ko'rsatilgan.

Suvdan foydalanish sohasida davlat boshqaruvi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlari, shuningdek bu sohada maxsus vakolatli bo'lgan hamda suvdan foydalanishni bevosita yoki havza (hududiy) boshqarmalari orqali tartibga solib turuvchi davlat organlari hamda boshqa davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi (yer usti suvlari), O'zbekiston Respublikasi Davlat Geologiya va Mineral resurslar qo'mitasi (yer osti suvlari) hamda O'zbekiston Respublikasi Sanoatda, konchilikda va kommunal maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi (yer osti issiq suvlarni va mineral suvlar) o'z vakolatlari doirasida suvdan foydalanishni tartibga solish sohasida maxsus vakolati bo'lgan davlat organlari hisoblanadi.

Ma'lumki, 1991-yildan boshlab suv uchun haq to'lashning uzoq muddatga mo'ljallangan iqtisodiy normativlarini belgilab qo'yish zarur deb topildi.

Shuning uchun ham suv iste'molining belgilab qo'yilgan limitlariga rioya qilinishi operativ nazorat etish katta ahamiyatga egadir.

Bu masalaga amaldagi suv qonunchiligida quyidagicha e'tibor berildi.

Suvdan foydalanish va uni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratining vazifasi suvdan foydalanish borasida belgilab qo'yilgan tartibi barcha vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralar, mulkchilikning barcha shakllaridagi korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, dehqon xo'jaliklari va fuqarolar rioya qilishlari, suvni muhofaza qilish, suvning zararli ta'sirini oldini olish va bartaraf qilish vazifalarini, suvni hisobga olish qoidalarini, shuningdek suv to'g'risidagi qonunlarda belgilab berilgan boshqa qoidalarni bajarilishini ta'minlashdir.

Suvdan foydalanish va uni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlari, O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Sanoatda, konchilikda va kommunal maishiy sektorda ishlarining bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi, O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi amalga oshiradilar.

Suvdan foydalanish ustidan idoraviy nazoratni O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Davlat geologiya va mineral resurslar qo'mitasi organlari amalga oshiradilar.

Bundan tashqari, suvdan oqilona foydalanish va uni muhofaza qilish bo'yicha tadbirlarni amalga oshirishda jamoat birlashmalari, jamoalar va fuqarolarning ishtiroki ahamiyatlidir.

Jamoat birlashmalari, jamoalar o'z nizomlariga muvofiq hamda fuqarolar suvdan oqilona foydalanish va uni muhofaza bo'yicha tadbirlarni amalga oshirishda davlat organlariga ko'maklashadilar. Bu tadbirlarni o'tkazishda davlat organlari jamoat birlashmalari, jamoalar va fuqarolar takliflarini hisobga oladilar.

Xullas, suv resurslaridan oqilona foydalanish va uni muhofaza etish ustidan davlat boshqaruvi hamda nazoratini olib borish katta ahamiyatga ega bo'lib, suv resurslari oqilona foydalanishni, tejab-tergash va uni musaffoligini saqlashni hamda har qanday nojo'ya ekologik huquqbuzarlilklarni oldini oladi.

3. Suvdan foydalanish huquqi tushunchasi va turlari. Suvdan foydalanish huquqining paydo bo'lish va bekor bo'lish asoslari

Suvdan foydalanish huquqi tushunchasi asosan ikki holat bilan ko'proq bog'liq.

Birinchidan, u suv huquqining asosiy institutlaridan biri bo'lib, suv va suvdan oqilona foydalanish, uni muhofaza qilish hamda suv bilan bog'liq barcha muammolarni o'z ichiga oladi.

Ikkinchidan, suvdan foydalanish va uni muhofaza etish bilan bog`liq bo`lgan suv foydalanuvchichlarning huquq va majburiyatlari bilan bog`liq.

Asosan suvdan foydalanish huquqi ko`proq suvdan foydalanish huquqini paydo bo`lishi va bekor bo`lish asoslari bilan ham bog`liqdir.

Suvdan foydalanish huquqi bir qator prinsiplarga asoslanadi:

- suv resurslaridan oqilona foydalanish;
- suv resurslarini muhofaza qilish;
- boshqa barcha tabiat boyliklari bilan chambarchas bog`liqligi;
- suv resurslari qonunda ko`rsatilgan aniq maqsadlarda foydalanish;
- suvdan foydalanish davlatning ekologik siyosati bilan bevosita

bog`liqligi;

- suvdan foydalanganlik uchun tegishli haq to`lash lozimligi;

- suv qonunchiligi bilan birga boshqa barcha ekologik qonunlarni o`z vaqtida, kechiktirmay amalga oshirish va bajarish;

- suvdan foydalanish bilan bog`liq xalqaro shartnomalar va konvensiyalarni o`z vaqtida bajarish va boshqalar.

O`zbekiston Respublikasi "Suv va suvdan foydalanish to`g`risida"gi qonunning 21-moddasiga ko`ra: "Suv obyektlari aholining ichimlik suvga bo`lgan ehtiyojlarini, maishiy davolash; kurort, sog`lomlashtirish, hordiq chiqarish va boshqa ehtiyojlarini, qishloq xo`jaligi, sanoat, energetika, transport, baliqchilik xo`jaligi hamda boshqa davlat yoki jamoat ehtiyojlarini qondirish uchun qonunlarda ko`zda tutilgan talablar va shartlarga rioya qilingan holda foydalanishga beriladi. Oqindi suvlarni oqizish uchun suv obyektlaridan foydalanishga qonunlarda ko`zda tutilgan hollarda hamda maxsus talablar va shartlarga rioya qilingan taqdirdagina yo`l qo`yilishi mumkin.

Suv obyektlari ayni bir vatda bitta yoki bir nechta maqsadlarda foydalanishga berilishi mumkin. Respublikamiz sharoitida foydalanadigan suv resurslarining asosiy qismi qishloq xo`jaligida sug`orish maqsadlarida ishlatiladi. Uning qismidan esa sanoatda hamda maishiy va kommunal maqsadlarda foydalaniladi. Ana shu har uchala yo`nalish ham yildan-yilga ko`proq suv talab qilmoqda. Natijada regionimizda suv problemi tobora jiddiy muammo bo`lib qolmoqda. Bunday sharoitda suvni tejab-tergab ishlatish, uning behuda ketishiga yo`l qo`ymaslik, qaytarma va oqava suvlardan unumli foydalanish, eng muhimi - suv manbalarini ifloslanishdan va ortiqcha minerallashtirishdan saqlash talab qilinadi.

Bundan tashqari ushbu qonunning 22-moddasiga asosan, suvdan foydalanish turi ikki xil deb ko`rsatilgan. Suvdan umumiy foydalanish - suvning holatiga ta`sir qiladigan inshootlar yoki texnikaviy qurilmalarni

qo'llamay foydalanish; suvdan maxsus foydalanish - inshootlarni yoki qurilmalarni qo'llanish yo'li bilan foydalanish. Inshootlar yoki texnikaviy qurilmalarni qo'llamay turib, ammo suvning holatiga ta'sir qiladigan tarzda suv obyektlaridan foydalanish ham ayrim holatlarda suvdan maxsus foydalanish turiga kiritilishi mumkin.

Suvdan umumiy va maxsus foydalanish turlarining ro'yxati suv xo'jaligi, tabiatni muhofaza qilish, sanitariya nazorati, geologiya va mineral resurslar organlari tomonidan belgilab qo'yiladi.

Shuningdek, suv qonunchiligida "Suvdan birgalikda va tanho foydalanish" masalasiga ham alohida e'tibor berilgan. Jumladan "Suv obyektlaridan birgalikda yoki tanho foydalanish mumkin.

Birgalikda foydalaniladigan suv obyektlari jumlasiga tanho foydalanish uchun berilmagan suv obyektlari kiritilishi mumkin.

Tanho foydalaniladigan suv obyektlariga mahalliy hokimiyat organlari qarori asosida biron korxonalar, tashkilot va muassasaga butunlay yoki qisman berib qo'yilgan suv obyektlari kiradi" (23-modda).

Albatta suv qonunchiligida suvdan ekologik talablarga rioya qilib foydalanuvchilarning birlamchi va ikkilamchiligiga alohida e'tibor berilgan.

Tanho foydalanmoq uchun suv obyektlari berib qo'yilgan korxonalar, tashkilotlar va muassasalar suvdan birlamchi foydalanuvchilar hisoblanib, ular suv xo'jaligi va tabiatni muhofaza qilish organlari bilan kelishib, boshqa korxonalar, tashkilotlar, muassasalar va fuqarolarga suvdan ikkilamchi foydalanish uchun ruxsat berishga haqlidirlar.

Suvdan ikkilamchi foydalanish uchun berilgan ruxsatnomada suv obyektlarini berish maqsadi va undan foydalanishning asosiy shartlari ko'rsatiladi.

Zarur hollarda suvdan ikkilamchi foydalanish shartlari, taraflarning o'zaro huquq va burchlari suvdan birlamchi va ikkilamchi foydalanuvchilar o'rtasidagi shartnoma bilan rasmiylashtirilgan.

Suvdan birlamchi foydalanuvchi suvdan ikkilamchi foydalanuvchining butun suv xo'jaligi faoliyati uchun javobgar bo'ladi.

Suvdan ikkilamchi foydalanuvchi, bashorati suvning tegishli ulushini suvdan birlamchi foydalanuvchi o'zlashtirib olgan yoki undan foydalangan taqdirda, unga nisbatan da'vo qo'zg'ashga va yetkazilgan zarar qoplashini talab qilishga haqlidir. ("Suv va suvdan foydalanish to'g'risidagi Qonun"ning 24 moddasi).

Albatta, suvdan foydalanishning qonunda belgilangan muddatlari ham mavjud. Suv obyektlari doimiy yoki vaqtincha foydalanish uchun

beriladi. Muddat avvaldan belgilanmagan holda foydalanish - doimiy foydalanish deb e'tirof etiladi. Suvdan vaqtincha foydalanish muddati; qisqa va uzoq (3-20-yil) bo'lishi mumkin.

Suv obyektlaridan vaqtincha foydalanish muddatlari suvdan foydalanuvchi manfaatdor tomonlar iltimosnomasiga binoan, shu suv to'g'risida qaror chiqargan yoki undan maxsus foydalanish uchun ruxsatnoma bergan davlat organlari tomonidan uzaytirilishi mumkin.

Demak, barcha suvdan foydalanuvchilarga qonun asosida yuqoridagi talablarga asosan suvdan foydalanish huquqi beriladi. Agarda, suvdan foydalanuvchilar suvdan foydalanish va uni muhofaza qilish talab hamda qoidalariga zid harakatlar sodir etganlarida ularning suvdan foydalanishi huquqlari bekor qilinishi ham mumkin.

Jumladan, "suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi qonunning X-bobi, 36-39 moddalarida suvdan foydalanish huquqini bekor qilish bilan bog'liq barcha masalalar ko'rsatilgan.

Qonunning 36-moddasida "Suvdan foydalanish huquqini" bekor qilish asoslari quyidagicha ko'rsatilgan.

Korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, fermer, dehqon xo'jaliklari va fuqarolarning suvdan foydalanish huquqi:

suvdan foydalanishga ehtiyoj qolmaganda yoki undan voz kechilganda;

suvdan foydalanish muddati tugaganda;

korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, fermer va dehqon xo'jaligi tugatilganda yoki uning faoliyati to'xtatilganda;

suv xo'jaligi inshootlari boshqa suvdan foydalanuvchilarga berilganda;

tanho foydalanilayotgan suv obyektlarini qaytarib olishga zarurat tutilganda bekor qilinadi.

Suvdan foydalanish va uni muhofaza qilish qoidalari buzilgan yoki suv obyektidan belgilab qo'yilganidan boshqa maqsadda foydalanilgan, suv haqi to'lanmagan hollarda ham korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, fermer, dehqon xo'jaliklari va fuqarolarning suvdan foydalanish huquqi bekor qilinishi mumkin (ichimlik suvga bo'lgan ehtiyoj va maishiy ehtiyojlarni qondirish uchun suvdan foydalanish huquqi bundan mustasnodir).

Qonunlarda korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, fermer, dehqon xo'jaliklari va fuqarolarning suvdan foydalanish huquqini bekor qilishning boshqacha asoslari ham ko'zda tutilishi mumkin.

Zero qonunchilikda suvdan foydalanish huquqini bekor qilish asoslari bilan birga suvdan foydalanish huquqini bekor qilish tartibi ham aniq yoritilgan.

Suvdan foydalanish huquqi:

suvdan maxsus, shuningdek ikkilamchi foydalanish uchun berilgan ruxsatnomani bekor qilish;

tanho foydalanish uchun berilgan suv obyektlarini qaytarib olish yo`li bilan bekor qilinadi.

Suvdan maxsus foydalanish ruxsatnoma bergan organning qarori bilan bekor qilinadi.

Suvdan ikkilamchi foydalanish suvdan birlamchi foydalanuvchining suv xo`jaligi va tabiatni muhofaza qilish organlari bilan kelishib chiqargan qaroriga binoan bekor qilinishi mumkin (37-modda).

Xullas, ushbu talablar suvdan foydalanish va uni muhofaza qilish bilan bog`liq muammolarni hal qilish bilan birga, suv to`g`risidagi qonunlarni buzilishini ham oldini oladi.

4. Suvdan foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlari

Suvdan foydalanuvchilar huquq va burchlari "Suv va suvdan foydalanish to`g`risida"gi qonunning IX bobi, 32-35-moddalarida aniq ko`rsatilgan.

Mazkur qonunning 32-moddasida suvdan foydalanuvchilarning quyidagi huquqlari bayon etilgan:

suv obyektlari qanday maqsadlar uchun foydalanishga berilgan bo`lsa, faqat shu maqsadlarda foydalanish;

suvdan foydalanishni amalga oshirish uchun inshootlar, qurilmalar va boshqa obyektlarni qurish;

berilayotgan suvning miqdori va sifatini tekshirish;

qonunlarda nazarda tutilgan hollarni istisno etganda, shartnoma bo`yicha olinmay qolgan suv uchun tovon to`lanishini talab qilish;

suv obyektlaridan foydalanish bo`yicha qonunda taqiqlanmagan boshqa ishlarni amalga oshirish huquqiga egadir.

Shuningdek, suvdn foydalanuvchilarning huquqlari qonun bilan qo`riqlanadi.

Suvdan foydalanuvchilarning huquqlari buzilgan taqdirda bu huquqlar qonunlarda ko`zda tutilgan tartibda tiklanishi lozim bo`ladi.

Zero, qonunga asosan suvdan foydalanuvchilarning huquqlarini cheklash hollari ham qonunda ifoda etilgan. Mazkur qonunning 34-moddasiga asosan.

Qonunlarda ko`zda tutilgan hollarda aholi sihat-salomatligini saqlash maqsadlarini, davlatning boshqa manfaatlarini, shuningdek suvdan boshqa foydalanuvchilar manfaatlarini ko`zlab, suvdan foydalanuvchilarning huquqlari cheklab qo`yilishi mumkin. Lekin bu holda aholining ichimlik va maishiy ehtiyojlari uchun suv obyektlaridan foydalanish shart-sharoitlari yomonlashib qolmasligi lozim.

Ayniqsa, barcha suv va suv obyektlaridan foydalanuvchilar qonunda ko`rsatilgan majburiyatlarni amalga oshirishlari zarur.

Suvdan foydalanuvchilar:

suv obyektlaridan oqilona ravishda foydalanishlari, suvni tejab-tergab sarflash, suvning sifatini qayta tiklash va yaxshilash to`g`risida qayg`urishlari, suv olishning belgilangan me`yorlariga rioya etishlari;

iflos moddalar aralashib qolgan oqindi suvlarni suv obyektlariga oqizishni tamomila to`xtatish choralarini ko`rishlari;

suvni muhofazalaydigan va boshqa suv xo`jalik inshootlarini hamda texnikaviy qurilmalarni soz holda tutishlari, ularni ishlatish sifatlarini yaxshilashlari, olinayotgan suvni hisob-kitob qilib borishlari;

suv resurslaridan foydalanganlik haqini o`z vaqtida to`lashlari shart (35-modda).

Barcha holatlarda yerdan foydalanuvchilar sug`orish jarayonida suvdan foydalanuvchilar ham bo`lib hisoblanadi. Shuni uchun ham yerdan foydalanuvchilar "Yer Kodeksi"ning 39-40-moddalari talablariga ham qattiq rioya etishlari lozim.

Xullas, suvdan foydalanuvchilar qonunda ko`rsatilgan huquq va burchlarga rioya qilishlari, hamda ushbu talablarni har doim amalga oshirishlari suvdan oqilona foydalanish masalasiga yordam beradi.

5. Suvlarni muhofaza qilishning huquqiy chora-tadbirlari

O`zbekiston respublikasi territoriyasida suv resurslaridan foydalanuvchilar undan oqilona, tejab-tergab foydalanishlari, muhofaza qilishlari shart. Agarda ushbu talablarga rioya qilinmasa O`zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq tegishli huquqiy javobgarlik mavjud ekanligini eslatish lozim.

Shuningdek, suv to`g`risidagi qonunlarni buzganlik uchun tegishli javobgarlik masalasi O`zbekiston Respublikasi "Suv va suvdan foydalanish to`g`risida"gi qonunning XXVII bobi 114-116-moddalarida o`z aksini topgan.

Ushbu qonunning 114-moddasida ko`rsatilgan bitimlarni tuzishda aybdor bo`lgan shaxslar, shuningdek:

suv obyektlarini o`zboshimchalik bilan egallab olgan yoki suvdan o`zboshimchalik bilan foydalangan;

suvdan foydalanish limitlarni buzgan holda suv olgan;

daryolarni bulg`agan va ifloslagan;

suvni bulg`ash va ifloslashning yoki suv yetkazadigan zararli ta'sirning oldini oladigan inshootlari va qurilmalari bo`lmagan korxonalarni, kommunal obyektlarni va boshqa obyektlarni ishga tushirgan;

suvdan (suv obyektlaridan chiqarib yoki ajratib olingan suvdan) xo`jasizlik bilan foydalangan;

suv havzalarida suvni muhofaza qilish rejimini buzib, uning bulg`anishiga, tuproqni suv yuvib ketishiga va boshqa zararli hodisalar ro`y berishiga sabab bo`lgan;

suv xo`jaligi inshootlari va qurilmalariga shikast yetkazgan va ularni vayron qilgan;

suv xo`jaligi inshootlarini va qurilmalarini ishlatish qoidalarini buzgan;

suvning holatiga ta'sir qiluvchi to`siqlar, nasos stansiyalari va boshqa inshootlarni o`zboshimchalik bilan qurgan;

suv haqi va suvdan foydalanish qoidalarini buzganlik uchun solingan jarimalarni o`z vaqtida to`lamagan;

rejalarda ko`zda tutilib, suvni bulg`anish, ifloslanish va kamayib ketishdan saqlashni, shuningdek suv holati va rejimini yaxshilashni ta'minlovchi gidrotexnika, texnologiya, o`rmon-melioratsiya, sanitariya - texnika tadbirlari va boshqa tadbirlarni amalga oshirmagan;

vodoprovod va kanalizatsiya tarmoqlariga o`zboshimchalik bilan ulangan;

foydalanish va kuzatish quduqlarini yo`q qilib tashlagan yoki ularga zarar yetkazgan;

suv quduqlarini burg`ilashning belgilangan qoidalari va texnologiyasini buzgan;

suvni muhofaza qilish inshootlari va qurilmalarini qurishning me'yoriy muddatlarini barbod qilgan;

qurilishi tugallanmagan suvni muhofaza qilish inshootlarini ularning samarali ishlashiga salbiy ta'sir etuvchi kam-ko`stini bitirmay va loyihadan chetga chiqishlar bilan foydalanishga topshirgan;

suvni muhofaza qilish tegralariga rioya etmagan;

suvdan foydalanganlik haqidagi davlat hisobotlarini taqdim etmagan yoki ushbu ma'lumotlarni buzib ko`rsatgan;

tabiatni muhofaza qilish ustidan nazoratni amalga oshiruvchi organlarning ko`rsatmalarini bajarmagan;

alohida qo`riqlanadigan suv obyektlari rejimini buzganlikda aybdor bo`lgan shaxslar qonunlarga muvofiq jinoiy, ma'muriy va o`zga tarzdagi javobgarlikka tortiladilar.

Qonunlarda suv to`g`risidagi qonunlarning boshqa turdagi buzilishlari uchun ham javobgarlik belgilab qo`yilishi mumkin.

Umuman olganda suv resurslaridan noqonuniy foydalanganlik, u to`g`risidagi qonunlarni buzganlik va suvni muhofaza qilish talablariga e'tibor bermaganlik uchun qonunda tegishli huquqiy chora-tadbirlar belgilangan. Ushbu talablarni buzganlik uchun asosan intizomiy, fuqarolik, ma'muriy va jinoiy huquqiy chora-tadbirlar mavjud.

INTIZOMIY javobgarlik deyarli ko`proq mehnat intizomini buzish oqibatida suv resurslaridan oqilona foydalanmagan taqdirda yoki suv to`g`risidagi qonunlar buzilganda paydo bo`lishi mumkin.

Suv va suvdan foydalanish, uni muhofaza qilish talablarini buzganlik uchun O`zbekiston Respublikasi Mehnat Kodeksining 181-moddasiga asosan:

Xodimga mehnat intizomini buzganligi uchun ish beruvchi quyidagi intizomiy jazo choralarini qo`llashga haqli:

1) xayfsan;

2) o`rtacha oylik ish haqining o`ttiz foizidan ortiq bo`lmagan miqdorda jarima.

Ichki mehnat tartibi qoidalarida xodimga o`rtacha oylik ish haqining ellik foizidan ortiq bo`lmagan miqdorda jarima solish hollari ham nazarda tutilishi mumkin. Xodimning ish haqidan jarima ushlab qolish ushbu Kodeksning 164-moddasi talablariga rioya qilingan holda ish beruvchi tomonidan amalga oshiriladi:

3) mehnat shartnomasini bekor qilish (100-modda ikkinchi qismining 3 va 4 bandlari).

Ushbu moddada nazarda tutilmagan intizomiy jazo choralarini qo`llanish taqiqlanadi.

FUQAROLIK javobgarlik esa ko`proq suv to`g`risidagi qonunlarni buzish yoki undan oqilona foydalanmaslik oqibatida keltirilgan yoki yetkazilgan zarar natijasida kelib chiqadi.

Jumladan, "Suv va suvdan foydalanish to`g`risida"gi qonunning 114-moddasiga asosan:

Suvdan foydalanish huquqini boshqaga berish hamda davlatning suvga egalik huquqini oshkora yoki yashirish shaklda buzadigan boshqa xil bitimlar haqiqiy hisoblanmaydi.

Mazkur qonunning 116-moddasiga asosan esa:

O'zboshimchalik bilan egallab olingan suv obyektlari ulardan qonunsiz foydalanish vaqtida qilingan xarajatlar qoplanmagan holda o'z egasiga qaytarib olib beriladi.

Shuningdek, "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi qonunning XXVIII bobi, 117-118-moddalari "Suv to'g'risidagi qonunlarni buzish natijasida yetkazilgan zararlarni undirish" masalasiga bag'ishlangan.

Ushbu qonunning 117-moddasiga asosan:

Korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, qishloq xo'jaligi kooperativlari (shirkatlari), fermer va dehqon xo'jaliklari va fuqarolar suv to'g'risidagi qonunlarni buzish natijasida yetkazilgan zararlarni qonunlarda belgilanadigan miqdorda va tartibda qoplashlari shart.

Bundan tashqari mazkur qonunning 118-moddasida zarar yetkazishda aybdor bo'lgan mansabdor shaxslar va boshqa xodimlarning moddiy javobgarligiga ham alohida e'tibor berilgan.

Jumladan ana shu moddaga asosan:

Korxonalar, tashkilotlar va muassasalar zarar xarajatlarini to'lashida aybdor bo'lgan mansabdor shaxslar va boshqa xodimlar belgilangan tartibda moddiy javobgar bo'ladilar.

Ta'kidlash kerakki, asosan suv resurslaridan oqilona foydalanmaslik ular to'g'risidagi qonunlarni buzganlik uchun deyarli ko'p hollarda ma'muriy va jinoiy javobgarliklar qo'llaniladi.

Suv resurslarini muhofaza qilishning huquqiy chora-tadbirlari sifatida ma'muriy-huquqiy javobgarlik qo'llanilishi mumkin. Ushbu huquqiy javobgarlik "O'zbekiston Respublikasining "Ma'muriy javobgarlik to'g'risida"gi Kodeksida aniq ko'rsatilgan.

Mazkur Kodeksning 72-moddasiga ko'ra:

Suvlarni ifloslantirish yoki bulg'atish, suv to'plagich inshootlarida suvni muhofaza qilish rejimini buzish-

fuqarolarga eng kam ish haqining uchdan bir qismidan bir baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa - bir baravaridan uch baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

Korxonalar, kommunal va boshqa obyektlarni suvlarning ifloslanishi va bulg'anishi yoki ularning zararli oqibatlari oldini oluvchi inshootlar va qurilmalarsiz foydalanishga topshirish, shuningdek suv obyektlarining tabiiy holatini buzuvchi boshqa harakatlar qilish-

mansabdor shaxslarga eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

Suv quduqlarini qazishning belgilangan qoidalari va texnologiyasini buzish, ishlatilayotgan va kuzatuv quduqlarini yo'q qilib yuborish yoki shikastlantirish, suv o'zi chiqadigan quduqlarni ularni tartibga soladigan

qurilmalar bilan jihozlash, shuningdek ishlatishga yaroqsiz quduqlarni konservatsiyalash yoki yo`q qilish choralarini ko`rmaslik, sifatli yer osti suvlari hosil bo`ladigan tegrada yer osti suvlarining ifloslanishi yoki ularning sifati yomonlashishi manbai bo`lib qolishi mumkin bo`lgan sanoat, qishloq xo`jalik inshootlari va boshqa obyektlarni joylashtirish-fuqarolarga eng kam ish haqining ikkidan bir qismidan bir baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa - bir baravaridan uch baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo`ladi.

Ushbu moddaning birinchi, ikkinchi yoki uchinchi qismlarida nazarda tutilgan huquqbuzarliklar ma'muriy jazo chorasi qo`llanilganidan keyin bir yil davomida takror sodir etilgan bo`lsa, -

fuqarolarga eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa - uch baravaridan yetti baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo`ladi.

Mazkur Kodeksning 74-moddasida ham suv resurslaridan foydalanish va uni muhofaza qilish bilan bog`liq bo`lgan quyidagi huquqbuzarlik uchun ma'muriy javobgarlik belgilangan.

Tabiiy suv manbaalaridan(daryo, ko`l, buloq, er osti suvlaridan) suv olish qoidalari va limitlarini buzish, shuningdek loyihada nazarda tutilgan baliqlarni muhofaza qilish inshootlari va qurilmalari bo`lmagan tabiiy suv manbaalaridan suv olishni amalga oshirish -

fuqarolarga eng kam ish haqining ikkidan bir qismidan bir baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa - bir baravaridan uch baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo`ladi.

Irrigatsiya tarmoqlaridan suv olish qoidalarini buzish tarzida suvdan xo`jasizlarcha foydalanish, gidrotexnika ishlarini o`zboshimchalik bilan bajarish, suvdan foydalanishning belgilangan limitlari va rejalarini buzish,-

fuqarolarga eng kam ish haqining uchdan bir qismidan ikki baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa - ikkidan bir qismidan ikki baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo`ladi.

Xuddi shunday huquqbuzarliklar ma'muriy jazo chorasi qo`llanilganidan keyin bir yil davomida takror sodir etilgan bo`lsa, -

fuqarolarga eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa - uch baravaridan yetti baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo`ladi.

Shuningdek, ushbu Kodeksning 75-moddasida "Suvlarning davlat hisobini yuritish qoidalarini buzganlik" uchun ma'muriy javobgarlik ko`rsatilgan.

Suv obyektlaridan olinadigan va ularga quyiladigan suv miqdorining dastlabki hisobini yuritish va oqib kelib qo`shilayotgan suvlar sifatini

aniqlash qoidalarini buzish, shuningdek davlat suv kadastri yuritishning belgilangan tartibini buzish -

mansabdor shaxslarga eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo`ladi.

Xuddi shunday huquqbuzarlik ma'muriy jazo chorasi qo'llanilganidan keyin bir yil davomida takror sodir etilgan bo`lsa,-

mansabdor shaxslarga eng kam ish haqining uch baravaridan yetti baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo`ladi.

Zero, "Ma'muriy javobgarlik to'g'risida"gi Kodeksning 76-moddasida "Suv xo'jaligi inshootlari va qurilmalarini shikastlantirish, ulardan foydalanish qoidalari"ni buzganlik uchun ham ma'muriy javobgarlik belgilangan.

Jumladan, suv xo'jaligi inshootlari va qurilmalarini shikastlantirish, - eng kam ish haqining uchdan bir qismidan bir baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo`ladi.

Suv xo'jaligi inshootlari va qurilmalaridan foydalanish qoidalarini buzish-

mansabdor shaxslarga eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo`ladi.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasining Jinoyat Kodeksida "Suv va suv havzalaridan foydalanish shartlarini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik ham belgilangan."

Ushbu Kodeksning 203-moddasiga binoan:

Suv yoki suv havzalaridan foydalanish shartlarini buzish og'ir oqibatlariga sabab bo`lsa,-

eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoxud olti oygacha qamoq yoki uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Keyingi paytlarda suv huquqiy javobgarligini qo'llash taklif qilinayapti. Bunda suvdan foydalanuvchilar ma'lum paytgacha suvdan foydalanish huquqidan mahrum etilishi mumkin.

Xullas, suv manbalarini muhofaza qilish, ulardan oqilona foydalanish, ular to'g'risidagi qonunlarni o'z vaqtida bajarish va ularga amal qilish suv bilan bog'liq huquqbuzarliklarni oldini oladi va unga qarshi kurashishga yordam beradi.

XII BOB. YER OSTI BOYLIKLARINI EKOLOGIK-HUQUQIY MUHOFAZA QILISH

1. Yer osti boyliklari tushunchasi va ularni huquqiy muhofaza qilish zarurati

"Yer osti boyliklari" degan ibora nisbiy tushuncha bo'lib, u me'yoriy hujjatlarda nafaqat tuproq ostidagi, balki yer yuzasi va suv obyektlari tubida, ya'ni yer qa'rida joylashgan mineral moddalarni ham qamrab oluvchi tushunchadir. **Mineral moddalar** – yer yuzida va qa'rida fizik va kimyoviy jarayonlar natijasida vujudga kelgan, kimyoviy tarkibi va fizik xususiyatlari jihatdan deyarli bir xil bo'lgan jins (modda)¹. Shunday qilib, mineralning tuproq yoki tuproq hosil qiluvchi ona jinsdan farqi uning kimyoviy tarkibi (kimyoviy elementlar soni va uning o'zaro birikmasi) va fizik xususiyatlari (suv va temperatura rejimi, katta-kichikligi, sinishi, qattiqligi) bilan farq qiladi. Masalan, toshko'mir – 97% gacha ugleroddan, qolgani esa uchuvchan moddalardan tarkib topgan. Issiqlik berishi 7200–8750 kkal/kg. Ohaktosh – karbonli birikma bo'lib, uning fizik xususiyatlaridan biri suvda tez eruvchanligi hamda katta miqdorda energiya ajratib chiqarishligi.

Ayrim mutaxassislar yer osti boyliklarini «yer osti qazilmalari» deb ham yuritadilar. Lekin bu fikrga to'liq qo'shilib bo'lmaydi. Chunki planetamizda uchraydigan 3 ming turdan oshiq minerallarning atigi 200–300 xil turi inson faoliyatida «qazilma» boylik sifatida ishlatiladi, xolos. Undan tashqari, minerallar nafaqat iqtisodiy, balki ekologik va madaniy-sog'lomlashtirish vazifalarini ham bajaradi.

Yer osti boyliklarining ekologik funksiyasi – ekologik tizimda turuvchi, yer ustining tabiiy fundamenti, tuproq va ularni hosil qiluvchi ona jinslarning tarkib topishidagi mineral asosi ekanligi. Mineral moddalarning kimyoviy, fizik va biologik yemirilishi natijasida ona jinslar hosil bo'ladi hamda organizmlarning faoliyati tufayli ular tuproqqa aylanadi. Bunday tabiiy jarayon orqali yer osti minerallari ekotizimda modda va energiya almanishuvida ishtirok etishini ta'minlab beradi.

Yer osti boyliklarining iqtisodiy funksiyasi – insonlarning kundalik hayotidagi (energetika, qurilish, sanoat kabi iqtisodiy tarmoqlarda) moddiy ehtiyojlarini mineral xom ashyo sifatida qondirishi.

¹ Ensiklopedik lg' a t. 1-tom. T.: SEBR, 1987. 522-b.

² X.T.Tursunov. Ekologiya asoslari va tabiatni muhofaza qilish. –T.: Saodat RIA, 1997, 5-b.

Yer osti boyliklarining madaniy-sog'lomlashtirish funksiyasi – yer qa'ri va minerallarning foydali xususiyatlarini insonlarning dam olishlari va salomatliklarini tiklashda foydalanishi.

Yer osti boyliklarining boshqa tabiat unsurlaridan farqi ularni tugallanadigan va qayta tiklanmaydigan tabiiy resurslar toifasiga kirishidir. Agarda o'simlik va hayvonot dunyosining qayta tiklanish davri bir necha daqiqadan bir necha o'n yillarni, tuproqda yuzlab yillarni, suvda 10 yildan 5000 yilni o'z ichiga olsa, minerallarning tiklanish davri yuz minglab yoki millionlab yillarni talab etadi. Insoniyat tarixida bunday jarayon juda uzoq muddatli hisoblanganligi uchun ham biz ularni tiklanish imkoniyati yo'q yoki tiklanmaydigan tabiiy resurslar toifasiga kiritamiz.

Bizga ma'lumki, ayrim minerallar (qum, tosh, tosh-ko'mir kabilar) yer usti va suv ostida ham uchraydi. Lekin ularning aksariyati (90% dan ortig'i) yer qa'rida uchragani uchun ham shartli ravishda ularni – «yer osti boyliklari» deb ataladi. Yer osti boyliklari nafaqat tabiiy resurs, balki tabiiy boylik – tabiiy obyekt sifatida ham qaraladi. Shuning uchun ham ularni muhofaza qilish - ekotizimlarning yashovchanligini saqlab qolish demakdir.

O'zbekistonda yer osti boyliklaridan 100 dan ortig'i mineral resurslar sifatida ishlatilib kelinmoqda. Ularning moliyaviy potentsiali 3,3 trln, yillik qazib olishning iqtisodiy ko'rsatkichi 5,5 mlrd AQSH dollariga tengdir. Shuning uchun ham mineral xom ashyo bizning asosiy boyligimiz hisoblanadi. Ulardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish haqida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. A. Karimov o'zining «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» degan asarida O'zbekiston sobiq Ittifoqning mineral xom ashyo bazasi bo'lgani va undan o'ta shafqatsizlarcha – «tagi yo'q bochka» kabi foydalanganliklarini alohida ta'kidlab o'tgan. Natijada ular ekologik tizimlarning buzilishiga, «oy landshafti»ga o'xshash chiqindi moddalar tepaliklarini paydo qilishga, radioaktiv xavfli tegralarni vujudga kelishiga sabab bo'lgani, endilikda bunday qayta tiklanmaydigan zaxiralardan qat'iy mezon asosida foydalanish, ularni qazib olish va qayta ishlash chog'ida isrofgarchilikka yo'l qo'ymaslik kerakligi ta'kidlangan. Buning uchun eskirgan qayta ishlash va qazib olish uskunalarini yangi texnologiyalar bilan almashtirish, ishblab chiqarish vositalarini rekonstruksiya qilish, tog'kon sanoatining chiqindilarini o'zlashtirishni yanada kengaytirish hamda buzilgan yerlarni qayta yaroqli holga keltirish talablarini amaliy qo'llash lozimligi haqida aytib o'tgan edi.

Mamlakatimizda yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishdagi davlat siyosatini amalga oshirmoq uchun, avvalambor, ushbu munosabatlarni tartibga soladigan huquqiy-me'yoriy zamin yaratmoq kerak bo'ladi. Zero, yosh va mustaqil Respublikamiz endilikda o'zining boy mineral boyliklariga o'zi egalik qilish huquqi qo'lga kiritildi. O'n besh yillik mustaqillik davrida O'zbekistonda yer osti boyliklarini muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishga oid bir qator qonun va qonun osti me'yoriy hujjatlar qabul qilindi. Lekin bu bilan jamiyatdagi yer osti munosabatlarining huquqiy zamini yaratildi, degan so'z emas. Mustaqil Respublikamiz bozor munosabatlariga o'tib borar ekan, tabiiy boyliklardan foydalanish va ularni muhofaza qilishni huquqiy tartibga solish o'zgarib va takomillashib boraveradi. Eng asosiysi, yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishga doir huquqiy me'yorlarni amaliyotda qo'llash mexanizmini to'liq ishlab chiqishdir. Aks holda qonunlarimiz «tishsiz» bo'lib qolishi va jamiyatda huquqiy negilizm holati vujudga kelishi mumkin.

Yer osti boyliklarining huquqiy holati – yer osti boyliklarini muhofaza qilish, mineral xom ashyodan o'ta samaradorlik bilan foydalanish va uning natijasida buzilgan tabiiy komplekslarni qayta tiklashda yuzaga keladigan munosabatlarni huquqiy tartibga solinishi.

O'zbekiston Respublikasida yer osti boyliklarining huquqiy holati Konstitutsiyada belgilangan imperativ normalar va uning asosida ishlab chiqilgan umumlashtirilgan normalar (Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida, Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida kabi), kodifikatsiyalangan (Yer kodeksi, Jinoyat kodeksi, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeks, Fuqarolik kodeksi kabi) va ixtisoslashtirilgan (Yer osti boyliklari to'g'risida, Konsessiyalar to'g'risidagi) qonunlar va ular asosida ishlab chiqilgan qonun osti normativ hujjatlar asosida tartibga solinadi.

Yer osti boyliklaridan huquqiy foydalanish va ularni muhofaza qilishga doir ijtimoiy munosabatlar ushbu huquq tarmog'ining predmetidir. *Yer osti boyliklarini huquqiy tartibga solish mazmuni* - ruxsat beruvchi, oldini oluvchi va taqiqlovchi huquqiy me'yorlar orqali ularni muhofaza qilish va ulardan o'ta samaradorlik bilan foydalanishdir.

2. Yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofazalashning ekologik-huquqiy talablari

Yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofazalashning ekologik-huquqiy talablari O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 50, 54 va 55-moddalarida imperativ shaklda o`z aksini topgan. Ularga binoan har bir fuqaro yoki mulkdor atrof tabiiy muhitga (jumladan, yer osti boyliklariga) nisbatan ehtiyotkorona munosabatda bo`lishi va ulardan oqilona foydalanishi zarur. Ushbu shartlar kengaytirilgan tarzda Tabiatni muhofaza qilish to`g`risidagi qonunda berilgan bo`lib, unga muvofiq (17-modda) yer osti boyliklaridan yuridik va jismoniy shaxslar quyidagi ekologik talablar asosida foydalanishlari mumkin:

- qazilma boyliklarni qazib olishda mineral xom ashyodan kompleks va oqilona foydalanish ta'minlansa;
- atrof tabiiy muhit va yer osti boyliklari ifloslanishining oldi olinsa;
- foydalanilgan yer uchastkalarini rekultivatsiya (qayta tiklash yoki buzilgan yerlarni qayta madaniylashtirish ishlarini) qilinsa;
- qayta tiklanadigan foydali qazilmalardan tabiiy qayta tiklanishga erishilsa.

Umumlashtirilgan ekologik-huquqiy talablar ixtisoslashtirilgan holda yangi tahrirdagi¹ 2002-yil 13-dekabr «Yer osti boyliklari» va 1995-yil 30-avgustdagi «Konsessiyalar to`g`risida»gi qonunlarda o`z aksini topgan va ular quyidagilardan iborat:

- tog`-kon sanoatidagi ishlarni (qidiruv, kovlash va rekultivatsiya qilish) yer qa'ridan foydalanish loyahasiga muvofiq olib borish va uni ekologik ekspertizadan o`tkazish;
- yer qa'rini to`la-to`kis o`rganish, yer osti boyliklaridan oqilona va kompleks foydalanish hamda ularni muhofaza qilish;
- konlarning foydali qazilmalar mo`l uchastkalarini tanlab ishlatish, mineral xom ashyo qazib olish va uni qayta ishlashda foydali qazilmalarning normativdagidan ortiq nobudgarchiligiga yo`l qo`ymaslik;
- yer osti boyliklaridan foydalanish bilan bog`liq ishlarning zararli ta'siridan atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish;
- yer osti boyliklaridan foydalanish chog`ida buzilgan yer uchastkalarini ulardan keyinchalik boshqa maqsadlarda foydalanish uchun yaroqli holatga keltirish;

¹ Eski tahrirdagi Yer osti boyliklari to`g`risidagi Qonun 1994-yil 23-sentabrda qabul qilingan.

- ichimlik suvi sifatida foydalaniladigan suv to'plash va yer osti suvlari to'planadigan maydonlarda tog'-kon sanoati va maishiy chiqindilarning yig'ilib qolishiga yo'l qo'ymaslik;

- alohida ilmiy va madaniy qimmatga molik yer osti boyliklari uchastkalarini davlat qo'riqxonalari va yoxud tabiat yoki madaniyat yodgorliklariga mo'ljallab ajratib olish;

- chet ellik investorlar yer osti boyliklaridan foydalanish davomida atrof-muhitni muhofaza qilish va ishlarni ekologik jihatdan bexatar olib borishlari hamda yer usti yoxud yer osti uchastkalarini bosqichma-bosqich bexatar qilib qaytarib berishlari va qonun hujjatlarda nazarda tutilgan boshqa ekologik-huquqiy chora-tadbirlarni olib borish.

Yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishdagi ekologik-huquqiy talablar bevosita yoki bilvosita Chet el investitsiyalari, Mulkchilik, Suv va suvdan foydalanish, O'simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risidagi qonunlar, Yer kodeksi, Soliq kodeksi hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Konchilik tashlamalarini foydali qazilma konlari ishlab chiqish uchun berish tartibi to'g'risida», «Qazib olingan va qazib olish jarayonida yo'qotilgan foydali qazilmalarning zaxiralarini yer osti boyliklaridan foydalanuvchilar hisobidan o'chirish tartibi to'g'risida», «Foydali qazilmalarni ishlab chiqish paytida yer osti boyliklarini muhofaza qilishning yagona qoidalari»ga bag'ishlangan qarorlarda aks ettirilgan.

Amaldagi me'yoriy hujjatlarda aks ettirilgan yer ostidagi boyliklardan foydalanishdagi ekologik-huquqiy talablarning mohiyati va vazifalariga ko'ra 4 guruhga ajratish mumkin:

1) yer osti boyliklarini to'liq va kompleks holda o'rganish orqali ularni ishlatish yoki konservatsiya qilish orqali muhofazalash;

2) mineral xom ashyolarni qidirish, qazib olish va rekultivatsiya qilishni faqatgina ixtisoslashtirilgan davlat organlari nazoratida olib borish va ularni amalga oshirish davomida atrof tabiiy muhitning boshqa obyektlariga zarar yetkazmaslik;

3) ishlatilgan konlarni yoki ularni ekspluatatsiya qilish davomida yer uchastkalarini o'z vaqtida rekultivatsiya qilib borish;

4) noyob turdagi mineral boyliklarni va ularning komplekslarini alohida muhofaza qilish tartibini o'rnatish.

3. Konchilik munosabatlarini davlat tomonidan tartibga solish

O`zbekiston Respublikasi bozor munosabatlariga o`tishning besh tamoyilidan biri – davlatning bosh islohotchiligidir. Davlat islohotlarning ustuvor yo`nalishlarini belgilab berar ekan, yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishning hozirgi zamon talablariga mos tushadigan siyosiy yo`lni ishlab chiqishi va uni izchillik bilan amalga oshirishi kerak. Chunki «ijtimoiy jihatdan yo`naltirilgan hozirgi bozor – davlat tomonidan tartibga solib turiladigan bozordir»¹.

Konchilik munosabatlarini davlat tomonidan tartibga solish vazifalari Yer osti boyliklari to`g`risidagi qonunning II bobiga binoan quyidagilardan iborat:

> yer osti boyliklarini geologik jihatdan o`rganish va muhofaza qilish, mineral resurslardan oqilona, kompleks foydalanish, ular bilan bog`liq bo`lgan ishlarni bexatar yuritishga doir me`yorlar va qoidalarni belgilash;

> mineral xom ashyo bazasini rivojlantirishni ta`minlash;

> foydali qazilmalarning asosiy turlarini qazib olishning hozirgi paytdagi va istiqbolga mo`ljallangan hajmlarini belgilash;

> yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun to`lovlarni belgilash va undirish;

> yer osti boyliklari kadastrini o`tkazish, monitoringini olib borish;

> yer osti boyliklarini muhofazalash va ulardan oqilona foydalanish ustidan davlat nazoratini o`rnatish va h.k.

Yuqorida sa`hab o`tilgan vazifalarni bajarishda davlat hokimiyati va boshqaruv organlari O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, davlat organlarining o`zi to`g`risidagi qonunlar yoki nizomlariga muvofiq konchilik munosabatlarini tartibga solib turadi. Ularning vakolatlari mohiyati va mazmuniga ko`ra 2 katta guruhga: umumiy va maxsus boshqaruv vakolatidagi davlat organlariga ajratiladi.

Umumiy boshqaruv vakolatidagi davlat organlariga O`zbekiston Respublikasi Prezidenti, Oliy Majlis, Vazirlar Mahkamasi va mahalliy hokimiyat organlari kiradi. Maxsus davlat boshqaruv organlari o`z navbatida – kompleks, sohalar va funksional boshqaruv organlariga ajratiladi.

Yer osti boyliklarining huquqiy holatini belgilovchi ko`rsatkich O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining faoliyatiga to`g`ridan to`g`ri bog`liqdir. Konstitutsiyamizning 78-moddasi va 1994-yil 22-sentabr o`zi

to'g'risidagi konstitutsiyaviy qonunning 4-moddasiga binoan Oliy Majlis quyidagi vakolatlariga ega:

– yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishga doir qonunlarni ishlab chiqadi, qarorlar qabul qiladi va ularning ijrosini nazorat qilishni tashkillashtiradi;

– unga hisobot beruvchi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi orqali yer osti boyliklaridan foydalanishda ekologik xavfsizlikni ta'minlashning kompleks nazoratini tartibga solib turadi;

– davlatning yer osti mineral xom ashyo bazasidan foydalanish dasturlarini qabul qiladi, bu borada ichki va tashqi siyosatning asosiy yo'nalishlarini tasdiqlaydi;

– mineral resurslardan foydalanganlik uchun to'lovlarni joriy qiladi va ularga oid imtiyozlarni belgilaydi;

– konchilik sanoatini rivojlantirish bo'yicha budjet xarajatlarini qabul qiladi;

– yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofaza qilish bo'yicha bitimlarni ratifikatsiya (tasdiqlaydi) hamda denonsatsiya (barvaqt to'xtatadi) qilish kabi ishlarni amalga oshiradi.

Oliy Majlis tomonidan 1998 yil 30 aprelda qabul qilingan «Chet el investitsiyalari to'g'risida»gi qonunning yangi tahriri Respublikamiz iqtisodiyotini rivojlantirishda tog'-kon sanoatiga chet el investitsiyalarini jalb qilishning huquqiy asosini yaratdi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 93-moddasiga muvofiq **Prezident** – yer osti boyliklarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish borasidagi ichki va xalqaro siyosatni belgilaydi; ushbu sohadagi ishlar fuqarolarning ekologik xavfsizligiga salbiy ta'sir ko'rsatmasligiga kafillik beradi; yer osti mineral xom ashyodan foydalanish va uning muhofazasiga doir qonunlarni imzolaydi hamda farmon, farmoyish va qarorlar qabul qiladi; ekologik talafot ko'rgan tog'-kon sanoatining hududlari bo'yicha favqulodda holat joriy etadi va shu kabi boshqaruv masalalarni hal qiladi.

O'zbekiston Respublikasi **Vazirlar Mahkamasi** davlatimizning ijro etuvchi organi sifatida Konstitutsiyamiz, o'zi to'g'risidagi va Yer osti boyliklari to'g'risidagi qonunning 8-moddasiga ko'ra, bir qator o'ta muhim vazifalarni bajaradi:

– yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishga doir qonunlar ijrosini ta'minlaydi;

– yer osti boyliklari kadastrini ishlab chiqadi va amalga oshiradi;

– konchilik va u bilan bogʻliq boʻlgan inqirozli holatni bartaraf etadi va yer ostida boʻlayotgan tabiiy ofatlarning (endogen jarayonlarni) kelib chiqish sababini aniqlaydi va ularni ekologik xavfsizlik darajasini taʼminlashning chora-tadbirlarini ishlab chiqadi va amalga oshiradi;

– yer osti boyliklaridan samarali foydalanish, ularni muhofaza qilish va qayta tiklash (rekultivatsiyalash) boʻyicha targʻibot, oʻquv, taʼlim va malaka oshirishni yoʻlga qoʻyadi;

– mineral xom ashyolardan foydalanish tartibini tasdiqlaydi va shunga oʻxshash oʻz vakolati doirasida faoliyat yuritadi.

Vazirlar Mahkamasining 1997-yil 13-yanvardagi «Konchilik tashlamlarini foydali qazilma konlarini ishlab chiqish uchun berish tartibi toʻgʻrisida»gi qaroriga muvofiq Oʻzbekiston Respublikasida «Zarafshon – Nyumont», «WMC Zarmitan LTD», «Nyumont – Oʻzbekiston LTD – Mitsun» kabi qoʻshma korxonalar sovet davridan qolgan konchilik chiqitlarini qayta boyitish orqali turli qimmatbaho rangli metallarni olmoqdalar. Chet el firmalarining 15 yillik muddatda va qulay huquqiy negizda ishlashi togʻ-kon sanoatiga yuqori unumdorlikka ega boʻlgan texnologiyalarning kirib kelishiga sabab boʻlmoqda.

Mustaqil Oʻzbekiston Respublikasida konchilik munosabatlarini tartibga solishda, sobiq Ittifoqdan tubdan farqli oʻlaroq, mahalliy davlat boshqaruv organlarining faoliyatida toʻlaqonli namoyon boʻla boshladi. Konstitutsiyamiz, *Mahalliy davlat hokimiyati* va Yer osti boyliklari toʻgʻrisidagi qonunning 9-moddasiga muvofiq ular shahar, tuman va viloyat ahamiyatiga molik boʻlgan konchilik munosabatlarini tartibga solishda faol ishtirok etmoqdalar. Ular:

– yer osti va usti mineral xom ashyo resurslaridan foydalanish va ularni ekologik xavfsizlik darajasini taʼminlash boʻyicha hududiy boshqaruv dasturlarini ishlab chiqadilar va amalga oshiradilar;

– yer osti boyliklari kadastrini va monitoringini amalga oshiradilar hamda ularga binoan mahalliy toʻlovlarni undirib oladilar;

– konchilik sanoatidan chiqqan chiqitlarni tashlash, koʻmish uchun ruxsatnomalar beradilar va ularni bekor qiladilar;

– mahalliy ahamiyatga ega boʻlgan qurilish, togʻ-kon sanoati korxonalarining ekologik faoliyatini nazorat qiladilar va asosli ravishda uni toʻxtatib qoʻyadilar hamda Konstitutsiyaga va boshqa qonunlarga zid boʻlmagan huquqiy-ekologik tadbirlarni olib boradilar.

Davlatning yer osti boyliklarini muhofaza qilish va ulardan foydalanishdagi maxsus vakolat tizimidagi kompleks boshqaruvni Geologiya va mineral resurslar davlat qoʻmitasi, Tabiatni muhofaza qilish davlat qoʻmi-

tasi, Sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi, Favqulodda hodisalar bo'yicha vazirlik olib boradi. Ushbu davlat organlari mulk shaklidan qat'i nazar yer osti boyliklaridan foydalanilayotgan yuridik va jismoniy shaxslarning faoliyatlarini inson salomatligi va atrof-muhit holatiga bezarar olib borayotganlarini boshqarib va nazorat qilib turadilar.

Bizlarga ma'lumki, yer osti boyliklaridan bir qator xalq xo'jaligi sohalarida ham foydalanadilar. Shuning uchun har bir sohada o'zining boshqaruv va nazorat bo'linmalari mavjud bo'lib, davlatning maxsus boshqaruv organlariga yordam berish uchun ular maxsus ko'rinishdagi sohaviy boshqaruv vakolatiga egadirlar. Ularga O'ssanoatqurilish, Qishloq va suv xo'jaligi, Mudofaa vazirliklari kabi davlat organlari kiradi.

Davlat boshqaruv organlarining maxsus boshqaruv tizimida funksional vakolatga ega bo'lgan davlat idoralarining yer osti boyliklarini muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishni tartibga solishdagi ahamiyati kattadir. Masalan, alohida muhofaza qilishga molik tog' sanoatiga qarashli obyektlarni huquqni muhofaza qilish organlarining harbiylashtirilgan idoralari tomonidan qo'riqlanishi, ulardagi xo'jalik ishlarining bexatar olib borilishiga va oqibatda, ekologik inqirozli holatning oldini olishga olib kelmoqda. Davlat standartlashtirish va metereologiya qo'mitasi o'z funksional vazifasiga ko'ra mineral xom ashyolarni qidiruv va qazib olishlarning xalqaro ekologik standartlarga mos kelishini tartibga solib turadi. Soliq inspeksiyasi esa o'z vakolati doirasida yer osti va usti mineral boyliklaridan foydalanganlik yoki bu foydalanish davomida atrof-muhitni ifloslantirganliklari uchun xo'jalik yurituvchi subyektlardan soliqlar va to'lovlarni o'z muddatida undirib olish orqali tabiatga yetkazilgan zararni moliyaviy qoplashga imkon beradi. Huquqni muhofaza qilish davlat idoralarining funksional boshqaruv vazifalari yer osti boyliklaridan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish qonunchiligi buzilishining profilaktik chora-tadbirlarini ishlab chiqish hamda konchilik qonun hujjatlarini buzganlarga nisbatan jazo choralarini qo'llashdan iboratdir.

4. Yer osti boyliklaridan foydalanish huquqi

Yer osti boyliklaridan foydalanish huquqi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining (respublika ahamiyatiga molik obyektlar uchun) litsenziya (ruxsatnoma)si asosida yuridik va jismoniy shaxslarga berilishi mumkin. Yer osti boyliklaridan foydalanish muddatlari Yer osti boyliklari to'g'risidagi qonunning 22-moddasiga muvofiq muddatli va muddatsiz

bo`lishi mumkin. Agarda foydalanish muddati oldindan belgilanib qo`yilmagan bo`lsa, u muddati cheklanmagan hisoblanadi. Aksincha, agarda yer osti boyliklaridan foydalanish litsenziyada belgilab qo`yilgan bo`lsa – cheklangan hisoblanadi. Masalan, chet el yuridik va jismoniy shaxslarga Konsessiyalar to`g`risidagi qonunning 3, 15, 17-moddalariga binoan tanlov va auksion o`tkazish orqali 15-yil muddatga Vazirlar Mahkamasining qarori asosida yer osti boyliklari foydalanish uchun beriladi. Zaruriyatga qarab bu muddat muayyan davrga, lekin 15 yildan oshmagan holda, uzaytirilishi mumkin.

Yer osti boyliklaridan foydalanishning olti turi mavjud:

- 1) geologik jihatdan o`rganish;
- 2) foydali qazilmalarni kavlab olish;
- 3) texnogen mineral hosilalardan foydalanish;
- 4) foydali qazilmalar bilan bog`liq bo`lmagan yer osti inshootlarini qurish hamda ulardan foydalanish; chiqindilarni saqlash va ko`mbitashlash;
- 5) alohida muhofaza etiladigan geologik obyektlarni barpo qilish;
- 6) nodir tosh xom ashyosi namunalarni, paleontologik qoldiqlarni va boshqa geologik kolleksiyabop materiallarni to`plash.

Geologik o`rganish uchun berib qo`yish Qonunning 25-moddasida belgilangan tartibda tasdiqlangan yer qa`rini geologik o`rganish loyiha – sxema hujjatlariga binoan amalga oshiriladi. Yer qa`rini geologik jihatdan o`rganishga doir ekologik ekspertiza talab qilmaydigan ishlar ro`yxati Tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasi tomonidan tasdiqlanadi.

Yer qa`ri uchastkalaridan foydalanish huquqi maxsus litsenziyalar asosida amalga oshiriladi. Uning uchun yer osti mineral boyliklardan foydalanish maqsadi, kon joylashgan maydon, texnogen hosilalardan foydalanish bilan bog`liq bo`lgan korxonalar loyihalari, qazib olish bilan bog`liq bo`lmagan inshootlarni qurish va ulardan foydalanish, zararli moddalar, radioaktiv chiqindilarni va ishlab chiqarish chiqitlarini joylashtirish huquqlari bo`lishi lozim.

Yuridik va jismoniy shaxslarga yer osti boyliklaridan foydalanishning bir yo`la bir necha turi uchun litsenziyalar berilishi mumkin. Vazirlar Mahkamasi tomonidan berilgan litsenziya Yer kodeksining 17-moddasiga muvofiq yer osti boyliklaridan foydalanuvchilar uchun yer uchastkasini ajratishga asos bo`la oladi. Kon ajratmalari Sanoatda va konchilikda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish agentligi tomonidan beriladi.

Foydali qazilma konlarini tajriba-sanoat yo`sinida ishlatish (neft va gaz konlari bundan mustasno), yer osti chuchuk suvlarini chiqarib olish, nodir tosh xom ashyosi namunalarini, paleontologik qoldiqlarni va boshqa kolleksiyabop geologik materiallarni to`plash uchun litsenziyaga muvofiq berib qo`yiladigan yer osti boyliklari uchastkalariga kon ajratmasi talab qilinmaydi.

Geologiya va qidiruv ishlari moliyaviy ta'minlagan yuridik va jismoniy shaxslar qidirib topilgan konni ishlatish uchun litsenziyalar olishda mutlaq huquqqa egadirlar. Xo`jalik va ro`zg`or ehtiyojlari uchun foydalanishga yer osti boyliklarini berib qo`yish Yer osti boyliklari to`g`risidagi qonunning 31-moddasi bilan alohida belgilab qo`yilgan. Unga binoan mahalliy xo`jalik ahamiyati uchun zarur mineral xom ashyo va yer osti suvlarini qazib olish, yer osti inshootlarini qurish maqsadida Vazirlar Mahkamasining maxsus litsenziyasisiz, lekin qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshirish mumkin.

Yer osti boyliklaridan foydalanish uchun tayyorlangan loyihalar Tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasining ekspertizasidan o`tishi lozim.

Aholi punktlarida, shahar atrofidagi yashil zonalarda, sanoat, transport, aloqa obyektlari, yer osti mineral suvlarini chiqarib olish zonalarida va alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar doirasida yer qa'rining ayrim uchastkalaridan foydalanish cheklab yoki taqiqlab qo`yilishi mumkin.

Yer osti boyliklaridan foydalanuvchilar Yer osti boyliklari to`g`risidagi qonunning 32–33-moddalariga muvofiq bir qator huquqlar va majburiyatlarga egadirlar. Yer osti boyliklaridan foydalanish huquqini cheklash, to`xtatib turish va tugatish Yer osti boyliklari to`g`risidagi qonunning 34-moddasida ko`rsatilgan holatlarda va Vazirlar Mahkamasi belgilagan tartibda amalga oshiriladi.

XIII BOB. ATMOSFERA HAVOSINI MUHOFAZA QILISHNING HUQUQIY HOLATI

1. Atmosfera havosini muhofaza qilishning huquqiy holati tushunchasi va umumiy xarakteristikasi

Atmosfera havosi tabiiy resurslarning tarkibiy qismi bo`lib, u umummilliy boylik hisoblanadi va davlat tomonidan muhofaza qilinadi.

Atmosfera havosining huquqiy holati O`zbekiston Respublikasining “Tabiatni muhofaza qilish to`g`risida”gi va “Atmosfera havosini muhofaza qilish to`g`risida”gi qonunlariga muvofiq belgilanadi. Atmosfera havosi atrof tabiiy muhitning asosiy obyektlaridan biri bo`lib, u ekologik va iqtisodiy vazifalarni bajaradi. Atmosferaga kiruvchi har xil moddalar inson, hayvonot va o`simlik dunyosining hayotiy manbasi hisoblanadi. Atmosferaga sanoat korxonalaridan ishlab chiqarish chiqindilari tashlanadi va uning tarkibidagi moddalar ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladi, va nishoyat, atmosfera havosi havo transportining makoni (fazo) hisoblanadi.

Ekologiya huquqi bilan atmosfera havosining tabiiy obyekt sifatida muhofaza etilishi tartibga solinadi. Turar joy, sanoat va boshqa ishlab chiqarish xonalaridagi havoning holati ekologik qonun hujjatlari bilan emas, balki sanitariya normalari bilan tartibga solinadi. Atmosfera havosi huquqiy holatining o`ziga xos xususiyati bo`lib, uning mulk huquqi yoki foydalanish huquqi obyekti bo`lmasligi hisoblanadi, chunki atmosfera havosini tabiiy xususiyatiga ko`ra bo`lib va chegaralab bo`lmaydi. Shunga qaramay, har bir davlat o`z hududidagi atmosfera havosiga nisbatan suveren huquqlarga ega va undan boshqa davlatlar tomonidan havo yo`li sifatida foydalanish faqat shu davlatning ruxsati asosida amalga oshirilishi mumkin. (O`zbekiston Respublikasining Havo kodeksini 1-moddasi).

Atmosfera havosining huquqiy holati uni muhofaza qilish bilan bog`liq. Davlat atmosferani ifloslanishi va unga o`zga zararli ta`sir ko`rsatishning chegaralarini belgilaydi. Ushbu chegaralar atmosfera havosini muhofaza qilish sohasidagi standartlar va normativlar bilan belgilanadi.

O`zbekiston Respublikasining “Atmosfera havosini muhofaza qilish to`g`risida”gi qonunda atmosfera havosini muhofaza qilish bo`yicha ogohlantiruvchi, man qiluvchi, ruxsat etuvchi norma va tashkiliy choratadbirlar belgilangan.

Atmosfera havosi ifloslanishdan va zararli fizikaviy ta`sir ko`rsatishdan muhofaza etiladi. Atmosfera havosining ifloslanishi deganda, unga zararli moddalar va biologik organizmlarni chiqarib tashlash tushuniladi.

Atmosfera havosiga akustik (shovqin), elektromagnit, ionlashtiruvchi (radiatsion) va boshqa xil zararli fizikaviy ta'sir kirsatilishi mumkin.

Atmosfera havosi ifloslantirish va unga fizikaviy ta'sir ko'rsatishning obyekti bo'lib stasionar (doimiy) yoki harakatlanuvchi manbalar bo'lishi mumkin. Stasionar manbalar qatoriga korxonalar, tashkilotlar va boshqa ko'chmas mulk bilan bog'liq bo'lgan atmosfera havosiga chiqindi tashlovchi yoki zararli fizikaviy ta'sir kirsatuvchi obyektlar hisoblanadi. Harakatlanuvchi manbalar sifatida transport va boshqa harakatlanuvchi vositalar (karbyuratorli yoki dizel dvigateli bilan ishlovchi elektrogeneratorlar, kompressorlar va hokazolar) qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan.

O'zbekiston Respublikasining "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi qonun atmosfera havosini iste'mol qilish qoidalarini ham belgilaydi. Atmosfera havosini iste'mol qilish deganda, ishlab chiqarish eshtiyohlari uchun havoni yoki uning tarkibidagi zaruriy elementlarni (masalan, kislorod, azot va boshqalar) chiqarib (tortib) olish hisoblanadi. Atmosfera havosini iste'mol qilish belgilangan meyyorlarga asoslanishi lozim.

Atmosfera havosining ifloslanishini oldini olish hozirgi zamonda nafaqat davlat ichida, balki xalqaro miqyosda katta ahamiyatga ega, chunki yuqorida qayd qilinganidek atmosfera havosini chegaralab bo'lmaydi va havo oqimi bilan ifloslantiruvchi moddalar bir davlatdan boshqa davlat hududlariga o'tadi va shu davlatdagi hayvonot va o'simlik dunyosiga hamda inson salomatligiga zararli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuning uchun ham, atmosfera havosini muhofaza qilishda nafaqat davlatning ichki qoidalari bilan, balki xalqaro normalalar bilan ham tartibga solish lozimdir.

2. Atmosfera havosini muhofaza qilishning huquqiy chora-tadbirlari

Atmosfera havosini muhofaza qilishning huquqiy chora-tadbirlari O'zbekiston Respublikasining "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi qonunida ko'zda tutilgan. Ular inson hayoti hamda o'simlik va hayvonot dunyosi uchun qulay atmosfera havosini ta'minlashga qaratilgan. Atmosfera havosini muhofaza qilishning huquqiy chora-tadbirlari tashkiliy, iqtisodiy va huquqiy chora-tadbirlardan iborat bo'lib, bular bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Atmosfera havosini muhofaza qilishda davlat boshqaruv organlarining tashkiliy faoliyati (atmosfera havosi sifatini normativlash, atmosferaga zararli moddalar chiqarish bo'yicha ruxsatnomalar berish, atmosfera havosiga zararli ta'sir ko'rsatish ustidan

davlat nazoratini olib borish va boshqalar) atmosfera havosiga zararli ta'sirni oldini olishga qaratilgan.

Mazkur qonunda atmosfera havosiga zararli ta'sir kirsatuvchi korxonalar, tashkilot va muassasalarning quyidagi majburiy amalga oshiradigan tadbirlari belgilangan: atmosfera havosiga chiqarilayotgan zararli moddalar, biologik organizmlarning hisobini yuritish, tozalash inshootlaridan foydalanib, atmosfera havosiga zararli moddalar chiqarish me'yorlariga rioya etish va boshqalar.

Atmosfera havosini muhofaza qilish sohasida standartlarni belgilash; atmosfera havosi sifati normativlarini belgilash; atmosfera havosiga zararli ta'sir ko'rsatish va atmosfera havosidan foydalanish normativlarini hamda atmosfera havosiga fizikaviy omillarning zararli ta'sir ko'rsatishini tartibga solish va boshqa usullar bilan atmosfera havosini muhofaza qilish amalga oshiriladi.

Atmosfera havosining holatini belgilovchi asosiy ko'rsatkichlar standartlar orqali belgilanadi. Inson uchun atmosfera havosini muhofaza qilish sohasidagi standartlar (sanitariya normalari) O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi tomonidan, boshqa standartlar esa, O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan tasdiqlanadi.

O'zbekiston Respublikasi hududida atmosfera havosining holatini baholash uchun yagona normativlar belgilanadi. Bular atmosfera havosida ifloslantiruvchi moddalar va biologik organizmlarning inson va atrof tabiiy muhit obyektlari uchun yo'l qo'yiladigan darajadagi to'plamlari, fizikaviy omillar atmosfera havosiga akustik, elektromagnit, ionlashtiruvchi va boshqa xil zararli ta'sir ko'rsatishning inson va atrof tabiiy muhit obyektlari uchun yo'l qo'yiladigan darajalaridir. Ayrim mintaqalar uchun inson salomatligi va alohida tabiiy obyektlarni muhofaza etish maqsadida atmosfera havosining sifat normativlariga nisbatan oshirilgan talablar belgilab qiyilishi mumkin.

Atmosfera havosiga zararli ta'sir kirsatadigan har bir obyekt uchun normativlar belgilanadi. Bular ikki turga bo'linib: birinchidan, atmosfera havosiga ifloslantiruvchi moddalar, biologik organizmlar chiqarishning normativlari, ikkinchidan, unga fizikaviy omillarni zararli ta'sir ko'rsatishining yo'l qo'yiladigan doiradagi normativlari. Ushbu normativlar har bir ifloslantiruvchi modda, biologik organizm va fizikauiy omil uchun belgilanadi. Atmosfera havosiga doimiy manbalardan ifloslantiruvchi moddalar, biologik organizmlar chiqarishning yo'l qo'yiladigan doiradagi normativlari va unga fizikaviy omillar zararli ta'sir ko'rsatishining yo'l

qo'yiladigan normativlari korxonada, muassasa, tashkilotlar tomonidan ishlab chiqiladi hamda O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi va O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi tomonidan tasdiqlanadi.

Ishlab chiqarish eshtiyojlari uchun atmosfera havosini iste'mol qilish normativlari atmosfera havosining tabiiy tarkibi o'zgarishiga olib kelmaydigan darajada belgilanadi va ular korxonada, muassasa, tashkilotlar tomonidan ishlab chiqiladi hamda O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi organi tomonidan tasdiqlanadi.

Ko'chma manbalardan atmosfera havosiga zararli ta'sir ko'rsatish normativlari har bir ko'chma manbasi turi bo'yicha standartlar orqali belgilanadi. Ushbu standartlar atmosfera havosiga transport va boshqa harakatlanuvchi manbalarning ishlatilgan gazlardagi ifloslantiruvchi moddalar miqdori va zararli fizikaviy omillari bo'yicha tasdiqlanadi. Masalan, karbyurator dvigatelli avtotransport uchun ularning chiqindi gazlaridagi uglerod oksidi miqdori bo'yicha belgilanadi. Bu ko'rsatkich hamma karbyuratorli dvigatellar uchun yagona hisoblanadi.

Doimiy ifloslantiruvchi manbalardan atmosfera havosiga ifloslantiruvchi moddalar va biologik organizmlar chiqarish uchun hamda atmosfera havosini iste'mol qilish uchun Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan beriladigan ruxsatnomaga asosan yo'l qiyiladi.

Doimiy manbalardan atmosfera havosiga ifloslantiruvchi moddalarni chiqaruvchi korxonada, tashkilot, muassasalar tashkiliy xo'jalik va texnik tadbirlarni amalga oshirishi lozim. Zararli ta'sirni kamaytirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirishlari, chiqindilarni tozalash uchun qurilma, asbob va uskunalarni ishga yaroqli holda saqlab, ularni doimiy ishlatishga; atmosferaga chiqarilayotgan zararli moddalar miqdori va sifatining hisobini yuritishga majburdirlar. Ushbu korxonalar atmosfera havosiga zararli moddalar chiqarib tashlashi oqibatida tuproq, suv va boshqa tabiiy resurslarga zararli ta'sir kirsatmaslikni ta'minlashlari shart. Avariya va noqulay meteorologik holatlar vujudga kelganda, tegishli choralarni ko'rishlari, xususan, atmosfera havosini muhofaza qilish ustidan nazorat olib boruvchi organlarni ogoshlantirish, ifloslanish sababini bartaraf etishi hamda atmosferaga zararli ta'sir ko'rsatishni to'xtatishi lozim.

Atmosfera havosini muhofaza etishda davlat organlarining faoliyati katta ahamiyatga ega. Atmosfera havosini muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mashkamasi, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, Sog'liqni saqlash vazirligi va mahalliy hokimiyat organlari amalga oshiradilar. Ushbu davlat organlari:

1) atmosfera havosining monitoringini, ya'ni kuzatuvini olib borib, atmosfera havosining sifat ko'rsatkichlari hisobini va iqlimning o'zgarishi to'g'risidagi ma'lumotlarni yig'ib boradilar hamda atmosfera havosi holatining o'zgarishini oldindan taxmin qilishni olib boradilar;

2) atmosfera havosining sifatini belgilash maqsadida va uni muhofaza qilish uchun normativ va standartlarni tasdiqlaydilar. Ushbu normativ va standartlar orqali atmosfera havosining holati va uni muhofaza qilish rejalashtiriladi;

3) atmosferaga ifloslantiruvchi moddalar va biologik organizmlarni chiqarib tashlashga ruxsat beradilar;

4) atmosferani muhofaza qilish sohasida yuridik va jismoniy shaxslar ustidan davlat nazoratini olib boradilar.

Atmosfera havosini muhofaza qilish bo'yicha davlat nazoratini Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, Sog'liqni saqlash vazirligining sanitariya-epidemiologik xizmati (atmosfera zararli fizikaviy ta'sir ko'rsatish ustidan) va Ichki ishlar vazirligining avtomobil nazorat xizmati (avtotransportdan foydalanish jarayonida atmosfera havosini ifloslantirish ustidan) amalga oshiradi. Mazkur davlat organlari va ularning mansabdor shaxslari atmosfera havosini muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini olib borganda, quyidagi huquqlarga ega: ifloslantiruvchi manbalarni tekshirish maqsadida korxonalar, tashkilot va muassasalarga moneliksiz kirish; tegishli qurilmalar va asbob-uskunalarining ishlashini tekshirish; tegishli hujjatlar, shu jumladan zararli moddalar tashlash kitoblari bilan tanishish; aniqlangan huquqbuzarliklarni to'xtatish, ularning oqibatlarini bartaraf etish hamda oldini olishga qaratilgan majburiy xarakterga ega bo'lgan ko'rsatmalar berishga; korxonalar, sexlar, avtotransport vositalari, aloshida obyektlarning faoliyatini yoki ishlatilishini to'xtatib turish; belgilangan tartibda ma'muriy jazo choralarini qo'llash hamda intizomiy yoki jinoiy javobgarlikka tortish masalasini qo'yishga va huquqbuzarlik oqibatida atrof tabiiy muhitga yetkazilgan zararni undirish bo'yicha da'vo arizasini qo'zg'atish va boshqalar.

3. Atmosfera havosi to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik

Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzishda aybdor shaxslar belgilangan tartibda ma'muriy, jinoiy, fuqarolik huquqiy va intizomiy javobgarlikka tortiladilar.

Ekologiya sohasidagi huquqbuzarliklar uchun ma'muriy javobgarlik O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksining 85-89¹ va 125-moddalarida belgilangan. Mazkur Kodeks quyidagi huquqbuzarliklar uchun ma'muriy javobgarlikni belgilaydi: ifloslantiruvchi modda va biologik organizmlarni atmosfera havosiga chiqarib tashlash, unga zararli fizikaviy ta'sir ko'rsatish yoki atmosfera havosini istyemol qilish qoidalarini buzish (85-modda); atmosferaga chiqariladigan zararli moddalarni tozalash inshootlaridan hamda zararli moddalar miqdori va tarkibini nazorat qiluvchi vositalardan foydalanish qoidalarini buzish yoki ulardan foydalanmaslik (86-modda); chiqindilarida ifloslantiruvchi moddalar normativdan ortiq bo'lgan, shuningdek ishlab turgan vaqtida shovqin darajasi normativdan ortiq bo'lgan transport va boshqa harakatlanuvchi vositalar va qurilmalarni tayyorlash, foydalanishga chiqarish hamda foydalanish (87, 125-moddalar); qurilish va boshqa ishlarni bajarish chog'ida yoqilg'i moddalar va binokorlik materiallarini to'plash va yoqish chog'ida atmosfera havosini muhofaza etish talablariga rioya etmaslik, bitum eritishda maxsus qurilmadan foydalanmaslik (88-modda); o'simliklarni himoya qilish vositasi va boshqa dorilarni tashish, saqlash va qo'llash qoidalarini buzish oqibatida atmosfera havosini ifloslantirish xavfini tug'dirish yoki ifloslantirish (89-modda); ishlatish taqiqlangan va ishga yaroqsiz bo'lib qolgan kimyoviy moddalarni zararsizlantirish qoidalarini buzish (89¹-modda).

Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 85, 86, 87-moddasi 1-qismi va 89¹-moddada ko'zda tutilgan huquqbuzarliklarning subyektlari bo'lib mansabdor shaxslar hisoblanadilar. Ushbu kodeksning 87-moddasi 2-qismi, 88 va 89-moddalarida ko'zda tutilgan huquqbuzarliklarning subyektlari bo'lib mansabdor shaxslar va fuqarolar, 125-moddaning uchinchi qismida nazarda tutilgan huquqbuzarliklarning subyekti esa faqat fuqarolar hisoblanadi.

Atmosfera havosiga zararli moddalar va biologik organizmlarni chiqarish va unga zararli fizikaviy ta'sir ko'rsatishning belgilangan tartibi ko'rsatib o'tilgan huquqbuzarliklarning obyekti hisoblanadi.

Mazkur moddalarda ko'zda tutilgan huquqbuzarliklar qasddan yoki eshtiyotsizlik orqasidan qilingan harakat yoki harakatsizliklar bilan sodir etilishi mumkin.

Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun ma'muriy javobgarlik choralari atmosfera havosini zararli moddalar va biologik organizmlar bilan ifloslantirish bo'yicha Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining mansabdor shaxslari, atmosfera

havosiga zararli fizikaviy ta'sir ko'rsatish bo'yicha esa Sog'liqni saqlash vazirligini sanitar-epidemiologik xizmatining mansabdor shaxslari, avto-transportdan foydalanish jarayonida atmosfera havosiga zararli ta'sir ko'rsatish bo'yicha Ichki ishlar vazirligining davlat avtomobil nazorati mansabdor shaxslari qo'llashga haqlidirlar.

Atmosfera havosini muhofaza qilish qoidalarini qo'pol ravishda buzilishi natijasida og'ir oqibatlar vujudga kelsa, O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksining 193-196, 201-moddalarida ko'zda tutilgan jinoiy javobgarlik choralari qo'llaniladi. Mazkur kodeks quyidagi xatti-harakatlar uchun jinoiy javobgarlikni belgilaydi: Sanoat, energetika va boshqa obyektlarni loyihalashtirish, qurish, ishga tushirishda ekologik xavfsizlikka oid norma va talablarni buzish (193-modda); atrof tabiiy muhitning radiatsion, kimyoviy va bakteriyaviy ifloslantirganlik to'g'risidagi ma'lumotlarni qasddan yashirish yoki buzib ko'rsatish (194-modda); ekologiyasi ifloslangan joylarni dezaktivatsiya qilish yoki boshqacha tarzda tiklash choralari ko'rishdan bo'yin tovlash yoki bunday ishlarni yetarli darajada bajarmaslik (195-modda); atmosfera havosini ifloslantirish (196-modda); zararli kimyoviy moddalar bilan muomalada bo'lish qoidalarini buzish (201-modda).

Ushbu huquqbuzarliklarni jinoyat deb topish uchun mazkur moddalarda ko'zda tutilgan og'ir oqibatlar vujudga kelishi lozim. Insonning o'limi, odamlarning ommaviy ravishda kasallanishi, ekologiyaga salbiy ta'sir qiladigan darajada atrof muhitning o'zgarib ketishi, hayvonlarning qirilib ketishi yoki boshqacha og'ir oqibatlar jinoyat deb topish uchun asos bo'ladi. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi boshqa og'ir oqibatlarni yoritmaganligi sababli har bir holatda mahalliy shart-sharoitlardan kelib chiqib aniqlanishi lozim.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 193, 195-moddalarida ko'zda tutilgan jinoyatning subyekti mansabdor shaxslar, 194-moddada ko'zda tutilgan jinoyatning subyekti maxsus vakolatga ega mansabdor shaxs, 196, 201-moddalarida ko'zda tutilgan jinoyatning subyekti fuqaro va mansabdor shaxslar hisoblanadi.

Mazkur jinoyatlar qasddan yoki eshtiyotsizlik oqibatida qilingan harakat yoxud harakatsizliklar bilan sodir etilishi mumkin. Masalan, O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 194-moddasida belgilangan jinoyat faqat qasddan sodir etilishi mumkin.

Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun intizomiy javobgarlik korxonasi, tashkilot va muassasa bilan mehnat munosabatlarida bo'lgan shaxslarga nisbatan qo'llaniladi.

Intizomiy jazo chorasini qo'llash uchun xodimlarga atmosfera havosining muhofaza etish vazifalari yuklatilgan bo'lishi lozim. Ushbu vazifalar mehnat shartnomasida yoki mehnat majburiyatlarini taqsimlovchi boshqa hujjatda, masalan mansab yiriqnomasida o'z aksini topishi lozim. Xodimga yuklatilgan ushbu majburiyatlarni bajarmasligi unga intizomiy javobgarlikni qo'llashga asos bo'ladi, masalan, atmosferaga zararli moddalar chiqarish hisobini noto'g'ri yuritganligi uchun unga intizomiy javobgarlik chorasi qo'llanilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksini 181-moddasiga muvofiq, mehnat intizomini buzganlik uchun quyidagi jazo choralari qo'llaniladi: xayfsan; o'rtacha oylik ish shaqining ittiz foizidan ortiq bo'lmagan miqdorda jarima; ichki mehnat tartibi qoidalarida ko'rsatilgan holatlarda, o'rtacha oylik ish haqining ellik foizidan ortiq bo'lmagan miqdorida jarima solish va mehnat shartnomasini bekor qilish.

O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi 180-moddasining tirtinchi qismida nazarda tutilgan qoidaga muvofiq intizomiy jazo amal qilib turgan muddat mobaynida xodimga nisbatan rag'batlantirish choralari qo'llanilmaydi.

Intizomiy jazo choralari korxonalar, tashkilot, muassasa rahbari yoki ustavda belgilangan boshqa shaxs yoxud organ (mulkdor, kollegial organ) tomonidan O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksini 182-moddasiga muvofiq nojo'ya xatti-harakat aniqlangandan keyin bir oy muddatda qo'llanilishi mumkin.

Intizomiy jazo chorasi berilganligi to'g'risidagi buyruq (farmoyish) yoki qaror xodimga ma'lum qilinib, tilxat olinadi. Intizomiy jazo chorasi berilganligi to'g'risidagi qaror ustidan O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksini 184-moddasida belgilangan tartibda shikoyat qilinishi mumkin.

Atmosfera havosiga nisbatan ekologik talablar buzilishi oqibatida yetkazilgan zarar aybdor shaxsdan undiriladi. Agar zarar yetkazuvchi yuridik shaxs bo'lsa, u zararni qoplash majburiyati bilan birga, ushbu zarar yetkazilishiga bevosita aybdor xodimni moddiy javobgarlikka tortish huquqiga ega bo'ladi. Xodimni moddiy javobgarlikka tortish tartibi va shartlari mehnat qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Moddiy javobgarlikning vujudga kelishi uchun quyidagi shart-sharoitlar mavjud bo'lishi lozim: xodimning noqonuniy xatti-harakati, ya'ni o'z majburiyatlarini bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi oqibatida korxonalar, tashkilot, muassasaga haqiqiy zarar yetkazilgan bo'lishi lozim; xodimning harakat yoki harakatsizligi aybli bo'lishi kerak,

xodimning harakat yoki harakatsizligi va kelib chiqqan oqibatlar, ya'ni zarar yetkazilishi bilan sababiy bog'lanish bo'lishi lozim.

Aksariyat hollarda moddiy javobgarlikning miqdori qonun bilan cheklangan, masalan, O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksini 201-moddasiga muvofiq, agar mazkur kodeksda boshqacha holat nazarda tutilgan bo'lmasa, xodim yetkazilgan zarar uchun o'zining o'rtacha oylik ish haqi miqdori doirasida moddiy javobgar bo'ladi. Agar xodim ekologik talablarni buzib qasddan zarar yetkazgan bo'lsa yoki alkogolli ichimlik, giyohvandlik yoxud toksik modda ta'sirida mastlik holatida zarar yetkazgan taqdirda, hamda qonunlarda, shuningdek hukumat qarorlarida nazarda tutilgan hollarda yetkazilgan zarar uchun xodim to'liq moddiy javobgarlikka tortiladi (Mehnat kodeksining 202-moddasi).

Xodim tomonidan zararni ixtiyoriy ravishda to'lash yoki uni majburiy undirish tartibi O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksini 206 va 207-moddalarida o'z aksini topgan. Korxonalar, tashkilot va muassasa rahbarining zarar undirish to'g'risidagi qarori zarar yetkazilganligi aniqlangan kundan boshlab bir oy ichida chiqarilishi lozim. Zararning miqdori xodimning o'rtacha oylik ish haqidan ortiq bo'lmasa, korxonalar, tashkilot va muassasa rahbarining qaroriga binoan undiriladi, agar zarar miqdori xodimning o'rtacha oylik ish haqidan ortiq bo'lsa, yoki zarar aniqlangan kundan keyin bir oylik muddat o'tgan bo'lsa, zarar sud tartibida undiriladi.

Korxonalar, tashkilot va muassasaning mol-mulkiga yetkazilgan zararni undirish haqidagi qaror ustidan sudga shikoyat qilinishi mumkin.

Atmosfera havosini muhofaza qilish talablariga rioya etilmagan taqdirda, ekologik va iqtisodiy zarar yetkazilishi mumkin.

Iqtisodiy zarar atmosfera havosining ifloslanishi oqibatida tabiiy obyektlarning nobud bo'lishi, buzilishi, yo'q bo'lib yoki kamayib ketishi hamda tabiiy resurslardan foydalanuvchilarning xo'jalik manfaatlariga ziyon yetkazilishida namoyon bo'ladi. Masalan, o'simlik va hayvonot dunyosining nobud bo'lishi, suvlarning, tuproqning zararli kimyoviy va radioaktiv moddalar bilan ifloslanishi oqibatida suv hamda tuproqning foydalanishga yaroqsiz bo'lib qolishi mumkin, yoxud suvlar va tuproqning holatini tiklash uchun yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan qo'shimcha sarf xarajatlar qilishga majbur bo'ladilar.

Atmosfera havosini muhofaza qilish qoidalarini buzish oqibatida ekologik zarar tabiiy sharoit yomonlashuvi, tabiiy obyektlarning son va sifat jihatdan salbiy o'zgarishlari orqali namoyon bo'lib, insonning toza, sog'lom va qulay tabiiy muhitga bo'lgan huquqi buziladi.

Qonun hujjatlarida atmosfera havosini muhofaza qilish maqsadida unga zararli ta'sir ko'rsatishning yo'l qo'yiladigan doiralari (chegaralari) belgilanadi. Atmosfera havosiga chiqariladigan zararli moddalar va biologik organizmlarni chiqarishning hamda unga fizikaviy omillar zararli ta'sir ko'rsatishining yo'l qo'yiladigan normativlari orqali havoning insonga va tabiiy muhitga zarar ko'rsatmaydigan sifati ta'minlanadi. Shundan kelib chiqqan holda, atmosfera havosiga faqat noqonuniy, ya'ni belgilangan normativlarga rioya etmaganlik oqibatida yetkazilgan zarar undirilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 985-moddasi, "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi qonunning 49-moddasi va "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi qonunning 29-moddasiga muvofiq, yetkazilgan zarar yetkazgan shaxs tomonidan to'liq hajmda qoplanishi lozim.

Atmosfera havosiga fuqarolik-huquqiy huquqbuzarlik sodir etilishi oqibatda zarar yetkaziladi. Ushbu zararining tarkibiga quyidagilar kiradi: haqiqiy yetkazilgan zarar, ekologik zararining oqibatlarini bartaraf etishga qaratilgan harajatlar va olinmagan daromadlar.

Haqiqiy yetkazilgan zararga nobud bo'lgan o'simlik va hayvonot dunyosining, qishloq xo'jaligi ekinlarining qiymati kiradi. Tabiiy obyektlarni tiklash, ifloslangan suvlarni, tuproq va havoni tozalashga ketgan xarajatlar ekologik zarar oqibatlarini bartaraf etishga qaratilgan majburiy harajatlarni tashkil etadi. Olinmagan daromadga shu tabiiy obyektning foydalanishdan kelib tushishi lozim bo'lgan, ammo uning nobud bo'lishi yoki yomonlashuvi oqibatida olinmagan, yoxud olish imkoniyati yo'qolgan daromad, masalan, tuprog'i kimyoviy, radiaktiv moddalar bilan ifloslangan yer maydonidan tushadigan daromad hisoblanadi.

Atmosfera havosiga yetkazilgan zararni qoplash ixtiyoriy yoki majburiy bo'lishi mumkin. Uni majburiy undirish Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi va boshqa tabiiy resurslardan foydalanish va uni muhofaza etishni tashkil qiluvchi davlat organlarining, manfaatdor boshqa yuridik va jismoniy shaxslarning da'vosiga asosan, tegishlicha sud yoki xo'jalik sudining qaroriga asosan amalga oshiriladi.

Yuqorida qayd etilgan javobgarlik jazo choralaridan tashqari O'zbekiston Respublikasining "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi qonuning 13-moddasida maxsus choralar belgilangan. Atmosferaga ifloslantiruvchi moddalar, biologik organizmlar chiqarish, unga fizikaviy omillarning zararli ta'sir ko'rsatishi hamda atmosfera havosidan foydalanishga doir ruxsatnomalarda nazarda tutilgan shartlar va talablarni buzish

bilan bog`liq faoliyat mahalliy davlat hokimiyati organlari, O`zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasi, Sog`liqni saqlash vazirligi tomonidan ularning vakolat doirasi qabul qilgan qaroriga ko`ra cheklanishi, to`xtatib qo`yilishi, zararli ta`sir ko`rsatish sabablarini bartaraf etish mumkin bo`lmagan taqdirda esa tugatilishi mumkin. Ushbu choralar sanksiya xarakteriga ega, chunki belgilangan talablarni buzilishi bilan bog`liq va ular ekologik huquqiy javobgarlik choralaridir.

XIV BOB. O`SIMLIK DUNYOSIDAN FOYDALANISH VA MUHOFAZA QILISHNING HUQUQIY HOLATI

1. O`simlik dunyosidan foydalanish va muhofaza qilish huquqiy holatining tushunchasi va o`ziga xos xususiyatlari

O`simlik dunyosi tabiat obyektlari ichida alohida va muhim o`rinni egallaydi. O`simlik dunyosining tabiat obyektlari orasidagi tutgan o`rni uning tabiat va jamiyat hayotidagi ahamiyati, tabiat va jamiyatning o`zaro aloqasi, uzviyligi hamda munosabatidagi rolikdan kelib chiqadi. O`simlik dunyosini huquqiy holati uning tabiat va jamiyatdagi ana shu o`rni hamda ahamiyatini e`tiborga olgan holda belgilanadi.

O`simlik dunyosi huquqiy holatini belgilashda avvalo uning tabiatda tutgan o`rni, foydalanish ahamiyati, muhofaza qilish zaruriyati inobatga olinadi. Tabiat obyektlari ichida o`simlik dunyosi muhim ekologik funksiyani bajarishi bilan xarakterlanadi. U tabiiy atrof muhit muvozanatini saqlab turib, undagi tirik mavjudodni yashashi uchun muhim bo`lgan kislorod yetkazib beradi. Shuningdek, o`simlik dunyosi yerni suv va shamol eroziyasidan, quyosh nuridan saqlashda, suvni muhofaza etishda muhim rol o`ynaydi.

O`simlik dunyosi ekologik vazifadan tashqari xo`jalik ehtiyojlarini qondirishda ham muhim xom-ashyo manbai sifatida xizmat qiladi. Undan sanoat, qishloq xo`jaligi, tabobat, sog`lomlashtirish, ilm-fan maqsadlarida keng foydalaniladi. O`simlik dunyosi yog`och, meva, dori-darmon, pichan tayyorlashda muhim manba bo`lib hisoblanadi.

O`simlik dunyosi obyektlarining ana shu ekologik hamda xo`jalik ehtiyojlari vazifasining bajarish yo`nalishlaridan kelib chiqib, ularga nisbatan huquqiy holat o`rnatiladi. Masalan, o`rmonlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish bo`yicha munosabatlari belgilangan huquqiy holatga nisbatan, kamyob va yo`qolib ketish xavfi ostida turgan o`simlik turlaridan foydalanish tartibiga belgilangan huquqiy holat farq qilishi mumkin. Yoki ilmiy maqsadlarda foydalaniladigan o`simlik dunyosi obyektlarining huquqiy holati yovvoyi organizmlardan topgan tabiiy o`simliklar jamoalariga belgilangan huquqiy holatidan boshqacha bo`lishi mumkin.

O`zbekiston Respublikasida o`simlik dunyosidan foydalanish va ularni muhofaza qilishni tartibga soluvchi, o`simlik dunyosi obyektlari huquqiy holatini o`rnatuvchi me`yoriy xo`jjatlar qabul qilingan. Bular jumlasiga O`zbekiston Respublikai Konstitutsiyasi, "Tabiatni muhofaza qilish to`g`risida"gi, "O`simlik dunyosini muhofaza qilish va undan

foydalanish to'g'risida"gi, "O'rmon to'g'risida"gi, "Mulkchilik to'g'risida"gi qonunlari hamda O'zbekiston Respublikasining Jinoyat, Ma'muriy javobgarlik, Fuqarolik kodekslarini kiritish mumkin.

Chunonchi, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida o'simlik dunyosiga nisbatan mulkchilikning huquqiy holati o'rnatilgan bo'lib, unga ko'ra o'simlik dunyosi davlat mulki -umummilliy bo'lib, undan oqilona foydalanish zarur va u davlat muhofazasidir (55-modda). O'simlik dunyosi obyektlari mulkchiligiga nisbatan xuddi shunday huquqiy holat "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi (4-modda), "O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi (3-modda), "O'rmon to'g'risida"gi (3-modda), "Mulkchilik to'g'risida"gi qonunlarda ham belgilangan.

O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risidagi me'yoriy hujjatlar tabiiy sharoitda o'sadigan o'simlik dunyosi, shuningdek takror ko'paytirish va genetik fondini saqlash uchun ekib o'stirayotgan yovvoyi o'simliklarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish sohasidagi munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan bo'lib, ularning asosiy vazifasi floraning tur tarkibini va genetik fondini tabiiy sharoitlarda saqlab qolish, tabiiy o'simliklar jamoalarining va yovvoyi o'simliklar o'sadigan muhitning bir butunligini saqlash, o'simlik dunyosidan oqilona foydalanish va uni takror ko'paytirishni ta'minlash, yuridik va jismoniy shaxslarning o'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi faoliyatlarini huquqiy tartibga solish, o'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish qoidalari buzilganda aybdorlarga tegishlicha mulkiy, ma'muriy, jinoiy javobgarlik jazochoralarini qo'llashdan iborat bo'ladi.

O'simlik dunyosi obyektlarini muhofaza qilish va undan foydalanish bo'yicha huquqiy holatni belgilashda O'zbekiston Respublikasining "O'rmon to'g'risida"gi va "O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi qonunlari hamda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisning «Noyob va yo'q bo'lib ketayotgan o'simlik va hayvon turlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanishni tartibga solish to'g'risida», O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Biologiya resurslaridan oqilona foydalanish, ularni O'zbekiston Respublikasiga olib kirish va uning tashqarisiga olib chiqish ustidan nazoratni kuchaytirish to'g'risida»gi qarori, alohida o'rinni egallaydi. Bu normativ-huquqiy hujjatlarda o'simlik dunyosi obyektlari, ushbu obyektlardan foydalanish turlari, muddatlari, normativlari, foydalanuvchilarning huquq va majburiyatyalari, o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanishni cheklash, to'xtatish va man

etish, o`simlik dunyosi obyektlarining monitoringi, davlat kadastrı kabi masalalar tartibga solingan.

O`simlik dunyosidan foydalanish huquqi tushunchasi ham qonunda o`z ifodasini topmagan. O`simlik dunyosi tushunchasi yuridik adabiyotda ham hali tadqiqot predmeti bo`lgan emas. Bizningcha, O`simlik dunyosidan foydalanish huquqi deganda, ma`muriy-ruxsat berish huquqi va shartnoma asosida kelib chiqadigan hamda foydalanish huquqi yoki egalik qilish huquqi yoxud egalik qilish huquqi doirasida amalga oshiriladigan subyektiv huquq, shuningdek o`simlik dunyosidan foydalanish va uni muhofaza qilish sohasidagi munosabatlarnı tartibga solishga qaratilgan tegishli huquq tarmog`ida belgilangan huquqiy me`yorlar jamlanmasiga aytiladi. Huquqiy adabiyotlarda faqat o`rmon tushunchasi va o`rmondan foydalanish huquqi tushunchalarigagina e`tibor qaratilgan.¹ Ma'lumki, o`simlik dunyosi tushunchasi o`rmon tushunchasiga nisbatan ancha keng bo`lib, undan ba`zi jihatlari bo`yicha farq ham qiladi. Masalan, o`rmon tushunchasiga dov-daraxtlar bilan qoplangan yerlar bilan bir qatorda, dov-daraxtlar bilan qoplanmagan, ammo shu maqsadlarga ajratilgan yerlarnı ham kiritamiz. Bundan tashqari, o`simlik dunyoi tushunchasiga suv ostida o`sadigan o`simliklarnı ham kiritishimiz mumkin, lekin ular o`rmon tushunchasini bermasligi mumkin va hokazo.

O`simlik dunyosi deganda (chorvachilik, ovchilik, texnik xom-ashyo tayyorlash, dorivorlarnı yig`ish, daraxt va butalarnı kesish, ilmiy-tadqiqot, madaniy-ma`rifiy, sog`lomlashtirish, rekreatsiya, tabiatni muhofaza qilish maqsadlarida foydalaniladigan yovvoyi organizmlar daraxt, buta va o`tsimon urug`laydigan o`simliklar, qirqquloqsimonlar mohsimonlar, suv o`tlari, lishayniklar, zamburug`lar) tabiiy o`simliklar majmui yig`indisi tushuniladi. Shundan kelib chiqib o`simlik dunyosidan foydalanish huquqi qonunda belgilangan maqsadlarda o`simliklar majmuidan foydalanishda kelib chiqadigan munosabatlarnı tartibga soluvchi huquqiy normalar yig`indisi tushuniladi. Bu huquqiy normalar o`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanuvchi subyektlarning huquq va majburiyatlarini, foydalanish uchun berish, to`xtatish, bekor qilish tartiblarini, davlat boshqaruvi, o`simlik dunyosi muhofazasi bilan bog`liq munosabatlarnı tartibga solishga qaratilgan bo`ladi. Demak, o`simlik dunyosining huquqiy holati o`simlik dunyosiga nisbatan mulkdorlik, davlat boshqaruvi, o`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish, foydalanishni cheklash, to`xtatish, bekor qilish, foydalanish normativlari, foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlari hamda qonuniy manfaatları, o`simlik dunyosini muhofaza qilish, o`simlik

¹ Namazov F.S. Uzbekistonda urmondan foydalanish huquqi. T: NPO "Vostok", -2000.

dunyosi monitoringi, davlat kadastrı, davlat nazorati kabi tartib-qoidalarnı belgilash va o`rnatishni maqsad qiladi.

O`simlik dunyosining huquqiy holatini belgilashda harakatdagi qonunchilik uning obyektlarini aniqlashga alohida e`tibor bergan. Chunonchi, O`zbekiston Respublikasining "O`simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risida"gi qonunning 5-moddasiga ko`ra, o`simlik dunyosi obyektlarini, birinchidan, yovvoyi organizmlar, ya'ni daraxt, buta va o`tsimon urug`laydigan o`simliklar, qirqquloqsimonlar, moxsimonlar, suv o`tlari, lishayniklar va zamburug`lar o`zining butun xilma-xil turlari bilan; ikkinchidan, yovvoyi organizmlardan tashkil topadigan tabiiy o`simliklar jamoalari yoki ularning har qanday majmui; uchinchidan, kamyob va yo`qolib ketish xavfi ostida turgan o`simlik turlari; to`rtinchidan, yovvoyi o`simliklarning mevalari, urug`lari va boshqa qismlari yoki ular hayot faoliyatining mahsullari tashkil etadi.

"O`simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risida"gi qonun o`simlik dunyosidan foydalanish muddatlari, shakllari, turlari, normativlari, bekor qilish asoslarini o`rnatishga katta ahamiyat bergan. Bu normalarda o`simlik dunyosidan foydalanishning huquqiy holati, tartiblari o`rnatilgan. Chunonchi, qonunning 6-moddasida o`rnatilishicha, o`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish umumiy va maxsus bo`lishi mumkin. O`simlik dunyosi obyektlaridan umumiy foydalanish yer egalari va yerdan foydalanuvchilar bilan kelishuv bo`yicha foydalanuvchining hayotiy zarur ehtiyojlari bilan cheklangan miqdorlarda tekin amalga oshiriladi. Umumiy foydalanish normasi va tartibi O`zbekiston Respublikasi Davlat tabiatni muhofaza qilish qo`mitasi bilan kelishuv bo`yicha mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan belgilanadi. O`simlik dunyosi obyektlari maxsus foydalanishga ishlab chiqarish faoliyatini va boshqa faoliyatni amalga oshirish uchun haq evaziga yuridik va jismoniy shaxslarga ruxsatnomalar asosida beriladi. Masalan, Chorvachilik ehtiyojlari va chorva mollarini o`tlatish uchun yovvoyi ozuqa mahsulotlarini g`amlashga ruxsatnoma berilganligi uchun to`lov miqdori mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan belgilanadi.

O`simlik dunyosi obyektlari doimiy yoki vaqtincha (uzoq muddatli va qisqa muddatli) foydalanishga beriladi (8-modda).

O`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish huquqini bekor qilish tartibi va asoslari qonunda batafsil belgilab berilgan. O`zbekiston Respublikasining "O`simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risida"gi qonunining 19-moddasiga binoan o`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish huquqi shunday huquqdan voz kechilganda; muddat

tugaganda; foydalanuvchi yuridik shaxs tugatilganda; o`simlik dunyosi obyektlarini muhofaza qilish, ulardan foydalanish va ularni takror ko`paytirish qoidalari, normativlari buzilganda; haq belgilangan muddatda to`lanmaganda; foydalanish ta`sirida tabiiy o`simliklar jamoalarida asliga qaytarib bo`lmas o`zgarishlar xavfi yuzaga kelganda; yer uchastkalari davlat va jamoat ehtiyojlari uchun olib qo`yilganda bekor qilinadi. Ayrim turdagi yovvoyi o`simliklarning, masalan, zaharli, giyohvand moddasi bor, karantinli o`simliklar, begona o`tlar hamda shudgorlar, pichanzorlar va yaylovlarning o`z-o`zidan o`t bosib ketishga ko`maklashadigan boshqa o`simliklarning tarqalishini va ularning miqdorini tartibga solish boshqa o`simliklarga va o`zga tabiat obyektlariga zarar yetkazilishiga yo`l qo`yilmaydigan hamda tabiiy o`simliklar jamoalarining va ular o`sadigan muhitning saqlanishini ta`minlaydigan usullar bilan amalga oshiriladi. Tarqalishi va miqdori tartibga solinishi lozim bo`lgan yovvoyi o`simliklarning turlari maxsus vakolat berilgan davlat organlari tomonidan O`zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining xulosalari asosida belgilab beriladi.

O`simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi davlat boshqaruvi O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi mahalliy davlat hokimiyati organlari, shuningdek maxsus vakolatli davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi. O`zbekiston Respublikasi tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasi va O`zbekiston Respublikasi o`rmon bosh boshqarmasi o`simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasida maxsus vakolatli davlat boshqaruv organlari hisoblanadilar. Ular zimmasiga o`simlik dunyosi obyektlaridan qonunda belgilangan tartib va asoslarda samarali va maqsadga muvofiq foydalanishni boshqarish vazifasi yuklatilgan.

Umuman olganda, o`simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanishning huquqiy holati ushbu tabiiy resurslardan tabiat va jamiyatning umumiy qonuniyatlari asosida ekologik va iqtisodiy ehtiyojlarni hisobga olgan holda ulardan oqilona va samarali foydalanish, kamyob hamda yo`qolib ketayotgan o`simlik dunyosini saqlab qolish uchun xizmat qiladi.

2. O`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish turlari

O`simlik dunyosi obyektlaridan turli xil maqsadlarda foydalaniladi. O`simlik dunyosidan foydalanish maqsadi avvalo o`simlik dunyosi obyektlarining xususiyatidan kelib chiqadi. Chunonchi, o`rmonlar yog`och kesish yoki pichan o`rish yoxud boshqa maqsadlarda foydalanilsa, botanika bog`lari ilmiy maqsadlarda foydalanishi mumkin va hokoza.

O`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish turlari O`zbekiston Respublikasining "O`simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risida"gi qonunida ko`rsatilgan. Ushbu qonunning 7-moddasiga ko`ra, o`simlik dunyosidan birinchi navbatda chorvachilik ehtiyojlari uchun yovvoyi ozuqa mahsulotini tayyorlash maqsadida foydalaniladi. Yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan chorvachilik ehtiyojlari uchun yovvoyi ozuqa mahsulotini tayyorlash va chorva mollarini o`tlatib boqish maxsus berib qo`yilgan tabiiy yem-xashak yetishtiriladigan maydonlarda o`rmon fondi hududida o`rmon biletleri bo`yicha; qishloq xo`jalik korxonalari, muassasalari, tashkilotlari egaligidagi yerlar hududida ularning ruxsatnomalari bo`yicha; zaxiradagi yerlarda - mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari asosida amalga oshiriladi (12-modda).

O`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish turlaridan navbatdagisi chorva mollarini o`tlatib boqish hisoblanadi. Chorva mollarini o`tlatish o`rmon fondi yerlaridagi o`tloqzorlarda, tog`lar va tog`yon bag`irlaridagi yaylovlarda, qishloq xo`jalik korxonalariga berib qo`yilgan yaylovlarda amalga oshiriladi. O`simlik dunyosidan ushbu maqsadda foydalanishga qonunda belgilangan tartibda davlat, o`rmon va qishloq xo`jalik korxonalarining ruxsatnomalari orqali yo`l qo`yiladi.

Ovchilik xo`jaligi ehtiyojlari uchun foydalanish o`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanishning navbatdagi turi hisoblanadi. "O`simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risida"gi qonunning 13-moddasida belgilanishicha, o`simlik dunyosi obyektlaridan ovchilik xo`jaligi ehtiyojlari uchun foydalanish yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan o`zlariga berib qo`yilgan ovchilik yer-suvlarida amalga oshiriladi. O`simlik dunyosidan ovchilik maqsadida foydalanish tegishli ruxsat asosida o`rmonlarda, butazorlarda, tog`larda, suv bo`yi changalzorlarida olib boriladi. O`simlik dunyosi obyektlaridan ovchilik ehtiyojlari uchun foydalanish tegishli tartibda, belgilangan me`yoriy hujjatlar asosida amalga oshiriladi. Bu me`yoriy hujjatlarda ov qilish qoidalari belgilangan bo`ladi.

Navbatdagi o`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish turlaridan biri bu yovvoyi o`simliklar texnik xom ashyosini tayyorlash, dorivor xom ashyosini yig`ish, oziq-ovqat maqsadlari uchun yig`ish hisoblanadi. Bu turdagi foydalanishda yog`och shirasi olish; spirt tayyorlash, dorivorlarni, ziravorlarni, mevalarni, qo`ziqorinlarni yig`ish maqsad qilib qo`yiladi. O`simlik dunyosidan bu xilda foydalanish umumiy va maxsus tarzda amalga oshiriladi.

Daraxt va butazorlarni kesish - o`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanishning navbatdagi turidir. Daraxt va butazorlarni kesish o`rmon

fondi yerlarida tegishli tartibda beriladigan ruxsatnomalar asosida amalga oshiriladi. O'rmon fondiga kirmaydigan daraxt va butalarni kesishga faqat sanitariya hamda binolar, inshootlar va kommunikatsiyalar qurilishi bilan bog'liq kesishlar tartibida mahalliy davlat hokimiyati organlarining Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi bilan kelishilgan asosda yo'l qo'yiladi.

O'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish turlaridan biri undan ilmiy-tadqiqot maqsadlarida foydalanishdir. Bu xildagi maqsadda foydalanish ilmiy muassasalar tomonidan amalga oshirilib, unda yovvoyi o'simliklarning kelib chiqishi, turlari, nomi, ko'payishi, jamiyat uchun foydalanish maqsadlari o'rganiladi. Qonunda belgilanishicha, o'simlik dunyosi obyektlaridan ilmiy-tadqiqot maqsadlarida yovvoyi o'simliklarni, ularning qismlarini va mahsullarini o'sish muhitidan olmasdan va olgan holda foydalanishga faqat qonunda belgilangan tartibda yo'l qo'yiladi. Tabiiy o'simliklar jamoalarida ilmiy-tadqiqot ishlarini o'tkazish uchun tegishli yuridik shaxslarga maxsus uchastkalar ajratilishi lozim. Agar bu o'simlik jamoalarida ilmiy-tadqiqot olib borish lozim bo'lsa, boshqa tashkilotlarning bu obyektidan foydalanishi cheklanishi mumkin.

O'simlik dunyosi obyektlaridan madaniy-ma'rifiy, tarbiyaviy, sog'lomlashtirish, rekreatsiya va estetik maqsadlarda foydalanishi ulardan foydalanishning mustaqil turi hisoblanadi. Shifobaxsh xossalarga ega bo'lgan va aholining dam olishi uchun qulay shart-sharoit yaratadigan o'simlik dunyosi obyektlaridan sog'lomlashtirish va rekreatsiya maqsadlarida foydalaniladi. Bunday joylarda sanatoriyalar, shifoxonalar, dam olish uylari, lagerlar bunyod etilib, ulardan aholini dam olishi, sog'lig'ini tiklashi maqsadlarida foydalaniladi.

O'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish turidan oxirgisi ulardan tabiatni muhofaza qilish maqsadlarida foydalanishdir. Ma'lumki, o'simlik dunyosi tog'larda suvlarni to'planishi, tog'larda jarliklarning paydo bo'lishini oldini olish, sug'oriladigan yerlar, ekin maydonlarini suv va shamol eroziyasidan asrash, suv bo'yi tegralarini saqlash, atmosfera havosini mo'tadil ravishda saqlab turishda asosiy vosita hisoblanadi. Shu sababdan suv bo'yi tegralarida, ekin maydonlari atrofida yer va suv resurslarini muhofaza qilish maqsadida daraxtlar ekilib, ulardan tabiatni muhofaza qilish maqsadi ko'zlanadi.

3. O`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlari

O`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlari "O`simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risida"gi qonunning 10-moddasida belgilab berilgan. Shulardan birinchisi o`simlik dunyosi obyektlaridan ularni berib qo`yish shartlariga muvofiq foydalanishdir. O`simlik dunyosi obyektlari nima maqsadda berilgan bo`lsa, ya`ni ilmiy maqsadda foydalanishga, yog`och kesish uchunmi, yoxud yaylov maqsadidami foydalanuvchi yuridik va jismoniy shaxslar shu maqsadda foydalanish huquqiga ega bo`ladilar. Agar o`simlik dunyosi obyekti ilmiy maqsadlar uchun berilgan bo`lsa, undan ovchilik uchun foydalanish mumkin emas va hokazo.

O`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanuvchilarning navbatdagi huquqlaridan biri bu belgilangan tartibda olingan o`simlik dunyosi obyektlari mahsulotini tasarruf etish huquqidir. O`simlik dunyosidan foydalanuvchilar ma`lumki undan foydalanish jarayonida ma`lum mol-mulkka - ovchilik mahsulotlari, dorivor va zirovorlar, yog`och xom ashyosi, pichan, oziq-ovqat mahsulotlariga ega bo`ladilar. Qonunda belgilangan tartibda egallangan ushbu o`simlik dunyosi mahsulotlari undan foydalanuvchi yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan mustaqil ravishda tasarruf etiladi.

Yuqorida aytilganlardan tashqari o`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanuvchilar buzilgan huquqlarini tiklanishi hamda o`zlariga yetkazilgan zararning qoplanishini talab qilish huquqiga egadirlar. Masalan, o`rmon xo`jaligi korxonalari yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan o`rmonlardan qonunga xilof ravishda foydalanilganda buzilgan huquqlarini sud yo`li bilan tiklash va o`zlariga yetkazilgan zararni to`la undirib olish huquqiga egadirlar.

O`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanuvchilar huquqlar bilan bir qatorda majburiyatlarga ham rioya qilishlari shartdir. Shulardan eng muhimi o`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanishning belgilangan qoidalariga rioya etishdir. Ma`lumki, o`simlik dunyosi obyektlari oldindan belgilangan maqsad, ya`ni yaylov maqsadida, yovvoyi o`simlik mevalarini terish, ilmiy maqsadda, yoxud pichan o`rish, yoki yog`och kesish masadlarida berilishi mumkin. O`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanuvchilar eng avvalo mana shu talabga rioya qilgan holda undan foydalanishlari lozim. Bundan tashqari, yog`och kesish, pichan o`rish, ov qilishning o`z

tartib-qoidalari mavjud bo`lib, o`simlik dunyosidan foydalanuvchilar shu shartlarni ham bajarishlari talab etiladi.

Navbatdagi majburiyatlaridan biri foydalanishga berib qo`yilgan o`simlik dunyosi obyektlaridan oqilona foydalanish shartdir. O`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanuvchi subyektlar undan ilm-fan tavsiyasi asosida, unga zarar yetkazmasdan, kamyob o`simlik turlarini yo`qolib ketishga yo`l qo`ymasdan, tabiatning umumiy qonuniyatlariga rioya etgan holda, o`simlik dunyosini takror ko`paytirishni ko`zlab oqilona foydalanishga majburdirlar.

O`simlik dunyosi obyektlarini muhofaza qilish va ularni takror ko`paytirish chora-tadbirlarini amalga oshirish foydalanuvchilarning asosiy majburiyatlaridan biridir. Buning uchun o`simlik dunyosi obyektlarini muhofaza qilish va ularni ko`paytirish qoidalari va normativlarini belgilash, O`zbekiston Respublikasi Qizil kitobiga kiritilgan kamyob va yo`qolib ketish xavfi ostida turgan o`simliklar turlarini muhofaza qilishning alohida rejimini belgilash, o`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanishda cheklashlar va ta`qiqlashlarni belgilash, alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar barpo qilish, o`simlik dunyosi obyektlari va ular o`sadigan muhit-ni muhofaza qilish, ulardan foydalanish va takror ko`paytirish sohasidagi ilmiy-tadqiqotlarni tashkil etish, davlat ekologik ekspertizasi o`tkazish, davlat nazoratini amalga oshirish kabi tadbirlarni amalga oshirish lozim bo`ladi.

O`simlik dunyosini muhofaza qilish uchun qonunda belgilanishicha, o`simlik dunyosi obyektlari o`sadigan muhitga ta`sir ko`rsatadigan faoliyat shu obyektlarning saqlanishini ta`minlaydigan talablarga rioya etilgan holda amalga oshirilishi lozim (24-modda). O`simlik dunyosi o`sadigan muhitga salbiy ta`sir ko`rsatishi mumkin bo`lgan ishlab chiqarish obyektlarini joylashtirish va ulardan foydalanish, yangi texnologiyalarni joriy etish, geologiya-qidiruv ishlarini o`tkazish, foydali qazilmalarni qazib olish, chorva mollarini o`tlatib boqish O`zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasi va O`zbekiston Respublikasi o`rmon bosh boshqarmasi bilan kelishib olinishi kerak. O`simlik dunyosini himoya qilish chora-tadbirlari bilan ta`minlanmagan ishlab chiqarish obyektlarini ishga tushirish hamda texnologiyalarni qo`llash man qilinadi. Mineral o`g`itlar va boshqa dorilar qo`llanilgan taqdirda o`simlik dunyosi obyektlarini muhofaza qilish talablari hisobga olinishi zarur bo`ladi.

Yuqorida sanab ko`rsatilganlardan tashqari, yuridik va jismoniy shaxslar o`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish joylarida yong`in

xavfsizligiga rioya etishlari hamda o`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanlik uchun haqni o`z vaqtida to`lab borishlari talab etiladi.

4. O`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish huquqini himoya qilishning chora-tadbirlari

O`simlik dunyosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish huquqini himoya qilishning chora-tadbirlari O`zbekiston Respublikasining harakatdagi qonunlarida belgilangan. Chunonchi, O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida ko`rsatilishicha, o`simlik dunyosi umum-milliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va davlat muhofazasidadir (55-modda). Bundan tashqari Asosiy qonunimizda fuqarolarning tabiiy atrof muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo`lishlari lozimligi o`rnatilgan. Bu konstitutsion qoidalar o`simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish huquqini himoya qilishning kafolatlari bo`lib hisoblanadi.

Ushbu konstitutsion qoidalardan kelib chiqib O`zbekiston Respublikasining "O`simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risida"gi, "O`rmon to`g`risida"gi, "Tabiatni muhofaza qilish to`g`risida"gi, "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to`g`risida"gi qonunlarida o`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish huquqini himoya qilishning chora-tadbirlari belgilangan. Chunonchi, O`zbekiston Respublikasining "O`simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risida"gi qonunida ko`rsatilishicha, o`simlik dunyosidan oqilona foydalanish zarur va u davlat muhofazasidadir (3-modda). O`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanuvchilar undan qonunda belgilangan tartib-qoidalarga rioya etgan holda foydalanishlari shart. Agar shu tartibga rioya qilinmasa, o`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish qonun hujjatlarida belgilangan tartibda cheklab qo`yilishi, to`xtatib turilishi yoki man etilishi mumkin (11-modda). Bundan tashqari, ushbu qonunda o`rnatilishicha O`zbekiston Respublikasi Qizil kitobiga kiritilgan kamyob va yo`qolib ketish xavfi ostiba turgan o`simlik turlarini yig`ish man etiladi. Ulardan foydalanishga, savdo qilishga, chet elga olib chiqishga alohida hollarda O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi O`zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasining taqdimnomasi va O`zbekiston Fanlar akademiyasining xulosasi bo`yicha beradigan ruxsatnomalar asosida yo`l qo`yilgan (11-modda). O`simlik dunyosidan foydalanishga ruxsatnoma:

O'zbekiston Respublikasi Qizil kitobiga kiritilgan kamyob va yo'qolib ketish xavfi ostidagi o'simlik turlarini tabiiy muhitdan olishga ruxsatnoma - O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan;

davlat o'rmon fondi hududida o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanishga ruxsatnoma - O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi huzuridagi O'rmon xo'jaligi bosh boshqarmasi tomonidan;

zaxira yerlarda pichan o'rish va chorva mollarini o'tlatishga, o'rmon fondiga kirmaydigan daraxtlar va butalarni kesishga ruxsatnoma - mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan;

o'z yerlarining hududida tabiiy ozuqa maydonlarida pichan o'rish va chorva mollarini o'tlatishga ruxsatnoma - qishloq xo'jaligi korxonalari, muassasalari va tashkilotlari tomonidan;

O'zbekiston Respublikasi hududida o'simlik dunyosining boshqa barcha obyektlariga ruxsatnoma - O'zbekiston Respublikasi Davlat tabiatni muhofaza qilish qo'mitasi tomonidan beriladi.

O'simlik dunyosi o'sadigan muhitga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan ishlab chiqarish obyektlarini joylashtirish va ulardan foydalanish agar himoya qilish chora-tadbirlari bilan ta'minlanmagan bo'lsa ishga tushirish ta'qiqlanadi.

O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish huquqini himoya qilish fuqarolik, ma'muriy, jinoiy huquqiy vosita va usullar yordamida ham amalga oshirilishi mumkin. Fuqarolik kodeksida belgilangan buzilgan huquqni himoya etish usullari o'simlik dunyosidan foydalanish huquqini himoya qilishda ham qo'llanilishi mumkin. Shunday usullardan biri huquqni buzishga qaratilgan bitimni haqiqiy emas deb topish hisoblanadi. Masalan, o'simlik dunyosi obyektlariga nisbatan g'ayriqonuniy bitimlar tuzilsa, pichanzorlar g'ayriqonuniy ravishda foydalanishga berilsa, o'rmon fondiga nisbatan ijara shartnomasi qonunni buzgan holda tuzilsa, bunday bitimlar haqiqiy emas deb topiladi va taraflarning har biri boshqasiga bitim bo'yicha olgan hamma narsani qaytarib berishi, olingan narsani aslicha qaytarib berish, olingan daromadni, yetkazilgan zararni qoplash harakatlarini amalga oshirishi lozim bo'ladi.

Yana bir fuqarolik huquqiy himoya usuli huquqiy munosabatni bekor qilish yoki o'zgartirish hisoblanadi. Ma'lumki, o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish bo'yicha huquqiy munosabat turli subyektlar o'rtasida subyektiv huquqlarni amalga oshirish yoki burchlarni bajarish bo'yicha ro'y beradigan o'zaro ijtimoiy munosabat ma'nosida tushuniladi. Bunday huquqiy munosabat ichida eng keng tarqalgani shartnomaviy munosabatdir. Agar mana shu huquqiy munosabat jarayonida uning boshqa ishtirok-

chilari tomonidan huquq buziladigan bo`lsa, bunday huquqiy munosabatni bekor qilish yoki o`zgartishi mumkin.

Buzilgan huquqni himoya qilish usullaridan yana biri huquqbuzar tomonidan burchni aslicha (natura) holida bajarishga majbur qilish hisoblanadi. Masalan, o`simlik dunyosi obyektini takror ko`paytirish majburiyatini olgan tomon shu majburiyatni bajarmasa, uni tegishli tartibda ushbu burchni bajarishga majbur etish mumkin.

Zararni qoplash va neustoyka undirish buzilgan huquqni himoya qilish yo`llaridan biridir. Ushbu usul burchni natura shaklida ijro etishga majburlash usulidan shunisi bilan farq qiladiki, bunda huquqbuzar tomondan sodir etilgan huquqbuzarlik uchun pul ko`rinishida tovon to`lanishiga rozi bo`linadi. O`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish qoidalarini buzilganda fuqarolik huquqiy javobgarlik sifatida neustoyka undirish qo`llaniladi.

O`simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish huquqi ma'muriy huquqiy usullar yordamida ham himoya qilinadi. Bunda ma'muriy qonunchilik chora-tadbirlari huquq buzilishini tiklashga, aybdorni ma'muriy yo`llar bilan jazolashga xizmat qiladi. Chunonchi, O`zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to`g`risidagi kodeksining VIII bobida ko`rsatilishicha, o`rmon fondi yerlaridan foydalanish qoidalarini buzish (77-modda), kesiladigan o`rmon fondidan foydalanish tartibini buzish (78-modda), daraxtlar, butalar, boshqa o`rmon o`simliklari va niholarni g`ayriqonuniy ravishda kesish, shikastlantirish yoki yo`q qilish (79-modda), o`rmonlarni tiklash qoidalarini buzish (80-modda), Qizil kitobga kiritilgan o`simliklarni yig`ish (81-modda), alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tartibini buzish (82-modda), o`rmon uchun foydali faunani yo`q qilib yuborish (83-modda), o`rmonlarda yong`in xavfsizligi talablarini buzish (84-modda) kabi ma'muriy huquqbuzarlikni sodir etgan fuqarolarga nisbatan eng kam ish haqining uchdan bir qismidan tortib, to besh baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa bir baravaridan, to yetti baravarigacha jarima solish jazosi qo`llaniladi. Agar aniq bir ma'muriy huquqbuzarlik, masalan Qizil kitobga kiritilgan o`simliklarni yig`ish (81-modda) huquqbuzarligini oladigan bo`lsak ushbu normada belgilanishicha, O`zbekiston Respublikasining Qizil kitobiga kiritilgan o`simliklarni yoxud shunday o`simliklarning ildizlari, poyalari, shoxlari, barglari, gullari, mevalari va urug`larini o`zboshimchalik bilan yig`ish fuqarolarga eng kam ish haqining ikkidandan bir qismidan ikki baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa ikki baravaridan besh baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo`ladi. Huddi shunday

huquqbuzarlik ma'muriy jazo chorasi qo'llanilgandan keyin bir yil davomida takror sodir etilgan bo'lsa, fuqarolarga eng kam ish haqining ikki baravaridan besh baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa uch baravaridan yetti baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish huquqini himoya qilishning navbatdagi vositalaridan biri jinoiy-huquqiy jazo choralari bilan himoya etishdir. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining ekologiya sohasidagi jinoyatlarga bag'ishlangan to'rtinchi bo'limining o'n to'rtinchi bobida atrof muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasidagi jinoyatlar uchun jinoiy javobgarlik belgilangan bo'lib, bu jinoiy jazo choralari o'simlik dunyosidan foydalanish qoidalarini buzganlarga nisbatan ham qo'llaniladi. Xususan, Jinoyat kodeksining 198-moddasida ekinzor, o'rmon yoki boshqa dov-daraxtlarga shikast yetkazish yoki ularni nobud qilish, 199-moddada o'simliklar kasalliklari yoki zarar-kunandalari bilan kurash talablarini buzish, 202-moddasida hayvonot yoki o'simlik dunyosidan foydalanish tartibini buzish, 204-moddasida esa alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning tartibini buzish kabi jinoiy xatti-harakatlar uchun jazo choralari qo'llanilishi mumkinligi belgilangan.

XV BOB. O`RMONLARDAN FOYDALANISH VA MUHOFAZA QILISHNING HUQUQIY HOLATI

1. O`rmonlardan foydalanish huquqi tushunchasi

O`rmon tabiatning eng bebaho boyliklaridan biridir. U tabiiy atrof muhitni sog`lomlashtirish, inson yashash sharoitini yaxshilash, yer va suv boyliklarini muhofaza qilish, atmosfera havosini tozalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga O`zbekistonda o`rmonlar xalq xo`jaligida mahalliy ehtiyojlarni qondirishda muhim rol o`ynaydi.

Statistik ma'lumotlarga ko`ra, mamlakatimiz o`rmon fondining umumiy maydoni 8088,7 gektarni tashkil etadi. Jumladan, shu maydonning 2278,6 ming gektari o`rmon bilan qoplangan bo`lib, unda 12 mln.kub metr yog`och zaxirasi mavjud. Respublikamiz hududining 5,1 foizi daraxtzor bo`lib, u har bir kishi boshiga 0,1 gektarni tashkil etadi. O`zbekiston Respublikasida jami 90 ta o`rmon xo`jaligi korxonasi mavjud bo`lib, bulardan 72 tasi o`rmon xo`jaligi, 6 tasi davlat qo`riqxonasi, 2tasi dorivor va ozuqa o`simliklari o`stirish va qadoqlashga ixtisoslashgan xo`jalik, 2 tasi o`rmon ovchilik xo`jaligi, 2 tasi Zoomin va Ugam-Chotqol milliy istirohat bog`lari va 2 tasi xo`jalik hisobidagi o`rmon uchastkalari, Ita ixtisoslashtirilgan o`rmon xo`jaligi, 2 ta bosh o`rmon korxonasi va 1tasi ishlab chiqarish o`quv markazidir.

O`rmon deganda, o`rmon fondiga ajratilgan, davlat ro`yxatiga olingan, asosan ekologik vazifalarni bajaradigan va cheklangan darajadagi foydalanish ahamiyatiga ega bo`lgan daraxtlar, butalar va boshqa o`simliklardan tarkib topgan tabiat obyekti majmuini tushunish kerak.

Yuridik adabiyotlarda berilgan o`rmondan foydalanish huquqi tushunchasida bir muhim salbiy tomoni bor, ya'ni uning asosini bu huquqning jamiyat iqtisodiy talablarini qondirish maqsadlariga amal qilishdir. O`zbekistondagi o`rmonlarning o`ziga xos vazifalari va foydalanishidan kelib chiqib, bunday yondashuv noto`g`ri ekanligini aytib o`tmoqchimiz. O`zbekistondagi o`rmonlardan jamiyat iqtisodiy talablarini qondirish maqsadlaridan foydalanish maqsadga muvofiq emasligi va bu holatni o`rmon to`g`risidagi qonun hujjatlarida mustahkamlab qo`yish lozim ekanligi to`g`risidagi fikr ham aytilgan.

Endilikda "O`rmon to`g`risida"gi Qonunning 3-moddasida o`rmondan foydalanish huquqining pirovard maqsadi iqtisodiy talabni qondirish emas, balki asosan ekologik vazifa ekanligi va xo`jalik muomalasiga cheklangan miqdorda tortilishi belgilab qo`yilgan. Mana shu nuqtai

nazardan yuridik adabiyotlarda mavjud o`rmondan foydalanish huquqi tushunchasini O`zbekiston sharoitida to`liq qo`llab bo`lmaydi. Bu tushuncha bizning sharoitimiz uchun eskirgan hisoblanadi. Qolaversa, mavjud tariflarda o`rmondan foydalanish huquqi, o`rmon huquqi, huquq tarmog`ining asosiy instituti ekanligidan kelib chiqib berilgan. Bu esa o`z navbatida subyektiv huquqni xaspo`shlashlikka olib kelgan. Shu boisdan bir o`rmondan foydalanish huquqini ikkita turga bo`lamiz: u flora (o`simliklar dunyosi) huquqi asosiy instituti va subyektiv huquqdır.

Yuqorida aytilgan fikrlardan kelib chiqib, o`rmondan foydalanish huquqi deb, tegishli huquq tarmog`ida berilgan o`rmon uchastkalaridan foydalanish va muhofaza qilish munosabatlarini asosan ekologik vazifalar hamda cheklangan xo`jalik yuritish maqsadlarida tartibga soladigan, subyektlarning o`rmondan foydalanish sohasida huquq va majburiyatlarini ta'minlaydigan me'yorlar yig`indisiga aytiladi.

O`rmonlardan foydalanish huquqi tushunchasini to`liq tasavvur etish uchun o`rmonlardan foydalanish turlari haqida to`xtalib o`tish lozim. O`rmonlardan foydalanish turlarini to`g`ri turkumlash o`rmonlardan oqilona foydalanish hamda ularni muhofaza qilishni amalga oshirish uchun muhim ahamiyatga ega. Shu o`rinda "O`rmon to`g`risida"gi Qonunning 25-moddasi diqqatga sazovordir. O`rmonlardan foydalanishni turkumlashning asosi bo`lib, ularning tabiat obyekti sifatida roli hisoblanadi. Shundan kelib chiqib, o`rmonlardan foydalanishni quyidagicha turkumlash mumkin: daraxtzorlar va butazorlarni kesish; o`rmondan qo`shimcha foydalanish: pichan o`rish, mol boqish, asalari uyalari va qutilarini joylashtirish, asal yig`ish, daraxt po`stlog`i, to`nka, to`plash yovvoyi o`simliklar dorivor xom-ashyosini tayyorlash (yig`ish) va oziq-ovqat maqsadlari uchun yovvoyi o`simliklarni tayyorlash (yig`ish); davlat o`rmon fondi uchastkalaridan ovchilik xo`jaligi ehtiyojlari uchun foydalanish; davlat o`rmon uchastkalarida ilmiy-tadqiqot maqsadlarida foydalanish; davlat o`rmon fondi uchastkalaridan madaniy - ma`rifiy, tarbiyaviy, sog`lomlashtirish, rekreatsion va estetik maqsadlarda foydalanish.

O`rmonlardan foydalanishni tartibga soluvchi harakatdagi qonunchilikni tahlil qilish o`rmondan foydalanish huquqini amalga oshirishning huquqiy shakllarini ko`rsatib beradi. "O`rmon to`g`risida"gi Qonunning mazmuniga binoan o`rmonlardan foydalanish huquqi doimo birlamchi bo`lib hisoblanadi. O`rmon xo`jaligi yurituvchi korxonalar hamma holatlarda o`rmonlardan birlamchi foydalanuvchi va egalik qiluvchi subyektlar sifatida harakat qiladilar. O`rmon fondi yerlari ijara asosida foydalanishga

topshirilganida esa ijarachilar o`rmondan ikkilamchi foydalanuvchi bo`lib hisoblanadilar. Oldingi qonunlarga ko`ra, o`rmonlardan birlamchi subyekt sifatida foydalanayotganlar uni ikkilamchi foydalanish uchun berishlari mumkin emas edi. Endi esa tartib bir muncha o`zgardi. O`rmonlardan foydalanuvchilar tomonidan qonunda belgilangan tartibda yer uchastkalarini pichan o`rish va mol boqish, xizmat uchun chek yerlar berishlarini agar ular ijara shartnomasi asosida amalga oshirilsa, o`rmonlardan ikkilamchi foydalanish huquqi deb qarash mumkin.

O`zbekiston Respublikasi "O`rmon to`g`risida"gi qonuniga ko`ra, o`rmonlardan foydalanish huquqi doimiy va vaqtinchalik bo`lishi mumkin (19-modda). O`rmon fondi yerlari doimiy egalik qilishga berib qo`yilgan o`rmon xo`jaligi korxonalari, muassasalari, tashkilotlari o`rmondan doimiy foydalanuvchilardir. O`rmondan vaqtinchalik foydalanish qisqa muddatli uch yilgacha va uzoq muddatli o`n yilgacha bo`lishi mumkin.

O`rmonlardan foydalanish O`zbekiston Respublikasida pullikdir. O`rmondan foydalanganlik uchun to`lov haqi belgilangan tartibda Davlat budjetiga o`rmon daromadi sifatida kelib tushadi va o`rmon muhofazasi, uni qayta tiklash va sifatini oshirish, o`rmon xo`jaliklarini rag`batlantirish, o`rmon tuzish ishlari kabi maqsadlarda ishlatiladi. O`rmondan foydalanganlik uchun to`lov haqi yoki ijara haqi har yillik yoki bir martalik yoxud ijara haqi shakllarida bo`lishi mumkin. Ularning hajmi o`rmonlardan foydalanish turlariga ko`ra o`rmon bilan qoplanmagan yerlarning holati va sifatiga ko`ra belgilanadi.

2. O`rmonlardan foydalanish huquqi subyektlari va obyektlari

O`rmondan foydalanish huquqi nazariy masalalari xususida tadqiqot olib borganda ushbu huquqiy munosabatlarda ishtirok etuvchi subyektlar haqida to`xtalib o`tish ahamiyatga ega. O`rmon huquqiy munosabatlarida qatnashuvchi subyektlar o`ziga xos xususiyatlarga ega bo`lib, ma`lum shartlarga javob berishi kerak.

Umumiy qoidaga ko`ra, huquq subyektiga deganda subyektiv huquq va majburiyatlarga ega sifatida harakat qila oladigan yakka shaxslar, tashkilotlar, jamoat tashkilotlari tushuniladi. "O`rmon to`g`risida"gi qonunning 19-moddasiga binoan o`rmondan foydalanish huquqiga yuridik va jismoniy shaxslar ega bo`lishlari mumkin. O`rmon huquqiy munosabatlarida qatnashuvchi subyektlar huquq va muomala layoqatlariga ega bo`lishlari lozim. Subyektiv huquqning ushbu elementlari bo`lmasa, bunday yuridik

va jismoniy shaxslar o`rmon huquqiy munosabatlarining subyeksi bo`la olmaydilar.

O`rmon qonunchiligi o`rmondan foydalanish huquqining subyeksi sifatida o`rmon uchastkasini foydalanishga bevosita olgan shaxslarni ham, shuningdek o`rmondan qonunga binoan foydalanish huquqi bo`la turib, amalda bu huquqdan foydalanmayotgan shaxslarni ham tan oladi. Shunday qilib, o`rmondan foydalanish huquqi subyeksi bo`lib o`rmon huquq layoqatiga ega bo`lgan shaxslar garchi qonunga binoan o`rmondan mavhumiy foydalanish huquqiga ega bo`lsalarda, tan olinishi mumkin ekan. Demak, o`rmondan foydalanish huquqining realligi asosida bu huquqni amalga oshiruvchilarni ikkiga bo`lish mumkin. "O`rmondan foydalanuvchi" va "O`rmondan foydalanish huquqi subyeksi".

O`rmondan foydalanish huquqi subyektining huquqdorligi ular tashkil etgan paytdan boshlab vujudga keladi va ular faoliyati tugaganda tugatiladi.

Yuridik va jismoniy shaxslar o`rmondan foydalanayotgan bo`lishlaridan qat'i nazar, agar ular huquq va muomala layoqatiga ega bo`lsalar, o`rmondan foydalanish huquqining subyektlari hisoblanadilar.

O`rmondan foydalanish huquqi subyektlari ichiga davlat ham kirishligi "O`rmon to`g`risida"gi qonunda ochiq aytilmagan. Shunga qaramasdan u o`rmonlarga nisbatan mulk huquqining subyeksi, uning egasi sifatida foydalanish huquqining subyeksi bo`ladi. O`rmon huquqiy munosabatlarida u bevosita yoki o`zining organlari orqali ishtirok etadi. Ushbu organlarni bir necha turlarga bo`lish mumkin. Ular umumiy, tarmoq va maxsus vakolatli davlat organlariga bo`linadi. Masalan, O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, viloyat, tuman xalq deputatlari Kengashida umumiy vakolatli va Vazirlar Mahkamasi, viloyat, tuman, shahar hokimliklari tarmoq davlat organlari, o`rmon xo`jaligi bosh boshqarmasi va uning joylardagi organlari. o`rmon korxonalari, o`rmon xo`jaliklari esa maxsus vakolatli davlat organlari hisoblanadilar. Ushbu davlat organlari o`rmonlardan foydalanish, ularni muhofaza qilish, qayta tiklash sohasida katta huquq va majburiyatlarga, vakolatlarga egadirlar. Ular o`rmonlardan foydalanishda tasarruf etish, nazorat qilish, kadastr yuritish, o`rmon tuzilishi, hisoboti, o`rmon hosildorligini oshirish bo`yicha qoidalarni belgilaydilar.

"O`rmon to`g`risida"gi qonunning 20-moddasida belgilanishicha, o`rmondan foydalanish huquqi yuridik va jismoniy shaxslarga, agar qonun hujjatlarida boshqacha qoida yozilgan bo`lmasa, davlat o`rmon xo`jaligi organlari tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Shu qoidadan kelib chiqib

aytish mumkinki o`rmondan foydalanish huquqining subyektlari ichida maxsus vakolatli organlari alohida ahamiyatga ega. Ular davlat o`rmon xo`jaligi organlari¹ deb yuritilib, bir vaqtning o`zida ham boshqaruvni ham foydalanuvchi subyekt vazifasini bajaradilar. Shu maqomdan kelib chiqib ular o`rmonlarning xalq xo`jaligidagi ahamiyatini yaxshilash, iqlimni yaxshilash, xalq xo`jaligini va aholini yog`och hamda boshqa o`rmon mahsulotlariga bo`lgan ehtiyojlarini qondirish, o`rmonlarni ko`paytirish, sifatini yaxshilash, mahsulotlarini oshirish, o`rmonlarni ehtiyot qilib asrash, yong`indan saqlash, zararqunanda va har xil kasalliklardan qo`riqlash, o`rmon fondi yerlaridan oqilona, samarali va maqsadga muvofiq foydalanish kabi ishlarni amalga oshirishdir.

Fuqarolar o`rmondan foydalanishda alohida subyekt sifatida harakat qiladilar. O`rmon qonunchiligida belgilanishicha (30-modda) fuqarolar o`rmonlarda bemalol bo`lishga, yovvoyi meva, yong`oq, ko`ziqorin, reza-vor mevalarni terishga huquqli hisoblanadilar. Shu bilan birga fuqarolar-ning o`rmondan foydalanish huquqi qonun bilan chegaralanib qo`yilishi mumkin. Masalan, ular shira tayyorlash huquqlaridan mahrum etilishlari mumkin.

Kompleks o`rmon korxonalari, davlat o`rmon xo`jaligi korxonalari, jamoa xo`jaliklari birinchi turdagi subyektlarga tegishli bo`lsa, maxsus turdagi subyektlarga o`rmonlardan ilmiy-tadqiqot huquqi asosida foydalanuvchi korxonalar, ilmiy muassasalar, shuningdek, tayyorlov tashkilotlari bo`lishi mumkin. O`rmonlardan universal subyekt sifatida foydalanuvchilarga o`rmon qonunchiligida belgilangan barcha turdagi faoliyatni amalga oshirishga huquq beriladi, maxsus foydalanuvchi subyektlarga esa faqat aniq belgilanmagan faoliyat turini amalga oshirishga yo`l qo`yiladi.

O`rmon munosabatlari subyektlarini quyidagi guruhlariga ajratamiz: birinchidan, o`rmondan foydalanish bo`yicha davlatning umumiy va maxsus vakolatli organlari; ikkinchidan, o`rmondan bevosita foydalanishni amalga oshiradigan korxonalar, muassasa, tashkilotlar; uchinchidan, o`rmondan foydalanish huquqi subyekt deb qaraluvchi korxonalar, muassasa va tashkilotlar; to`rtinchidan, fuqarolar.

O`rmonlardan foydalanish huquqi xususida fikr yuritilganda bu muammoning obyekt masalasi alohida o`rin egallaydi va unga alohida to`xtalib o`tish lozim, chunki o`rmondan foydalanish huquqi obyektlari haqida aniq tasavvurga ega bo`lmasdan bu muammoni to`la anglash, tushunish mumkin emas.

¹ "Urmon to`grisida"gi Qonunning 9-moddasi 2-kismiga binoan "O`zbekiston Respublikasi Davlat urmon kumitasi va uning joylardagi organlari davlat o`rmon xo`jaligi organlari hisoblanadi".

Harakatdagi o`rmon qonunchiligiga binoan mamlakatimiz hududidagi hamma o`rmonlar yagona davlat o`rmon fondini tashkil etadi. Ana shu o`rmon fondi o`rmondan foydalanish huquqining obyekti bo`lib hisoblanadi. Shuni ta`kidlash lozimki, barcha daraxt-butazorlar o`rmondan foydalanish huquqi obyekti bo`lmasdan, balki faqat o`rmon fondi tarkibiga kiritilgan, daraxt-butazorlar bilan qoplangan va daraxt-butazorlar bilan qoplanmagan bo`lsada, o`rmon fondiga ajratilgan yerlar o`rmonlardan foydalanish huquqi obyekti hisoblanadi.

O`rmon fondini ahamiyatiga ko`ra guruhlash harakatdagi o`rmon qonunchiligida aniq qilib ko`rsatib berilmagan. Shunga qaramasdan "O`rmon to`g`risida"gi qonunni chuqur tahlil qilish, unda o`rmonlar xo`jalik, ya`ni foydali ahamiyati jihatdan ikkiga bo`linadi: 1) cheklangan miqdorda xo`jalikka tortiladigan va 2) qo`riqlanish toifasidagi o`rmonlar, degan xulosani beradi. Bundan tashqari qonunning 5-moddasida ko`rsatilishicha, yagona davlat o`rmon fondi: birinchidan, davlat ahamiyatiga ega bo`lgan o`rmonlardan, ya`ni davlat o`rmon xo`jaligi organlari qaramog`idagi o`rmonlardan; va, ikkinchidan, boshqa idoralar va yuridik shaxslar foydalanishidagi o`rmonlardan iborat bo`ladi. Davlat ahamiyatidagi o`rmonlarga o`rmon xo`jaligi yurituvchi davlat organlari ixtiyoridagi o`rmonlar kiradi. Bu guruh o`rmonlar o`rmon fondining katta qismini tashkil etadi. Bu o`rmonlarda xalq xo`jaligining turli tarmoqlari ehtiyojlari uchun umumdavlat manfaatlaridan kelib chiqadi, cheklangan miqdorda ko`p maqsadli foydalanish amalga oshiriladi. Davlat ahamiyatiga ega bo`lgan o`rmonlar yog`ochga va boshqa o`rmon mahsulotlariga bo`lgan mahalliy ehtiyojlarni qondirishda asosiy baza bo`lib xizmat qiladi. Bundan tashqari, bu o`rmonlarning foydali tabiiy xususiyatlari suvni muhofaza qilish, obu-havoni tartibga solish, himoya, sanitariya - gigiyena, madaniy sog`lomlashtirish maqsadlarida foydalaniladi.

O`rmon fondi tarkibida davlat ahamiyatiga ega bo`lgan o`rmonlardan tashqari davlat ahamiyatiga ega bo`lmagan o`rmonlar ham bo`lishi mumkin. Shunday o`rmonlarga biz yuridik shaxslar o`rmonlarini kiritishimiz mumkin. Yuridik shaxslar o`rmonlari deganda, xo`jalik janiyatlari, xo`jalik shirkatlari va boshqa subyektlar yerlarida joylashgan va belgilangan tartibda yer hisob-kitob hujjatlarida qayd etilgan o`rmonlar tushuniladi.

O`rmon qonunchiligiga ko`ra, yuridik shaxslar o`rmonlari ularga muddatsiz foydalanish uchun berib qo`yiladi. Bu o`rmonlar maydoni ushbu yuridik shaxslarning ichki xo`jalik yer tuzilishi va ular o`rmonlarida o`rmon tuzish ishlarini o`tkazish vaqtida belgilanadi. O`zbekiston Respub-

likasida yuridik shaxslar o`rmonlaridan asosan suvni muhofaza qilish, dalalarni ihotaga olib qolish, sanitariya-gigiyena va sog'lomlashtirish funksiyalarini bajaradi. Shu bilan birga, bu o`rmonlardan jamoa xo`jaliklarining va uning a'zolarining yog`ochga bo`lgan talab-eh-tiyojini qondirish, o`rmonlardan qo`shimcha tarzda foydalanish va o`rmon kasbkorligini rivojlantirish ishlarida foydalaniladi.

Yuridik shaxslar o`rmonlarida o`rmondan foydalanish ishini ularning boshqaruv organlari va ularning a'zolari amalga oshiradilar. Ular ushbu o`rmonlardan foydalanishida tegishli imtiyozli huquqqa ega bo`ladilar.

O`rmon qonunchiligida davlat o`rmon fondiga kirmaydigan, ya'ni o`rmondan foydalanish huquqi obyektini hisoblanmaydigan daraxtzor-butazorlar ham ko`rsatib berilgan. Demak, davlat o`rmon fondiga qishloq xo`jaligiga mo`ljallangan yerlardagi daraxtlar va daraxt guruhlari, temir yo`l, avtomobil yo`llari va kanallar bo`yidagi ihotaga olingan daraxtzorlari, shaharlarda va boshqa aholi yashaydigan punktlarda shahar o`rmonlari bilan band bo`lmagan yerlarda o`svuchi daraxtlar va daraxt guruhlari, shuningdek ko`kalamzor o`simliklar, tomorqalardagi, dala hovli va bog` uchastkalaridagi daraxtlar hamda daraxt guruhlari kirmaydi, shuning uchun ular o`rmondan foydalanish huquqi obyektini tashkil etmaydi (6-modda).

Xulosa qilib aytganda, o`rmondan foydalanish huquqi subyektlarining o`ziga xos xususiyatlari shundan iboratki, ular, birinchidan, tegishli huquq va majburiyatlarni davlat mulk huquqining obyektini bo`lgan o`rmon fondiga nisbatan amalga oshiradilar; ikkinchidan, bu yerdagi ayrim subyektlar bir vaqtning o`zida ham boshqaruv organ, ham foydalanuvchi yoki egalik qiluvchi organ bo`lib hisoblanadilar; uchinchidan, subyektlar maxsus subyektlar, ya'ni maxsus boshqaruv organlariga bo`ysunadigan organlarga hamda mustaqil xo`jalik yurituvchi tadbirkorlik faoliyati subyektlariga bo`linadi. Biroq tadbirkorlik faoliyati subyekti o`rmon fondiga nisbatan to`liq hukmdorligini amalga oshira olmaydilar; to`rtinchidan, o`rmondan foydalanish huquqining maxsus subyektlari birlamchi va ikkilamchi bo`lishlari mumkin.

O`rmondan foydalanish huquqining obyektini esa hamma hollarda davlat mulk huquqining obyektini bo`lib hisoblanadi. Shu boisdan ham u davlat organlari yoki korxonalari, xususiy yuridik shaxslar yoxud jismoniy shaxslar foydalanish yoki egaligida bo`lmasin huquqiy mazmunini yo`qotmaydi.

3. O`rmonlardan foydalanish huquqi mazmuni

Avvalo shuni aytish kerakki, o`rmon huquqiy munosabatlar mazmuni uchta elementdan: o`rmonni egallash, undan foydalanish va uni tasarruf qilish huquqidan iborat bo`ladi. Demak, o`rmon huquqiy munosabatlari subyektlarining, jumladan o`rmondan foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlari mazmuni o`rmonni egallash, undan foydalanish va uni tasarruf qilish huquqlari bilan xarakterlanadi, ya'ni o`rmondan foydalanuvchilar yuqoridagi sanalgan huquqlarga ega bo`lishlari mumkin.

Harakatdagi o`rmon qonunchiligimizga ko`ra, o`rmondan foydalanuvchilar o`rmonni tasarruf qilish huquqiga ega emaslar. Bu huquq faqat o`rmonning egasi bo`lmish davlatda saqlanib qoladi. Demak, o`rmondan foydalanuvchi subyektlarga xo`jalik faoliyati yuritish uchun o`rmon berilganda unga nisbatan mulk huquqi davlatda saqlanib qoladi va hech vaqt u ikkinchi tomonga o`tmaydi. Shunday ekan, o`rmondan foydalanuvchilar o`rmonning mulk huquqi asosida egasi hisoblanmaydilar va tasarruf qilish huquqiga ega bo`lmaydilar. Shundan kelib chiqib va "O`rmon to`g`risida"gi qonunning 7-moddasiga asoslangan holda aytish mumkinki, o`rmondan foydalanuvchi subyektlar faqat o`rmonni egallash va undan foydalanish huquqiga egadirlar.

O`rmonga nisbatan egalik huquqi undan foydalanish huquqini ham keltirib chiqaradi. O`rmonni egallamasdan turib undan foydalanib bo`lmaydi. Shuning uchun ularni ko`p jihatdan bir-biri bilan uzviy bog`liq deyish mumkin.

O`rmondan foydalanish huquqi mazmuni haqida fikr yuritganda, bu huquqni cheklash, tugatilishi masalalariga to`xtalib o`tish kerak. Foydalanish huquqini cheklash ikki turga bo`linadi: to`liq cheklash va qisman cheklash. Huquqni cheklashning asosiy maqsadi o`rmonning qonunda berilgan maqomini ta'minlash va muhofaza rejimini ta'minlash, o`rmondan foydalanish huquqini cheklash natijasida o`zgarib turishi mumkin. Bu o`zgarishlar o`z-o`zidan, boshboshdoqlik bilan emas, balki qonunda belgilangan, ko`rsatilgan tartibda ro`y berishi lozim.

Ma'lumki, o`rmondan foydalanuvchilarning o`rmondan foydalanishlari har xil zaruriyatga ko`ra o`zgarib turishi mumkin. Chunonchi, ularning o`rmonga egalik qilish va foydalanish huquqi boshqa subyektga o`tishi yoki berilgan o`rmon maydoni qisqartirilishi yoxud umuman davlat va jamoat ehtiyojlarini uchun qaytarib olinishi, yoki bo`lmasa o`rmon tashkiloti tugatilishi mumkin. Bunday holatlar o`rmondan foydalanish huquqining o`zgarishiga emas, balki ularning o`rmondan foydalanish huquqining

bekor bo'lishiga olib keladi. Yoki o'rmondan foydalanuvchi foydalanib kelayotgan o'rmon maydoniga yana ma'lum miqdorda o'rmon maydonlari qo'shib berilsa, yoki bo'lmasa foydalanilayotgan o'rmon maydoniga nisbatan foydalanish huquqi vujudga kelsa, olib qo'yilgan o'rmon maydoniga nisbatan esa foydalanish huquqi tugaydi, ya'ni bekor bo'ladi.

Ma'lumki, davlat ahamiyatiga molik o'rmonlar hamda boshqa idoralar va yuridik shaxslar ixtiyoridagi o'rmonlar foydalanish jarayonida uzluksiz yaxshilanib borishi yoki foydalanishga yaroqsiz holatiga ham tushib qolishi mumkin. Bu holat o'rmondan foydalanish maqsadini o'zgartirishga olib kelishi, bir turdagi o'rmon maydonini ikkinchi turga aylantirishga sabab bo'lishi mumkin. Bunda o'rmondan foydalanish bekor qilinmaydi, yoxud o'rmondan foydalanish yangidan vujudga kelmaydi, shuningdek o'rmondan foydalanish subyektlari o'zgarmaydi, o'rmon maydonlarining miqdori ham o'zgarishsiz qoladi, faqat o'rmondan foydalanish maqsadi o'zgaradi. Shu bilan birgalikda, o'rmondan foydalanish huquqiy holati ham o'zgaradi. Bu esa muhim xo'jalik va huquqiy ahamiyatga ega. Bir turdagi o'rmon maydonining ikkinchi turga aylantirilishi shunday yuridik fakt hisoblanadiki, bu bilan o'rmondan foydalanish huquqi mazmuniga qonunchilik ma'lum o'zgarishlar belgilaydi.

Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, o'rmondan foydalanishda subyektlarning almashishi, yoki o'rmon maydoni miqdorining ko'payishi yo kamayishi va boshqalar undan foydalanish huquqi mazmunining o'zgarishiga olib kelmaydi. O'rmondan foydalanish huquqi mazmunining o'zgarishi deganda foydalanishda bo'lgan o'rmon maydonlarining bir toifadan ikkinchi toifaga o'tishi, ayrim maydonlardan foydalanish rejimining o'zgarishi tushuniladi.

O'rmondan foydalanish huquqi to'g'risida gapirganda bu huquqni bekor qilish yoki to'xtatib qo'yish masalasiga ham alohida to'xtalib o'tish kerak. Zotan, o'rmondan foydalanish huquqi mazmunini elementlari ichida shunday huquqning tugatilishi mustaqil element hisoblanadi. O'rmondan foydalanish huquqini to'xtatishning umumiy asoslari "O'rmon to'g'risida"gi qonunda belgilangan (24-modda). Bu umumiy asoslar barcha subyektlarning ham o'rmondan foydalanish huquqini to'xtatish uchun taalluqli hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi "O'rmon to'g'risida"gi qonunining 24-moddasiga binoan o'rmondan foydalanish huquqi quyidagi hollarda tugatiladi: o'rmondan foydalanish huquqidan ixtiyoriy voz kechilganda; o'rmondan foydalanish muddati tugaganda; foydalanishda davlat o'rmon fondi uchastkasi bo'lgan yuridik shaxs tugatilganda; o'rmonlardan va

o`rmon fondi yerlaridan belgilangan maqsadda foydalanilmaganda; o`rmondan foydalanish o`rmonlar va boshqa tabiiy obyektlarning holatiga hamda ularni takroriy ko`paytirishga salbiy ta'sir ko`rsatadigan usullar bilan amalga oshirilganda; o`rmonlarda yong`in xavfsizligi qoidalari buzilganda; ulardan foydalanganlik uchun haq belgilangan muddatlarda to`lanmaganda; o`rmon fondi yerlari davlat va jamoat ehtiyojlari uchun olib qo`yilganda.

Yuridik shaxslarning o`rmondan foydalanish huquqi daraxt kesish yoki o`rmon chiptasini bergan korxonalar tomonidan bunday hujjatlarni bekor qilish yo`li bilan to`xtatiladi.

Fuqarolarning o`rmondan foydalanish huquqini to`xtatish uchun, o`rmondan foydalanishdan ixtiyoriy voz kechilganda; yong`in qoidalariga rioya qilmaganlik; o`rmondan foydalanish muddati tamom bo`lganda; o`rmondan daraxt kesish yoki o`rmon chiptasida ko`zda tutilgan maqsadlar yoki talablarga muvofiq foydalanilmagan holatlar asos bo`ladi. Shuningdek, fuqarolarning o`rmondan foydalanish huquqi o`rmon maydonlari davlat va jamoat ehtiyojlari uchun olib qo`yilganda ham to`xtatilishi mumkin.

Shu bilan birga o`rmondan foydalanish huquqining tugashiga o`rmon uchastkasini o`zboshimchalik bilan boshqalarga berib qo`yish, shuningdek o`rmonlarning davlat mulkchiligini oshkora va yashirish tarzda buzuvchi bitimlar tuzganda yoki o`rmon qonunchiligini boshqa tarzda buzgan holatlar ham asos bo`ladi. O`zbekiston Respublikasining "O`rmon to`g`risida"gi qonunida o`rmondan foydalanuvchi subyektlarning huquq va majburiyatlari ko`rsatilgan (21-22-moddalar). Bundan tashqari, O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Yer kodeksi, Tabiatni muhofaza qilish to`g`risidagi qonun va boshqa qonunlarda ham o`rmondan foydalanuvchi subyektlarning huquq va majburiyatlari belgilangan. O`rmon huquqiy munosabatlarini tartibga soluvchi qonunlarni tahlil etish o`rmondan foydalanuvchi subyektlarning huquq va majburiyatlarini bir necha guruhlarga bo`lish mumkinligini ko`rsatadi. Bu masalaga huquqiy adabiyotlarda ham katta e'tibor qaratilgan.

O`rmon munosabatlari ishtirokchilarining huquq va majburiyatlarini konstitutsiyaviy, tarmoq (tabiatni muhofaza qilish huquqi, yer huquqi va shunga o`xshash) va maxsus (o`rmon huquqi) huquq va majburiyatlarga ajratamiz.

O`rmondan foydalanuvchilarning konstitutsiyaviy huquq va majburiyatlari barcha huquq va majburiyatlar ichida muhim ahamiyat kasb etadi. O`zbekiston Konstitutsiyasi yuridik va jismoniy shaxslarning o`rmondan

foydalanish bo'yicha eng asosiy huquq va majburiyatlarini belgilab beradi. Chunonchi, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 55-moddasida ko'rsatilishicha, yer, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zaxiralar umummilliy boylikdir; ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir. Konstitutsiyada belgilangan boshqa bir tamoyilga binoan mulkdan foydalanuvchi barcha subyektlar ekologik muhitga ziyon yetkazmasliklari, fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatning qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlari va huquqlarini buzmasliklari kerak (54-modda) Konstitutsiyaning 100-moddasida tabiatni muhofaza qilish va samarali foydalanish, degan iboraning qisqartirilgan shakli bo'lgan "atrof-muhitni muhofaza qilish" tushunchasi berilgan. Bu yerda atrof-muhitni muhofaza qilish mahalliy hokimiyat organlari vakolatining ajralmas qismi sifatida berilgan. Shunday qilib, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida atrof-muhit muhofazasiga tegishli uch xil ifoda, ya'ni "tabiiy muhitni muhofaza qilish" (50-modda). "Ekologik ziyon" (54-modda) va "atrof-muhitni muhofaza qilish" (100-modda) uchraydi. Qizig'i shundaki O'zbekistonning shu sohadagi asosiy qonuni "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida", deb ataladi.

Konstitutsiyaviy asosiy qoidalardan kelib chiqib tarmoq qonunchiligi ham tabiat boyliklari, xususan o'rmonlardan foydalanish huquqi mazmunini, ya'ni o'rmon munosabatlari subyektlarining huquq va majburiyatlarini belgilab beradi. Chunonchi, O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi qonunning 12-moddasida ko'rsatilishicha, O'zbekiston Respublikasi aholisi o'z salomatligi uchun qulay tabiiy muhitda yashash, o'z salomatligini atrof-muhitning zararli ta'siridan muhofaza qilish huquqiga ega. Fuqarolar tabiiy resurslardan oqilona foydalanishi, tabiat boyliklariga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishi, ekologiya talablariga rioya qilishlari shart.

O'rmondan foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlarini belgilashda tarmoq huquq sohalari ichida muhim o'rinni yer qonunchiligi egallaydi. O'zbekiston Respublikasi Yer Kodeksida o'rmon fondi yerlaridan foydalanishda yerdan foydalanuvchining asosiy huquq va majburiyatlarini ko'rsatib berilgan. Yerdan foydalanuvchilarga berilgan umumiy huquq va majburiyatlar bevosita o'rmon fondi yerlaridan foydalanuvchilarga ham taalluqli bo'ladi. Chunonchi, O'zbekiston Respublikasi Yer kodeksida ko'rsatilishicha, yerdan foydalanuvchilar yer uchastkasida mustaqil xo'jalik faoliyatini amalga oshirish, har xil imorat va inshootlar qurish, yerning foydali xususiyatlarini o'zlashtirish, yer ostidagi va ustidagi boyliklardan foydalanish va boshqa qator huquqlarga ega bo'lsalarda,

yerdan samarali va oqilona foydalanish, yerni ifloslantirmaslik, suv va shamol eroziyasiga uchratmaslik, yerdan xo'jasizlarcha foydalanmaslik, yerni talon-taroj qilmaslik, yer haqini o'z vaqtida to'lab turish va shunga o'xshash bir qator majburiyatlarga ham egadirlar.

O'rmondan foydalanish huquqi mazmunini aniqlashda o'rmon qonunchiligi alohida ahamiyat kasb etadi. Hozirda harakatdagi O'zbekiston Respublikasining "O'rmon to'g'risida"gi qonuniga ko'ra, davlat o'rmon fondi egalari egalik qilish va foydalanishga berilgan davlat o'rmon fondi yerlarida o'rmon xo'jaligini mustaqil olib borish, o'rmon daraxtlarini ekish va o'rmon xo'jaligini yuritish bilan bog'liq bo'lgan boshqa tadbirlarni amalga oshirish, suv xo'jaligi tomonidan belgilangan limitlar miqyosida sug'orish maqsadida suv resurslaridan va davlat o'rmon fondi yerlaridan foydalanish, o'simlik va hayvonot dunyosidan, hamda umumtarqalgan foydali qazilmalardan foydalanish, ishlab chiqilgan mahsulot va daromadiga mulkdorlik qilish huquqlariga egadirlar. Shu bilan birga qonunda davlat o'rmon fondi egalari o'rmonlarni uzluksiz ko'paytirish, o'simlik va hayvonot dunyosini qo'riqlash, o'rmonlarning sanitar holatini va o'rmon tuprog'ini xosildorligini yaxshilash va muhofaza qilish, o'rmondan foydalanishni to'g'ri tashkil qilish, o'rmon hisob-kitobini yuritish, o'rmonning o'simlik va hayvonot dunyosidan, shuningdek uning foydali tabiiy xususiyatlaridan ilmiy asoslangan o'lehovlar asosida samarali va oqilona foydalanish kabilarga majburdirlar.

Bundan tashqari, o'rmonlardan foydalanuvchilar o'rmondan foydalanish ishlarini ruxsatnoma hujjatlarida ko'rsatilgan muddatda, foydalanish turi va obyektlar miqyosida amalga oshirish, belgilangan tartibda yo'llar o'tkazish, mahsulot saqlash uchun maydonchalarni jihozlash, ishlab chiqarish va xo'jalik qurilmalarini tiklash, mahsulotni qayta ishlash uchun moslamalar o'rnatish, transport to'xtash joylarini ta'mirlash, yaylovlar, pichanzorlar va boshqa o'rmon yerlaridan oqilona foydalanish, yong'in xavfsizligiga rioya qilish, ish joylarida yong'inga qarshi tadbirlarni ko'rish, o'z vaqtida haqini to'lash hamda o'rmon fondi yerlarining ijarasi haqidagi shartnoma shartlarini bajarish, zarar yetkazilgan o'rmon fondi yerlarini maqsadli foydalanish uchun yaroqli holatga keltirishga ham majburdirlar.

O'zbekiston Respublikasining "O'rmon to'g'risida"gi qonunida o'rmonlardan foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlari subyektlarining xarakterli xususiyatlariga qarab turlarga ajratib belgilangan. Chunonchi, "O'rmon to'g'risida"gi qonunning 21-moddasida o'rmondan

doimiy foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlari sanab ko`rsatilgan. Unga ko`ra, o`rmondan doimiy foydalanuvchilar quyidagi huquqlarga ega: davlat o`rmon fondining o`zlariga berib qo`yilgan uchastkalarida o`rmon xo`jaligini mustaqil yuritish; o`rmon fondi yerlaridan suv resurslaridan, keng tarqalgan foydali qazilmalardan o`rmon xo`jaligi ehtiyojlari uchun belgilangan tartibda foydalanish; belgilangan tartibda yo`l ochib, o`rmon mahsulotlarini joylashtirish uchun maydonchalar jihozlash, ishlab chiqarish va uy-joy binolari hamda inshootlari qurish; tayyorlangan mahsulotga va uni sotishdan olingan daromadga mulkdor bo`lish. Shu bilan birga o`rmondan doimiy foydalanuvchilarga majburiyatlar ham yuklatilgan. Bular: o`rmonlarni muhofaza qilish, qo`riqlash, ulardan oqilona foydalanish va ularni takroriy ko`paytirishni ta`minlash, o`rmonlarning davlat hisobini olib borish; o`rmonlarning holatiga va ularni takroriy ko`paytirishga, tuproq holatiga va hayvonot dunyosiga, shuningdek suv obyektlarining va boshqa tabiiy obyektlarning holatiga salbiy ta`sir ko`rsatishga yo`l qo`ymaydigan usullar bilan ish olib borish; o`rmonlardan foydalanishlik uchun o`z vaqtida haq to`lash; muhofaza etiladigan tabiiy hududlar rejimini ta`minlash; o`rmondan foydalanuvchi boshqa shaxslarning huquqlarini buzmaslikdan iborat.

O`zbekiston Respublikasi "O`rmon to`g`risida"gi qonuni o`rmondan vaqtinchalik foydalanuvchi subyektlarning ham huquq va majburiyatlarini belgilab beradi. Shu qonunning 22-moddasiga ko`ra, o`rmondan vaqtinchalik foydalanuvchilar quyidagi huquqlarga ega bo`ladilar: o`rmondan foydalanish; belgilangan tartibda yo`l ochish; o`rmon mahsulotlarini joylashtirish uchun maydonchalar jihozlash, ishlab chiqarish binolari va inshootlari qurish. O`rmondan vaqtinchalik foydalanuvchilar quyidagi majburiyatlarga ega: o`zlariga berib qo`yilgan yaylovlar, pichanzorlar va boshqa o`rmonzorlardan oqilona foydalanish; o`rmonlarning holatiga va ularni takroriy ko`paytirishga, tuproq va hayvonot dunyosiga, shuningdek suv obyektlarining va boshqa tabiiy obyektlarning holatiga salbiy ta`sir ko`rsatishga yo`l qo`ymaydigan usullar bilan ish olib borish; o`rmondan foydalanganlik uchun, o`z vaqtida haq to`lash; o`rmondan foydalanuvchi boshqa shaxslarning huquqlarini buzmaslik va boshqalar.

O`rmondan foydalanuvchi subyektlarning o`z huquq va majburiyatlari mazmunini yaxshi anglab yetishlari hamda unga rioya qilishlari o`rmonlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza etish, o`rmon qonunchiligi talablarini bajarishga, ushbu talablarni buzmaslikka xizmat qiladi.

Shunday qilib, o`rmondan foydalanish huquqining mazmuni o`rmondan nisbatan mulk huquqining xosilasi sifatida o`rmondan foydalanish huquqi subyektlariga tegishli bo`lgan foydalanish va egalik qilish huquqi asosida vujudga keladigan huquq va majburiyatlardan iborat.

4. O`rmonlarni muhofaza qilishning huquqiy chora-tadbirlari

O`rmonlardan oqilona va samarali foydalanishda qonunlarda belgilangan jazo turlari va choralarini tegishli tartibda qo`llash muhim ahamiyatga ega. Chunki, qonunlarda o`rnatilgan o`rmonlardan noto`g`ri foydalanganlik uchun javobgarlikka tortuvchi, jazo choralari belgilovchi huquq normalari o`rmonlardan foydalanuvchi fuqarolarni, shuningdek, o`rmon fondini tasarruf etuvchi davlat organlari yoki mansabdor shaxslarni o`rmon boyliklaridan qonunda belgilangan tartibda, maqsadga muvofiq harakat qilishga majbur etadi.

O`rmondan foydalanish qoidalarini buzganda qo`llaniladigan jazo choralari davlat organlari, korxonalar, muassasa, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolarni O`zbekiston Respublikasining harakatdagi o`rmon to`g`risidagi qonunlariga og`ishmay rioya qilishlari hamda o`rmondan foydalanuvchilar va o`rmon egalari buzilgan huquqlarini tiklashda va umuman o`rmon sohasidagi qonunchilikni ta`minlashda alohida rol o`ynaydi.

O`rmondan foydalanish va muhofaza qilish huquqini buzganlik uchun intizomiy, ma`muriy, fuqarolik, jinoiy-huquqiy jazo choralari qo`llaniladi. Shulardan biri ma`muriy-huquqiy javobgarlikdir.

O`rmonlardan foydalanish huquqini buzganlik uchun ma`muriy chora-tadbirlar davlatning o`rmonga egalik qilish huquqini buzish, o`rmonlardan xo`jasizlarcha foydalanish, o`rmonlarni ishdan chiqarish, o`rmonlardagi cheklov belgilarini yo`q qilish yoki shikastlantirish, o`rmonlarni foydalanish uchun yaroqsiz holga keltirish, o`rmon fondi yerlaridan foydalanish qoidalarini buzish, kesiladigan o`rmon fondidan foydalanish tartibini buzish, daraxtlar, butalar va boshqa o`rmon o`simliklari hamda nihollarni g`ayri qonuniy ravishda kesish, shikastlantirish yoki yo`q qilish, o`rmonlarni tiklash qoidalarini buzish, Qizil kitobga kiritilgan va noyob o`simliklarni yig`ish, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tartibini buzish, o`rmon uchun foydali hayvonot dunyosini yo`q qilib yuborish, o`rmonlarda o`rmon xavfsizligi talablarini buzish va shu kabi nojo`ya harakatlar uchun kelib chiqadi. Ma`muriy huquqbuzarlikni sodir etganlarga nisbatan O`zbekiston Respublikasining "Ma`muriy huquqbuzarlik to`g`riida"gi kodeksining 23-moddasiga binoan ma`muriy jarima, ma`muriy huquqbu-

zarlik harakatini sodir etish quroli hisoblangan predmetni yoki bevosita shunday obyekt buyumni haq to'lash sharti bilan olib qo'yish, ma'muriy huquqbuzarlik harakatini sodir etish quroli hisoblangan va bevosita shunday obyekt bo'lgan buyumni musodara qilish, muayyan shaxsni unga berilgan maxsus huquqidan mahrum etish, ma'muriy qamoqqa olish kabi jazo choralari qo'llaniladi.

O'rmondan foydalanish qoidalarini buzganlik uchun ma'muriy jazo choralari qo'llash tuman, shahar hokimliklari huzuridagi ma'muriy komissiyalar, o'z-o'zini boshqarish mahalliy organlari, tuman, shahar sudlari, ichki ishlar organlari, davlat inspeksiyasi organlari tomonidan amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksinig 69-moddasida, chegara va cheklov belgilarini yo'q qilish yoki shikastlantirish uchun ma'muriy javobgarlik belgilangan bo'lib, egalikdagi va foydalanishdagi yerlarning chegara belgilarini, o'rmonlardagi cheklov belgilarini yo'q qilish yoki shikastlantirish - fuqarolarga eng kam oylik ish haqining bir baravaridan ikki baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa - uch baravaridan besh baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi deb ko'rsatilgan.

Mazkur kodeksning 77-moddasida esa o'rmon fondi yerlaridan foydalanish qoidalarini buzish, ya'ni tegishli ruxsat olmay turib imorat solish, yog'ochni ishlash, omborlar va boshqa inshootlar qurish, o'rmon fondi yerlarida pichanzorlar va yaylovlarni shikastlantirish, o'zboshimchalik bilan pichan o'rish va mol boqish, drenaj tizimlarini va yo'llarini yo'q qilish yoki shikastlantirganlik uchun - fuqarolarga eng kam oylik ish haqining uchdan bir qismidan bir baravariga miqdorda, mansabdor shaxslarga esa - bir baravaridan uch baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'lishi, agar xuddi shunda huquqbuzarliklar ma'muriy jazo chorasi qo'llanilganidan keyin bir yil davomida takror sodir etilgan bo'lsa, fuqarolarga eng kam oylik ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa uch baravaridan yetti baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'lishi o'rnatilgan.

Ushbu kodeksning 78-moddasida esa kesiladigan o'rmon fondidan foydalanish tartibini buzganlik uchun javobgarlik belgilangan bo'lib, kesiladigan o'rmon fondidan foydalanish, yog'och tayyorlash va tashib ketish tartibini, shuningdek, o'rmon kesish chiptasi (orderi)da yoki o'rmon chiptasida belgilangan boshqa talablarni buzganlik uchun fuqarolarga eng kam ish haqining uchdan bir qismidan bir baravarigacha, mansabdor

shaxslarga esa - bir baravaridan uch baravarigacha miqdorda jarima solishlik o`rnatilgan.

Ma'muriy javobgarlik to`g`risidagi kodeksning 79-moddasida esa daraxtlar, butalar, boshqa o`rmon o`simliklari va nihollarni g`ayriqonuniy ravishda kesish, shikastlantirish yoki yo`q qilishni sodir etgan fuqarolarga eng kam ish haining uchdan bir qismidan bir baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa - bir baravaridan uch baravarigacha jarima solinishi, agar xuddi shunday huquqbuzarliklar ma'muriy jazo chorasi qo`llanilgandan keyin bir yil davomida takror sodir etsa - fuqarolarga nisbatan eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha, mansabdor shaxslarga nisbatan esa - uch baravaridan yetti baravarigacha miqdorda jarima solinishi ko`rsatilgan.

O`rmonlarni tiklash qoidalarini buzish huquqbuzarligini sodir etganlarga nisbatan javobgarlik O`zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to`g`risidagi kodeksning 80-moddasida belgilangan bo`lib, o`rmonlarni tiklash, ularning holatini va turi tarkibini yaxshilashga, ularning mahsuldorligini oshirishga, shuningdek yetilgan yog`och zaxiralaridan foydalanishga oid qoidalar va yo`riqnomalarni buzish - mansabdor shaxslarga eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha miqdorda jarima solinishiga sabab bo`lishi belgilangan.

Ma'muriy javobgarlik to`g`risidagi kodeksning 81-moddasida Qizil kitobga kiritilgan o`simliklarni yig`ish huquqbuzarligini sodir etganlik uchun javobgarlik belgilangan bo`lib, O`zbekiston Respublikasining Qizil kitobiga kiritilgan o`simliklarni yoxud shunday o`simliklarning ildizlari, poyalari, shohlari, barglari, gullari, mevalari va urug`larini o`zboshimchalik bilan yig`ish - fuqarolarga eng kam ish haqining ikkidan bir qismidan ikki baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa - ikki baravardan besh baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo`lishi, agar xuddi shunday huquqbuzarlik ma'muriy jazo chorasi qo`llanganidan keyin bir yil davomida takror sodir etilgan bo`lsa - fuqarolarga eng kam ish haqining ikki baravaridan besh baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa - uch baravardan yetti baravargacha miqdorda jarima solishlikka sabab bo`lishi o`rnatilgan.

Ma'muriy javobgarlik to`g`risidagi kodeksning 83-moddasida o`rmon uchun foydali faunani yo`q qilib yuborish huquqbuzarligini sodir etgan - fuqarolarga eng kam ish haqining uchdan bir qismidan bir baravarigacha miqdorda, mansabdor shaxslarga esa - bir baravaridan uch baravarigacha miqdorda jarima solinishi nazarda tutilgan. Ushbu kodeksning 84-moddasida esa o`rmonlarni yong`in xavfsizligi talablarini buzganlik uchun -

fuqarolarga eng kam ish haqining uchdan bir qismidan bir baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa - bir baravaridan uch baravarigacha jarima solinishi, agar xuddi shunday huquqbuzarlik ma'muriy jazo chorasi qo'llanilganidan keyin bir yil davomida takror sodir etilgan bo'lsa - fuqarolarga eng kam ish haqining ikki baravaridan besh baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa - uch baravaridan yetti baravarigacha miqdorda jarima solinishi ko'rsatilgan.

O'rmonlardan foydalanishga oid huquqbuzarlikning ijtimoiy xavfi ma'muriy nojo'ya harakat darajasidek bo'lmasa, bunday holatlarda huquqbuzarliklarga nisbatan intizomiy jazo choralari qo'llash mumkin. Intizomiy javobgarlik huquqi ta'sir usuli sifatida shaxslarga o'zlarining xizmat faoliyatlari o'rmon xo'jaligiga yoki jamoat tashkilotlariga a'zolik munosabati bilan intizomiy nojo'ya harakat sodir etganlarida qo'llaniladi. Bu javobgarlik o'rmondan foydalanish qoidalarini buzishga qaratilgan quyidagi intizomiy nojo'ya xatti-harakatlar sodir etilganda, ya'ni masalan, o'rmondan foydalanishga oid mehnat majburiyatlarini bajarmaganda, agrotexnika qoidalarini buzishga olib kelgan sifatsiz ish qilinganda, dovdaraxt va butalarga yomon ishlov berilganda qo'llaniladi. Xo'jaliklarning mansabdor shaxslari mehnatni o'z vaqtida tashkil qilmaganlarida, o'rmonlarni muhofaza qilish choralari ko'rmaganlarida intizomiy javobgarlikka tortiladilar.

Intizomiy jazo choralari o'rmonlardan foydalanish qoidalarini buzgan mansabdor shaxslarga shu o'rmon fondi joylashgan xo'jalikning umumiy yig'ilishi tomonidan, fuqaro a'zolarga esa xo'jalik boshqaruvi tomonidan beriladi.

Intizomiy jazo choralari qo'llashda O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining intizomiy javobgarlikka bag'ishlangan umumiy qoidalaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Har bir jamoa, davlat yoki boshqa o'rmon jamoalari o'z Ustavi yoki Nizomini ishlab chiqishda va qabul qilishda, intizomiy jazo choralari o'rnatishda ushbu qonundan asos sifatida foydalanishi mumkin.

O'rmonlardan foydalanish huquqini buzganlik uchun qo'llaniladigan huquqiy chora-tadbirlardan yana biri, bu - fuqarolik-huquqiy chora-tadbirlardir. Bu huquqiy chora-tadbirlar o'rmondan foydalanish huquqi foydalanuvchilarga mulkiy zarar yetkazish bilan bog'liq holda buzilganda qo'llaniladi.

O'rmon qonunchiligi o'rmonlarni o'zboshimchalik bilan egallab olish, ekinlarni payhon qilish, o'rmonlardan foydalanish qoidalarini buzish orqali o'rmonlardan foydalanuvchilarga zarar yetkazilganda ularni qoplash

lozimligini belgilaydi. Chunonchi, O`zbekiston Respublikasining “O`rmon to`g`risidagi qonuni”ga ko`ra, o`rmondan foydalanuvchilarning huquqlarini buzish orqali yetkazilgan zarar to`la hajmda qoplanishi kerak. Shu qonunda ko`rsatilishicha, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va fuqarolar O`zbekiston Respublikasining O`rmon to`g`risidagi qonunlarini buzishlari tufayli yetkazgan zararining o`rnini qoplashga majburlardir.

O`rmondan foydalanuvchilarga yetkazilgan mulkiy zararni undirishda fuqarolik qonunlariga murojaat etilishining bosh sababi, fuqarolik qonunlari normalarining o`rmon munosabatlariga oid huquqbuzarlikka nisbatan joriy qilinishining asosiy sababi, birinchidan, fuqarolik qonunlari bilan tartibga solinadigan mulkiy munosabatlarning bir xilligi, o`xshashligi bo`lsa; ikkinchidan, o`rmon qonunchiligida o`rmon foydalanuvchilarga yetkazilgan mulkiy zararni qoplash aniq va to`la tartibga solinmaganligidir.

O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining¹ majburiyatlarni bajarmaslikdan kelib chiqadigan javobgarlikka bag`ishlangan umumiy qoidalarni bevosita o`rmondan foydalanish yetkazilgan zararni undirishda ham qo`llash mumkin. Bundan tashqari, shu qonunning 479-moddasida belgilanishicha, fuqaroning shaxsiga zarar to`la miqdorda zarar yetkazgan shaxs tomonidan to`lanishi lozim. Fuqarolik qonunining ushbu umum e`tirof etilgan qoidalari o`rmonlardan foydalanish munosabatlariga oid huquqbuzarliklar natijasida yetkazilgan mulkiy zararni undirishda, aybdorlarni moddiy javobgarlikka tortishga ham bevosita taalluqlidir.

O`rmon to`g`risidagi qonunda o`zboshimchalik bilan egallab olingan o`rmon fondi yerlariga nisbatan zararni undirish alohida belgilangan. Masalan, O`zbekiston Respublikasi O`rmon to`g`risidagi qonunning 23-moddasida ko`rsatilishicha, o`zboshimchalik bilan egallab olingan o`rmon yerlari egasiga qaytarib beriladi, qonunga xilof ravishda egalik qilish va foydalanilgan vaqtda qilingan chiqimlarning o`rni qoplanmaydi. Buning ustiga o`zboshimchalik bilan egallab olingan o`rmon yerlarida yetishtirilgan hosil uning egasiga tegishli bo`ladi. O`zboshimchalik bilan egallab olgan shaxsga hosil yetishtirish uchun sarflangan harajatlar to`lanmaydi. Agar o`rmon yer uchastkasini o`zboshimchalik bilan egallab olgan shaxs hosilni yig`ishtirib olgan bo`lsa, o`rmon egasi sud yo`li bilan yetishtirilgan hosilning qiymatini pul tartibida davlat bahosida yoki bozor bahosida undirib olishi mumkin.

O`rmon yerlaridan foydalanish huquqbuzarligining subyektini nafaqat fuqarolar yoki mansabdor shaxslar, balki korxonalar, muassasalar, tashkilotlar

¹ Uzbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi — T. Adolat, 1995.

ham bo`lishi mumkin. O`rmonlardan foydalanuvchilarga zarar yetkazgan shunday tashkilotlar ham fuqarolik-huquqiy javobgarlikka tortilib, keltirilgan zararlarni to`lashga majburlar. O`rmon huquqbuzarligi uchun yetkazilgan mulkiy zararni undirishda O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 1992-yil 15-iyundagi № 282-son Qarori bilan tasdiqlangan "O`zbekiston Respublikasida yerlarning qishloq va o`rmon xo`jaligini yuritish bilan bog`liq bo`lmagan ehtiyojlari uchun olinishi munosabati bilan qishloq xo`jaligi va o`rmon xo`jaligi ishlab chiqarish nobudgarchiligi hajmlarini aniqlash hamda ularning o`mini qoplash tartibi to`g`risida"gi¹ Nizom muhim ahamiyatga ega. Ushbu Nizom O`zbekiston Respublikasining Yer kodeksiga muvofiq qishloq xo`jaligini va o`rmon ishlab chiqarishi nobudgarchiligi hajmlarini aniqlash va ularning o`mini qoplash tartibini belgilaydi.

O`zbekiston Respublikasi Yer kodeksining 87-moddasida ko`rsatili-shicha, qishloq xo`jaligi yerlari va o`rmonlari, shu jumladan fuqarolar mulki bo`lgan va ular foydalanib turgan qishloq xo`jaligi yerlarini olib qo`yib, ulardan qishloq xo`jaligi va o`rmon xo`jaligi yuritish bilan bog`liq bo`lmagan maqsadda foydalanish, yer egalari va yerdan foydalanuvchilar, shu jumladan ijrochilar huquqining cheklanishi yoki korxonalar, muassasalar va tashkilotlar faoliyatining ta`siri natijasida yer sifatining yomonlashuvidan qishloq va o`rmon xo`jaligi ishlab chiqarishi ko`rgan nobudgarchilikning o`mini xalq deputatlari Kengashlariga qishloq va o`rmon xo`jaligini yuritish bilan bog`liq bo`lmagan ehtiyojlar uchun olib qo`yilgan qishloq xo`jaligi yerlari va o`rmonzorlar berilgan korxonalar, muassasalar va tashkilotlar, shuningdek, obyektlari sifatida atrofni muhofaza, sanitariya va himoya zonalarini belgilanib, qishloq xo`jaligi va o`rmonchilik yerlarini muomaladan chiqarib yuborgan yoki mazkur yerlarni u qadar qiymati bo`lmagan yerlarga aylantirib qo`ygan korxonalar, muassasalar va tashkilotlar tomonidan qoplanadi.

O`zbekiston Respublikasida yerlarning qishloq va o`rmon xo`jaligini yuritish bilan bog`liq bo`lmagan ehtiyojlari uchun olinishi munosabati bilan qishloq xo`jaligi va o`rmon xo`jaligi ishlab chiqarishi nobudgarchiligi hajmlarini aniqlash hamda ularning o`mini qoplash tartibi to`g`risidagi nizomga ko`ra, qishloq xo`jaligi va o`rmon xo`jaligi nobudgarchiligi o`rni quyidagi hollarda, ya`ni qishloq va o`rmon xo`jaligi yer-suvlari, shuningdek, fuqarolar tasarrufida va foydalnaishida bo`lgan ana shu yerlar qishloq va o`rmon xo`jaligini yuritish bilan bog`liq bo`lmagan ehtiyojlar uchun olinganda, qishloq xo`jaligi va o`rmon yer-suvlarining muomaladan

¹ Uzbekiston Respublikasi hukumatining qarorlari t o`plami. 1992. № 6.

chiqishi va ularning kam qiymatli yer-suvlarga o`tkazilishi bilan bog`liq bo`lgan qurilayotgan obyektlar atrofida muhofaza, sanitariya va himoya zonalari belgilanishi bilan yer egalari va yerdan foydalanuvchilarning huquqlari cheklanganda, korxonalar, muassasalar va tashkilotlar faoliyati ta`siri natijasida yerlar sifati yomonlashganda qoplanadi.

Yer uchastkalari qishloq xo`jaligi yoki o`rmon xo`jaligi ehtiyojlari uchun, ya'ni belgilangan tartibda uy-joy qurish va ularga xizmat ko`rsatish uchun, maktablar, internatlar, bolalar uyi, kashshoflar uyi, maktabgacha tarbiya va davolash muassasalari, kinoteatrlar, madaniyat uylari, qabristonlar, suv va gaz tarmoqlari hamda uy-joy kommunal ehtiyojlariga imoratlar qurish uchun berilganda ishloq xo`jaligi va o`rmon xo`jaligi ishlab chiqarishi nobudgarchiligining o`rmi qoplanmaydi.

Yer noqishloq ehtiyojlar uchun olib qo`yilganda qishloq xo`jaligi va o`rmon xo`jaligi ishlab chiqarishi nobudgarchiligi tuman (shahar) hokimligining farmoyishi bilan tuzilgan baholash komissiyasi tomonidan aniqlanadi. Nobudgarchilik miqdorlarini aniqlash uchun baholash komissiyasiga dastlabki ma'lumotlarni yer ajratib berish loyihasini ishlab chiqaruvchi loyihalash tashkiloti taqdim etadi. Nobudgarchilik miqdori keyingi uch yilda olib qo`yiladigan yer uchastkasidan o`rtacha olinadigan dehqonchilik va o`rmon xo`jaligi mahsuloti qiymatining miqdoridan hisoblab chiqariladi. Ushbu pul miqdori yer uchastkasi foydalanishga berilgan yillar soniga ko`paytiriladi.

Qishloq va o`rmon xo`jaligi ishlab chiqarishi nobudgarchiligini qoplash uchun mablag`larni yer ajratib berilgan korxonalar, viloyat hokimlari tomonidan O`zbekiston Respublikasining bank muassasalarida ochilgan maxsus hisob raqamga o`tkazadilar. Shuni aytish kerakki, mintaqaviy dasturlarni va viloyatlararo tadbirlarni amalga oshirish uchun nobudgarchilikni qoplash hisobiga keluvchi mablag`larning 10 foizi O`zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo`jaligi vazirligining maxsus hisob raqamiga o`tkaziladi.

Qishloq va o`rmon xo`jaligi ishlab chiqarishi nobudgarchiligini qoplash uchun tushgan mablag`lar maxsus maqsadga ega bo`lib quyidagilar uchun foydalaniladi: yangi yerlarni o`zlashtirish, sug`oriladigan yerlarni to`la - to`kis qayta qurish, sug`oriladigan yerlarni tubdan tekislash, daraxtzorlar barpo etish va tiklash kabilar.

Bundan tashqari, ushbu mablag` yo`qolib ketgan o`rmon urug`lari, tut daraxtlari va sanoat daraxtzorlari, bog`lar, o`rmonzorlar, tutzorlar, mevazorlar, ko`kalamzorlar barpo etish, yerlarning unumdorligini oshirish,

tog` qiyalarini pog`ona qilib ishlash, o`rmon tuzish ishlari maqsadida ham ishlatiladi.

Qishloq xo`jaligi ishlab chiqarish nobudgarchiligining miqdorlari olib qo`yilgan maydonlar, ko`p yillik daraxtlar, bo`z yerlar, pichanzorlar va yaylovlardan hisoblanadi. Olib qo`yilgan lalmi yerlarning 1 gektari o`rniga teng bahodagi yangi yerlarni sug`orish va o`zlashtirish qiymati quyidagi miqdorlarda aniqlanadi: tekislikdagi zonada - haydaladigan lalmi yerlar uchun 7,5 va bo`z lalmi yerlar 2,4 ming so`m, past balandlikdagi zonada - haydaladigan lalmi yerlar uchun 11,1 va bo`z lalmi yerlar uchun 3,6 ming so`m, tog` oldi va tog` zonasida - haydaladigan lalmi yerlar va ko`p yillik daraxtzorlar uchun 13,8 va bo`z yerlar uchun 4,4 ming so`m.

Shuni aytish kerakki, qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishi nobudgarchiligiga qo`shimcha ravishda sof daromad qo`shiladi. Bu daromad loyihalashtirish, yangi yerlarni sug`orish va o`zlashtirish, ularni madaniylashtirishga oid ishlarni bajarish zarur bo`lgan 4 yil davomidagi davrda olib qo`yilgan yer maydonida sof daromadning summasi jamoa va davlat xo`jaliklari hamda boshqa korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning oxirgi uch yilgi ma'lumotlariga ko`ra, olib qo`yilgan maydonlardagi qishloq xo`jaligi ekinlari va daraxtzorlarining o`rtacha hosildorligidan kelib chiqib, yer ajratish loyihasi ishlab chiqilishi jarayonida aniqlanadi.

Pichanzorlar va yaylovlar olib qo`yilishi munosabati bilan qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishi nobudgarchiligining miqdorlari ularning mahsuldorligiga ko`ra balandlik mintaqalariga qarab, ya'ni cho`l mintaqasi uchun 1125 so`m, adir mintaqasi uchun 1315 so`m, tog` mintaqasi uchun 1846 so`m qilib belgilanadi.¹

O`rmondan foydalanish huquqini buzishda qo`llaladigan choralardan yana biri jinoiy huquqiy chora-tadbirlardir. Bu turdagi chora-tadbirlar jinoyat qonuni normalarida belgilangan ijtimoiy xavfli xatti-harakat yoki harakatsizliklar sodir qilgan shaxslarga nisbatan qo`llaniladi.

Ma'lumki, jinoiy huquqbuzarlik jamiyat uchun o`zining o`ta xavflilik darajasi bilan ajralib turadi. O`rmondan foydalanish huquqini buzishda jamiyat uchun o`ta xavfli bo`lgan jinoyatlar ichida birinchi navbatda o`rmonlarga nisbatan davlatning mulk huquqini buzishga qaratilgan g`ayri-qonuniy bitimlar, ya'ni o`rmonlarni sotib olish va sotish, sovg`a qilish, garovga qo`yish, o`zboshimchalik bilan ayirboshlash xatti-harakatlari alohida ajralib turadi.

Bundan tashqari, O`zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksida ko`rsatilishicha, ekinzor, o`rmon yoki boshqa dov-daraxtlarga shikast

¹ Uzbekiston Respublikasi hukumatining qarorlari t o`plani. 1992. № 6.

yetkazish yoki ularni nobud qilish, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar-ning tartibini buzish kabi huquqbuzarliklar uchun ham jinoiy javobgarlikni qo`l-lash mumkin.

Ma'lumki, O`zbekiston Respublikasining "O`rmon to`g`risida"gi qonunida huquqbuzarliklar uchun tegishli javobgarlik qo`llanilishi lozimligi ta'kidlanadi. Lekin shuni aytish kerakki, O`zbekiston Respublikasining Jinoyat qonuni O`rmon to`g`risidagi qonunida ko`rsatilgan barcha o`rmon munosabatlariga oid huquqbuzarliklar uchun ham jinoiy javobgarlikni belgilamaydi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida o`rmon boyliklarining alohida muhim ahamiyatga ega ekanligini e'tiborga olib, mana shu qonunlar majmuasida o`rmon munosabatlariga oid jamiyat uchun xavfli hisoblangan g`ayriqonuniy xatti-harakatlarga nisbatan jinoiy javobgarlik o`rnatilsa maqsadga muvofiq bo`lur edi.

O`zbekiston Respublikasining amaldagi Jinoyat kodeksi quyidagi o`rmon huquqbuzarliklari uchun jinoiy javobgarlik belgiladi. Bular: ekinzor, o`rmon yoki boshqa dov-daraxtlarga shikast yetkazish yoki ularni nobud qilish (198-modda). Unda olovga ehtiyotkorsizlik bilan munosabatda bo`lish natijasida ekinzor, o`rmon yoki boshqa dov-daraxtlarga shikast yetkazish yoki ularni nobud qilish ko`p miqdorda zarar yetkazilishi yoki boshqacha og`ir oqibatlariga sabab bo`lsa - eng kam oylik ish haqining ellik baravarigacha miqdorda jarima yoki bir yilgacha axloq tuzatish ishlari yoxud uch oygacha qamoq bilan jazolanishi birinchi qismida ko`rsatilgan. Ikkinchi qismida esa, o`rmon yoki boshqa dov-daraxtlarni qonunga xilof ravishda kesish ko`p miqdorda zarar yetkazishga sabab bo`lsa - eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan yetmish besh baravarigacha miqdorda jarima yoki bir yildan ikki yilgacha axloq tuzatish ishlari yoki uch oydan olti oygacha qamoq yoki uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanishi ko`rsatilgan. Uchinchi qismida esa, ekinzor, o`rmon yoki boshqa dov-daraxtlarga qasddan shikast yetkazish, ularni payhon qilish, nobud qilish ko`p miqdorda zarar yetkazishga sabab bo`lsa - eng kam ish haqining yetmish baravaridan yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki ikki yildan uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoxud uch yildan besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanishi ko`rsatilgan. Ushbu Jinoyat kodeksini 202-moddasida hayvonot yoki o`simlik dunyosidan foydalanish tartibini buzganlik uchun birinchi qismida: ovchilik, baliqchilik yoki hayvonot dunyosining boshqa turlarini ushlab qoidalarini buzish, noyob hayvonlarni tutishning belgilangan tartibi yoki shartlarini yoxud o`simliklarni dori-darmon, oziq-ovqat va manzarali (dekorativ) turlarini yig`ish yoki tayyorlash, shuningdek,

maxsus qo`riqlanadigan tabiiy hududlardagi hayvonot va o`simlik dunyosidan foydalanish tartibini buzish ancha miqdorda zarar yetkazilishiga sabab bo`lsa, eng kam oylik ish haqining ellik baravarigacha miqdorda jarima yoki ikki yilgacha axloq tuzatish ishlari yoxud olti oygacha qamoq jazosi belgilangan. O`sha qilmishlar: a) hayvonlar, parrandalar, baliq, hayvonot va o`simlik dunyosining Qizil Kitobiga kiritilgan boshqa turlarini nobud qilish bilan; b) ko`p miqdorda zarar yetkazgan holda; v) bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til birlashtirib sodir etilgan bo`lsa - eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan yetmish besh baravarigacha miqdorda jarima yoki ikki yildan uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoxud mol-mulki musodara qilinib uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanishi ko`rsatilgan. O`sha qilmishlar: a) retsivist tomonidan; b) shaxsning o`z xizmat mavqeidan foydalanib; v) yer, suv yoki havoda ishlatiladigan mexanizatsiyalashtirilgan vositalardan foydalanib; g) portlash qurilmalari zaharli kimyoviy moddalar yoki boshqa yalpi qirib yuboradigan yoki nobud qiladigan usullarni qo`llagan holda; d) uyushgan guruh tomonidan; ye) juda ko`p miqdorda zarar yetkazgan holda sodir etilgan bo`lsa - eng kam oylik ish haqining yetmish besh baravaridan yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki mol-mulki musodara qilinib yoki musodara qilinmay uch yildan 5 yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi deb o`rnatilgan. Mazkur Kodeksning 199-moddasida esa o`simliklar kasalliklari yoki zararqunandalari bilan kurash talablarini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan. Ya'ni o`simliklar kasalliklari yoki zararqunandalari bilan kurash talablarini buzish og`ir oqibatlariga sabab bo`lsa - eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki besh yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish yoki uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoxud uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanishi o`rnatilgan. Shuningdek, ushbu Jinoyat kodeksida o`rmon huquqbuzarligiga yaqin atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasidagi ekologiya xavfsizligiga oid normalar va talablarni buzish (193-modda), atrof tabiiy muhitning ifloslanganligi to`g`risidagi ma'lumotlarni qasddan yashirish yoki buzib ko`rsatish (194-modda), atrof muhitning ifloslanishi oibatlarini bartaraf qilish choralarini ko`rmaslik (195-modda), atrof tabiiy muhitni ifloslantirish (196-modda), muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning tartibini buzish (202-modda) kabilarga nisbatan jinoiy javobgarliklar o`rnatilgan.

XVI BOB. HAYVONOT DUNYOSINI MUHOFAZA QILISH VA ULARDAN FOYDALANISHNING HUQUQIY HOLATI

1. Hayvonot dunyosini muhofaza qilish tushunchasi va xususiyatlari

Hozirgi kunda Respublikamizning huquqshunos olimlari, M.B. Usmonov, Y. Jo'rayev, J.T.Xolmo'minovlar tabiiy resurslardan foydalanish birinchi navbatdagi masala emasligi, tabiiy resurslarni birinchi navbatda muhofaza etib, undan keyingina ratsional tarzda foydalanish huquqi haqida so'z yuritish lozimligi haqida to'xtalmoqdalar. Bu borada ekolog huquqshunos olim SH.X.Fayziyev "Bugungi kunda davlat ekologik siyosatining asosiy yo'nalishlari sifatida, birinchidan atrof-tabiiy muhitni muhofaza qilish, ikkinchidan tabiiy resurslardan oqilona foydalanish ..." lozim deb e'tirof etadi.

Shu sababli biz hayvonot dunyosi va uni muhofaza qilish tushunchalariga to'xtalishimiz lozim. Hayvonot dunyosi deganda biz hayvonot dunyosida mavjud bo'lib tabiiy erkin sharoitda yashayotgan hayvon galalarini, shuningdek suv va cho'lda yashovchi barcha yovvoyi hayvonlarning majmuasini tushunamiz. Hayvonot dunyosiga berilgan bu ta'rif 1997-yil 26-dekabrda qabul qilingan "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi qonunning mazmunidan kelib chiqadigan hayvonot dunyosi yuridik tushunchasining aynan o'zidir.

Hayvonot dunyosi muhofazasini ikki ma'noda tushunmoq lozim.

- 1) Hayvonot dunyosini muhofaza qilish;
- 2) Hayvonot dunyosini huquqiy muhofaza qilish.

Bu tushunchalar ko'rinishidan bir xildagi maqsad, ya'ni muhofazani nazarda tutsada, ammo ma'no va mazmun jihatdan bir-biridan farq qiladi.

Hayvonot dunyosini muhofaza qilish deganda, har bir fuqaro yoki fuqaroligi bo'lmagan shaxslar hamda chet el fuqarolarining hayvonot dunyosi obyektlarini asrash va "Qizil kitob"ga¹ kiritilgan yovvoyi hayvonlarning kamyob yoki yo'qolib ketish xavfi ostida bo'lgan turlarini o'zining onglilik darajasiga ko'ra uni kelajak avlodga yetkazishni burch deb bilishi va himoya etishidir.

Hayvonot dunyosini huquqiy muhofaza qilish deganda, Konstitutsiya, qonunlar va qonun osti me'yoriy hujjatlarda o'z aksini topgan davlatning vakolatli organi tomonidan sanksiyalangan, ya'ni bajarilishi umum-majburiy ahamiyatga ega bo'lgan normalarda o'z aksini topgan qoidalar va bu qoidalar asosida hayvonot dunyosini huquqiy nuqtai nazardan himoya

etishdir. Chunonchi, hayvonot dunyosini huquqiy muhofaza qilishda huquqning roli beqiyosdir. Bu borada Davlat tomonidan ko`riladigan tadbirlarda muhofaza etiladigan territorialarni belgilash, muhofaza qilish haqida qonunlar chiqarish bu qonunlarning amalga oshirilishini ta'minlash va boshqalar kiradi.

O`rta Osiyo regionini o`z hayvonot va o`simlik dunyosining xilma-xilligi va boyligi bilan ajralib turadi. Masalan, O`zbekistonda 650 dan ortiq umurtqali hayvonlar, shu jumladan sut emizuvchilar - 99 tur, qushlar - 410 tur, sudralib yuruvchilar - 57 tur, suvda va quruqlikda yashovchilarning - 3 turi uchraydi.

Ta'kidlash joizki, hayvonot dunyosini muhofaza qilish xususiyati shundan iboratki, ular asosan tabiatning barcha obyektlari, boylıkları faoliyatining ma'lum mutanosiblikda saqlanishi bilan bog`liq.

"Tabiatni muhofaza qilish to`g`risida"gi (1992-yil), "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risida"gi (1997-yil), Oliy Majlisning «Noyob va yo`q bo`lib ketayotgan o`simlik va hayvon turlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanishni tartibga solish to`g`risida» (1993), «O`zbekiston Respublikasiga yirtqich qushlar olib kelinishini va ularning chetga chiqarilishini tartibga solish to`g`risida»gi (1996), O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 28.10.2004 yil 508-sonli «Biologiya resurslaridan oqilona foydalanish, ularni O`zbekiston Respublikasiga olib kirish va uning tashqarisiga olib chiqish ustidan nazoratni kuchaytirish to`g`risida»gi qarori va boshqa qonunchilik hujjatlarining chiqarilishi respublikamizdagi hayvonot dunyosini muhofaza qilish uchun g`oyat muhim ahamiyatga ega bo`ldi.

Yuqoridagi qonun hujjatlari quruqlikda, suvda, atmosferada va tuproqda tabiiy erkinlik holatida yashaydigan, G`zbekiston Respublikasi hududida doimiy yoki vaqtincha turadigan yovvoyi hayvonlarni, shuningdek ilmiy yoki tabiatni muhofaza qilish maqsadlarida yarim erkin sharoitida yoki sun'iy yaratilgan yashash muhitida boqilayotgan hayvonot dunyosini muhofaza qilish va ulardan foydalanish sohasidagi munosabatlarni tartibga soladi.

Shu o`rinda "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risida"gi Qonunning 30-moddasida "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish tadbirlari" ko`rsatilgan.

Hayvonot dunyosini muhofaza qilish:

- hayvonot dunyosi obyektlarini muhofaza qilish, ulardan oqilona foydalanish va ularni takror yetishtirish qoidalari va normalarini belgilash;

- hayvonot dunyosidan foydalanishda cheklashlar va taqiqlar belgilash;

- hayvonot dunyosidan o`zboshimchalik bilan foydalanishning va undan foydalanish borasida belgilangan tartibni boshqacha buzishlarning oldini olish;

- hayvonlarning yashash muhiti, ularning urchishi shart-sharoitlari va ko`chib yurish yo`llari muhofaza qilinishini tashkil etish;

- xo`jalik va boshqa faoliyatni amalga oshirish, transport vositalaridan foydalanish paytida hayvonlar nobud bo`lishining oldini olish;

- alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar barpo etish;

- kamyob va yo`qolib ketish xavfi ostida turgan hayvon turlarini tutqunlikda urchitish;

- hayvonlar kasallikka chalinganda, ularning tabiiy ofatlar va boshqa sabablar oqibatida nobud bo`lishi xavfi tug`ilganda ularga g`rdam berish;

- hayvonot dunyosini muhofaza qilish tadbirlarini asoslashga qaratilgan ilmiy-tadqiqotlarni tashkil etish.

Hayvonot dunyosini muhofaza qilish bo`yicha boshqa tadbirlarni o`tkazish yo`li bilan amalga oshiriladi.

Hayvonot dunyosidan foydalanuvchi subyektlar yuridik va jismoniy shaxslar, fuqarolar hamda jamoa birlashmalari hayvonot dunyosini hamda uning yashash muhitini muhofaza qilish sohasida ham e'tiborli huquq va majburiyatlarni amalga oshirishlari zarur. Jumladan fuqarolar va jamoat birlashmalari:

hayvonot dunyosini va uning yashash muhitini muhofaza qilish tadbirlarini amalga oshiradilar;

hayvonot dunyosini muhofaza qilish sohasidagi davlat dasturlari ro`yobga chiqarilishiga ko`maklashadilar;

ekologiya sohasida jamoatchilik ekspertizasini o`tkazadilar;

jamoatchilik nazoratini amalga oshiradilar;

hayvonot dunyosini muhofaza qilish sohasidagi axborotni qonun hujjatlarida belgilangan tartibda oladilar;

hayvonot dunyosiga va uning yashash muhitiga yetkazilgan zararni qoplash masalasini qo`yadilar;

qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquq va majburiyatlarni amalga oshiradilar.

Hayvonot dunyosining inson hayotida tutgan o`rnining juda beqiyosligini inobatga olgan holda, O`zbekistonda u davlat mulki-umummilliy boylik deb e'tirof etilgan. Davlat o`zining umumiy va maxsus vakolatli

organlari orqali hayvonot dunyosini ekologik-huquqiy jihatdan boshqaradi, tartibga soladi va muhofazasini ta'minlaydi.

2. Hayvonot dunyosidan foydalanish huquqi va tartibi

Hayvonot dunyosidan foydalanish huquqi deb fauna huquqida belgilangan yuridik va jismoniy shaxslarning hayvonot dunyosi obyektlaridan foydalanish sohasida huquq va majburiyatlarni ta'minlaydigan me'yorlar yig'indisiga aytiladi.

Hayvonot dunyosidan foydalanish huquqi tushunchasini to'liq tushunish uchun hayvonot dunyosidan foydalanish turlari haqida to'xtalib o'tish lozim. Hayvonot dunyosi obyektlaridan oqilona foydalanish hamda ularni muhofaza qilinishini amalga oshirish uchun bu muhim ahamiyatga ega. Shu o'rinda "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi Qonunning 17-moddasi diqqatga sazovordir. Shundan kelib chiqib, hayvonot dunyosidan foydalanishni quyidagicha turlarga bo'lish mumkin:

- ov qilish;
- baliq ovlash;
- hayvonot dunyosidan ilmiy, madaniy-ma'rifiy, tarbiyaviy va estetik maqsadlarda foydalanish;
- hayvonlar faoliyatining foydali xususiyatlaridan foydalanish;
- hayvonlardan ularning faoliyati mahsulotlarini olish maqsadida foydalanish.

Qonun hujjatlarida hayvonot dunyosidan foydalanishning boshqa turlari ham nazarda tutilishi mumkin.

Hayvonot dunyosidan foydalanish hayvonot dunyosi obyektlarini ularning yashash muhitidan ajratib olib yoki ajratib olmasdan amalga oshirilishi mumkin.

Yuridik va jismoniy shaxslar, alohida hollarda chet el fuqarolari hayvonot dunyosidan foydalanish huquqi subyektlari bo'lishi mumkinligi ta'kidlangan.

Hayvonot dunyosidan foydalanish huquqiga ovchilar va baliq ovlash jamiyatlaridan birining a'zosi bo'lgan, 18 yoshga yetgan, joriy yil uchun belgilangan miqdorda a'zolik badallarini va davlat bojini to'lagan barcha fuqarolari o'q otish va boshqa ovchilik qurollari, ruxsat etilgan boshqa ovchilik qurol-yarog'lari bilan ov qilish huquqiga egadir.

Hayvonot dunyosidan foydalanuvchilarning o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, ular birinchidan tegishli huquq va majburiyatlari davlat

mulk huquqining obyektini boʻlgan hayvonot dunyosi fondiga nisbatan amalga oshiriladi; ikkinchidan, bu yerdagi ayrim foydalanuvchilar bir vaqtning oʻzida ham boshqaruv organi, ham foydalanuvchi yoki egalik qiluvchi organ boʻlib hisoblanadilar; uchinchidan, foydalanuvchilar maxsus foydalanuvchilar, yaʼni maxsus boshqaruv organlariga boʻysinadigan organlarga hamda xoʻjalik yuritish mastaqilligiga ega boʻlgan tadbirkorlik faoliyati subyektlariga boʻlinadi. Shu oʻrinda taʼkidlash lozimki, tadbirkorlik faoliyati subyekti hayvonot dunyosi fondiga nisbatan toʻliq hukmronlikni amalga oshira olmaydilar.

Oʻzbekiston Respublikasi hududida yashaydigan va roʻyxatdan oʻtkazilgan xorijiy fuqarolar hayvonot dunyosidan umumiy asoslarda foydalanish huquqiga egadir.

Yovvoyi hayvonlarni ovlash uchun Oʻzbekiston Respublikasiga keladigan xorijiy fuqarolarga foydalanish huquqi Oʻzbekiston Respublikasi Davlat tabiatni muhofaza qilish qoʻmitasining ruxsatnomasi asosida beriladi.

Hayvonot dunyosidan foydalanish umumiy va maxsus tarzda amalga oshiriladi. Umumiy foydalanish ekologiya huquqining prinsiplaridan kelib chiqqan holda bepul amalga oshiriladi.

Hayvonot dunyosi obyektlaridan umumiy foydalanishda jismoniy yoki yuridik shaxslar ushbu obyektlarga qonunda belgilangan tartibda taʼsir etib bepul foydalansa unda umumiy ahamiyatga ega. Masalan, barcha suv havzalarida fuqarolarga sport va havaskorlik maqsadida shaxsiy isteʼmol uchun belgilangan qoidalarga amal qilgan holda bepul baliq ovlashga ruxsat etiladi.

Hayvonot dunyosi obyektlaridan maxsus foydalanish litsenziya asosida amalga oshirilib, pullik tizim amalda boʻlgan holda hukumat tomonidan amalga oshiriladi. Aʼzolik badallarini va davlat bojini toʻlaganlik toʻgʻrisida belgi qoʻyilgan ovchilik bileti, belgilangan tartibda belgilangan litsenziya, ruxsatnoma yoki yoʻllanma sport-havaskorlik maqsadida ov qilish huquqini beruvchi guvohnoma hisoblanadi.

Istisno hollarda fuqaroligi boʻlmagan shaxslarga yoʻllanmalar, belgilangan ruxsatnomalar boʻyicha ov qilish huquqi berilishi mumkin.

Qonunning 16-moddasiga binoan hayvonot dunyosidan foydalanuvchilariga quyida keltirilgan huquqlar beriladi va majburiyatlar yuklatiladi:

Huquqlar:

- hayvonot dunyosi obyektlaridan ularni berib qoʻyish shartlariga muvofiq foydalanish;
- tutib olingan hayvonot dunyosi obyektlariga va ulardan olingan

mahsulotga nisbatan mulkdorlik bo`lish;

- yuridik shaxslarga hayvonot dunyosi obyektlaridan belgilangan normalar doirasida foydalanish uchun ruxsatnomalar berish va shartnomalar tuzush;

- ov va baliq mahsulotini qayta ishlash hamda hayvonot dunyosi obyektlaridan buyumlar ishlab chiqarish;

- hayvonot dunyosi obyektlaridan ishlab chiqarilgan mahsulot va buyumlardan foydalanish hamda ularni sotishga;

- sun'iy ravishda yetishtirilib, tabiiy yashash muhitiga chiqarib yuborilgan hayvon turlaridan foydalanish.

Majburiyatlar:

- hayvonot dunyosidan foydalanishning belgilangan normalari va muddatlariga rioya etishlari;

- hayvonot dunyosining muhofaza qilinishini ta'minlashlari;

- hayvonot dunyosidan tabiiy galalarining butligi buzilishiga yo`l qo`ymaydigan va foydalanishga berib qo`yilmagan hayvonlarning saqlab qolinishini ta'minlaydigan usullar bilan foydalanishlari;

- hayvonlarning yashash muhiti buzilishiga yo`l qo`ymasliklari;

- hayvonlar miqdorini hamda ulardan foydalanish hajmlarini hisobga olishlari;

- hayvonot dunyosini tiklash va takror yetishtirishga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirishlari kabilar.

Hayvonot dunyosidan foydalanuvchilar qonun hujjatlarida belgilangan boshqa huquq va majburiyatlarga ega bo`lishlari mumkin.

Hayvonot dunyosidan foydalanuvchilarning alohida majburiyatlaridan birinchisi bu-hayvonot dunyosining muhofaza qilinishini ta'minlashlari chora-tadbirlarini amalga oshirish, ikkinchisi, hayvonlarning yashash muhiti buzilishiga yo`l qo`ymasliklari va aksincha uni yaxshilashlari, uchinchisi, hayvonlar miqdorini hamda ulardan foydalanish hajmlarini hisobga olishlari shart.

Shuningdek, hayvonot dunyosidan foydalanish turlari va usullarini huquqiy holati hayvonot dunyosidan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilishga katta yordam beradi.

Hayvonot dunyosidan quyidagi maqsadlarda belgilangan huquqiy normalar asosida foydalaniladi:

1) Hayvonot dunyosidan ilmiy, madaniy-ma'rifiy, tarbiyaviy va estetik maqsadlarda foydalanishga hayvonot dunyosi obyektlarini ularning yashash muhitidan ajratib olib va ajratib olmasdan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda yo`l qo`yiladi.

Hayvonot dunyosidan ilmiy maqsadlarda foydalanishni-O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi tegishli tartibda foydalanilishini ta'minlaydi va bu borada Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi bilan hamkorlikda faoliyatlari muvofiqlashtirilishi (kelishilishi) mumkin. Madaniy-ma'rifiy va estetik maqsadlarda foydalanish haqida so'z ketganda hozirgi paytda keng darajada tarqalayotgan hayvonot dunyosi obyektlarini jismoniy shaxslar uyda yoki boshqa faoliyati bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxslar ularning yashash muhitidan ajratib olib madaniy estetik maqsadlarda foydalanmoqda. Turli hayvonot dunyosi obyektlaridan zavq olish uchun ularni ma'lum bir turlarini saqlaydi (ilonlar, baliqlar). Masalan, katta-katta akvarium va zooparklari tashkil etishi mumkin.

2) Hayvonlarning foydali xususiyatlaridan - tuproq hosil qiluvchilardan, muhitning tabiiy sanitarlaridan, o'simliklarni changlatuvchilardan, shuningdek hayvonot dunyosi obyektlarining boshqa xususiyatlaridan foydalanish ularni yashash muhitidan ajratib olmasdan va ularga yoki ular yashaydigan muhitga zarar yetkazmasdan amalga oshiriladi.

Qonun talabiga ko'ra yerlarni muhofaza qilish va ulardan oqilona, samarali foydalanishda hayvonot dunyosi turi muhim ahamiyatga ega. Bu yerda biz yer bilan hayvonot dunyosi o'rtasida o'zaro bog'liqlik borligini ta'kidlab, hayvonot dunyosi o'zining tabiiy xususiyatlari bilan yerning unumli bo'lishiga xizmat qiladi deyishimiz mumkin. Shu o'rinda yerlarga kimyoviy ishlov berish emas, balki hayvonot dunyosi obyekti turi hisoblangan chuvalchangning foydali xususiyatlaridan foydalanmoq lozim ekanligini tan olish lozimdir. Changlatuvchilardan, shuningdek hayvonot dunyosining boshqa xususiyatlaridan foydalanish deganimizda biz hayvonot dunyosi obyekti turi hisoblangan asalarilarning moddiy boylik keltiruvchi manba ekanligini e'tirof etgan holda tabiiy muhitga ekologik nuqtai nazardan foydali ham ekanligini ta'kidlash lozim. Masalan, daraxt va o'simliklarning changlanishiga yordam beradi, bu esa qishloq xo'jaligida hosildorlikni oshirishda ahamiyatlidir. Mazkur joylardan foydalanish ularni yashash muhitidan ajratib olmasdan va ularga yoki ular yashaydigan muhitga zarar yetkazmasdan amalga oshiriladi.

3) Hayvonlardan ularning mahsulotlarini olish maqsadida foydalanishga hayvonot dunyosi obyektlarini yashash muhitidan ajratib olmasdan va ularni nobud qilmasdan, shuningdek ular yashaydigan muhitni buzmasdan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda yo'l qo'yiladi.

Hayvonot dunyosi obyekti turlaridan ularning faoliyati mahsulotlarini olish maqsadida foydalanish uchun yo'l qo'yiladi va hayvonot dunyosi obyektlarini yashash muhitidan ajratib olmasdan va ularni nobud

qilmasdan foydalanishda biz avvalo fauna obyektini bo'lgan ilonlarning foydali xususiyatlaridan foydalanib, ulardan zahar olish maqsadida (bu esa tibbiyotda muhim ahamiyatli) ular yashaydigan tabiiy muhitni buzmasdan uning foydali xususiyatlarini o'zlashtirish mumkin bo'lib hisoblanadi. Hayvonot dunyosining iqtisodiy ahamiyati nuqtai nazaridan muhim tabiiy resurs, oziq-ovqat mahsulotlari, sanoatbop texnikaviy va dorivor xom ashyo hamda boshqa moddiy boyliklar olish manbayi ekanligi bizga ma'lum. Qolaversa mo'yna tayyorlashda va boshqa ko'pgina sohalarda ham muhim rol o'ynaydi. Shunday ekan, bu albatta foydalanuvchilarning e'tiboridan hech qachon chetda qolmaydi.

Hayvonot dunyosidan foydalanuvchilar hayvonot dunyosi obyektlaridan sohibkorona va samarali hamda oqilona foydalanishi, shuningdek qanday shartlarda berib qo'yilgan bo'lsa, shu shartlarda ularning faoliyati mahsulotlarini olish maqsadida foydalanishlari kerak.

Shuningdek, "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi qonunning 24-moddasiga asosan: hayvonot dunyosi obyektlarining miqdorini tartibga solish kvotalar asosida amalga oshiriladi. Kvotalar O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan hisobga olinadi va O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining xulosalari asosida qonun hujjatlariga muvofiq ravishda o'rnatiladi.

3. Ov qilish va baliq ovlashni huquqiy tartibga solish

Hayvonot dunyosidan foydalanishning turi sifatida ov qilish va baliq ovlash bir qator qonunchilik hujjatlari bilan alohida tartibga solingan.

Ov qilish - tabiiy erkin holatda yashaydigan yovvoyi hayvonlarni va qushlarni tutish maqsadida izlash, iziga tushish va quvlab borib tutishga harakat qilish yoki uni ushlab olish (otish, tutib olish)ga qaratilgan faoliyat tushuniladi.

Ta'kidlash lozimki, ov qilishda umumiy qoidaga ko'ra asosan umurtqali hayvonot dunyosi obyektlari ovlanishi nazarda tutiladi. Ov sanoat, havaskorlik va sport maqsadida olib borilishi mumkin.

Baliq ovlash- baliq va umurtqasiz suv hayvonlarini tutish baliq ovlash deb hisoblanadi.

Shuni ta'kidlash lozimki, ov qilish va baliq ovlashdagi huquq va majburiyatlar, ta'qiqlar, ov qilish mavsumlari, shunga oid huquqiy munosabatlar O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining 2006-yil 22-mart №27 sonli qarori bilan tasdiqlangan

(O`zR Adliya vazirligidan ro`yxatdan o`tgan. №1569, 2-may 2006-yil) “O`zbekiston Respublikasi hududida ov qilish va baliq ovlash qoidalari”ga muvofiq tartibga solinadi¹.

Ovchilik-baliq ovlash xo`jaligi xalq xo`jaligining tarmog`i bo`lib, yovvoyi hayvonlarni qo`riqlash va ko`paytirish, shuningdek, havaskorlik, sport ovchiligi va baliq ovlash yo`li bilan ulardan oqilona samarali foydalanish uning vazifasi hisoblanadi. O`zbekiston Respublikasi ovchilar va baliq ovlovchilar jamiyatlaridan birining a`zosi bo`lgan o`n sakkiz yoshga yetgan, joriy yil uchun belgilangan miqdorda a`zolik badallarini va davlat bojini to`lagan jismoniy shaxslar o`q otish va boshqa ovchilik qurol-yarog`i bilan ov qilish huquqiga egadir.

O`zbekiston Respublikasi suv havzalarida jismoniy va yuridik shaxslar sport va havaskorlik maqsadida shaxsiy iste`mol uchun belgilangan qoidalarga rioya qilgan holda bepul baliq ovlashga ruxsat beriladi.

Shu o`rinda ta`kidlash lozimki, qo`riqxonalar, baliq pitomniklari, hovuz va boshqa madaniy baliqchilik xo`jaliklari bundan holi hisoblanadi.

Respublikamiz fuqarosi bo`lgan shaxslar yoki chet el fuqarolari yoxud fuqaroligi bo`lmagan shaxslarga ham yo`llanmalar, belgilangan tartibda berilgan litsenziyalar (ruxsatnoma) bo`yicha ov qilish huquqi berilishi mumkinligi qonunchilikda mustahkamlangan.

Vazirlar Mahkamasining “Hayvonot dunyosi obyektlaridan foydalanish, ularni O`zbekiston Respublikasiga olib kirish va uning tashqarisiga olib chiqish hamda ovchilik-baliq ovlash xo`jaligini yuritish tartibi to`g`risida”gi NIZOM²ga muvofiq, yovvoyi hayvonlarni ovlash uchun O`zbekiston Respublikasiga keladigan xorijiy fuqarolarga foydalanish huquqi O`zbekiston Respublikasi Davlat tabiatni muhofaza qilish qo`mitasining ruxsatnomasi asosida quyidagi tartibda beriladi:

ov qilish va baliq ovlash uchun xorijiy fuqarolarning O`zbekiston Respublikasiga kelishi, bu yerda bo`lishi va O`zbekiston Respublikasidan ketishi qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi;

ov qilish uchun buyurtmanoma, shuningdek havonot dunyosidan foydalanish uchun to`lov to`langanligi to`g`risidagi hujjat xorijiy fuqarolarga ruxsatnoma berish uchun asos hisoblanadi, xorijiy fuqaroning o`zi yoki uning manfaatlarini ifodalovchi shaxs tomonidan jo`natiladigan mazkur buyurtmanomada ovlanadigan hayvonlar turlari va ov qilish muddatlari ko`rsatiladi;

¹ O`zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to`plami. 2006-yil. N 18. modda. 158-bet.

² «O`zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to`plami». 2004 yil, 44-son, 459 modda.

ovlash uchun ov qurolidan foydalanuvchi xorijiy fuqaro qurollar va o`q-dorilarni respublikaga olib kirish uchun O`zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligining ruxsatnomasini olishi zarur.

O`zbekiston Respublikasining Qizil kitobiga kiritilgan hayvonot dunyosi obyektlari ayrim turlarini, shu jumladan tuvdog` qushini ovlash uchun O`zbekiston Respublikasiga keladigan xorijiy fuqarolarga foydalanish huquqi qonun hujjatlarida belgilangan tartibda O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori asosida beriladi.

Ovlangan hayvonlarni, ularning qismlarini, o`ljalarni va shu kabilarni respublikadan olib chiqib ketishga ruxsatnoma hayvonot dunyosidan foydalanishga ruxsatnoma hamda tabiatni muhofaza qilish bo`yicha vakolatli davlat inspektori va ovchi tomonidan imzolangan ovlangan hayvonlar to`g`risidagi dalolatnoma asosida beriladi.

Ovchilik-baliq ovlash joylarida qurol-yarog`, ov qushlari, qopqonlar, to`r materiallari va ov qiladigan hamda baliq tutadigan boshqa asbob-anjomlar bilan yoki ovlangan ov mahsuloti va tutilgan baliq bilan bo`lish, shuningdek, yig`ilgan qurol-yarog` bilan yo`llarda bo`lish ov qilish va baliq ovlash hisoblanadi.

Ov va baliq ovlash ilmiy, madaniy-ma'rifiy, xo`jalik, shuningdek, sport-havaskorlik maqsadlari uchun yovvoyi hayvonlarni ovlash O`zbekiston Respublikasi tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasi huzuridagi hayvonot va o`simlik dunyosini muhofaza qilish inspeksiyasi tomonidan belgilangan tartibda bepul yoki qonun osti me'yoriy hujjatlarida ko`rsatilgan tartibda haq evaziga amalga oshiriladi.

"Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risida"gi qonunda ov qilish va baliq ovlash bilan bog`liq munosabatlar huquqiy jio`tdan tartibga solingan. Ushbu qonunda ov qilish va baliq ovlashning man qilingan usullari ham yoritilgan.

Ov qilish va baliq ovlashda umumxavfli qurollar va usullarni qo`llash man etiladi.

Falokatga uchragan va o`zi uchun notabiiy sharoitda turgan hayvonlarni ov qilish man etiladi (20-modda).

Ta'qiqlangan muddatlarda ovchilik baliq ovlash mahsulotlarini sotish va sotib olish. Shuningdek, ruxsat berilmagan usulda portlatish qurilmalarni qo`llash yoki elektr toki va hokazo.

Ta'qiqlangan joylarda tegishli ruxsatsiz hayvonot dunyosi obyekti turlaridan ya'ni ovlangan, man etilgan turlar yoki ruxsat berilmagan usullarda belgilangan normadan ortiqcha ovlangan ov qilish va baliq ovlash mahsulotlari noqonuniy ov qilish va baliq tutish mahsulotlari hisoblanadi.

Mazkur qonunning 25-moddasiga binoan ov qilish va baliq ovlash xo`jaligini yuritish yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan:

ov qilinadigan va baliq ovlanadigan yer-suv maydonlari loyihalari-ning davlat ekologiya ekspertizasi;

hayvonlar miqdorini hamda ov qilinadigan va baliq ovlanadigan maydonlar holatini hisobga olish materiallari;

hayvonot dunyosidan foydalanish huquqini beradigan kvotalar va ruxsatnomalar. hayvonot dunyosi obyektlarini va ular yashaydigan muhitni muhofaza qilish, ulardan foydalanish, ularni takror yetishtirish tadbirlarini o`tkazish to`g`risidagi shartnomalar asosida amalga oshiriladi.

Ov to`g`risidagi hamda ov qilish va baliq ovlash xo`jaliklarini yuritish to`g`risidagi nizom O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi.

O`zbekiston Respublikasida ov qilish va baliq ovlash xo`jaligini yuritish qoidalari ishlab chiqilgan bo`lib, ushbu hujjat Vazirlar Mahkamasining «Biologiya resurslaridan oqilona foydalanish, ularni O`zbekiston Respublikasiga olib kirish va uning tashqarisiga olib chiqish ustidan nazoratni kuchaytirish to`g`risida»gi 2004-yil 28-oktabr 508-sonli qarori hisoblanadi. Ushbu qarorning ilovalarida davlat organlari, yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan ishlar ham ko`rsatilgandir. Ov qilinadigan va baliq ovlanadigan yer-suv maydonlari loyihalarining davlat ekologiya ekspertizasi o`tkaziladi va hayvonlar miqdorini hamda ov qilinadigan va baliq ovlanadigan maydonlar holatini hisobga olish materiallari tahlil qilinadi.

Unda prognoz qilinayotgan, mo`ljallanayotgan yoki amalga oshirilayotgan xo`jalik va boshqa xil faoliyatning ekologik talablarga muvofiqligini tekshirib ko`rish uchun davlat ekologik ekspertizasi o`tkaziladi. Davlat ekologik ekspertizasi aslida ixtisoslashtirilgan eksport bo`linmalari-O`zbekiston Respublikasi Davlat tabiatini muhofaza qilish qo`mitasi organlari tomonidan amalga oshiriladigan ekologik ekspertiza turi hisoblanadi.

Ovchilik va baliq ovlash ho`jaligini yuritish huquqi berilgan korxonalar, muassasalar va tashkilotlar o`zlariga birlashtirilgan ovchilik va baliq ovlash joylarda hayvonot dunyosi obyektlarini ko`paytirish va ularning yashash muhitini qo`riqlash bo`yicha chora-tadbirlarni amalga oshirishga majburdirlar. Bu borada foydalanish huquqini beradigan ruxsatnomalar, hayvonot dunyosi obyektlarini va ular yashaydigan muhitni muhofaza qilish, ulardan foydalanish, ularni takror yetishtirish tadbirlarini o`tkazish to`g`risidagi shartnomalar asosida amalga oshirilishini qonun talab etadi.

4. Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik

Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik va jazo choralari davlat organlari, korxonalar, muassasa, tashkilotlar va jismoniy shaxslarni O`zbekiston Respublikasining hayvonot dunyosiga oid qonunlariga og`ishmay amal qilishlari hamda hayvonot dunyosidan foydalanuvchilarining buzilgan huquqlarini tiklashda alohida rol o`ynaydi.

Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlikka tortishga asos bo`lib, hayvonot dunyosi obyektlaridan foydalanishdagi huquqbuzarlik fakti va shu xildagi huquqbuzarlik uchun qonunda javobgarlik jazo chorasining mavjudligi hisoblanadi. Demak, hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik bu hayvonot dunyosi obyektlaridan samarali va oqilona foydalanishga hamda hayvonot dunyosidan foydalanuvchilarning huquqlarini himoya qilishga qaratilgan huquq me'yorlarida o`z ifodasini topgan ma'lum choralar tizimidir.

Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risidagi qonun hujjatlarining buzilishi qator javobgarliklarni keltirib chiqaradi: ma'muriy, intizomiy, fuqarolik, jinoiy-huquqiy javobgarlik jazo choralari qo`llaniladi. Shulardan biri ma'muriy-huquqiy javobgarlikdir.

Ma'muriy-huquqiy javobgarlik deganda, O`z R MJTKning 10-moddasiga binoan ma'muriy javobgarlikka tortish ko`zda tutilgan shaxsga, davlat yoki jamoat taribiga, mulkchilikka, fuqarolarining huquq va erkinliklariga, tabiiy muhitga tajovuz qiluvchi g`ayrihuquqiy, aybli (Qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasida) sodir etilgan harakat yoki harakatsizilik tushuniladi. Hayvonot dunyosidan foydalanish huquqini buzganlik uchun ma'muriy nojo`ya xatti-harakat sodir etilganda kelib chiqadi. O`z R MJTKning 10-moddasiga binoan ma'muriy huquqbuzarlik o`z xususiyatiga ko`ra jinoiy javobgarlikka tortishga sabab bo`lmagan hamda ijtimoiy xavfi katta bo`lmasa amalga oshiriladi. Demak, bu javobgarlik o`z xarakteriga ko`ra jinoiy javobgarlikka qaraganda tezlikda qo`llaniladi va sudlanganlik oqibatini keltirib chiqarmaydi.

Hayvonot dunyosidan foydalanish huquqini buzganlikda moddiy javobgarlik davlatning hayvonot dunyosiga egalik qilishi (umummilliy boylik) huquqini buzish, hayvonot dunyosidan xo`jasizlarcha foydalanish,

hayvonot dunyosidan foydalanish qoidalarini buzish, g`ayriqonuniy ov qilish, baliq ovlash, qizil kitobga kiritilgan va noyob hayvonlarni tutish, alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tartibini buzish va shu kabi nojo`ya harakatlar uchun kelib chiqadi, ma`muriy huquqbuzarlikni sodir etganlarga nisbatan O`zbekiston Respublikasining MJTKning 23-moddasiga binoan jarima, ma`muriy huquqbuzarlik harakatini sodir etish quroli hisoblangan predmet yoki bevosita shunday obyekt (buyum)ni haq to`lash sharti bilan olib qo`yish, ma`muriy huquqbuzarlik harakatini sodir etish quroli hisoblangan qurolni va bevosita shunday obyekt bo`lgan buyumni musodara etish, muayyan huquqni unga berilgan maxsus huquqdan mahrum qilish kabi jazo choralari qo`llaniladi.

Hayvonot dunyosidan foydalanish qoidalarini buzganlik uchun ma`muriy jazo chorasini qo`llash tuman, shahar hokimlari huzuridagi ma`muriy komissiyalar, tuman (shahar) hududlari, ichki ishlar organlari, Davlat inspeksiya organlari tomonidan amalga oshiriladi.

O`z R MJTKning 90-moddasida ov qilish yoki baliq tutish qoidalarini, shuningdek, hayvonot dunyosidan foydalanishning boshqa turlarini amalga oshirish qoidalarini buzish fuqarolarga eng kam oylik ish haqining bir baravaridan ikki baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa ikki baravaridan un baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo`ladi, deb ko`rsatilgan.

Ushbu Kodeksning 92-moddasida esa hayvonlarning yashaydigan muhitini muhofaza qilish qoidalarini, zoologik va botanik kolleksiyalarini vujudga keltirish ular bilan savdo qilish qoidalarini buzish, xuddi shuningdek hayvonlarni o`zboshimchalik bilan boshqa joyga ko`chirish, iqlimlashtirish yoki kengaytirganlik uchun fuqarolarga eng kam ish haqining undan bir qismidan bir baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa bir baravaridan un baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo`lishi, agar huddi shunday huquqbuzarlik ma`muriy jazo chorasi qo`llanilgandan keyin bir yil davomida takror sodir etiladigan bo`lsa jinoiy-huquqiy javobgarlikni keltirib chiqaradi.

Mazkur Kodeksning 93-moddasida qizil kitobga kiritilgan hayvonlar va o`simliklar guruhlarini saqlashga zarar keltiradi deb topilgan hayvonlar yoki o`simliklarni qonunga xilof ravishda olib kelishga oid huquqbuzarlik uchun jazo belgilangan.

Ma`muriy javobgarlik to`g`risidagi kodeksning 94-moddasida esa noyob yoki yo`q bo`lib ketish arafasida turgan hayvonlarni yo`q qilib yuborish, o`lja qilish yoxud shunday hayvonlarning qirilib ketishiga, soni kamayib ketishiga yoki yashash muhitini buzilishiga sabab bo`lishi

mumkin bo'lgan boshqa harakatlar sodir etish, ya'ni qizil kitobga kiritilgan turlariga mansub noyob yoki yo'q bo'lib ketish xavfida turgan hayvonlarni yo'q qilib yuborish, o'lja qilish yoxud ularning tuxumi. uvildiriq qo'yadigan inlarini, boshpanalarini yo'q qilish, inlari, uyalari va boshqa yashirinish joylarini buzish yoxud shunday hayvonlarning qirilib ketishiga yoki yashash muhiti buzilishiga sabab bo'ladigan boshqa harakatlarni sodir etish yoxud shunday hayvonlarni ovlash ruxsatnomasida ko'rsatilgan shartlarni buzgan holda o'lja qilishshu huquqbuzarlikni sodir etish quroli bo'lgan ashyolarni musodara qilib yoki musodara qilmay fuqarolarga eng kam ish haqining ikkidan bir qismidan ikki baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa ikki baravaridan besh baravarigacha miqdorda jarima solinishi ko'rsatilgan.

Shuningdek, boshqa bir qator nojo'ya xatti-harakatlar uchun ham O'z R MJTK da javobgarlik belgilangan. Hayvonot dunyosiga oid huquqiy munosabatlar buzilishi ijtimoiy xavfli ma'muriy nojo'ya harakat darajasida bo'lmasa, bunday holatlarda huquqbuzarlarga nisbatan intizomiy jazo choralari qo'llanilishi mumkin. Intizomiy javobgarlik huquqiy ta'sir usuli sifatida shaxslarga o'zlarining xizmat faoliyatlari, ya'ni jamoat tashkilotlariga a'zolik munosabati bilan intizomiy nojo'ya harakat sodir etganlarida qo'llaniladi. Bu javobgarlik hayvonot dunyosidan foydalanish qoidalarini buzishga qaratilgan quyidagi intizomiy nojo'ya xatti-harakatlar sodir etilganda, ya'ni masalan, hayvonot dunyosidan foydalanishga oid mehnat majburiyatlari bajarilmaganda, sifatsiz ish qilinganda qo'llaniladi.

Xo'jaliklarning mansabdor shaxslari mehnatni o'z vaqtida tashkil etishmaganlarida, hayvonot dunyosini muhofaza qilish choralari ko'rman-ganlarida intizomiy javobgarlikka tortiladilar. Intizomiy javobgarlikning bir qator o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Bular, birinchidan, intizomiy javobgarlik ma'muriy yoki boshqa turdagi javobgarlikka nisbatan ancha oddiyroq va yengilroqdir, ikkinchidan, intizomiy javobgarlik xo'jalik faoliyatini yuritayotgan va mehnat shartnomasi tuzgan shaxslarga nisbatan qo'llaniladi. Intizomiy jazo choralari Mehnat Kodeksida hamda Ustav yoeki Nizomda belgilanadi. Intizomiy jazo choralari sifatida quyidagilar qo'llaniladi: xayfsan, o'rtacha oylik ish haqining 30% dan ortiq bo'lmagan miqdorda jarima (ichki mehnat tartib qoidalarida belgilangan bo'lsa o'rtacha oylik ish haqining 50% dan ortiq bo'lmagan miqdorda), mehnat shartnomasini bekor qilish.

Intizomiy jazo choralari mehnat intizomini buzish oqibatida vujudga kelib, xodim ishlayotgan korxonada, tashkilot rahbari tomonidan

qo'llaniladi. Mansabdor shaxslarga esa xo'jalikning umumiy yig'ilishi tomonidan qo'llaniladi.

Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish taribi buzilganda qo'llaniladigan javobgarliklardan yana biri—fuqarolik huquqiy javobgarlikdir. Bu huquqiy javobgarlik turi hayvonot dunyosidan foydalanuvchilarga mulkiy zarar yetkazish bilan bog'liq holda buzilganda qo'llaniladi. Hayvonot dunyosini huquqiy ekologik muhofaza qilishda katta ahatiyatga ega u asosida yetkazilgan zararni qoplash yoki to'lash yo'li bilan amalga oshiriladi.

Hayvonot dunyosiga oid huquqiy asoslar, foydalanish qoidalarini buzish orqali yetkazilganda ularni qoplash lozimligini belgilaydi. Chunonchi, O'zbekiston Respublikasining "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi qonuniga ko'ra, hayvonot dunyosidan foydalanuvchilarning huquqlarini buzish orqali yetkazilgan zarar to'la hajmda qoplanishi kerak. Shu qonunda ko'rsatilishicha, korxonalar, tashkilotlar, muassasalar va fuqarolar O'zbekiston Respublikasining hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risidagi normativ-huquqiy hujjatlarini bajarmasliklari tufayli yetkazilgan zararni o'rnini qoplashga majburdirlar.

Hayvonot dunyosidan foydalanuvchilarga yetkazilgan mulkiy zararni undirishda fuqarolik qonunlariga murojaat etishning bosh asosi, fuqarolik qonunlari me'yorlarining hayvonot dunyosiga oid huquqbuzarlikka nisbatan joriy qilinishining sababi, birinchidan, fuqarolik qonunlari bilan tartibga solinadigan mulkiy munosabatlarning bir xilligi, o'xshashligi bo'lsa, ikkinchidan, hayvonot dunyosiga oid qonunlarda hayvonot dunyosidan foydalanuvchilarga yetkazilgan mulkiy zararni qoplashning to'la tartibga solinmaganligidir.

O'z R FKning majburiyatlarni bajarmaslikdan kelib chiqadigan javobgarlikka bag'ishlangan umumiy qoidalarini bevosita hayvonot dunyosidan foydalanishda yetkazilgan zararni undirishda ham qo'llash mumkin. Bundan tashqari Kodeksning 479-moddasida belgilanishicha, fuqarolarning shaxsiga yetkazilgan to'la miqdorda zarar yetkazgan shaxs tomonidan to'lanishi shart.

"Yuridik va jismoniy shaxslar hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzish tufayli yetkazilgan zararni fuqarolik qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qoplashlari shart."

Yuqorida qayd etilganidek, hayvonot dunyosidan foydalanish huquqbuzarlikning subyektini nafaqat fuqarolar yoki mansabdor shaxslar,

balki korxonada, muassasa, tashkilotlar ham bo`lishi mumkin. Hayvonot dunyosidan foydalanuvchi va uni muhofaza qiluvchilarga zarar yetkazgan shunday tashkilotlar ham fuqarolik huquqiy javobgarlikka tortilib, keltirilgan zararni to`lashga majbur. Hayvonot dunyosidan foydalanish huquqini buzishda qo`llaniladigan javobgarlikdan yana biri jinoiy-huquqiy javobgarlikdir. Bu turdagi javobgarlik jinoyat qonunida belgilangan ijtimoiy, hafli xatti-harakat yoki harakatsizliklar sodir qilgan shaxslarga nisbatan qo`llaniladi.

Ma'lumki, jinoiy huquqbuzarlik jamiyat uchun o`zining o`ta havflilik darajasi bilan ajralib turadi. Hayvonot dunyosidan foydalanish huquqini buzishda jamiyat uchun ijtimoiy havfli bo`lgan jinoyatlar ichida birinchi navbatda, hayvonot dunyosiga nisbatan davlatning mulk huquqini buzishga qaratilgan g`ayriqonuniy harakatlar. Masalan, ovchilik, baliqchilik qoidalarini buzish, hayvon, parranda, baliq va hayvonot dunyosining boshqa turlarining hamda boshqa qimmatbaho hayvonlarning yoppasiga qirilib ketishi va ekologik mutanosiblikning buzilishi kabilar.

O`zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 202-moddasida hayvonot yoki o`simlikdan foydalanish tartibini buzganlik uchun, ya'ni ovchilik, baliqchilik yoki hayvonot dunyosining obyekt turlarini ushlab qoidalarini buzish, noyob hayvonlarni tutishning belgilangan tartibini yoki sharoitlarini yoxud o`simliklarning doridarmon, oziq-ovqat va manzarali (dekorativ) turlarini yig`ish yoki tayyorlash, shuningdek maxsus qo`riqlanadigan tabiiy hududlardagi hayvonot va o`simlik dunyosida foydalanish tartib buzganlarga nisbatan jarima yoki axloq tuzatish ishlari yoxud qamoq bilan jazolanishi belgilangan.

Hayvonot yoki o`simliklar dunyosida foydalanish tartibini buzish quyidagi hollarda: 1) hayvonlar, parrandalar, baliq, hayvonot va o`simlik dunyosining qizil kitobga kiritilgan boshqa turlarini nobud qilish bilan; 2) ko`p miqdorda zarar yetkazgan holda 3) bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirib sodir etilgan bo`lsa, aybdor JK 202-moddasi 2-qismi bilan javobgarlikka tortiladi.

Bu boradagi jinoyatlar havfli retsdivist tomonidan, shaxsning o`z xizmat mavqeidan foydalanib, yer, suv yoki havoda ishlatiladigan mexanizatsiyalashtirilgan vositalardan foydalanib, portlatish qurilmalari, zaxarli kimyoviy moddalar yoki boshqa yalpi qirib yuboradigan yoki nobud qiladigan usullarni qo`llagan hamda, uyushma guruh tomonidan juda ko`p miqdorda zarar yetkazgan holda sodir etilgan bo`lsa, O`zbekiston Respublikasi jinoyat kodeksining 202-moddasi 3-qismi bilan javobgarlikka tortiladi.

Ushbu yuqoridagi xavfli harakatlar hayvonot va o`simlik dunyosidan foydalanish tartibini buzganlik natijasida, qo`lga kiritilgan mahsulotlar (go`sht, baliqlar, terilar, tuxumlar va mevalar) olib qo`yiladi va realizatsiya qilinadi.

Mahsulotni sotishdan tushgan moddiy mablag`lar yetkazilgan zarar o`rnini qoplashga ishlatilmaydi. Yetkazilgan moddiy zarar tabiatni muhofaza qiluvchi idoralar foydasiga to`lanadi. Mazkur idoralar olingan pul mablag`larining bir qismini davlat budjetga o`tkazadi.

Mazkur Kodeksning 199-moddasida esa o`simliklar kasalliklari va zararkunandalarga qarshi kurash talablarini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan. Ya'ni, o`simliklar kasalliklari va zararkunandalar bilan kurash talablarini buzganlarga nisbatan muayyan huquqdan mahrum qilish yoki ahloq tuzatish ishlari yoxud ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanishi o`rnatilgan. Shuningdek, Jinoyat kodeksida hayvonot dunyosidan foydalanish bo`yicha huquqbuzarliklarga yaqin atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasidagi ekologiya xavfsizligiga oid me'yorlar va talablarni buzish kabilarga jinoiy jazo o`rnatilgan.

XVII BOB. MUHOFAZA ETILADIGAN TABIIY HUDUDLARNING HUQUQIY HOLATI

1. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar huquqiy holatining tushunchasi va xususiyatlari

Bugungi kunda jamiyat va tabiatning o'zaro ta'siri muammolari tobora katta ahamiyatga ega bo'lmoqda va hozirgi, shuningdek kelgusi avlodlarning faravonligi, umuman jahon sivilizatsiyasining taqdiri ekologik muammolarning ijobiy hal etilishiga ko'proq bogliq bo'lib qolmoqda.

Ilmiy - texnika rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitida keskin o'zgarib borayotgan atrof muhit ekologik muammolarni keltirib chiqarmoqda, inson uni hayotiga, turmush tarziga, hamda genetik fondi va irsiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bu esa hozir yer yuzida yashab turganlarnigina emas, balki kelgusi avlodlar salomatligiga, ayniqsa yer, suv, atmosfera havosi, yer osti boyliklari, hayvonot va o'simliklar dunyosi, tabiat va tarixiy yodgorliklarning tabiiy holatiga ham salbiy ta'sir qilmoqda.

Mazkur masalaga, O'zbekiston Respublikasi dastlab mustaqillikka erishgan paytidan boshlab e'tibor berdi va birinchilar qatorida 1993 yil 7 mayda O'zbekiston Respublikasining "Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi qonunini qabul qildi. Shuningdek, 2004 yil 3 dekabrda esa yangi tahrirda "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi qonun qabul qilindi.

Mazkur qonun hozirgi va kelajak avlod manfaatlarini ko'zlab noyob hamda ekologik, iqtisodiy, ilmiy, madaniy, sanitariya, estetik nuqtai nazardan milliy boylik va umumxalq mulki bo'lmish qimmatli tabiiy majmualarni muhofaza etishning umumiy, huquqiy, ekologik, iqtisodiy va tashkiliy asoslarini belgilab berdi.

O'zbekiston Respublikasida o'simliklar va hayvonot dunyosini hamda davlat milliy tabiat boyliklari, davlat tabiat va tarixiy yodgorliklarini saqlab qolish, ularni sonini ko'paytirish inson hayotini ekologik normal saqlashga tabiat bilan jamiyat va inson o'rtasidagi ma'lum mutanosiblikni saqlashga katta yordam beradi.

Hozirgi paytda respublikamizda qo'riqlanadigan yerlarning umumiy maydoni 2 million gektardan ortiq, alohida qo'riqlanadigan 11 tabiiy hududiy obyekt, jumladan 9 qo'riqxona, 400 dan ortiq tabiat yodgorliklari mavjud.

Hozirda, oxirgi 10 yil ichida ushbu maydonlarning soni o'zgarmagan. O'zbekistonning o'simlik va hayvonot dunyosini muhofaza

qilishga qaratilgan zakazniklar tashkil etilgan bo'lib, ularning umumiy maydoni 1563 ming gektarni tashkil etadi¹.

Demak ana shunga o'xshash Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar huquqiy muhofaza qilinmog'i lozim.

Shuni ta'kidlash joizki, respublikamizdagi barcha muhofaza etiladigan tabiiy hududlar qonun bilan muhofaza qilinmog'i va huquqiy tartibga solinishi maqsadga muvofiqdir.

O'zbekiston Respublikasida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni tashkil etish, ulardan foydalanish va ularni muhofaza qilish sohasidagi munosabatlar ushbu qonundan, shuningdek yer, suv, o'rmon to'g'risidagi qonunlar, yer osti boyliklaridan foydalanish to'g'risidagi, atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi hamda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunlardan iborat. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonunlari va O'zbekiston Respublikasining boshqa qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Qoraqalpog'iston Respublikasida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni tashkil etish, ulardan foydalanish va ularni muhofaza qilish sohasidagi munosabatlar Qoraqalpog'iston Respublikasi qonunlari bilan ham tartibga solib turiladi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tog'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonunlarining vazifalari tipik, noyob, qimmatli tabiiy obyektlar va majmualarni, o'simliklar va hayvonlarning irsiy fondini saqlab qolishdan, inson faoliyatining tabiatga salbiy ta'sir ko'rsatishi oldini olishdan, tabiiy jarayonlarni o'rganishdan, atrof tabiiy muhit monitoringini olib borishdan, ekologik ma'rifat va tarbiyani takomillashtirishdan iborat.

"Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar"ning ta'rifi va ularni huquqiy maqomi yuqorida nomi tilga olingan qonunning 4-moddasida quyidagicha ko'rsatilgan.

Yerning va (yoki) suv kengliklarining (akvatoriyalarning) ustuvor ekologik, ilmiy, madaniy, estetik, rekreatsiya va sanitariya-sog'lomlash-tirish ahamiyatiga molik bo'lgan, xo'jalik maqsadidagi doimiy yoki vaqtincha foydalanishdan to'liq yoki qisman chiqarilgan uchastkalari muhofaza etiladigan tabiiy hududlar hisoblanadi.

Tabiiy obyektlar va majmualarni saqlab qolish, takror ko'paytirish va tiklash maqsadida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarda muhofaza qilish va foydalanish rejimi o'rnatiladi.

¹ Atrof tabiiy muhit holati bo'yicha milly hisobot. - T. Chinor ENK, 2005. - 93 b

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar biologik, landshaft rang-barangligini ta'minlash va ekologik muvozanatni saqlab turish uchun mo'ljallangan yaxlit ekologik tizimni tashkil etadi.

Tabiat rang-barangligini saqlab qolish, ekologik muvozanatni va biosfera monitoringini saqlab turishga, shuningdek shikast yetgan tabiiy majmualarni tiklashga mo'ljallangan yagona tizimni tashkil etuvchi O'zbekiston Respublikasining muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni xo'jalik maqsadida foydalanishdan to'liq yoki qisman, bir umrga yoki vaqtincha tortib olinishi mumkin.

Tabiiy zaxiralardan foydalanish va ularni Muhofaza qilishga doir rejalar va dasturlar, yer tuzilishi va joylarni tekislash kesmalari hamda boshqa rejalarini ishlab chiqishda Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar hisobga olinadi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar belgilangan maqsadi va rejimiga qarab quyidagi toifalarga bo'linadi: davlat qo'riqxonalari; majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalari; tabiat bog'lari; davlat tabiat yodgorliklari; ayrim tabiiy obyektlar va majmualarni saqlab qolish, takror ko'paytirish va tiklash uchun mo'ljallangan hududlar; muhofaza etiladigan landshaftlar; ayrim tabiiy resurslarni boshqarish uchun mo'ljallangan hududlar.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar davlat mulkidir va uning muhofazasidir. Yer uchastkalari va boshqa tabiiy obyektlar xususiy buyurtma qo'riqxonalar hamda tabiiy pitomniklar tashkil etish uchun yuridik va jismoniy shaxslarga foydalanishga berilishi mumkin.

Davlat hokimiyati va boshqaruvi mahalliy idoralarning qarorlari bilan muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning boshqa toifalari ham nazarda tutilishi mumkin. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni tashkil etish, ulardan foydalanish va ularni muhofaza qilish sohasidagi davlat boshqaruvini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, davlat hokimiyati va boshqaruvi mahalliy idoralari amalga oshiradilar.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish sohasidagi davlat nazoratini O'zbekiston Respublikasi Tabiatni Muhofaza qilish davlat qo'mitasi amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi qonunning 7 – moddasiga asosan, muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning yer uchastkalari tabiatni muhofaza qilish, sog'lomlashtirish va rekreatsiya maqsadlariga mo'ljallangan yerlar jumlasiga kiradi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning yer uchastkalari va akvatoriya uchastkalarida mazkur hududlardan foydalanishning belgilangan maqsadiga zid har qanday faoliyat taqiqlanadi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan yoki ko'rsatishi mumkin bo'lgan faoliyatni cheklash yoki taqiqlash uchun yer uchastkalarini saqlash vazifasi belgilanadi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni tashkil etishda yuridik va jismoniy shaxslarning faoliyatini cheklash yoki tugatish tufayli ularga yetkazilgan zararining o'rni qonun hujjatlariga muvofiq qoplanadi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni tashkil etish uchun qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan va o'rmon fondidagi yerlar ajratib berilganda qishloq xo'jaligi hamda o'rmon xo'jaligi ishlab chiqarishi ko'radigan zarar va talafotlarning o'rni qoplanmaydi.

Davlat qo'riqxonalarining, majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalarining, tabiat bog'larining, davlat tabiat yodgorliklarining, buyurtma qo'riqxonalarining (ovchilik xo'jaliklarida tashkil etilgan buyurtma qo'riqxonalar bundan mustasno), tabiiy pitomniklarning yer uchastkalariga soliq solinmaydi. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarda xo'jalik faoliyati yuritilayotgan bo'lsa, yer solig'i undiriladi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning yer uchastkalarini davlat va jamoat ehtiyojlari uchun olib qo'yishga alohida hollarda yo'l qo'yiladi.

Yuridik va jismoniy shaxslar davlat tabiat yodgorliklarini, buyurtma qo'riqxonalarini, tabiiy pitomniklarni muhofaza qilish bo'yicha zimmasiga yuklatilgan majburiyatlar bajarilishini ta'minlamagan taqdirda ular egallab turgan yer uchastkasi olib qo'yilishi mumkin.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning yer uchastkalari hamda akvatoriya uchastkalarini muhofaza qilish, ulardan foydalanish va ularni olib qo'yish tartibi qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkama Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni rivojlantirish va joylashtirishning bosh kesmasini yoki davlat shokimiyati mashalliy idoralari tabiatni Muhofaza qilishning idoralari tabiatni Muhofaza qilishning hududiy majmui kesmasini tasdiqlashi bilan ayni bir vaqtda muhofaza etishga tavsiya etilayotgan yer maydonini zaxiralash tiqaror qabul qilinadi. Muhofaza etiladigan tabiiy hudud tashkil etish tiqaror qabul qilingunga qadar mazkur hududda yer egalari va yerdan foydalanuvchilarning xo'jalik faoliyati cheklanadi yoki to'xtatiladi. Bunday hollarda yer egalari va yerdan foydalanuvchilar xo'jalik faoliyatining cheklanishi yoki to'xtatilishi tufayli qishloq xo'jaligi va o'rmon xo'jaligi ishlab chiqarishida ko'rilgan yo'qotish va talafotlar uchun tovon olish huquqiga egadirlar hamda yer solibiyicha imtiyozlardan foydalanadilar.

Ta'kidlash joizki, Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning davlat kadastrini ham katta ahamiyatga ega. Ushbu masala mazkur qonunda yetarlicha o'z aksini topgan.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning davlat kadastrini bu hududlarning huquqiy maqomi, ularning jumavqeyi, miqdor va sifat kirsatkichlari, ekologik, ilmiy, ma'rifiy va boshqa xil ahamiyatini, yer egalari va yerdan qamrab oladi.

O'zbekiston Respublikasining Muhofaza etiladigan tabiiy hududlari davlat kadastrini mazkur hududlar tarmorejalashtirish, ularni Muhofaza etishni ta'minlash va ilmiy tadqiqotlar o'tkazish, tegishli qoidaga rioya etilishi ustidan davlat nazorati darajasini oshirish, shuningdek ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirishni rejalashtirish chobu hududlar o'rni va ahamiyatini hisobga olish maqsadida yuritiladi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning davlat kadastrini respublika budjeti hisobidan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkama tasdiqlagan yagona tizim asosida yuritiladi. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning davlat kadastrini yuritishni O'zbekiston Respublikasi Tabiatni Muhofaza qilish davlat qo'mita idoralari O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi bilan birgalikda amalga oshiradilar.

Xullas, "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning huquqiy holatini" quyidagi xususiyatlari mavjud.

1) U O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qo'ygan talabiga mosligi, konstitutsiyaviy ustivorlikka ega ekanligi hamda davlat tomonidan Muhofaza etilishi;

2) Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning huquqiy holatini o'rganish va u to'g'risidagi qonun davlat qo'riqxonalari, majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalari, tabiat bog'lari, davlat tabiat yodgorliklari, ayrim tabiiy obyektlar va majmualarni saqlab qolish, takror ko'paytirish va tiklash uchun mo'ljallangan hududlar, muhofaza etiladigan landshaftlar, ayrim tabiiy resurslarni boshqarish uchun mo'ljallangan hududlar va boshqa masalalarni hamda u bilan bog'liq barcha munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga solishi bilan;

3) U yangi ijtimoiy tuzum, bozor munosabatlarini mustashkamlash va ekologik siyosatni barqarorlashtirish uchun yangi huquqiy ekologik zamin bilib, Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni Muhofaza qilish va ularni huquqiy tartibga solishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yishi bilan;

4) Mazkur sohani huquqiy tartibga solish bozor iqtisodiyotida qabul qilingan ekologik qonunlarni qillash va ular bilan birgalikda ekologik muhitni yaxshilashga, tabiat obyektlaridan oqilona foydalanish va ularni

Muhofaza qilishga, ayniqsa, alohida Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni saqlashga;

5) Ushbu soha fuqarolarimizdan shu kungi hayot talabi asosida ekologik huquqiy ma'naviyat va madaniyatli bo'lishni, hamda ushbu yo'nalishda doim yuksalish, bilishini taqozo qilishi va boshqa xususiyatlari bilan alohida ajralib turadi.

2. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning asosiy turlari

1) Davlat qo'riqxonalari va ularni huquqiy tartibi

O'simlik va hayvonot dunyosini Muhofaza qilish, ularning nodir va tugab borayotgan turlarini saqlab qolishi, sonini ko'paytirishda davlat qo'riqxonalari, majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalari, tabiat bog'lari, ayrim tabiiy obyektlar va majmualarni saqlab qolish, takror ko'paytirish va tiklash uchun mo'ljallangan hududlarining ahamiyati kattadir. Hozirda, Respublikamizda "Jayron" ekologik markazi faoliyat ko'rsatmoqda. Qo'riqlanadigan yerlarning umumiy maydoni 2 million gektardan ortiq. Respublikamizda alohida qo'riqlanadigan 11 tabiiy-hududiy obyekt, shu jumladan 9 qo'riqhona bilib, 3 tasi - to, 3 tasi - daryo qayiridagi tiqayda va 3 tasi chil landshaftlarida joylashgan. Bular Chatqol o'irmon, Pay, Qizilqum, Bodayto'qay, Nurota, Zarafshon, Hisor, Vardanzi, Kishitangto Kitob qo'riqhonalaridir. Bu qo'riqxonalarda bioekologik tadqiqotlar olib boriladi.

Ta'kidlash joizki, davlat qo'riqxonalarini ta'rifi va vazifalari O'zbekiston Respublikasining "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi qonunida aniq ko'rsatib berildi.

Mazkur qonunning 18-moddasiga asosan:

Tabiiy obyektlar va majmualarni muhofaza qilishning qattiq rejimiga ega bo'lgan, tipik ekologik tizimlar, o'simliklar va hayvonlarning irsiy fondini saqlab qolish hamda o'rganish uchun mo'ljallangan, tabiiy jarayonlar va hodisalar o'zgarishi ustidan monitoring o'tkazish maqsadini qo'ygan tabiatni Muhofaza etuvchi ilmiy-tadqiqot muassasalari umumdavlat ahamiyatiga molik muhofaza etiladigan tabiiy hududlar davlat qo'riqxonalari hisoblanadi.

Davlat qo'riqxonalari maxsus vakolatli davlat organining taqdimnomasi bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan davlat tabiatni muhofaza qilish ilmiy-tadqiqot muassasasi shaklida tashkil etiladi hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadigan nizom asosida faoliyat ko'rsatadi.

Davlat qo`riqxonalarining hududida har qanday faoliyat ta`qiqlanadi, ilmiy-tadqiqot faoliyati va atrof tabiiy muhit monitoringini yuritish bundan mustasno. Davlat qo`riqxonalarida yong`inga qarshi tadbirlar o`tkazilishiga yo`l qo`yiladi.

Davlat qo`riqxonalari hududida hamda ularning qo`riqlanma zonalarida tirik organizmlarning yangi va kenja turlarini iqlimlashtirish maqsadida joylashtirish taqiqlanadi.

Davlat qo`riqxonalarining yoki ular qaysi davlat organlarining tasarrufida bo`lsa, shu davlat organlarining xodimi hisoblanmaydigan fuqarolarning davlat qo`riqxonalari hududida bo`lishiga ularda ana shu organlar yoki davlat qo`riqxonasi ma`muriyati bergan ruxsatnoma bo`lgan taqdirda yo`l qo`yiladi.

Davlat qo`riqxonalarida ilmiy tadqiqotlar bunday qo`riqxonalar shtatidagi ilmiy xodimlar tomonidan o`tkaziladi. Shartnoma asosida boshqa ilmiy tashkilotlar va mutaxassislar jalb etilishi mumkin.

Davlat qo`riqxonalarida olimlar kengashlari (ilmiy kengashlar) tuziladi.

Davlat qo`riqxonalarida atrof tabiiy muhit monitoringi yuritilishi shart.

Davlat qo`riqxonalaridagi ilmiy-tadqiqot faoliyati natijalari, agar ular O`zbekiston Respublikasi Davlat budjetining va tabiatni muhofaza qilish fondlarining mablag`lari hisobiga olingan bo`lsa, davlat mulki hisoblanadi. Yuridik va jismoniy shaxslarning mablag`lari hisobiga olingan ilmiy-tadqiqot faoliyati natijalariga bo`lgan mulk huquqi davlat qo`riqxonalari bilan mazkur shaxslar o`rtasida tuzilgan shartnoma bilan belgilanadi. Davlat qo`riqxonalari ilmiy-tadqiqot faoliyati natijalaridan tekin foydalanadilar.

Davlat qo`riqxonalarining tabiiy obyektlari va majmualari holati to`g`risidagi ilmiy axborot e`lon qilinishi kerak. Davlat qo`riqxonalari o`z matbuot nashrlariga ega bo`lishi mumkin.

Davlat qo`riqxonalarining ilmiy fondlari muddatsiz saqlanishi kerak.

Davlat qo`riqxonalarining ilmiy tadqiqotlarini muvofiqlashtirib borishni O`zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi amalga oshiradi.

2) Majmua (landshaft) buyurtma qo`riqxonalari

Alohida ekologik qimmatga ega bo`lgan tabiiy obyektlar va majmualarni asl holatida saqlash uchun mo`ljallangan muhofaza etiladigan tabiiy hududlar majmua (landshaft) buyurtma qo`riqxonalari hisoblanadi.

Majmua (landshaft) buyurtma qo`riqxonalari maxsus vakolatli davlat organining taqdimnomasi bo`yicha O`zbekiston Respublikasi Vazirlar

Mahkamasining qarori bilan davlat tabiatni muhofaza qilish muassasasi shaklida tashkil etiladi.

Majmua (landshaft) buyurtma qo`riqxonalari bunday qo`riqxonalar to`g`risidagi, O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadigan nizom asosida faoliyat ko`rsatadi.

Majmua (landshaft) buyurtma qo`riqxonalari hududida har qanday faoliyat taqiqlanadi, ilmiy-tadqiqot, rekreatsiya faoliyati, atrof tabiiy muhit monitoringini yuritish, shuningdek pichan o`rish va chorva mollar o`tlatish, yovvoyi o`simliklarni oziq-ovqat maqsadlari uchun, majmua (landshaft) buyurtma qo`riqxonalari xodimlarining va mazkur qo`riqxonalarining qo`riqlanma zonalarida yashovchi fuqarolarning o`z ehtiyojlari uchun yovvoyi holda o`sadigan o`simliklarning dorivor va texnik xom ashyosini tayyorlash (yig`ish) bundan mustasno.

Har bir qo`riqxona qaysi idoraning tasarrufida bilsa, shu idora O`zbekiston Respublikasi Tabiatni Muhofaza qilish davlat qo`mitasi bilan kelishib turib tasdiqlaydigan Nizom asosida faoliyat ko`rsatadi.

Amaliyotda davlat qo`riqxonalarining maqomi katta ahamiyatga egadir. yuqorida nomi zikr etilgan qonun ushbu masalaga quyidagicha e`tibor beradi.

Davlat qo`riqxonalari, majmua (landshaft) buyurtma qo`riqxonalari hamda tabiat bog`lari quyidagilar hisobidan moliyalashtiriladi:

O`zbekiston Respublikasi Davlat budjeti mablag`lari;

tabiatni muhofaza qilish fondlari mablag`lari;

ilmiy-tadqiqot, tabiatni muhofaza qilish, reklama-noshirlik va ma`rifiy faoliyatdan keladigan daromadlar;

muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga yetkazilgan zararning o`rmini qoplashga qaratilgan tushumlar;

muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning rejimini buzganlik uchun undirilgan jarima pullari;

musodara etilgan ovchilik qurollari va baliqchilik asboblarini realizatsiya qilishdan, qonunga xilof ravishda qo`lga kiritilgan o`lja mahsulotni sotishdan tushgan pullar;

yuridik va jismoniy shaxslarning xayriya yordamlari;

qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa tushumlar.

Majmua (landshaft) buyurtma qo`riqxonalari va tabiat bog`lari ixtiyoriga yuqorida ko`rsatilgan mablag`lardan tashqari, fuqarolarning muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga kirib chiqishi va tabiiy resurslardan foydalanish uchun ruxsatnomalar berishdan, rekreatsiya, turistik-ekskur-

siya yo`nalishidagi va qonun hujjatlarida yo`l qo`yiladigan boshqa faoliyatdan kelgan daromadlar ham beriladi.

Davlat buyurtma qo`riqxonalarini, davlat tabiat yodgorliklarini tashkil etish, muhofaza qilish va ulardan foydalanish uchun mablag`lar mazkur muhofaza etiladigan tabiiy hududlar qaysi mahalliy davlat hokimiyati organlari, davlat organlari tasarrufida bo`lsa, shu mahalliy davlat hokimiyati organlari, davlat organlari tomonidan ajratiladi.

Xususiy buyurtma qo`riqxonalar va tabiiy pitomniklar qaysi yuridik va jismoniy shaxslarning tasarrufida bo`lsa, shu yuridik va jismoniy shaxslarning mablag`lari hisobidan moliyalashtiriladi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga yetkazilgan zararining o`rmini qoplashga qaratilgan tushumlardan, muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning rejimini buzganlik uchun undirilgan jarima pullaridan, fuqarolarning muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga kirib chiqishi va tabiiy resurslardan foydalanish uchun ruxsatnomalar berishdan tushgan mablag`lardan, rekreatsiya, turistik-ekskursiya yo`nalishidagi va boshqa faoliyatdan kelgan daromadlardan, yuridik va jismoniy shaxslarning xayriya yordamlaridan tabiiy obyektlar va majmualarni saqlab qolish, takror ko`paytirish va tiklash uchun foydalaniladi.

Ilmiy tadqiqotlarni yo`lga qo`yish va o`tkazish uchun davlat qo`riqxonalari o`z ilmiy xodimlar shtati bilan ta`minlanadi.

Ilmiy tadqiqotlar, shuningdek, chet ilmiy tashkilotlarni va ayrim mutaxassislarni jalb etish yili bilan ham o`tkazilishi mumkin. Davlat qo`riqxonalarida olimlar kengashi (ilmiy kengash) tuziladi.

"Tabiat solnomasi" ni yuritish barcha davlat qo`riqxonalari uchun majburiydir. Davlat qo`riqxonalarining ilmiy saqlash muddati chegaralanmaydi. Davlat qo`riqxonalariga ilmiy asarlarni nashr etish huquqi beriladi.

Davlat qo`riqxonalarining ilmiy tadqiqotlarini O`zbekiston Respublikasining Fanlar akademiyasi muvofiqlashtirib boradi.

3) Tabiat bog`lari va ularning huquqiy tartibi

Alohida ekologik, madaniy va estetik qimmatga ega bo`lgan tabiiy obyektlar va majmualarni tabiatni muhofaza qilish yo`nalishidagi, rekreatsiya, ilmiy va madaniy maqsadlarda saqlab qolish hamda ulardan foydalanish uchun mo`ljallangan muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tabiat bog`lari hisoblanadi.

Tabiat bog`lari maxsus vakolatli davlat organining taqdimnomasiga binoan tegishincha O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi yoki mahalliy davlat hokimiyati organlari qarorlari bilan davlat tabiatni

muhofaza qilish muassasasi shaklida tashkil etiladigan milliy tabiat bog`lari va mahalliy ahamiyatga molik tabiat bog`lariga bo`linadi.

Tabiat bog`lari bunday bog`lar to`g`risidagi, ular qaysi davlat organlarining tasarrufida bo`lsa, shu davlat organlari tomonidan tasdiqlanadigan nizomlar asosida faoliyat ko`rsatadi.

Tabiat bog`larining hududi tabiat bog`lariga foydalanishga berib qo`yiladigan yer uchastkalarida, shuningdek boshqa yuridik va jismoniy shaxslarning tabiat bog`lari chegaralari doirasidagi yer uchastkalarida joylashadi.

Tabiat bog`lari tashkil etilayotganda ularning hududi zonalarga bo`linadi.

Tabiat bog`larining hududida qo`riqxonaga aylantirilgan zonalar, rekreatsiya, xo`jalik maqsadida va boshqa tarzda foydalanish zonolari ajratib qo`yiladi.

Aholini sog`lomashtirish uchun sharoit bo`lgan taqdirda tabiat bog`larida kurort tabiiy hududlar uchun nazarda tutilgan rejimli kurort zonalar ajratib qo`yiladi.

Tabiat bog`lari zonalarining o`lchamlari va chegaralarini o`zgartirish, ular qaysi davlat organlarining tasarrufida bo`lsa, shu organlar tomonidan, davlat ekologiya ekspertizasi xulosasini inobatga olgan holda amalga oshiriladi.

Tabiat bog`lari hududida zonalarga bo`linishga muvofiq tabaqalash-tirilgan rejim o`rnatiladi.

Tabiat bog`larining qo`riqxonaga aylantirilgan zonalarida davlat qo`riqxonalari uchun nazarda tutilgan rejim o`rnatiladi.

Tabiat bog`larining rekreatsiya zonalarida tabiiy obyektlar va majmualarning holatiga qarab turli rejimli uchastkalarga bo`linishi mumkin.

Tabiat bog`larining xo`jalik maqsadida va boshqa tarzda foydalanish zonalarida aholining istiqomat qilishiga, yuridik va jismoniy shaxslarning tabiiy obyektlar va majmualarga zarar yetkazmaydigan faoliyatiga yo`l qo`yiladi.

Har bir zonaning rejimi tabiat bog`lari to`g`risidagi nizomlarda belgilanadi.

Tabiat bog`larining hududida quyidagilar taqiqlanadi:

daraxt va butalarni kesish (parvarishlash yo`sinidagi va sanitariya maqsadidagi kesish bundan mustasno);

gidrologik va gidrogeologik rejimni o`zgartiradigan harakatlar;

tuproq eroziyasini, o`simlik va hayvonot dunyosining tanazzulini keltirib chiqaruvchi harakatlar;

tabiat bog`larining faoliyati bilan bog`liq bo`lmagan yo`l va muhandislik-kommunikatsiya ishlarini amalga oshirish;
chiqindilarni saqlash va ko`mish, oqava suvlarni oqizish;
tirik organizmlarning yangi va kenja turlarini iqlimlashtirish maqsadida joylashtirish.

Tabiat bog`larida tabiiy obyektlar va majmualarga zarar yetkazishi mumkin bo`lgan faoliyatning boshqa turlari ham cheklanishi yoki taqiqlanishi mumkin.

Tabiat bog`larining faoliyat ko`rsatishi uchun yo`llar, boshqa kommunikatsiyalar va inshootlar qurilishi zarur bo`lgan hollarda buzilgan yerlarni rekultivatsiya qilish, barcha tabiatni muhofaza qilish yo`nalidagi tadbirlarni amalga oshirish albatta nazarda tutiladi.

4) Davlat tabiat yodgorliklari

O`zbekiston Respublikasi Tabiatni Muhofaza qilish davlat qo`mitasi respublika hududida 400 dan ortiq tabiat yodgorligini hisobga olgan. Bulardan atigi 80 ga yaqini jonsiz tabiat yodgorliklaridir. Jonsiz tabiat yodgorliklari orasida xilma-xil karst relyefi shakllari, shu jumladan, arxeologik ahamiyatga ega bo`lgan va ungurlar, shuningdek nodir buloqlar, sharsharalar, ilmiy jihatdan katta ahamiyatga ega bo`lgan qoyalar va geologik ochilmalarni muhofaza qilish muhim vazifalardan hisoblanadi. Ayniqsa yer osti landshaftlari, ularning betakror, sehrliligi va maftunkor manzaralari jiddiy Muhofazaga muhtojdir.

Shuning uchun ham, O`zbekiston Respublikasining 2004-yil 3-dekabrda qabul qilingan "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to`g`risida"gi qonunida VI bo`lim, 26-modda aynan ana shu masala, ya'ni tabiat yodgorliklarining huquqiy-ekologik ahamiyati va ularni Muhofaza qilish masalasiga ba.

Zero, respublikamiz hududidagi tabiat, tarixiy va arxeologik yodgorliklar hozirgi paytda aynan Muhofaza qilinishga, tiklanish (restavratsiya)ga juda muhtoj.

Noyob, o`rnini to`ldirib bo`lmaydigan, ekologik, ilmiy, madaniy va estetik jihatdan qimmatli tabiiy obyektlari bor muhofaza etiladigan tabiiy hududlar davlat tabiat yodgorliklari hisoblanadi. Davlat tabiat yodgorliklari quyidagi turlarga bo`linadi:

tabiiy suv obyektlarini saqlab qolish uchun mo`ljallangan gidrologik (botqoq, ko`l, daryo va boshqa) yodgorliklar;

ayrim o`simliklarni saqlab qolish uchun mo`ljallangan botanik yodgorliklar;

tabiat yaratgan relyef shakllarini saqlab qolish uchun mo'ljallangan geomorfologik yodgorliklar;

qazilma obyektlarni saqlab qolish uchun mo'ljallangan paleontologik yodgorliklar;

geologik va mineralogik hosilalarni saqlab qolish uchun mo'ljallangan geologik va mineralogik yodgorliklar.

Tabiiy obyektlar maxsus vakolatli davlat organining taqdimnomasi, shuningdek yuridik yoki jismoniy shaxslarning iltimosnomasi bo'yicha mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari bilan davlat tabiat yodgorliklari deb e'lon qilinadi.

Tabiiy obyektlarni ular joylashgan yer uchastkalarini olib qo'ymagan holda davlat tabiat yodgorliklari deb e'lon qilishga yo'l qo'yiladi.

Davlat tabiat yodgorliklari hududida ularning asralishiga xavf soladigan har qanday faoliyat taqiqlanadi.

Davlat tabiat yodgorliklari qaysi yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkalarida joylashgan bo'lsa, shu yuridik va jismoniy shaxslar zimmasiga bunday yodgorliklarning rejimini ta'minlash majburiyatlari yuklatiladi.

Diniy maqsadlarda foydalaniladigan davlat tabiat yodgorliklari diniy tashkilotlarga yoki jismoniy shaxslarga bunday yodgorliklarni obodonlashtirish va asrash ishlarini amalga oshirish sharti bilan foydalanishga yoki ijaraga berilishi mumkin.

5) Ayrim tabiiy obyektlar va majmualarni saqlab qolish, takror ko'paytirish va tiklash uchun mo'ljallangan hududlar.

O'zbekiston Respublikasining 2004-yil 3-dekabrda qabul qilingan "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi qonunida mazkur masalaga alohida e'tibor berilib, qonunning VII bo'lim, 29 – 34-moddalari aynan shu masalalarni o'z ichiga olgan.

Ayrim tabiiy obyektlar va majmualarni saqlab qolish, takror ko'paytirish va tiklash uchun mo'ljallangan hududlar buyurtma qo'riqxonalar, tabiiy pitomniklar va baliq xo'jaligi zonalarini taqiyasida tashkil etiladi.

Ayrim tabiiy obyektlar va majmualarni saqlab qolish, takror ko'paytirish va tiklash uchun mo'ljallangan muhofaza etiladigan tabiiy hududlar *buyurtma qo'riqxonalar* hisoblanadi.

Buyurtma qo'riqxonalar quyidagi turlarga bo'linadi:

o'simliklar va hayvonlarning qimmatli, noyob va yo'qolib ketish xavfi ostida turgan turlarini, tirik organizmlarning ko'chib o'tish yo'llarini

saqlab qolish, takror ko`paytirish va tiklash uchun mo`ljallangan biologik (botanik, zoologik) buyurtma qo`riqxonalar;

ayrim qazilma obyektlar va ularning majmualarini saqlab qolish uchun mo`ljallangan paleontologik buyurtma qo`riqxonalar;

qimmatli suv obyektlarini saqlab qolish uchun mo`ljallangan gidrologik (botqoq, ko`l, daryo) buyurtma qo`riqxonalar;

nodir geologik va mineralogik hosilalarni saqlab qolish uchun mo`ljallangan geologik va mineralogik buyurtma qo`riqxonalar.

Buyurtma qo`riqxonalar umumdavlat yoki mahalliy ahamiyatga molik bo`lishi mumkin.

Umumdavlat ahamiyatiga molik buyurtma qo`riqxonalar maxsus vakolatli davlat organining taqdimnomasi, shuningdek yuridik yoki jismoniy shaxslarning iltimosnomasiga binoan O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan tashkil etiladi.

Mahalliy ahamiyatga molik buyurtma qo`riqxonalar maxsus vakolatli davlat organining taqdimnomasi, shuningdek yuridik yoki jismoniy shaxslarning iltimosnomasiga binoan mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari bilan tashkil etiladi.

Buyurtma qo`riqxonalar faoliyat muddatlari ko`rsatilmagan holda (muddatsiz) yoki kamida o`n yil muddatga tashkil etiladi.

Buyurtma qo`riqxonalar davlatga qarashli yoki xususiy bo`lishi, yuridik shaxs tashkil etgan holda yoki yuridik shaxs tashkil etmagan holda bo`lishi mumkin.

Xususiy buyurtma qo`riqxonalarini va yuridik shaxs tashkil etgan holdagi davlat buyurtma qo`riqxonalarini tashkil etish uchun yer uchastkalari va ayrim tabiiy obyektlar belgilangan tartibda beriladi.

Buyurtma qo`riqxonalarining hududida, majmua (landshaft) buyurtma qo`riqxonalarini istisno etganda, ayrim tabiiy obyektlar va majmualarga zarar yetkazishi mumkin bo`lgan har qanday faoliyat doimiy ravishda yoki vaqtincha cheklanadi yoki tugatiladi.

Yuridik shaxs tashkil etmagan holdagi davlat buyurtma qo`riqxonalarini joylashgan hududlar yer egalari, yerdan foydalanuvchilarning, shuningdek yer uchastkalari ijarachilari va mulkdorlarining xo`jalik maqsadidagi foydalanishidan olib qo`yilmaydi. Mazkur buyurtma qo`riqxonalar qaysi yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkalarida va (yoki) akvatoriya uchastkalarida tashkil etilgan bo`lsa, shu yuridik va jismoniy shaxslar buyurtma qo`riqxonalarining belgilangan rejimiga rioya etishlari shart.

Har bir buyurtma qo`riqxonaga rejimining xususiyatlari, mazkur buyurtma qo`riqxonaga qaysi davlat organlari, yuridik va jismoniy shaxslar tasarrufida bo`lsa, shu davlat organlari, yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan tasdiqlanadigan nizomda belgilanadi.

O`simliklar va hayvonlarning ayrim turlariga zarur sharoit yaratish yo`li bilan ularni saqlab qolish, takror ko`paytirish va tiklash uchun mo`ljallangan, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar **tabiiy pitomniklar** hisoblanadi.

Tabiiy pitomniklar yuridik yoki jismoniy shaxslarning iltimosnomasiga binoan mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari bilan tashkil etiladi.

Tabiiy pitomniklar davlatga qarashli yoki xususiy, yuridik shaxs tashkil etgan holda yoki yuridik shaxs tashkil etmagan holda bo`lishi mumkin.

Xususiy tabiiy pitomniklarni va yuridik shaxs tashkil etgan holdagi davlat tabiiy pitomniklarini tashkil qilish uchun yer uchastkalari va ayrim tabiiy obyektlar belgilangan tartibda beriladi.

Tabiiy pitomnik qaysi o`simliklar va hayvonlar uchun mo`ljallangan bo`lsa, shu pitomnikning hududida shu o`simliklar va hayvonlarning saqlab qolinishi, takror ko`paytirilishi va tiklanishiga xavf soladigan har qanday faoliyat taqiqlanadi.

Suv obyektlarini yoki ularning qismlarini o`z ichiga oladigan, noyob va yo`qolib ketish xavfi ostida turgan baliqlar va boshqa suv organizmlari turlarini saqlab qolish, takror ko`paytirish va tiklash uchun, shuningdek baliq xo`jaligi ehtiyojlari uchun foydalaniladigan, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar **baliq xo`jaligi zonalari** hisoblanadi.

Baliq xo`jaligi zonalari tabiatni muhofaza qilish, qishloq va suv xo`jaligi organlarining taqdimnomasiga binoan O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan tashkil etiladi.

Baliq xo`jaligi zonalarida baliqlar va boshqa suv organizmlarining saqlab qolinishi, takror ko`paytirilishi va tiklanishiga xavf soladigan har qanday faoliyat taqiqlanadi.

6) Muhofaza etiladigan landshaftlar

O`zbekiston Respublikasining 2004-yil 3-dekabrda qabul qilingan "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to`g`risida"gi qonunida mazkur masalaga alohida e`tibor berilib, qonunning VIII bo`lim, 35– 41-moddalari aynan shu masalalarni o`z ichiga olgan.

Kurort tabiiy hududlar, rekreatsiya zonalari, suvni muhofaza qilish zonalari, sohilbo`yi mintaqalari, suv obyektlarining sanitariya muhofazasi zonalari, yer usti va yer osti suvlarining hosil bo`lish zonalari muhofaza etiladigan landshaftlar jumlasiga kiradi.

Davolash va sog`lomashtirish xossalariga, mineral manbalarga, shifobaxsh balchiq qatlamlariga, qulay iqlim va boshqa sharoitlarga ega, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar ***kurort tabiiy hududlar*** hisoblanadi.

Kurort tabiiy hududlar umumdavlat va mahalliy ahamiyatga molik bo`lishi mumkin.

Umumdavlat ahamiyatiga molik kurort tabiiy hududlar O`zbekiston Kasaba uyushmalari Federatsiyasi Kengashi va O`zbekiston Respublikasi Sog`liqni saqlash vazirligining birgalikdagi taqdimnomasiga binoan O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan tashkil etiladi.

Mahalliy ahamiyatga molik kurort tabiiy hududlar O`zbekiston Kasaba uyushmalari Federatsiyasi Kengashi va O`zbekiston Respublikasi Sog`liqni saqlash vazirligining birgalikdagi taqdimnomasiga binoan mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari bilan tashkil etiladi.

Kurort tabiiy hududlar uchta zonaga bo`linadi.

Birinchi zonaga davolash xossalariga ega manbalar, shifobaxsh balchiq qatlamlari bor hududlar kiradi. Bunday zonada har qanday faoliyat taqiqlanadi, davolash xossalariga ega manbalar va balchiq bilan davolash shifoxonalarini obodonlashtirish uchun zarur inshootlar qurish bundan mustasno.

Ikkinchi zonaga sanatoriylar, pansionatlar va dam olish uylarining hududlari kiradi. Bu zonada davolash va dam olishni tashkil etish uchun zarur bo`lgan faoliyatni istisno etganda har qanday faoliyat, shuningdek bu hududda vaqtincha istiqomat qiladigan tibbiyot xodimlari va xizmat ko`rsatuvchi xodimlardan tashqari boshqa aholining yashashi taqiqlanadi.

Uchinchi zonaga sanatoriylar, pansionatlar va dam olish uylariga tutash hududlar kiradi. Bu zonada davolash manbalariga, shifobaxsh balchiq qatlamlariga zarar yetkazmaydigan va dam olish hamda davolanish sharoitlarini yomonlashtirmaydigan cheklangan xo`jalik faoliyati yuritishga ruxsat etiladi.

Kurort tabiiy hududlar doirasida quyidagilar taqiqlanadi:

foydali qazilmalarni qazib olish, mineral suvlar va shifobaxsh balchiq qazib olish bundan mustasno;

kimyo, selluloza-qog`oz va metallurgiya sanoati korxonalarining faoliyati;

daraxt va butalarni kesish (parvarishlash yo`sinidagi va sanitariya maqsadidagi kesish bundan mustasno);

zaharli kimyoviy moddalarni qo`llanish;

harom o`lgan chorva mollar ko`miladigan joylarni tashkil etish;

zaharli kimyoviy moddalar va mineral o`g`itlar omborlarini qurish;

chiqindilarni saqlash va ko`mish;

joyning gidrologik rejimini o`zgartirish.

Turizm va aholining ommaviy dam olishini tashkil etish uchun qulay jug`rofiy va iqlim sharoitlariga ega, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar **rekreatsiya zonolari** hisoblanadi.

Rekreatsiya zonolari O`zbekiston Kasaba uyushmalari Federatsiyasi Kengashi va O`zbekiston Respublikasi Sog`liqni saqlash vazirligining birgalikdagi taqdimnemasiga binoan mahalliy davlat hokimiyati organlari-ning qarorlari bilan tashkil etiladi.

Rekreatsiya zonolari tabiiy obyektlar va majmualarning holatiga qarab turli rejimga ega uchastkalariga bo`linishi mumkin.

Rekreatsiya zonalarida quyidagilar taqiqlanadi:

kimyo, selluloza-qog`oz va metallurgiya sanoati korxonalarining faoliyati;

daraxt va butalarni kesish (parvarishlash yo`sinidagi va sanitariya maqsadidagi kesish bundan mustasno);

zaharli kimyoviy moddalarni qo`llanish;

harom o`lgan chorva mollar ko`miladigan joylarni tashkil etish;

chiqindilarni saqlash va ko`mish;

joyning gidrologik rejimini o`zgartirish.

Daryolarning, ko`llarning, suv omborlarining, kanallarining, kollektorlar hamda boshqa suv obyektlarining o`zanlariga tutash muhofaza etiladigan tabiiy hududlar **suvni muhofaza qilish zonolari** hisoblanadi. Bu zonalar ifloslanish, bulg`anish, sayozlanishning hamda suv obyektlari tuproq eroziyasi mahsullari bo`lmish loyqa bilan to`lib qolishining oldini olish maqsadida, shuningdek eng maqbul suv rejimini saqlab turish uchun tashkil etiladi.

Qattiq rejimga asoslangan suvni muhofaza qilish zonolari doirasidagi muhofaza etiladigan tabiiy hududlar sohilbo`yi mintaqalari hisoblanadi.

Ichimlik, maishiy va davolash-sog`lomlashtirish ehtiyojlari uchun foydalaniladigan suv obyektlariga tutash, qattiq rejim asosidagi muhofaza etiladigan tabiiy hududlar suv obyektlarining sanitariya muhofazasi zonolari hisoblanadi.

Daryolarning vohalarida, yoyilma konuslarda, tog` yonbag`irlarining etaklarida tashkil qilinadigan, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar yer usti va yer osti suvlarining hosil bo`lish zonalari hisoblanadi.

Suvni muhofaza qilish zonalari, sohilbo`yi mintaqalari, suv obyekt-larining sanitariya muhofazasi zonalari hamda yer usti va yer osti suv-larining hosil bo`lish zonalari tegishincha tabiatni muhofaza qilish, qishloq va suv xo`jaligi, sanitariya nazorati organlarining, geologiya tashkilotlari-nining taqdimnomasiga binoan O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahka-masining va mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari bilan tashkil etiladi.

Suvni muhofaza qilish zonalari doirasida cheklangan xo`jalik fao-liyati yuritishga yo`l qo`yiladi. Bunday zonalarda quyidagilar taqiqlanadi:
daraxt va butalarni kesish (parvarishlash yo`sinidagi va sanitariya maqsadidagi kesish bundan mustasno);

zaharli kimyoviy moddalarni qo`llanish;

zaharli kimyoviy moddalar va mineral o`g`itlar omborlarini qurish;

harom o`lgan chorva mollar ko`miladigan joylarni tashkil etish;

chiqindilarni saqlash va ko`mish;

kanalizatsiya-tozalash inshootlari va oqava suvlar to`planadigan inshootlar qurish;

chorvachilik va parrandachilik majmualarini joylashtirish, shuning-dek sug`orish uchun "sharbat" (suyuq go`ng) ishlatish;

avtomobil transportini qo`yib turish, ularga yonilg`i quyish, ularni yuvish va ta'mirlash joylarini tashkil etish;

neft mahsulotlari omborlarini tashkil etish;

zig`ir, kanop va teri yuvish.

Sohilbo`yi mintaqalarida ushbu moddaning birinchi qismida nazarda tutilgan cheklashlar va taqiqlardan tashqari quyidagilar taqiqlanadi:

mineral va organik o`g`itlarni qo`llanish;

chorva mollarni o`tlatish;

har qanday turdagi qurilish, suv xo`jaligi obyektlarini qurish bundan mustasno;

belgilanmagan joylarda qayiqqlar bog`lab qo`yiladigan joylar tashkil etish.

Suv obyektlarining sanitariya muhofazasi zonalari turli rejimli muhofaza mintaqalariga bo`linadi.

Daryo o`zanlarini o`zgartirish, foydali qazilmalar qazib olish va suv obyektlari holatiga ta'sir qiladigan boshqa ishlarni bajarishga faqat tabiatni

muhofaza qilish, qishloq va suv xo'jaligi organlarining, shuningdek geologiya tashkilotlarining ruxsatnomasi bilan yo'l qo'yiladi.

Aholi punktlari hududida xo'jaliklararo yer tuzish va rejalashtirish o'tkazilayotganda suvni muhofaza qilish zonalarining, sohilbo'yi mintaqalarining va suv obyektlari sanitariya muhofazasi zonalarining chegaralarini o'zgartirish tabiatni muhofaza qilish, qishloq va suv xo'jaligi organlari hamda sanitariya nazorati organlari bilan kelishib olinishi lozim.

Suvni muhofaza qilish zonolari va sohilbo'yi mintaqalari rejimi yer usti va yer osti suvlarining hosil bo'lish zonalariga ham tatbiq etiladi.

Suvni muhofaza qilish zonolari, sohilbo'yi mintaqalari, suv obyektlarining sanitariya muhofazasi zonolari hamda yer usti va yer osti suvlarining hosil bo'lish zonalarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish tartibi hamda shartlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

7) Ayrim tabiiy resurslarni boshqarish uchun mo'ljallangan hududlar

O'zbekiston Respublikasining 2004-yil 3-dekabrda qabul qilingan "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi qonunida mazkur masalaga alohida e'tibor berilib, qonunning IX bo'lim, 42-43-moddalari aynan shu masalalarni o'z ichiga olgan.

O'rmon fondining eroziyaga qarshi barpo etilgan o'rmonlar, shahar o'rmonlari, shaharlarning, boshqa aholi punktlari va sanoat markazlarining yashil mintaqalari atrofidagi o'rmonlar, alohida qimmatli o'rmonlar, yong'oqzorlar, mevali daraxtzorlar, ilmiy yoki tarixiy ahamiyatga molik o'rmonlar egallagan yerlari, shuningdek ovchilik xo'jaliklarining o'simlik va hayvonot dunyosidan oqilona foydalanish uchun mo'ljallangan yer uchastkalari ayrim tabiiy resurslarni boshqarish uchun mo'ljallangan hududlar jumlasiga kiradi.

Ayrim tabiiy resurslarni boshqarish uchun mo'ljallangan hududlarda tirik organizmlarning yangi va kenja turlarini iqlimlashtirish maqsadida joylashtirish hamda o'simlik va hayvonot dunyosiga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan boshqa faoliyat taqiqlanadi.

Ayrim tabiiy resurslarni boshqarish uchun mo'ljallangan hududlarda o'simlik va hayvonot dunyosidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda foydalanishga yo'l qo'yiladi.

Shuningdek, hududlarni barqaror iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish maqsadida *davlat biosfera rezervatlari* - biologik rang-baranglikni saqlash, tabiiy obyektlar va majmualardan oqilona foydalanish uchun

mo`ljallangan, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tashkil etilishi mumkin. Davlat biosfera rezervatlari xalqaro biosfera rezervatlari tarmog`iga qo`shilishi va atrof tabiiy muhitning global monitoringida ishtirok etishi mumkin.

Davlat biosfera rezervatlari O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan tashkil etiladi.

Davlat biosfera rezervatlarining hududlari davlat biosfera rezervatlariga foydalanishga beriladigan yer uchastkalarida, shuningdek boshqa yuridik va jismoniy shaxslarning davlat biosfera rezervatlari chegaralari doirasidagi yer uchastkalarida joylashadi.

Davlat biosfera rezervatlari hududida quyidagilar ajratib qo`yiladi:

tabiiy obyektlar va majmualarni asl holatida saqlab qolish uchun mo`ljallangan, davlat qo`riqxonalari uchun nazarda tutilgan rejimli qo`riqxonaga aylantirilgan zona;

tabiiy obyektlar va majmualarni saqlab qolish, takror ko`paytirish va tiklash uchun mo`ljallangan, qo`riqxonaga aylantirilgan zonaga salbiy ta'sir ko`rsatishi mumkin bo`lgan har qanday faoliyat taqiqlanadigan oraliq zona;

davlat biosfera rezervatlarining tabiiy obyektlari va majmualariga zarar yetkazmaydigan xo`jalik maqsadidagi va boshqa tarzdagi faoliyatni amalga oshirish uchun mo`ljallangan zona.

Davlat biosfera rezervatlarining rejimi bunday rezervatlar to`g`risidagi, O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadigan nizomlar bilan belgilanadi.

Bundan tashqari, ikki va undan ortiq davlat hududida joylashgan muhofaza etiladigan tabiiy hududlar ***davlatlararo muhofaza etiladigan tabiiy hududlar*** hisoblanadi.

Davlatlararo muhofaza etiladigan tabiiy hududlar O`zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari asosida tashkil etilishi mumkin. Davlatlararo muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning rejimi O`zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari va xalqaro shartnomalariga muvofiq belgilanadi.

Davlat qo`riqxonalari, buyurtma qo`riqxonalar va davlat tabiat yodgorliklari bilan chegaradosh hududlar ***qo`riqlanma zonalar*** hisoblanadi. Qo`riqlanma zonalarda ana shu muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga salbiy ta'sirning oldini olish uchun xo`jalik maqsadidagi va boshqa tarzdagi faoliyat cheklanadi yoki taqiqlanadi.

Qo`riqlanma zonalarning o`lchamlari va rejimi, shuningdek yer uchastkalarini saqlash vazifasi muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni tashkil etish bilan bir vaqtda belgilanadi.

Davlat qo`riqxonasi qo`riqlanma zonasining bir qismi ekologik turizmni tashkil etish, mazkur hudud uchun xos bo`lgan noyob hamda yo`qolib ketish xavfi ostida turgan o`simliklar va hayvonlarning turlarini ko`paytirish maqsadida tabiiy pitomniklar barpo etish uchun hamda qo`riqxonaning boshqa ehtiyojlari uchun shu qo`riqxonaning o`ziga topshirilishi mumkin.

3. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to`g`risidagi qonunchilikni buzganlik uchun javobgarlik

O`zbekiston Respublikasi qonunlarida alohida Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to`g`risidagi qonunlarni o`zgacha tarzda buzganlik uchun ham javobgarlik belgilanishi mumkin.

Korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, o`zga yuridik va jismoniy shaxslar alohida Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning ish tartibini buzish orqali yetkazgan zararlarning o`rnini qonunlarda belgilangan hajmda va tartibda qoplashga majburdirlar.

Umuman olganda, "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to`g`risida "gi qonun va talablarni buzganlik uchun intizomiy, mulkiy (fuqarolik), ma'muriy va jinoiy javobgarliklar qo`llaniladi.

Intizomiy javobgarlik – deyarli ko`proq holatda mehnat intizomini buzish oqibatida "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to`g`risidagi "gi qonun va talablar buzilgan paytda qo`llanishi mumkin.

Shuning uchun ham u asosan, O`zbekiston Respublikasi Mehnat Kodeksining 181-moddasiga binoan:

1) xayfsan;

2) o`rtacha oylik ish shaqining o`ttiz foizidan ortiq bo`lmagan miqdorda jarima.

Ichki mehnat tartibi qoidalarida xodimga o`rtacha oylik ish haqining qirq foizidan ortiq bo`lmagan miqdorda jarima solish hollari ham nazarda tutilishi mumkin. Xodimning ish haqidan jarima ushlab qolish ushbu Kodeksning 164-moddasi talablariga rioya qilingan holda ish beruvchi tomonidan amalga oshiriladi;

3) mehnat shartnomasini bekor qilish (100-modda ikkinchi qismining 3 va 4 bandlari).

Ushbu moddada nazarda tutilmagan intizomiy jazo choralari qo'llash taqiqlanadi.

Mulkiy (fuqarolik) javobgarlik esa " Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi qonun va talablarni buzganlik uchun qo'llaniladi.

Uning asosiy xususiyati ham shundaki u asosan, yetkazilgan zararni qoplash, tiklash va qaytarish bilan ko'proq bog'liqdir.

Ya'ni yuqorida nomi zikr etilgan qonunning 38-moddasiga asosan:

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning holatiga zararli ta'sir o'tkazayotgan korxonalar, tashkilotlar, sexlar, qurilmalarning faoliyati zararli ta'sir ko'rsatayotgan manbalar, shu jumladan alohida Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar hamda ularning Muhofaza qo'riqlanma tegralari tashqarisidagi manbalar bartaraf etilgunga qadar to'xtatib turiladi yoki cheklab qo'yiladi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga yetkazilayotgan zararni bartaraf etishning imkoni bo'lmasa, korxonalar, tashkilot, sex va qurilmalarning faoliyati to'xtatiladi hamda ularning faoliyat yo'nalishi o'zgartirilganidan va alohida Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga zararli ta'siri albatta bartaraf qilinganidan keyingina faoliyatlari amaldagi qonunlarga muvofiq qayta tiklanishi mumkin.

Ma'muriy javobgarlik. Ushbu javobgarlik turi O'zbekiston Respublikasi "Ma'muriy javobgarlik to'g'risida"gi Kodeksning 82-moddasiga ko'ra alohida Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tartibini buzganlik uchun qo'llaniladi.

Davlat milliy tabiat boyliklari, buyurtma qo'riqchonalari, tabiat yodgorliklari, suvni Muhofaza qilish tegralari, kurort tabiiy hududlari, botanika bog'lari, dendrologiya va hayvonot bog'lari, qo'riqlanma (oraliq) tegralar, o'rmonlarning taqiqlangan mintaqalari, baliq xo'jaligi tegralari va alohida Muhofaza etiladigan o'zga hududlar tartibini buzish-

fuqarolarga eng kam ish haqining uchdan bir qismidan bir baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa - bir baravaridan uch baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

Ushbu moddaning birinchi yoki ikkinchi qismlarida nazarda tutilgan huquqbuzarlik ma'muriy jazo chorasi qo'llanilganidan keyin bir yil davomida takror sodir etilgan bo'lsa, -

fuqarolarga eng kam ish haqining uch baravaridan besh baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa - besh baravaridan yetti baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

Jinoiy javobgarlik. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksida "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi qonun va talablarni buzganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan.

Ushbu javobgarlik turini qo'llanilishi xususiyati shundan iboratki, u boshqa javobgarlik turlaridan ko'ra xavfli va og'irroq holatda sodir etilishidir.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining 204-moddasiga asosan:

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning tartibini buzish ko'p miqdorda zarar yetkazilishi yoki boshqacha oqibatlariga sabab bo'lsa, -

eng kam oylik ish haqining ellik baravarigacha miqdorda jarima yoki besh yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish yoxud ikki yilgacha axloq tuzatish ishlari bilan jazolanadi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hudud yoki obyektlarni qasddan nobud qilish yoki ularga shikast yetkazish ko'p miqdorda zarar yetkazilishi yoxud boshqacha oqibatlariga sabab bo'lsa, -

eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki olti oygacha qamoq yoxud besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Shuni alohida ta'kidlash o'rinliki, muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning ish tartibini ta'min etish masalalariga doir korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, fuqarolar, davlat idoralari o'rtasidagi nizolar sud yoki xo'jalik sudi tomonidan qarab chiqiladi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlardagi tabiiy zaxiralardan foydalanish va ularni Muhofaza qilish masalalariga doir nizolar yer, suv, o'rmon to'g'risidagi qonunlarda, yer osti boyliklari to'g'risidagi, atmosfera havosini Muhofaza qilish to'g'risidagi, hayvonot va o'simlik dunyosini muhofaza qilishi qonunlarda belgilangan tartibda hal etiladi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga doir munosabatlar bilan bog'liq mulkiy nizolar qonunlarda belgilangan tartibda sud yoki xo'jalik sudi tomonidan hal etiladi.

XVIII BOB. ANTROPOGEN O'ZGARGAN HUDUDLARNI EKOLOGIK-HUQUQIY MUHOFAZA QILISH

1. Antropogen o'zgargan tabiiy muhitni ekologik-huquqiy muhofaza qilish tushunchasi, asosiy turlari va xususiyatlari

Ko'pgina yuridik adabiyotlarda mutaxassislar ekologiya huquqining obyektini – tabiiy obyektlar, tabiiy resurslar va tabiiy komplekslarga¹ yoki integrallashgan, differentsiyalashgan (tabaqalashgan) va alohida muhofaza etiladigan² hamda xalq xo'jaligi bo'yicha tarmoqlashgan obyektlarga ajratadilar. Lekin ushbu mualliflarning o'zlari ekologiya huquqining obyektini bo'lishi uchun atrof tabiiy muhit elementi, avvalambor, tabiiy kelib chiqqan, ekologik tizimning tarkibiga kirgan, insonlarning iqtisodiy, eko-logik, madaniy, ijtimoiy, siyosiy talablarini qondira oladigan va yashash muhiti sifatini ta'minlab bera oladigan bo'lishi kerak, deb to'g'ri ta'rif berganlar. Albatta, ushbu tabiiy obyektlarni amaldagi qonunlar bilan tartibga solish imkoniyatiga ega bo'lishi zarur³.

Ekologiya huquqi obyektlariga nisbatan berilgan bunday yuridik ta'rif bizni ham qoniqtiradi. Lekin, bu tushunchadan kelib chiqqan holda tabiatni muhofaza qilish va ularni huquqiy boshqarish tizimini xalq xo'jaligi sohalari bo'yicha ishlab chiqish, tabiat qonuniyatlariga, ya'ni ekologik tizimlarning «komplekslilik» xususiyatiga mos tushmay qoladi. Undan tashqari, sanoat, transport, energetika va boshqa xalq xo'jaligi tarmoqlari ekologik qonunlar obyektini emas, balki ekologik nazorat va ekspertiza obyektini bo'lib qolishi mumkin, xolos. Shuning uchun ham ekologik qonunlar, an'anaga ko'ra, aniq bir ekologiya huquqining obyektlari yoki ularning komplekslari bo'yicha ishlab chiqiladi va jamiyatdagi ekologik munosabatlar ana shu obyektlar bo'yicha tartibga solinadi.

I bobda ta'riflangan tabiat va jamiyat qonuniyatlarini uyg'unlashtirish talablarini inobatga olib, biz Ekologiya huquqining alohida tartibga solinishi kerak bo'lgan obyektlaridan biri qilib antropogen o'zgargan atrof tabiiy muhitni olamiz.

Antropogen o'zgargan tabiiy muhit – kishilarning xo'jalik faoliyati jarayonida ma'lum bir hudud, tegra yoki zonalarda tubdan o'zgargan atrof tabiiy muhit holati. O'zbekiston uchun bu hudud yoki zonalarni keltirib chiqaruvchi va ularga ta'sir etuvchi omillar majmuasiga qarab – shahar, sanoat va agrar (qishloq xo'jaligi) tegralariga ajratib olsak bo'ladi. Bu

¹ Профеев Б.В. Экологическое право России. -М.: Юристъ. 1996. -С.624.

² Петров В.В. Экологическое право России. -М.: Изд. БЕК, 1997 - 557 с.

³ Nigmatov A.N. Ekologiya huquqi. -I.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi. 1999. -148 bet

hudud, tegra yoki zonalarda tabiat elementlari (yer, suv, atmosfera havosi, yer osti boyliklari, o'simlik va hayvonot dunyosining) son va sifat ko'rsatkichlari, morfologik (tashqi) va morfometrik (o'lchamlari) belgilari o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi.

Masalan, atropogen o'zgargan tabiiy hududlarda atmosfera havosi boshqa kam ta'sirlangan atrof tabiiy muhitga nisbatan 10–15 barobar ko'proq ifloslangan bo'ladi. Sanoat tegralarida havo tarkibida zaharli is gazi (CO_2)ning ko'payishi asosan metallurgiya (30–40%) va kimyo sanoati (15–20%), transport (10–15%) ta'sirida yuzaga kelsa, shaharlarda esa is gazi asosan transport (60–80%), og'ir sanoat (15–20%), kimyo sanoati (5–10%) ta'sirida yuzaga keladi. Agrar tegralarda tuproqlarning morfologik (ko'zga tashlanadigan tashqi) ko'rinishi 1–1,5 metr chuqurlikkacha tubdan o'zgargan va yangi tip hosil qilgan bo'ladi. Qishloq joylarda tuproqlar pestitsid, gerbitsid, mineral o'g'itlar; shaharlarda maishiy axlat; sanoat tegralarida sanoat chiqindilari hisobiga ifloslanadi. Sanoat tegralari toifasiga kiruvchi atom elektrostansiyalari atrofidagi suv, tuproq va atmosfera havosida radioaktiv elementlar miqdori shaharlarga nisbatan bir necha o'n barobar ko'p bo'ladi, lekin is gazining miqdori elektrostansiya atrofida agrar tegralarga tenglashgan, shaharlarga nisbatan esa bir necha o'nlab barobar kam bo'ladi.

Shunday qilib, antropogen o'zgargan muhitlarda ekologik holat o'ziga xos bo'lgani uchun ham ularda ekologik-huquqiy muhofazalash chorolari turlicha bo'lishni talab etadi. Tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanish normalari har bir antropogen hudud bo'yicha alohida shakllanishi va xo'jalik yuritishning ekologik talablari differensial (tabaqalashgan) tarzda amalga oshirishni taqozo qiladi. Chunki shaharlarda is gazining miqdori atmosfera havosida yuqori darajada bo'lgani uchun ham avtomobillardan chiqayotgan tutun tarkibida CO_2 ning ruxsat etilgan miqdori 1,5 emas, balki undan ham kamroq bo'lishi, cho'l yoki tog'li mintaqalarda esa CO_2 – 2,0 yoki undan ortiq bo'lishigacha ruxsat etiladi. Ekologik jihatdan nobop shaharlarda avtomashinalardan chiqayotgan tutumni nafaqat CO_2 ko'rsatkichi bo'yicha, balki SN va NO ko'rsatkichlari bo'yicha ham olish xalqaro ekologik talablar darajasida bo'lur edi.

* Shaharlarning katta-kichikligi, ifloslanganlik darajasi, iqlim sharoitlariga qarab kishi boshiga to'g'ri keladigan yashil maydon yuzasi, shahar-sozlikning ekologik talablariga binoan 5–10 m² dan to 25–30 m² gacha oshirish – issiq iqlimli O'zbekiston sharoitida insonlarni qulay atrof-

muhitda yashash huquqini ta'minlab berishga o'z hissasini qo'shadi, deb o'ylaymiz.

2. Shaharlarda atrof tabiiy muhitni ekologik-huquqiy muhofazalash

Insoniyat ilmiy-texnik inqilobining oqibatlaridan biri urbanizatsiyadir (lotin tilida urbanus – shaharlik), ya'ni sanoat va aholining shaharlarda mujassamlasha borishi. Ayniqsa, bu jarayon iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarga xos bo'lib, ularda aholining 70–80 foizi shaharlarda istiqomat qiladi. Natijada, ularda atrof tabiiy muhitga bo'lgan antropogen bosim boshqa hududlarga nisbatan bir necha bor yuqoridir.

Shaharlarda atrof tabiiy muhitning antropogen o'zgarganlik darajasi, avvalambor, uning katta yoki kichikligiga, sanoatlashganligi va ularning faoliyat yo'nalishlariga, maishiy xizmat ko'rsatish darajasiga va transport tarmoqlarining infrastrukturasi bog'liq.

Yer kurrasida 170 dan oshiq millioner (aholisi 1 mln kishidan ortiq bo'lgan) shaharlar mavjud. Aholishunoslik fanining qoidalariga binoan katta shaharlarga aholisi 0,5 mln dan oshiq bo'lgan aholi punktlari kirishini inobatga oladigan bo'lsak, yirik shaharlarning soni 2–3 barobarga oshib ketadi. Undan tashqari, katta shaharlar biron-bir hududda o'zaro qo'shib ketadigan bo'lsa megapolis (grekchada megas – katta, polis – shahar)larni hosil qiladi. Masalan, Nyu-York megapolisida 17 mln kishi, Mexiko, Tokio, Moskva, Qohira kabi megopolislarda ham shunga yaqin aholi istiqomat qiladi. O'zbekistonning Toshkent va uning atrofidagi shaharlarida 3 mln ga yaqin aholi yashaydi. Shaharlar soni bizda 60 yil ichida 120 taga ko'paygan va ularda aholining 30% dan ortig'i istiqomat qiladi.

Aholining shaharlarda kompakt holda yashashi sanoat tarmoqlarini rivojlantirishga ijobiy ta'sir qilishi bilan bir qatorda atrof tabiiy muhitning ekologik xavfsizlik darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shaharlarda tuproq, o'simlik va hayvonot dunyosi, suv va yer osti boyliklaridan foydalanish o'ta yuqori darajada bo'lgani uchun ham ularda tabiiy obyektlarning holati to'lig'icha antropogen o'zgargan ko'rinishdadir. Ularda tabiiy jarayonlar kishilarning xo'jalik faoliyati bilan uzviy bog'langandir.

Ekologik tizimlarda nafaqat biologik yoki kimyo, balki fizik o'zgarishlar (elektromagnit maydon tebranishlari) ham o'ta kuchaygan ravishda namoyon bo'ladi.

Ilmiy tadqiqot natijalariga ko'ra shaharlarda quyosh radiatsiyasi 15% gacha kamroq yer yuzasiga yetib keladi. Yomg'ir, do'l va qorlar 10%

gacha ko`proq yog`adi, tuman 30–100% gacha ko`proq tushadi. Kasalliklar, ayniqsa, yuqumlilari, shaharlarda boshqa hududlarga nisbatan bir necha barobar ko`p ro`yxatga olingandir. Shaharlarda atmosfera havosining keskin yomonlashuvi tufayli aholi o`pka raki kasalliklari bilan qishloqdagilarga nisbatan 40 baravargacha, yuqumli kasalliklar bilan esa 2 baravargacha ko`proq xastalanadilar. Shahardagi shovqin shaharliklarda asab kasalliklarini qishloq aholisiga nisbatan 75% gacha ko`paytirib yuborgan. N.K. Komilovning ma`lumotlariga ko`ra¹ Buxoro viloyati shaharlarida aholining qon va qon tomir, psixik buzilish, nerv tizimi va nafas olish yo`llari xastalıkları qishloq joylardagi aholiga nisbatan 10–15% ga yuqoridir.

Shaharlarda aholining konsentratsiyalashuvi va ayniqsa, yuqori malakali ishchi kuchining ko`pligi u yerda sanoatning barcha turlarining rivojlanishiga sabab bo`ladi. AQSHning Tabiatni muhofaza qilish agentligi shaharlarda sanoat tarmoqlarini ekologik xavfsizlik darajasi bo`yicha 2 turga ajratadi: birinchi turga—atmosfera havosiga yiliga 100 tonnadan ortiq hajmda chiqitlarni chiqaruvchi korxonalar: tog`-kon boyitish kombinatlari, ko`mir boyitish fabrikalari, koks zavodlari, qo`ng`ir ko`mir ishlab chiqaruvchi zavodlar, neft mahsulotlarini saqlash va tashish (hajmi 47,7 mln. litrdan ko`p bo`lsa), kimyo, metallurgiya, mis va alyumin zavodlari, qo`rg`oshin, sink va qog`ozselluloza kombinatlari; ikkinchi turga – ko`proq suvlarni ifloslantiruvchi korxonalar: yog`ochni qayta ishlash, qog`oz va selluloza kombinatlari, tekstil, teri oshlash va neorganik (bo`yoq, siyoh, mineral o`g`it) va organik kimyo mahsulotlari (plastmassa, sun`iy materiallar, yog`-sovun, pestitsid, gerbitsid) ishlab chiqaruvchi korxonalar, farmatsevtika, rezina, neftni qayta ishlash, oziq-ovqat mahsulotlari, qurilish materiallari, mashinasozlik va metallurgiya sanoati tarmoqlari korxonalari kiradi.

Shaharlarda atrof-muhit holatiga sezilarli ravishda ta'sir qiluvchi omillardan biri – maishiy kommunal xizmat xo`jaligi. Uning atrof-muhitga ekologik ta'siri shaharlarning kanalizatsiya va suv ta'minoti, isitishning markazlashganlik darajasiga to`g`ri proporsionaldir. Markazlashgan kommunal xizmat tarmoqlarining yo`qligi tabiiy obyektlarning ifloslanishiga va oqibatda, sanitar-epidemiologik holatning kuchayishiga sabab bo`ladi. Maishiy kommunal xizmatning yana bir ekologik ko`rsatkichi qattiq turdagi axlatlarni yig`ish va ularni utillashtirish masalasining yechilganligidadir. O`zbekiston bo`yicha yiliga 30 mln m³ maishiy chiqitlar chiqadi va

¹ N. K. Komilova. Sabab va oqibat yoki asoli salomatligining mustaskamligi nimalarni taqozo qiladi // O`zbekiston qishloq xo`jaligi, 19-son, 1998. 51–53 b.

ular shahar atrofida rezervuarlarga tashlanadi. Lekin bu chiqitlarning 1/10 qismi shaharlarda qolib ketmoqda. Maishiy chiqitlarni ajratish, kavlash, qayta ishlash va ularni huquqiy tartibga solish hanuzgacha yo`lga qo`yilmagan muammolardan biridir. Bu masalani ijobiy hal qilishda Toshkent shahar Yunusobod tumani hokimligi tomonidan olib borilayotgan – maishiy axlatlarni yig`ish shaxobchalarini tashkil qilish va ularni navlarga ajratish bo`yicha chora-tadbirlar maqtovga sazovordir.

Shaharlarda atrof tabiiy muhitga ta'sir ko`rsatish bo`yicha transport sohasi asosiy o`rin egallaydi. Avtomobil transportining umumiy transport vositalari (temir yo`l, havo transporti, metropoliten...) ichidagi salmog`i O`zbekistonda 70–85% ni tashkil etadi. Ekologik toza hisoblangan elektrotransport (trolleybus, tramvay, metropoliten, elektrovoz...) salmog`i umumiy transport vositalari bo`yicha atigi 7–10% ni tashkil etadi, xolos. Toshkent shahrida atmosfera havosining ifloslanishiga katta ta'sir ko`rsatayotgan transport tarmoqlaridan biri – aviatsiya. Ular havoda uglevodod, azot va uglerod oksidlarining keskin ko`payishiga sabab bo`lmoqda. Lekin keyingi paytda A-300, «Boing» toifasidagi samolyotlar bilan aviaparklarni to`ldirish bunday salbiy holatning kamayishiga olib keldi.

Shunday qilib, shaharlarda atrof tabiiy muhitga antropogen omillarining ta'sir darajasi va turi boshqa antropogen o`zgargan zonalarga nisbatan o`ziga xos ko`rinishda namoyon bo`ladi. Mutaxassislarning fikricha¹, shaharlarda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish talablari quyidagilardan iborat bo`lishi kerak:

- sanitar va epidemiologik holatni yaxshilash;
- xo`jalik faoliyatining ekologik xavfsizlik darajasini ta'minlash;
- axlat va maishiy chiqitlarni qat'iy me'yorlash va ularni utillashtirish;
- shovqinsizlikni ta'minlash;
- ko`kalamzorlashtirish va obodonlashtirishni yo`lga qo`yish;
- transportda alternativ energiya (elektr, quyosh energiyasi, vodorod yoqilg`isi, motorsiz transport...) turidan keng foydalanish;
- ekologik texnologiyalarni ishlab chiqarishga keng joriy qilish;
- yashil muhofaza zonalarini barpo qilish;
- sanoat va energetika korxonalarini, aeroportlarni shahar chekkasiga olib chiqish;
- qurilish ishlarini tabiiy komponentlarga kam ta'sir etadigan qilib olib borish va rekultivatsiya (qayta tiklash) talablariga rioya etish;

¹ Otoboyev S.H.T. Kommunal gigiyena.- T.: "Ibn Sino". 1994.; Nigmatov A.N., O`zbekiston Respublikasining ekologiya huquqi – T TDYI nashriyoti. 2004; O`zoqova G.S.H. Aholi punkti yerlaridan foydalanishni huquqiy tartibga solish muammolari. 2006.

- maishiy va sanoat suvlarini tozalash va ularni ikkilamchi ishlatish choralari joriy etish;

- bino va inshootlarni (ayniqsa o'ta zararli korxonalarda) joyning seysmik talablariga qarab loyihalash, qurish va hokazo.

2002-yil 4-aprelda qabul qilingan «Shaharsozlik kodeksi»ning 4, 6, 8-moddalarida ko'rsatilganidek, jamiyat, davlat va shaxslarning shaharsozlik sohasidagi manfaatlarini inobatga olgan holda xo'jalik va boshqa faoliyatning atrof-muhitga yetkazadigan zararli ta'siriga yo'l qo'ymaslik va ekologik holatni yaxshilash talabi o'rnatilgan hamda yuridik va jismoniy shaxslarning majburiyatlari belgilangan.

Shu kunda O'zbekiston shaharlarida tabiatni muhofaza qilishning huquqiy talablari Tabiatni muhofaza qilish, Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar, Shaharsozlik kodeksi, Yer kodeksi, Suv va suvdan foydalanish, Atmosfera havosini muhofaza qilish, O'simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish va ulardan foydalanish, Chiqindilar, Davlat sanitariya nazorati, Avtomobil yo'llari, Davlat kadastrlari, Aholi sog'lig'ini muhofaza qilish, Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to'g'risidagi qonunlar va shular asosida qabul qilingan qonun osti normativ hujjatlarda o'z aksini topgan va ular orqali tartibga solinadi.

Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning maqsadiga ayrim obyektlar (jumladan, shaharlar) tabiatini muhofaza qilish, ularda yashaydigan fuqarolarni qulay atrof-muhitga ega bo'lish huquqini kafolatlash ham kiradi (1-modda). Bunday kafolatni shaharlarda Vazirlar Mahkamasi, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining Toshkent shahri, shahar qo'mitalari, shahar va shahar tarkibiga kiruvchi tuman mahalliy davlat idoralari amalga oshiradilar. Shaharsozlik kodeksining 18-moddasiga muvofiq Vazirlar Mahkamasi shaharlarda tabiatni muhofaza qilishga doir yagona siyosatni olib boradi, tabiiy resurslardan foydalanish, ularni baholash, ulardan foydalanganlik va ifloslantirganlik uchun to'lovlarning yagona tartibini belgilaydi, tabiiy ofatlar va yirik avariya yoki ekologik tang vaziyatlardan aholini saqlash va ularni bartaraf qilish yo'llarini ishlab chiqadi. Ekologik o'quv-tarbiya va maorif tizimini yaratadi va ushbu yo'nalishdagi mamlakatimiz ahamiyatiga molik ekologik chora-tadbirlarni olib boradi.

Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning 10-moddasi va shaharsozlik kodeksining 19-20-moddalariga binoan mahalliy davlat boshqaruv organlari Toshkent shahri va uning tumanlari, Respublikamiz shahar toifasiga kiruvchi aholi punktlari hokimliklari o'z hududlarida:

tabiatni muhofaza qilishning asosiy yo`nalishlarini belgilaydilar; tabiiy resurslarni kadastrlash, moddiy-texnika ta'minotini amalga oshirish, subyektlarning tabiatdan foydalanishi, uni ifloslantirish, unga chiqitlarni chiqarish va utillashtirish tartibini belgilaydilar; ular faoliyatini cheklash, man qilish, to`xtatish, to`lovlarni undirish va boshqa qonunlarda ko`zda tutilgan vakolatlarni ham amalga oshiradilar.

Shahar Tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasi idoralari O`zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasi tizimidagi organ bo`lib, u Respublika Davlat qo`mitasining «Tasdig`i» va shahar hokimining «Kelishuvi» bilan qabul qilinadigan Nizomlariga binoan faoliyat yurgizadilar va shahar xalq deputatlari, boshqa mahalliy idoralar bilan muvofiqlashgan tarzda ish olib boradilar. Shahar Tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasi idoralari o`z vakolat doirasida qabul qilgan qarorlari tegishli hududda hamma subyektlar uchun majburiy hisoblanadi.

Shaharlarda xalq xo`jalik tarmoqlari faoliyatining atrof tabiiy muhitga va aholiga salbiy ta'sirini kamaytirish hamda tabiiy resurslarni tiklab borishni kafolatlovchi normativlar va standartlar bilan belgilab qo`yish juda muhim huquqiy chora hisoblanadi. Ekologik normativlarni shaharlarda mahalliy tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasi, Sog`liqni saqlash boshqarmasi, sanoatda ishlarni bexatar olib borishni nazorat qilish va kon nazorati bo`linmalari o`zlariga berilgan vakolatlarga muvofiq olib boradilar. Bu normativlarga binoan shahardagi korxonalar, tashkilot va muassasalar, fuqarolar va fuqaroligi bo`lmagan shaxslarning atrof-muhitga salbiy ta'sir etishi mumkin bo`lgan eng yuqori darajasi yoki ruxsat etilgan me'yori (PDK, PDV, PDS, PDXV...) aniqlanadi. Bunday chegaralanishlar shaharlarda PDK (zaharli moddalarni konsentratsiyalashuvining eng yuqori ko`rsatkichi) atmosfera havosi va suvlar uchun olinadi. Moddalarni atmosfera havosi yoki suvda inson organizmida hech qanday patologik o`zgarishlarga olib kelmaydigan darajasi SN 245-71 raqamli Instruksiyada PDKning sanitar normalarining 160 xil modda va 35 turdagi kombinatsiyalarda atmosfera havosini ifloslanish darajasini ruxsat etilgan me'yori bo`yicha belgilangan. Masalan, uglerod oksidi bo`yicha ifloslantirish me'yori sutkasiga $1,0 \text{ mg/m}^3$, harakatda bo`lmagan obyektlar uchun – 20 mg/m^3 ga tengdir.

PDV – shaharlarda ma'lum bir korxonalar yoki tashlash manbai bo`lgan subyektlar tomonidan zararli moddalarni chiqarish miqdori. U SN-369-71 bo`yicha amalga oshiriladi va GOST 17.2.3.02-78 bo`yicha hisoblanadi. Agarda ma'lum bir obyektida 2 va undan oshiq tashlagich manbalari (ventilatsiya va energetik qurilma) bo`lsa, bu korxonalar uchun PDVning

umumiy ko`rsatkichlari belgilanadi. Har bir PDV bo`yicha tashlash inventarizatsiyasi (pasporti) tuziladi. Unda tashlandiqlarning son va sifat ko`rsatkichlari bo`yicha ma'lumotlar, chiqitlarni tozalash usullari va ekologik texnologiyalarni takomillashtirishning yo`llari berilgan bo`ladi. Bu pasportlarni har 5 yilda alohida bir qabul qilingan shakllarni to`ldirish asosida qayta ko`rib chiqiladi. Xuddi shunday jarayonlar Davlat standartlashtirish va metrologiya boshqarmasi tomonidan PDS (oqavalarning eng yuqori ko`rsatkichi), PDXV (kimyoviy moddalarni ishlatishning eng yuqori miqdori) va boshqa me'yoriy ko`rsatkichlar bo`yicha ishlab chiqiladi va shahar sanitariya-epidemiologiya xizmati tomonidan tasdiqlanadi.

Shaharlarda alohida bir tabiiy obyektlardan foydalanish differensial qonun, mahalliy boshqaruv va nazorat organlarining qabul qilgan me'yoriy hujjatlari orqali tartibga solinadi.

Shahar hududidagi yerlar Yer kodeksining 8-moddasiga binoan aholi punktlari yerlari fondiga kiradi. Shuning uchun ham ularni alohida muhofaza etish va ulardan foydalanishning o`ziga xos tartibi bor. Ushbu qonunning 59-moddasiga binoan shahar yerlari quyidagi toifalarga ajratiladi: qurilish; umumiy foydalanish; qishloq xo`jaligi; daraxtzorlar; sanoat, transport, aloqa, mudofaa va boshqa maqsadga mo`ljallangan yerlar; alohida muhofaza etiladigan hududlar; suv fondi yerlari; zaxira yerlar.

Biz agrar tegralardagi yerlardan samarali foydalanish deganda ushbu yerlardan yuqori hosil olish va tuproq unumdorligini saqlashni tushunsak, shaharlardagi yerlardan oqilona foydalanish deganda esa qurilish va obodonlashtirish ishlarini ilmiy asoslangan tarzda, joy planirovka majburiyatlariga binoan olib borishni tushunamiz. Shahar yerlari shaharsozlik va yer tuzish hujjatlari bo`yicha chegaralanadi va ulardan maqsadli foydalanish uchun ruxsatnomalar beriladi. Foydalanuvchilar esa Yer kodeksining II bob, 79–82-moddalarida belgilangan *yerlarni muhofaza qilishning quyidagi ekologik talablariga rioya etishlari shart:*

vv obyektlar, imoratlar va inshootlar joylashtirish, qurish va ulardan foydalanishda yerlarning holatiga salbiy ta'sir ko`rsatadigan yangi texnologiyalarni joriy etish chog`ida Tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasi ruxsatnomalarini olish;

- har bir xo`jalik jarayonini ekologik ekspertizadan o`tkazish;
- yashil maydon, dov-daraxtlarni iloji boricha saqlab qolish;
- rekultivatsiya qilish;
- maishiy va sanoat chiqitlarini tashlaydigan rezervuarlar tashkil etish va h.k.

Shaharsozlik kodeksining 29-moddasida ko`rsatilganidek, shaharlar-da aholini joylashtirishda atrof-muhit holatini mo`tadillashtirish maqsada:

- alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar;
- suv obyektlarini muhofaza qilish zonalari;
- rekratsion hududlar;
- ekstremal tabiiy-iqlim sharoitlariga ega bo`lgan hududlarni tashkil etish belgilangan.

Shaharlarni rivojlantirish loyihalarida, albatta, ekologik xavfsizlikni ta'minlovchi talablarni inobatga olish, aholi punktlari rejalarida aholi soniga qarab sanitar-gigiyenik me'yorlarni o`rnatish talab etiladi. Shaharsozlik kodeksining VI bobida shahar atrofi asosan ekologik va sanitar funksiyalarni bajaruvchi zonalardan iborat bo`lishi prioritet (birlamchi) norma tariqasida o`rnatilgan. Mazkur qonunning VII – yakunlovchi bobida ekologik, rekratsion, sanitar-gigiyenik tadbirlar davlat budjeti, buyurtmachilar, yuridik va jismoniy shaxslarning mablag`lari hisobiga amalga oshirilishi ifodalangan.

Shaharlarda uy-joy, korxonalar, inshoot va boshqa obyektlarni loyihalash, joylashtirish, qurish va ishga tushirish mobaynida aholining ichimlik suvga bo`lgan hamda maishiy ehtiyojlarini qondirish talablarini birinchi navbatda inobatga olish sharti bilan suvdan foydalanishlari Suv va suvdan foydalanish to`g`risidagi qonunning 11-moddasida bayon etilgan. Ushbu qonun bo`yicha aylanma harakatdagi suvlarning bug`lanishi, ifloslanishi va kamayib ketishining oldini olish, suv obyektlarining boshqa tabiiy obyektlarga zarar yetkazishiga yo`l qo`ymaslik, sho`rlanish, zax bosish va qurib qolishdan muhofaza qilish talablari qo`yiladi.

Toza ichimlik suvidan oqilona foydalanish maqsadida katta shaharlarda, xususan, Toshkentda, maishiy xizmat va ichimlik suvidan fuqarolarning foydalanish limitlari «Suvsoz» trestlari 1999-yil yanvariga kelib jon boshiga 9,9 m³/oyiga yoki 118,8 m³/yiliga suv sarfi me'yor belgilangan. Limitdan ortiqcha foydalangan shaxslardan suvning har bir metr kubiga 64% ustama narxlar to`lash orqali amalga oshiriladi.

Suvdan va umuman tabiiy resurslardan foydalanishni cheklash barcha rivojlangan mamlakatlarda qabul qilingan me'yor bo`lib, bu tadbir tabiiy boyliklardan samarali foydalanishni o`z oldiga maqsad qilib qo`yadi. Gretsiya, Isroil kabi mamlakatlar qonunchiligida suvlardan samarali foydalanish o`ta qattiq boshqaruv va nazorat ostiga olingan tadbir bo`lib, u chuchuk suvning zaxirasi, sanoat tarmoqlari va aholining zichligi bilan bog`liq holda olib boriladigan masalalar toifasiga kiradi.

Shahar va aholi punktlarida, uning atrofidagi yashil mudofaa tegralarida Yer osti boyliklari to'g'risidagi qonunga muvofiq yer qa'rining ayrim uchastkalaridan foydalanish cheklangan yoki taqiqlangandir.

Shunday qilib, shaharlarda ekologik xavfsizlikni ta'minlash o'ziga xos huquqiy boshqaruv va nazorat tizimini shakllantirishni taqozo etadi.

3. Agrar tegralarda atrof-muhitni ekologik-huquqiy muhofazalash

O'zbekiston Respublikasi agrar mamlakat bo'lib, aholisining 60%ga yaqini qishloq joylarda istiqomat qiladi, ishlab chiqarish salohiyatining 1/3 qismi va tashqi savdoning 55% qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi bilan bog'liq. Ishlab chiqarishda band bo'lgan aholining har ikkitasidan biri agrar sanoatdadir. Shuning uchun ham Prezident I.A. Karimov Vazirlar Mahkamasining 1997-yil 8-fevraldagi hisobot yig'ilishida, Oliy Majlisning 1997-yil 25-dekabr, 1998-yil 30-aprel X–XI sessiyalarida, 2005 va 2006-yillardagi Oliy Majlisning quyi va yuqori palatalarning qo'shma yig'ilishida qishloq xo'jaligida tub islohotlarni o'tkazish zarurligi, uning natijasi esa mamlakatimiz hayotini belgilovchi qadam ekanligini uqtirib o'tgan.

O'rta Osiyo, xususan, O'zbekiston, qadimdan dehqonchilik qilib kelinadigan o'lka hisoblanadi. Tub aholining tirikchiligi ham, tashqi dunyo bilan o'zaro munosabatlari ham qishloq xo'jalik mahsulotlari va ulardan tayyorlangan mahsulotlar hisobiga amalga oshirilgan. Chor Rossiyasi va sobiq Ittifoq davrida, ya'ni XIX asrning ikkinchi yarmidan to shu kungacha agrar soha mayda va o'rta qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqarishdan yirik tovar xo'jaligiga aylantirildi. Mustaqillik davrigacha Turkiston o'lkasi mustamlaka o'lka bo'lib, SSSRning Yevropa qismidagi korxonalarga paxta, teri, ipak tolasi, meva mahsulotlari kabi xom ashyo mahsulotlari yetkazib berar edi. XX asr boshida O'zbekistonda 1,7–1,8 mln.ga sug'orilib dehqonchilik qilinadigan yerlar maydoni shu asrning 80-yillariga kelib 4,3 mln.ga yetdi. Qishloq xo'jalik maqsadlarida o'zlashtirilayotgan yerlar avvaliga tabiiy iqlim sharoiti o'ta qulay bo'lgan hududlar – Chirchiq, Ohangaron, Zarafshon, Surxon – Sherobod, Qashqadaryo, Quyi Amudaryo, O'rta Sirdaryo vohalari, Farg'ona vodiylarida amalga oshirildi. Aholining eng zich bo'lgan maydonlari ham aynan shu agrar tegralarda joylashdi.

Kundan-kunga ko'payib borayotgan aholi va agrar sanoat talabi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini ekstensiv tarzda oshirib borishga majbur etmoqda. Atrof tabiiy muhitga, ayniqsa, agrar hududlarda yerga bo'lgan antropogen bosim darajasi juda kuchayib ketdi. Qishloq xo'jaligi

mahsulotlarini ishlab chiqarishning ekstensiv usulini (ekin maydonlarini kengaytirish hisobiga mahsulot miqdorini oshirish) tanlagan sobiq Ittifoqda tabiiy obyektlarning ekologik holati keskin yomonlashib ketdi. Mutaxassislarning ma'lumotlariga ko'ra¹ keyingi bir asr mobaynida sho'rlangan yerlar maydoni 2 mln. gektarga, shamol va suv eroziyasiga uchragan yerlar 3–3,5 mln. gektarga yetdi, kimyoviy ifloslanish butun sug'orma yer fondining 75–80% ini tashkil qildi. 25–28 mlrd. kub metrni tashkil qilayotgan oqova va tashlandiq suvlar Amudaryo va Sirdaryolarni, oxir-oqibatda esa Orol dengizi suvlarining sho'rlanganlik darajasini 2–3 barobarga, zararli moddalar – pestitsid, gerbitsid, azot, fosfor, kaliy elementlarining miqdorini ruxsat etilgan me'yordan (PDK) 3–4 barobarga ko'payib ketishiga sabab bo'ldi. Dalalarni dorilashning «aero» usuli agrar tegralardagi yovvoyi yoki madaniy o'simlik va hayvonot dunyosiga, atmosfera havosining sifatiga, odam organizmi uchun xavfli bo'lgan toksikan (zararli) moddalarning suvlarda ko'payishiga olib keldi. Yangi o'zlashtirilgan tipik bo'z tuproqlarda uchraydigan va uning unumdorligi haqida morfologik ko'rsatma beradigan yomg'ir chuvalchangi miqdori tuproqning har bir metr kubida 300–1200 dan 1–2 donagacha tushib ketdi yoki umuman uchramaydigan bo'lib qoldi.

Agrar zonalar – qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi bilan band bo'lgan hududlar. Agrar zonalarda yuzaga kelgan salbiy ekologik holat kishilarning hayot darajasiga keskin ta'sir qildi. Shodimetovning ma'lumotlariga ko'ra² pestitsidlar keng qo'llanadigan hududlardagi aholi orasida nafas olish, endokrin, yurak-qon tomir, jigar kasalliklari, kamqonlik, aqliy yetishmovchiligi bo'lgan bolalar tug'ilishi, rak va ginekologiya kasalliklari boshqa noagrar hududlardagidan 2–3 marotaba ko'p uchraydigan bo'ldi. Qishloq joylarda 14 yoshgacha bo'lgan bolalarda temir moddasi yetishmaydigan kamqonlik, faol sil kasalligi, virusli gepatit (sariq kasallik) va yuqori nafas yo'llariga mikroblar o'tiradigan kasalliklar tez-tez kuzatilib turildi. 1980-yillarga kelib pestitsidlardan 80 tagacha o'tkir va 60 tagacha surunkali zaharlanish qayd etilgan.

Bu esa, agrar zonalarda antropogen ta'sirning kuchayishiga olib kelmoqda. **Antropogen bosim natijasida yuzaga kelgan salbiy ekologik holatni 3 guruhga ajratish mumkin.**

Birinchi guruhga qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqarishning negizi bo'lgan tabiiy obyektlarning buzilishi:

¹ Топилов Г.А. Земельные ресурсы Узбекистана и проблемы их рационального использования. -Т., 1992. Старцев Т.А. Козел Я.К. Итоги Советской ирригации в Средней Азии. -Т., 1934. Раззоков А. Сув ва хаёт. -Т.: Мехнат, 1991.

² YU. Shodimetov. Ijtimoiy ekologiyaga kirish. — T.: O'qituvch», 1994. 171-172-betlar.

a) turg'unlik yillarida paxta yakkahokimligi va almashlab ekishni yo'lga qo'yilmaganligi oqibatida tuproq unumdorligining pasayib ketishi;

b) tuproqlarning sho'rlanishi, eroziyaga uchrashi (suvdan yuvilishi), deflyatsiyalashuvi (shamol orqali uchirilishi), botqoqlashuvi, ifloslanishi, agrokimyoviy va agrofizik ko'rsatkichlarining yomonlashuvi, mikroorganizmlarning kamayib ketishi, kimyoviy tarkibining buzilishi;

v) suv ta'minotining buzilishi va sug'orma suvlar kimyoviy tarkibining yomonlashuvi;

g) foydali organizmlarning (changlatadigan, zararli hasharat kushandalari, sanitar hayvonlar) qirilib ketishi;

d) tabiiy yaylovlar ishlab chiqarish qobiliyatining pasayishi;

e) cho'llanish va tabiiy geodinamik (surilma, jarlanish, o'pirilish, cho'kish, degish, solyuflyuksiya, abraziya) jarayonlarining ortib borishi.

Ikkinchi guruhga ekologik salbiy oqibatlarning kuchayishini ko'rsatish mumkin. Bu nafaqat qishloq xo'jaligiga, balki atrof-muhitning buzilishi natijasida boshqa xalq xo'jaligi sohaslariga zarar yetishidir. Misol uchun, gidrografik obyektlar (ko'l, daryo, suv omborlari, kollektor-drenajlar)ning ifloslanishi va ulardagi hayvonot dunyosining kamayishi; o'rmon va to'qayzorlarning kamayib ketishi; yovvoyi turdagi hayvonot va o'simlik dunyosi yashash muhitining torayib qolishi; atmosfera havosining tarkibida tuz, chang, og'ir metall kabi kimyoviy moddalarning ko'payib ketishi; ovchilik va baliqchilik xo'jaligining oqsab qolishi; qo'riqxonalar va buyurtma qo'riqxonalar singari alohida muhofaza talab etadigan hududlarning muhofaza tartibining buzilishi va hokazo.

Uchinchi guruhga insonlar yashash muhitining agrar tegralarda yomonlashuvini olish mumkin. Buning natijasida sobiq Ittifoq davrida XX asrning 70–80-yillariga kelib qishloq aholisining o'rtacha umr ko'rish davri 3–5-yilga qisqargan.

Yuqorida keltirilgan salbiy oqibatlarning 3 guruhi davlatning agrar siyosatidagi iqtisodiy talablar bilan ekologik talablarni o'zaro uyg'unlashgan holda olib borishni talab etadi. Shuning uchun ham Prezident I.A.Karimov o'zining «Qishloq xo'jaligi taraqqiyoti – to'kin hayot manbai» degan asarida «Dehqonchilik madaniyatini ko'tarish tuproq holatining yaxshilanishi va atrof-muhitning ifloslanishining oldini olishi uchun kerak¹», deb bekor aytmagan. Bu o'rinda jamiyatdagi agrar munosabatlarni tartibga solishning huquqiy asosini yaratish zamon talabidir. Mazkur dolzarb muammoning qonuniy asosi 1998-yil aprel-mayda bo'lib o'tgan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining XI

¹ Xalq so'zi. 26 dekabr 1997-yil.

sessiyasida qishloq xo`jali-giga oid qabul qilingan bir qator qonunlarda o`z aksini topdi.

Qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishida ekologik xavfsizlikni ta'minlash uchun avvalambor agrar tegralarni Ekologiya huquqining alohida bir antropogen o`zgargan va o`ziga xos «obyekti» deb qarashni taqozo qiladi. Agrar tegralarda jamiyatdagi munosabatlarni huquqiy boshqarish konsepsiyasini ishlab chiqish talab qilinadi va ushbu qarashlar tizimi davlatning milliy xavfsizlik konsepsiyasining asosiy elementlaridan biri bo`lib qolishini ta'minlash darkor.

Sh. X.Fayziyev¹ tadqiqotlarida qishloq xo`jaligida ekologik xavfsizlik qoida va talablariga asoslangan ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish davlat va huquqning vazifasi deb qaralishi to`g`ri talab etilgandir. Muallif qishloq xo`jaligida ekologik xavfsizlik talablari Konstitutsiyamizning alohida bir «Davlatning ekologik siyosati» bo`limida aks etishi kerakligini yoqlab chiqqan. Tabiatni muhofaza qilish to`g`risidagi O`zbekiston Respublikasi qonunida «Qishloq xo`jaligida ekologik xavfsizlik talablari» degan alohida bir modda kirgazilishi juda ham maqsadga muvofiqligini ko`rsatib o`tgan.

Agrar tegralarda tabiatni muhofaza qilishning ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy, ma'rifiy, siyosiy va huquqiy choralari mavjud. Ulardagi ekologik xavfsizlikni ta'minlashning huquqiy choralarini 2 guruhga ajratish mumkin. Birinchisi, xo`jalik yuritishning ekologik me'yorlarini ishlab chiqish va amaliy tatbiqini ta'minlash; ikkinchisi – antropogen buzilgan tegralarni sog'lomlashtiruvchi me'yorlarni ishlab chiqish va ularni hayotga keng tatbiq qilish.

Har ikkala huquqiy guruh chora-tadbirlarining, avvalambor, konstitutsiyaviy asosini yaratish kerak bo`ladi. Xo`jalik yuritishning salbiy ekologik oqibatlarining oldini olishning konstitutsiyaviy asoslari O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining XI bob 50-moddasida fuqarolarning atrof tabiiy muhitga nisbatan ehtiyotkorona munosabatda bo`lish majburiyatidan kelib chiqadi. Bozor munosabatlariga o`tish davrida qishloq xo`jalik ishlab chiqarishida yuzaga kelayotgan barcha turdagi mulkdorlar o`z mulkidan foydalanishlarida atrof-muhit holatiga zarar yetkazmasliklari sharti qo`yilgan² (54-modda). Davlatga (55-modda), jumladan, mahalliy hokimiyatlarga (100-moddaning 5-bandi) tabiiy zaxiralarni umummilliy boylik sifatida muhofaza qilish majburiyati yuklatiladi. Lekin jamiyatning ekologik

¹ Fayziyev Ш.Х. Конституционные проблемы обеспечения экологической безопасности в Республике Узбекистан// Независимость и мировоззрение: реальность и философские проблемы возможностей развития. Часть -II. -Т.:Фан, 1993.

² Usmonov M. Qishloq xo`jaligida ijara. Т.: TDYI nashriyoti, 2005.

xavfsizligini, xususan, agrar tegralarda ekologik inqirozning oldini olishning konstitutsiyaviy asoslari Bosh qomusimizning alohida bir «Davlatning ekologik siyosati» bobida aks etgani ma'qul, deb mutaxassislar fikr bildirmoqdalar. Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonuniga esa «Qishloq xo'jaligida ekologik xavfsizlik talablari» deb nomlangan alohida bir modda kirgazilishi juda ham maqsadga muvofiq bo'ladi. Aks holda, xalq xo'jaligimizning yetakchi sohasi bo'lgan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida ekologik talablar yetarli darajada namoyon bo'lmagani mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning 2002-yil 12-fevral Vazirlar Mashkamasining «Respublikani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va iqtisodiy islohotlarni borishini baholash hamda 2002 yilda islohotlarni chuqurlashtirishning asosiy yo'nalishlari»ga bag'ishlangan yig'ilishida, 2005-yil Oliy Majlis qonunchilik palatasi va Senati qo'shma majlisida yer va suv kabi hayotiy zarur tabiiy boyliklardan o'ta samaradorlik bilan foydalanish masalalariga alohida to'xtalib o'tildi. Ularda dehqonchilik tizimini rivojlantirish uchun yerdan oqilona foydalanish va tuproq unumdorligini ta'minlash uchun: tuproq unumdorligini oshirish chora-tadbirlarini qo'llash; yerdan foydalanish, sifatini aniqlash va baholashni tartibga solish chora-tadbirlarini ishlab chiqish; ekin maydonlari tuzilmasini maqbullashtirish, tumanlarda qishloq xo'jalik ekinlari yetishtirishni ixtisoslashtirish; noan'anaviy qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirish ko'zda tutilgan edi.

Afsuski, 1999–2000-yillardagi davrda qishloq xo'jaligidagi iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish Dasturi qishloq xo'jaligida o'zaro moliya va kredit munosabatlari, hisobga olish va hisobotni takomillashtirish bo'limida ekologik chora-tadbirlar uchun qo'shimcha budjet ta'minoti va imtiyozli kreditlar ajratish ko'zda tutilmagan. Ekologik rag'batlantirishning iqtisodiy mexanizmi ko'rsatilmagandir.

Qishloq infratuzilmasini rivojlantirishda ortiqcha mehnat potentsialidan, qulay tabiiy-iqlim va mineral xom ashyo resurslaridan nafaqat iqtisodiy, ijtimoiy, ma'rifiy, madaniy balki ekologik-estetik nazardan unumli foydalanish ko'rsatilmagandir.

1999-2000-yillardagi davrda qishloq xo'jaligidagi iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish dasturi asosan agrar tegralarda iqtisodiy masalalarning yechimini topishga qaratilgan bo'lib, «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi» O'zbekiston Respublikasi qonunining prinsipi – «Iqtisod bilan ekologik tadbirlarni o'zaro uyg'unlashgan holda olib borish»ni inobatga olmagan edi. Vaholanki, qishloq xo'jaligidagi iqtisodiy islohotlar-

ning maqsadi¹ qishloq aholisining farovonligi va agrar sanoatining ishlab chiqarish samaradorligini oshirish. Xalq farovonligining eng asosiy ko`rsatkichlaridan biri – ekologik xavfsiz muhitda sog`-salomat yashashdir.

Yuqorida aytib o`tilgan Dastur asosida qabul qilingan bir qator qonun hujjatlarida, xususan, Yer kodeksi, Qishloq xo`jalik kooperativi (shirkat xo`jaligi), Fermer xo`jaligi, Dehqon xo`jaligi to`g`risidagi, Davlat yer kadastru hamda Vazirlar Mahkamasining 1999-yildagi 299, 300-sonli qarorlarida tabiiy boyliklardan samarali foydalanish va ekologik talablar qishloq xo`jalik subyektlarining huquq va majburiyatlariga kirgizilgan.

2000-yil 25-maydagi Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to`g`risidagi qonunning 9-moddasiga muvofiq har bir tadbirkor (jumladan, fermer va dehqon xo`jaligi) o`z faoliyatida ekologik talablarga rioya etishi shart, aks holda uning faoliyati to`xtatilishi (48-modda) va u javobgarlikka tortilishi (51-modda) mumkinligi ko`rsatib o`tilgan. Agarda tadbirkorlar (jumladan, qishloq xo`jaligida faoliyat yurgizayotganlari) suvdan samarali foydalansalar mahalliy davlat hokimiyatlari tomonidan rag`batlantirish me`yorlarini (V bob) qo`llashlari ham inobatga olingan. Bunday ijobiy-huquqiy usulni qo`llash mamlakatimiz qonunchiligini ekologiyalashtirishga tomon qo`yilgan katta qadamdir.

Afsuski, «Fermer xo`jaliklari to`g`risida»gi qonundan farqli «Dehqon xo`jaliklari to`g`risida»gi qonunda (27-modda) dehqonlarning noekologik harakatlari ularning faoliyatini to`xtatishiga asos bo`lishi inobatga olinmagan. Dehqon xo`jaligi mayda qishloq xo`jalik tovar ishlab chiqarishga va uncha katta bo`lmagan (0,35 gektargacha) yer uchastkalaridan foydalanish huquqiga ega. Lekin ularning soni va qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishida tutgan salmog`i bo`yicha agrar sanoatda yetakchi o`rinni egallashini inobatga oladigan bo`lsak, dehqon xo`jaliklarini tugatishga sabab bo`lib ekologik talablar ham olinsa, maqsadga muvofiq bo`ladi.

Agrar sanoat korxonalari, muassasalari, tashkilotlari va kooperativlari (shirkat xo`jaliklari)ning prinsiplaridan biri yerlarni muhofaza qilish va tuproq unumdorligini oshirishni ta`minlashdir. 1998-yil 30-apreldagi Qishloq xo`jalik kooperativi (shirkat xo`jaligi) to`g`risidagi qonunga muvofiq agrar zonalarda ekologik talablar faqatgina yerlargagina qo`llaniladi, xolos. Lekin u hamma xo`jalik faoliyati jabhasida va hamma tabiiy obyektlar bo`yicha olib borilishi maqsadga muvofiqdir. Shuning uchun ham agrar zonalar bo`yicha yoki unga bevosita yoxud bilvosita ta`sir etishi mumkin bo`lgan qonun hujjatlarida ekologik talablarning alohida

¹ I. A. Karimov. Desonchilik taraqqiyoti farovonlik manbai. - T.: O`zbe kiston, 1994.

bob yoki modda qilib berilishi ekologik xavfsizlikni ta'minlashda katta ahamiyat kasb etadi, deb o'ylaymiz.

Yer kodeksining asosiy maqsadi – hozirgi va kelajak avlodlarning manfaatlarini ko'zlab yerdan ilmiy asoslangan tarzda, oqilona foydalanish va uni muhofaza qilish, tabiiy xususiyatlarini asrash va yaxshilashdir. Yer esa qishloq xo'jalik ishlab chiqarish vositasidir va shuning uchun ham undan avvalambor qishloq xo'jaligida foydalanishlik Kodeksda ko'zda tutilgan. Kodeksning 2-moddasi 6-bandiga binoan, yer to'g'risidagi qonun hujjatlarining asosiy prinsiplaridan biri – yerga va butun atrof tabiiy muhitga zarar yetkazilishining oldini olish va ekologik xavfsizlikni ta'minlashdir. Ushbu prinsip Davlat boshqaruv va nazorat organlarining vakolatlari doirasida ham aks ettirilgandir. Masalan, Vazirlar Mahkamasi yerlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilishning yagona siyosatini olib boradi, mahalliy hokimiyatlar o'z hududlarida ekologik tadbirlarni ishlab chiqadilar va ularning amalga oshirilishini nazorat qiladilar.

Yer kodeksining Yer tuzish, Yerga bo'lgan mulkchilik, yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkalariga bo'lgan huquqlari va majburiyatlari ekologik talablar alohida band sifatida berilgan. Kodeksning 6-bobida qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarda ishlab chiqarish samaradorligini ko'tarishning asosiy omillaridan biri yerni haqiqiy egalarga bo'lib berish ekanligi aniq qilib ko'rsatilgan. Yerlarni qishloq xo'jaligida muhofaza qilishning mazmuni (11-bob) va tartibi (79-modda) irrigatsiya, melioratsiya va boshqa qishloq xo'jalik inshootlarini qurish, loyihalash va ulardan foydalanishga oid ekologik talablar (80–81-modda) va bu talablarni o'z muddatida bajarganlar uchun iqtisodiy rag'batlantirish yo'llari (82-modda) ko'zda tutilgan.

O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida ko'rsatilganidek, agrar tegralarda faoliyat yurgizayotgan subyektlar ekologik xavfsiz muhitga ta'sir etuvchi noqonuniy bitimlar tuzgani; unumdor yerlarni o'zboshimchalik bilan egallagani; turli sanoat, maishiy va yakka tartibda uy-joy qurganligi; tuproq unumdorligini yoki kadastr ma'lumotlarining keskin ravishda yomonlashib ketishiga sabab bo'luvchi harakat yoki harakatsizliklar qilgani; atrof-muhit va yerlarni kimyoviy ifloslantirganliklari yoki fizik buzganligi; zaharli modda va birikmalarni saqlash, tashish va qo'llash talablarini buzganligi natijasida yerlarning sifat ko'rsatkichlarini yomonlashtirib yuborganligi uchun Jinoyat kodeksining 193–197, 201, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 65–69, 8, 91, 95, 96, Fuqarolik kodeksining 111, 173, 214, 231, 516, 517, 541, 542, 551 hamda Yer kodeksining 90, 91-moddalariga muvofiq javobgarlikka tortiladilar.

Agrar tegralarga yer resurslaridan tashqari, zarar yetkazish mumkin bo'lgan tabiiy obyektlar – suv resurslari, yovvoyi turdagi hayvonot, o'simlik dunyosi va ularning yashash muhiti ham kiradi.

Suv resurslaridan qishloq xo'jaligida asosan sug'orish hamda chorva mollarini ichimlik suvi bilan ta'minlashda foydalaniladi. Foydalanishdagi ekologik talablar suvlarning kamayib ketishi, bulg'alanishi va ifloslanishining oldini olishga qaratilgan bo'ladi. Shuning uchun ham 1993-yil 6-mayda qabul qilingan Suv va suvdan foydalanish to'g'risidagi qonunning XIII bobiga muvofiq qishloq xo'jaligi huquqi subyektlari suvdan maxsus foydalanishlari mobaynida yer osti va usti suvlaridan foydalanishning ekologik talablariga qat'iy rioya etishlari, suvlarni sug'orish, oqizish davomida ortiqcha suv o'tkazuvchanlik (filtratsiya) va bug'lanishga yo'l qo'ymaslik shartlari zikr etilgan.

Agrar tegralarda gidrotexnik, maishiy, sanoat, madaniy va boshqa inshootlarni qurish mobaynida suvdan, ayniqsa, chuchuk suvdan foydalanishning samaradorligini ta'minlash, ularni ifloslanish, zaharlanish hamda tuproqlarning yuvilish, sho'rlanish, botqoqlanishiga sabab bo'luvchi oqibatlarining oldini olish choralari ko'rishlari shart. Suv qonunchiligi O'zbekistonda suv obyektlarini agrar tegralarda ifloslantirishi, buzilishi va yomonlashuviga olib kelishi mumkin bo'lgan obyektlarni loyihalash, ishga tushirish, qurishni man qiladi. Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi-ning BH 118.00277 19.5–91¹–«Suv obyektlariga tashlandiq suvlar bilan oqizish me'yori loyihalarini ishlab chiqish va ro'yxatlash tartibi»; BH 118.0027714.50–95 – «Chorvachilik komplekslarida suvlarni muhofaza qilishning davlat nazorati bo'yicha metodik qo'llanma»; BH 118.0027714.6–92 – «Suvlardan maxsus foydalanishga ruxsat berish va kelishish tartibi» kabi boshqaruv hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi. Lekin bu boshqaruv hujjatlarining davlat standarti qilib hanuzgacha sobiq Ittifoq davrida ishlab chiqilgan GOST 17.1.3.04–82 – «Yer osti va usti suvlarining pestitsidlardan ifloslanishini muhofaza qilish talablari»; GOST 17.1.3.11–84 – «Mineral o'g'itlardan yer osti va usti suvlarining ifloslanishini muhofaza qilish talablari»; GOST 17.1.3.13–86 – «Yer usti suvlarining ifloslanishidan muhofaza qilishning umumiy talablari»; GOST 17.4.3.05–86 – «Sug'orish va o'g'itlashda oqava suvlar va ularni yotqiziq- lariga qo'yiladigan talablar»; San P i N № 4630–88 – «Yer usti suvlarini ifloslanishidan muhofaza qilishning sanitar qoidalari va me'yorlari» kabi me'yoriy hujjatlar amal qilmoqda. Respublika ekologik kompleks bosh- qaruv organlariga bu me'yoriy hujjatlarni zamon talabiga va agrar tegra-

¹ Boshqaruv hujjatlari va ularning raqami.

larda yuzaga kelgan ekologik vaziyatga qarab qayta ko`rib chiqish muddati keldi, deb o`ylaymiz.

Amaldagi ekologik qonun hujjatlariga muvofiq¹ chorvachilik komplekslarining katta-kichikligiga qarab, ularning atrofidagi sanitar zonalar chegarasi 3 kilometrgacha bo`lgan halqani qamrab oladi. Baliqchilik havzalari atrofidagi himoya zonolari esa qishloq xo`jaligi mintaqalarida 2 kilometrgacha bo`lishi kerak. Agarda bu zonalarda qishloq xo`jalik mahsulotlari yetishtiriladigan bo`lsa, tuproq va madaniy o`simliklarni o`g`itlash yoki kimyoviy moddalar ishlatish yog`-moy, organik va mineral o`g`it yoki boshqa kimyoviy moddalarni saqlash uchun omborlar qurish, chorvachilik komplekslarini barpo qilish va ulardan chiqadigan organik o`g`itlarni saqlash qat`iyan man qilinadi.

Agrar zonalarda tabiiy turdagi o`simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish O`simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risidagi, Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risidagi qonunlarda ko`rsatilganidek har bir subyektdan maksimal darajada biologik genofondni saqlab qolishga harakat qilishlarini talab qiladi. Meliorativ inshootlar qurishda baliqlarni muhofaza qilish qurilmalarini tashkil etish, sholi, bug`doy, beda kabi qishloq xo`jaligi o`simliklarini yig`ishtirib olish davrida yovvoyi turdagi qush va hayvonlarni saqlab qolish choralari ko`rish ko`zda tutilgan.

Lekin mutaxassislarining ma'lumotlariga ko`ra, agrar tegralarda 30–70% tabiiy turdagi hayvonlar va o`simliklar dunyosi qishloq xo`jaligini mexanizatsiyalash, melioratsiyalash va madaniy o`simliklarni yetishtirish davrida nobud bo`lmoqda. Shuning uchun hosilni mexanizatsiyalar yordamida yig`ishtirib olish paytida hayvonot dunyosini muhofaza qilish bo`yicha tavsiyalar ishlab chiqish va ular hosilni mexanizmlar yordamida yig`ishtirib olishni daryo, o`rmon yoki tabiiy saqlangan joylardan boshlamaslik, hayvonlarni shu tomonlarga ko`chib o`tish imkonini beruvchi normalar bilan to`ldirish zarur. Amaldagi ekologik qonunchilik qishloq xo`jalik korxonalarini tomonidan tabiatga yetkazilgan zararni qoplash bo`yicha talablarni qo`ysada, lekin hanuzgacha aniq bir ilmiy asoslangan boshqaruv, nazorat va ekspertiza hujjatlarining yo`qligi ajablanarli holdir.

1981-yilda qabul qilingan «Atmosfera havosini muhofaza qilish to`g`risida»gi qonundan farqli 1996-yil 27-dekabrda qabul qilingan shu nomdagi milliy qonunimizda atmosfera havosini tabiiy resurs sifatida qarab, uni muhofaza qilish nafaqat insonlar, balki himoyasiz tabiiy turdagi

¹ O`zbekiston Respublikasidagi suv omborlari va boshqa suv havzalari, daryolar, magistral kanallar va kollektorlar kabi manbalarning suvini muhofaza qilish zonalarini haqidagi Nizomini tasdiqlash to`g`risida VMning 1992 yil 174-sonli qarori.

o`simlik va hayvonot dunyosi uchun kerakligi inobatga olingan. Yangi qonunga muvofiq (18-modda) agrar tegralarda kimyoviy moddalarni, ayniqsa pestitsid, gerbitsid, defolantlar va mineral o`g`itlarni samolyotdan turib sepish man qilinadi. Ularni faqatgina yerdan turib ishlatish mumkin. Bu esa atrof-muhitni agrar zonalarda sog`lomlashtirishga tomon qo`yilgan katta huquqiy qadamdir.

4. Sanoat zonalarida atrof-muhitni ekologik-huquqiy muhofazalash

Ekologik va iqtisodiy talablarni ma'lum bir iqtisodiy kengliklarda amalga oshirish mexanizmini ishlab chiqish va amaliy tatbig`ini yo`lga qo`yish jamiyatdagi ekologik munosabatlarni tartibga solishning eng samarali vositasidir. Ana shunday iqtisodiy kengliklardan biri sanoat zonalaridir. Sanoat zonolari – noqishloq va noo`rmon xo`jalik sanoat tarmoqlari joylashgan va ishlab chiqarish faoliyati yurgiziladigan hududlar. Bunday tegralarga sanoat tarmoqlari yoki ularning majmuasi, ya'ni mashinasozlik va metallurgiya korxonalari, neft-gaz sanoati obyektlari, yengil va oziq-ovqat korxonalari, energetika obyektlari (AES, GES, GRES, TES), tog`kon, kimyo, qurilish sanoatiga qarashli zavod, fabrika va korxonalarni aholi punktlaridan chetga olib chiqilgan zonolari kiradi.

Sanoat zonalarida, biz yuqorida aytib o`tganimizdek, atrof-muhitning ifloslanishi, buzilishi va ekologik xavfsizlik talablari boshqa antropogen o`zgargan obyektlarga nisbatan o`ziga xos bo`lib, ularda **ekologik-huquqiy talablar** quyidagilardan iborat:

- texnologik jarayonlarning kamchiqitli va chiqitsizligini ta'minlash;
- ifloslantirish va zaharlanishni kamaytirish va zararli moddalarni neytrallashtirish (xavfsizlantirish);
- energiyaning alternativ turlaridan keng foydalanish;
- ekologik xavfsiz mahsulotlar chiqarish;
- tozalagich texnologiyalarini doimo takomillashtirib borish va ularni davlat nazoratida ushlab turish;
- ilmiy-texnologik jarayonlarni keng tatbiq qilish yoki tabiiy resurslardan juda yuqori darajada samaradorlik bilan foydalanishni yo`lga qo`yish va hokazo.

Bunday ekologik-huquqiy darajadagi talablar sanoat zonalaridagi korxonalarining hamma ishlab chiqarish bosqichlarida rejalash, loyihalash, joylashtirish, qurish, ishga tushirish va tabiatga ta'siri bo`lgan yangi texnologiyalarni joriy qilish jarayonini qo`llashni taqozo qiladi.

Sanoat zonaları yoki ularda biron-bir sanoat korxonasini joylashtirishni rejalashtirish xalq xo'jaligining sohaviy yoki umumiy iqtisodiy rivojlantirish dasturlarida ekologik xavfsizlik talablarini inobatga olish bilan boshlanishi kerak.

Sanoat korxonalarini joylashtirishning asosiy nazorat hujjatlaridan biri bo'lib, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning Sohaviy, Hududiy yoki Bosh sxemalari hisoblanadi. Bu sxemalardan sanoat korxonalarini loyihalash muassasalari tabiiy resurslardan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishning ruxsat etilgan me'yorlarini inobatga olgan holda amalga oshiriladi. Agarda loyihalalanayotgan sanoat korxonasi shu zonadagi ekologik me'yor talablariga javob bermasa, loyihalash to'xtatilishi lozim¹.

Sanoat korxonalarini qurish vaqtida qurilish tashkilotlari loyihadagi ekologik va sanitar talablarni bilishlari va ularga to'la e'tibor berishlari kerak. Shu bilan birgalikda, loyihachilar – avtorlik nazoratini, quruvchilar – qurilish nazoratini, tibbiyot xizmatchilari – sanitar nazoratini amalga oshirishlari shart. Agarda sanitar va ekologik talablar qurilish davomida buziladigan bo'lsa, davlat nazorat organlari ularni bartaraf etish shartlarini ko'rib chiqishlari. kerak bo'lsa qurilish ishlarini to'xtatib qo'yish va ekologik xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha loyiha va qurilish ishlarini qayta ko'rib chiqishni talab qilishlari mumkin.

Ko'pgina demokratik mamlakatlar qonunchiligida sanoat korxonalarini joylashtirish va qurishda jamoat birlashmalari va mahalliy aholining fikrlarini inobatga olish ko'zda tutilgan. Jamoatchilik talabi bilan Yevropada shimoliy daryolar janubga oqizilmaydigan bo'ldi, Qrim yarim orolining kurortlar tegrasida Qrim AES qurilishi, Germaniya va Belgiyaning ekologik inqirozli hududlarida TESlar qurilishi to'xtatildi.

Sanoat obyektlarini qurish jarayonida eng ko'p uchraydigan noekologik harakatlar – loyihalarni qayta ko'rib chiqish va qurilish ishlarini arzonlashtirish yoki inflyatsion jarayonlarni oldindan belgilashda «smeta» ko'rsatkichlarining to'g'ri kelmasligi oqibatida ekologiyalashgan texnologiyalarni o'rnatmaslik.

Sanoat zonalarida korxonalarni ishga tushirishdan avval ularni ekologik ekspertizadan o'tkazish shartlari Ekologik ekspertiza to'g'risidagi qonunning II-moddasiga muvofiq sanoat korxonalarining ishga tushirilishi ekologik xavfsizlikni ta'minlab berish imkoniyatiga ega bo'lmasa, ya'ni loyihada ko'zda tutilgan tozalovchi va chiqitlarni zararsizlantirish inshootlari qonun hujjatlaridagi me'yorlarga to'g'ri kelmasa, bunday sanoat obyekti o'z faoliyatini boshlay olmaydi.

¹ Spravochnik ekologiya-eksperta – T : Goskompriroda, 1997

Korxonalarni qabul qilish komis-siyasi tarkibida, albatta, ekologik va sanitar-epidemiologik nazorat organ-lari mutaxassislarining qatnashuvini ta'minlash darkor. Komissiya raisi va a'zolarining shaxsiy javobgarliklari Jinoiy va Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodekslarda alohida belgilangandir.

Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning 41-moddasida korxonalar, tashkilotlar va boshqa obyektlarni joylashtirish, loyihalash, qurish, rekonstruksiyalash, ulardan foydalanish va ularni tugatishga doir ekologik talablar belgilangan. Lekin mazkur moddada xo'jalik yurgizish vazifasi yuklatilgan sanoat yoki boshqa turdagi korxonalarni ishga tushirish bo'yicha muhim talablar nazarda tutilmagan.

Ishlab chiqarishni yo'lga qo'ygan korxonalariga ekologik guvohnomalar berish Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning 46-moddasiga muvofiq amalga oshiriladi. Ekologiya yoki gigiyena guvohnomasiga ega bo'lmagan, shuningdek, xo'jalik yuritish davomida belgilangan ekologik-sanitar mezonlarni buzgan korxonalar xom ashyo va materiallardan foydalanishi, texnologiya jarayonlarini joriy etishi va tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishi man etiladi. Ekologik guvohnomalar berish tartibi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi va Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi hamda Sog'liqni saqlash vazirligi tomonidan amalga oshiriladi.

Sanoat zonalarida tabiiy resurslardan foydalanish limitlari va me'yorlari, atrof-muhitga yetkazilgan zararlarni korxonalar tomonidan qoplashning huquqiy normalari Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning IV, V, XI boblarida keltirilgan bir qator moddalar va qonun osti normativ hujjatlar asosida tartibga solinadi. Sanoat zonalarida ekologik talablarni xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan buzganlarga, avvalambor, iqtisodiy javobgarlik choralarini qo'llash (MJTK 50-modda), bu huquqbuzarliklar bir necha bor takrorlansa yoki bir marotaba qo'pol ravishda buzilsa, yuridik javobgarlikning jinoiy jazo turlarini qo'llash ko'zda tutilgan.

MAXSUS QISM

XIX BOB. ATROF TABIIY MUHITNI XALQARO-HUQUQIY MUHOFAZA QILISH

1. Atrof tabiiy muhitni xalqaro-huquqiy muhofaza qilish tushunchasi va prinsiplari

O'zbekiston Respublikasi "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi qonunning 4-moddasida aniq qilib ko'rsatilgan ekologik prinsiplardan biri "Tabiatni muhofaza qilish sohasida milliy, mintaqalararo va xalqaro manfaatlarni uyg'unlashtirish"dir, chunki tabiatda sodir bo'ladigan jaryonlar va holatlar, jamiyatdagidan farqli, na ma'muriy na tabiiy chegarani biladi. Qirg'izistonda Sirdaryo irmoqlarining radioaktiv moddalar bilan ifloslanishi so'zsiz O'zbekiston va Qozog'iston Respublikalarida ekologik xavfsiz muhitga o'zining salbiy ta'sirini o'tkazmay qolmaydi. Chernobil yoki Orol dengizi ekologik fojialari nafaqat Sharqiy Yevropa yoki Markaziy Osiyo, balki butun Yer kurrasidagi insonlarning "yashash huquqi"ning zaruriy elementlaridan biri bo'lgan ekologik xavfsiz muhit holatiga salbiy ta'sir etmoqda. Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov Birlashgan Millatlar Tashkilotining 50-sessiyasidagi ma'ruzasida Orol muammosini xalqaro miqyosda hal qilishni taklif etdi va uning salbiy oqibatlari nafaqat O'zbekiston, balki butun dunyo hamjamiyati uchun tahdid solayotgan dolzarb masala qilib ko'rsatgan edi.

Ekologiya huquqi manbalarining boshqa huquq sohasidagi manbalardan farqi yoki o'ziga xos tomoni - milliy ekologik qonunlarda xalqaro-huquqiy me'yorlarni ko'proq aks etganligidadir.

Atrof tabiiy muhitni xalqaro muhofaza qilish deb insonlarning ekologik xavfsiz muhiti va davlatlarning bir me'yorda rivojlanishini ta'minlovchi xalqaro huquq prinsiplari, normalari va munosabatlari yig'indisiga aytiladi.

Atrof tabiiy muhitni xalqaro miqyosda muhofaza qilish XIX asrning boshlarida yuzaga keldi. Avvaliga bu masala ikki davlat o'rtasidagi tabiiy obyektlardan teng huquqli foydalanish ko'rinishida namoyon bo'lgan. Bunday ekologik munosabatlar ikki davlat o'rtasida tuzilgan umumiy shartnomalar tarkibidan joy olgan. 1913-yil 17-19-noyabrda Shveysariyaning Bern shahrida bo'lib o'tgan xalqaro konferensiya ekologik muammolarni xalqaro huquqning maxsus masalalari toifasiga ko'tardi.

Shunday bo`lsa-da insoniyat tarixida ekologik muammolar XX asrning o`rtalarigacha mahalliy yoki milliy masalalar doirasidan o`rin olgan. Bu davrgacha davlat va jamiyat xavfsizligiga yoki ularning bir me'yorda rivojlanishi va inson huquqlariga global ta'sir qiluvchi muammolar turkumiga faqatgina harbiy va siyosiy masalalar kirgan. XX asrning ikkinchi yarmida, ya'ni ikkinchi jahon urushi yakunlanishi va Birlashgan Millatlar Tashkilotining tuzilishi xalqaro xavfsizlikka tahdid solayotgan masalalar jumlasiga ekologik muammolarni ham kiritdi. Shu asrning 60-70 yillarida "sovuq urush" oqibatida Yer kurrasidagi insonlar hayotiga tajovuz solayotgan uch muammo - yadro to`qnashuvi, yoppasiga tarqaluvchi kasalliklar va uchinchi o`rinda ekologik muammolar qo`yilgan bo`lsa, 90-yillarga kelib ekologik muammo va ularni xal qilish masalasi yetakchi o`rinni egallab oldi.

Rivojlanish va tabiatni muhofaza qilish bo`yicha Butunjahon Komissiyasi (Brundtland) ma`ruzasida "xavfsizlik g`oyasi tubdan o`zgargani, endilikda davlatlarning milliy suverenitetiga xavf solayotgan siyosiy va harbiy masalalar toifasiga mahalliy, milliy, regional va global miqyosda namoyon bo`layotgan ekologik inqiroz hisobiga kengayishi kerak"¹ deb bejiz aytilmagan.

Xalqaro miqyosda ekologik xavfsizlikni ta'minlash - atrof muhit sifatini tirik organizmlar uchun yetarli darajada ushlab turadigan, qayta tiklaydigan va oshirib boradigan xalqaro munosabatlarni shakllantirishni taqazo qiladi. Undan tashqari, ekologik xavfsizlikni ta'minlash uchun albatta butun dunyo mamlakatlari va xalqlarining bir me'yorda rivojlanishi, ekologik siyosat tizimida davlatlarning integratsiyalanishini taqazo qiladi. Bu borada BMT, davlatlararo va nodavlat tashkilotlarining egallagan o`rni va ularning ekologik masalalarini yechimini topishdagi ahamiyati kundan kunga o`sib bormoqda.

XXI asr bo`sag`asida insonlarning ekologik ong va tafakkurida keskin o`zgarishlar davri bo`ldi desak mubolag`a bo`lmaydi. Endilikda ekologik muammo har bir insonning qalbida va uning hozirgi va kelajak avlodlar oldidagi mas'uliyat hisi uyg`ona bormoqda. Lekin bu hissiyot amalda o`z ifodasini topa olmayapti. Odamzodning yagona yashash makoni- Yer kurrasi ekanligi, atrof tabiiy muhit esa uning "o`tirgan shoxi" ekanligi, bu shoxni insoniyat o`z faoliyati natijasida sekin astalik bilan arralayotganligini ular tomonidan anglab olinishining o`zi katta ekologik qadamdir. Keyingi qadam esa xalqaro-huquqiy me'yorlarga asoslangan holda ekologik madaniyat va ma'rifatni o`stirish, davlat boshqaruv va na-

¹ Иванченко Н.С. Природоохранный аспект международно-правовой проблемы. -Л: ЛГУ, 1983. С.-14.

zorat tizimida ekologik talablarni "birlamchi masalalar" turkumi darajasiga ko'tarishdir.

Insoniyatning ekologik tafakkurining shakllanishiga sababchi bo'lgan "Ekologiya" fanining yuzaga kelishi va bu sohadagi ilmiy izlanishlarning keng qamrovli olib borilish hamda atrof muhit holati bo'yicha ko'pgina ma'lumotlarni oshkora qilinishidir. So'ngi vaqtlar xalqaro "grand" uchrashuvlarida (Rio-de-Janeyro, 1992; Stambul, 1999...) aynan inson huquqlari va uni ta'minlab beruvchi asosiy omillardan biri bo'lgan - ekologik xavfsizlik masalasi ularning kun tartibida asosiy joyni olmoqda.

1972-yil BMTning kishilarni o'rab turuvchi atrof muhit muammolariga bag'ishlangan maxsus Stokgolm (Shvetsiya) konferensiyasida xalqaro ekologik prinsiplar va harakatlar rejasiga doir Deklaratsiya qabul qilindi. Bu anjumanda BMTning atrof muhit bo'yicha dasturi - YUNEP tashkiloti tuzildi va Bosh Assambleyaning rezolyutsiyasiga binoan uning Markaziy qarorgohi Keniya poytaxti Nayrobi shahri etib tayinlandi. Stokgolm konferensiyasi xalqaro-huquqiy munosabatlarni tartibga solishning asosiy ko'rinishlaridan bir - regional ekologik harakatlarga asos soldi.

Hozirgi zamon xalqaro ekologik hamkorlik uch yo'nalishda amalga oshirilmoqda:

1) atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning davlatlararo va millatlararo hamkorlik va ulardagi ijobiy tajribalarni keng targ'ib qilish;

2) ma'lum bir geografik mintqa (regionda) yoki cheklangan tegralarda tabiatni regional muhofaza qilishning ilmiy asoslangan choratadbirlarini ishlab chiqish va ularni amaliy tadbiq qilish;

3) global ekologik muammolarni yechimini topishda BMTning idoralari, davlat va nodavlat tashkilotlar orqali universal yo'llarni ishlatish.

Umuman olganda, atrof muhit muhofazasi xalqaro miqyosda nafaqat ekologik talablar orqali amalga oshiriladi, balki ular ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy talablarni ham o'z ichiga qamrab olgan holda shakllanadi. Lekin, nazariy jihatdan qaraganda tabiatni muhofaza qilish me'yorlari faqatgina xalqaro ekologik munosabatlarni inobatga olishi kerak. Chunki ekologik muammolar dunyoviy muammolar - inson huquqlari, iqtisodiy, energetik, yadro urushi, oziq-ovqat, ta'lim kabilar muaamolar bilan uzviy bog'langandir. Har biri ekologik munosabatlar bilan bevosita yoki bilvosita aloqadorlikda bo'lgani uchun ham mahalliy, regional, global masalalar qatoridagi yagona muammo bo'lib qarab kelinmoqda.

Biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, har bir huquq sohasi jamiyatdagi ma'lum bir munosabatlarni tartibga solishda aniq qoida-prinsiplarga yondoshadi. Milliy qonunchilikni ishlab chiqish va shakllantirishda bu prin-

siplar har bir millat yoki davlatning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ma'rifiy-madaniy, milliy an'analariga asoslangan holda belgilansa, xalqaro huquqda esa ikki va undan oshiq millat, xalq yoki davlatlarning umumiy manfaatlarini va eng avvalo inson huquqlariga yondoshgan tarzda belgilanib olinadi.

Xalqaro prinsiplar - xalqaro huquq subyektlari harakatlarining boshqaruv qoidalari. Xalqaro ekologik prinsiplar esa xalqaro hamkorlik ishtirokchilarining, ya'ni subyektlarining, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va xalqaro huquq obyektlaridan foydalanish borasidagi munosabat qoidalari. Bu qoidalar xalqaro huquq me'yorlari zaminida yotishi va o'zaro munosabatlarni huquqiy me'yorlash va mexanizmini ishlab chiqishda yo'nalish beruvchi ko'rsatma tarzida xizmat qilishi kerak.

BMT Nizomining 2-moddasida ko'rsatib o'tilgan va uning hamma a'zolari uchun majburiy hisoblangan xalqaro munosabat prinsiplari xalqaro ekologik prinsiplar zaminida yotadi. Xalqaro ekologik prinsiplar BMTning atrof muhitni muhofaza qilish bo'yicha o'tkazilgan Stokgolm (1972) va biologik xilma-xillikni saqlash bo'yicha o'tkazilgan Rio-de-Janeyro (1992) konferensiyalarida, Yevropada xavfsizlikni ta'minlashning yakuniy Xelsinki hujjatida (1975) va Umumjahon tabiat Xartiyasida o'z aksini topgan.

Xalqaro ekologik huquqiy prinsiplar qo'yidagilardan iborat:

1. *Tabiiy resurslarga davlat suverenitetligi.* Bu prinsip BMT Bosh Assambleyasining 1962-yil 14-dekabrda avval "Tabiiy resurslarga nisbatan ajralmas suverenitet" va so'ngra, Stokgolm (1972) konferensiyasining deklaratsiyalarida o'z ifodasini topgan. Bu prinsipga binoan har bir xalqaro huquq subyekti xalqaro munosabatlarda o'z tabiiy boyliklaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishni milliy qonunchilik asosida olib borish huquqiga ega. Bu prinsipga binoan har bir mustaqil davlat tabiiy boyliklarni nafaqat egallash, foydalanish, balki tasarruf qilish huquqidan to'la foydalanish imkoniyati ochib berildi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqilligi - deb ta'kidlagan edi I.A.Karimov, o'zining "O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va tarraqiyot kafolatlari" degan asarida - avvalam bor juda boy xom ashyo va tabiiy boyliklaridan o'zi bilganicha foydalanish huquqini paydo bo'lishidadir. Bunday foydalanish Chor Rossiya, so'ngra Sobiq Ittifoqi davridagi ekstensiv, ya'ni pala-partish va chala-yarim emas, balki mustaqillik davrida intensiv tarzda, ya'ni yuqori darajada samaradorlik bilan amalga oshirilmoqda. Milliy manfaatlar milliy qonunchilik asosida himoya qilina boshlandi va texnogen buzilgan

landshaftlarni qayta tiklash talablarini keng joriy qilish imkonini berdi. Chunki har bir davlatning tabiiy resurslarga boʻlgan suverenitetligi, uning xalqi va fuqarolarining yashash huquqini taʼminlash, hozirgi va kelajak avlodlar oldidagi buyuk maʼsuliyat-milliy ekologik xavfsizlikni taʼminlash hissini tadbiq qilish imkonini berdi. Turkiston oʻlkasi, soʻngra Oʻrta Osiyo respublikalari Chor Rossiyasi yoki Sobiq Ittifoqning mehnat taqsimoti yoki iqtisodiy rivojlanish tizimidagi uzluksiz taʼminot va progressiv oʻsish talablarini qondirishda tabiiy xom ashyo va arzon mehnat resurslari oʻlkasi boʻlganligi hech kimga sir emas. Shuning uchun ham bu "chekka oʻlka" XXI asr boʻsagʻasida ekologik inqirozli hududlar toifasiga kirib qolgan edi.

2. *Davlatlar oʻz yuridiksiyasidan tashqaridagi atrof muhitga zarar yetkazmaslik.* Bu prinsip 60-yillarda oddiy bir xalqaro huquq meʼyori sifatida ishlatilgan boʻlsa, 1972-yil Stokgolm konferensiyasida xalqaro ekologik hamkorlikning asosiy qoidalari toifasiga kirgazildi. BMTning Nizomiga binoan har bir davlat yoki xalqaro huquq subyekti oʻz hududi yoki nazorat doirasidagi harakatlari oʻzga hudud yoki nazorat doirasida turgan davlatlarga zarar yetkazmasligi kerak va bular uchun javobgardir.

Afsuski, maʼlum bir siyosiy yoki iqtisodiy sharoitlarda bu qoida oʻz kuchini oʻtkaza olmayapti. Bunga misol qilib Tojikiston Respublikasi Tursunzoda shahrida ishlab turgan Alyumin zavodini olsak boʻladi. Bu zavod qoʻshni Tojikiston iqtisodiyotiga katta ulush qoʻshayotgan va respublika uchun valuta tushumini taʼminlovchi yagona korxonada desak mubohlagʻa boʻlmaydi. Lekin uning faoliyati qoʻshni Oʻzbekistonning ekologik xavfsizligiga salbiy taʼsiri 40 ziyod turdagi ifloslantiruvchi moddalarning tarqalishida ifodalanmoqda. Surxandaryo viloyatining shimoliy tumanlarida birgina ftor birikmalarining atmosfera havosi va tuproqlarda toʻplaganlik darajasi sanitar normalardan 7,2 barobarga koʻpdir.

3. *Insonlarning ekologik huquqining afzalligi.* Bu prinsip bevosita inson huquqlaridan biridir. Chunki Yer yuzidagi barcha insonlar, ularning irqiy, milliy, diniy, ijtimoiy kelib chiqishidan qatʼi nazar, yashash huquqiga egadirlar. Yashash huquqi esa inson huquqlarining birlamchi omilidir. BMT Nizomining 3-xat boshi 1-moddasiga binoan xalqaro hamkorlikni davlatlar "inson huquqlari va erkinliklarini hurmat qilishlari va ularni ragʻbarlantirishni rivojlantirishlari" asosida olib borishlari kerak¹.

4. *Hamma bosqichda ekologik nazoratlash prinsipi* yuqorida sanab oʻtilgan xalqaro-huquqiy qoidalarni amaliy tadbigʻini kuzatib borish va kafillovchi institutlar tizimini yaratishni talab qiladi. Agarda xalqaro

¹ Международное право в документах - М.:Ориэджт, 1982

ekologik hamkorlik me'yorlarini amaliy tadbiri uning qatnashchilari yoki uchinchi bir vakolatli idoralar tomonidan nazorat qilinmasa, har qanday xalqaro hujjat deklarativ ko`rinishda bo`ladi va ular qog`ozda qolib ketadi. Bunday xalqaro nazorat institutini universal tarzda BMTning EKOSOS, YUNEP, YUNESKO, TMXI, JSST, XDK hamda MAGATE kabi umumiy yoki maxsus masalalar bo`yicha tuzilgan tashkilotlar yoki regional tarzda - OBSE, ADA, ABT, ADT, ASEAN kabi tashkilotlar olib borishi maqsadga muvofiq bo`ladi.

Bizning fikrimizcha, Markaziy Osiyo mintaqasida maxsus vakolatli davlatlararo ekologik tashkilotni tuzish (masalan, "Turkiston bizning uyimiz", "Turk eko nazorat", "Turkistonda ekologik xavfsizlik") va uning qoshida qatnashuvchi davlatlardan nazorat, tergov va sud organlarini barpo etish zamon talabidir.

5. *Ekologik axborot almashuvni erkinligi prinsipi* xalqaro hamkorlik qatnashchilaridan o`z milliy chegaralarida yuz berayotgan atrof tabiiy muhitning salbiy o`zgarishlari haqida vaqtida axborot berib borishni nazarda tutadi. Chunki ekologik jarayonlar ma'muriy chegarani "tan olmaydi" va ular qo`shni mamlakatning ekologik xavfsizlik darajasiga salbiy ta'sir etishi mumkinligini e'tirof etadi. O`z paytida va tezkor olingan axborot ekologik xavfni oldini olish va uni birgalikda yoki xalqaro hamjamiyat yordamida bartaraf qilish imkonini beradi.

6. *O`zaro ekologik konsultatsiyalash prinsipi* bundan oldini axborotlash prinsipini davomi desak bo`ladi. Konsultatsiyalash yoki maslahatlash prinsipi-yuzaga kelgan ekologik inqiroz holatini keng yoyilishini oldini olish va uni bartaraf qilishning xalqaro strategik maqsad va taktik vazifalarini aniqlab olish, unga qarshi kurashishning chora-tadbirlar qo`lami va yo`llarini aniqlashtirishga imkon beradi.

7. *Ekologik inqirozli holatda davlatlarning o`zaro yordam ko`rsatish prinsipi* davlatlarning o`zaro gumanitar yordam ko`rsatish va oqibatda o`z milliy xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan harakatlar toifasiga kiradi. Markaziy Osiyoda vujudga kelgan "Orol muammosi"ni xal qilishda 100dan ziyod davlat yoki nodavlat tashkilotlarning ishtirok etishi va keyingi 10 yil mobaynida ularning yuz millionlab AQSH dollari miqdorida bizlarga moddiy yordam ko`rsatishlari bunday olijanob prinsipni amalda qo`llanilayotganiga aniq bir misol bo`la oladi.

8. *Huquqiy-ekologik nizolarni tinchlik bilan xal qilish prinsipi* xalqaro huquq subyektlari orasida ushbu nizolar orqali atrof tabiiy muhitga yanada ko`proq zarar yetkazuvchi "sovuq urush"larni yoki harbiy to`qnashuvlarni oldini olishga qaratilgandir. Zamon talabi har qanday

salbiy jarayonlarni diplomatik vositalar orqali xal qilish va davlatlarning butun kuchini har qanday urushlarga emas, balki insonlarga xavf solayotgan ekologik inqirozlarga sarf qilishlarini da'vat qiladi.

2. Atrof tabiiy muhitni xalqaro-huquqiy muhofaza qilish manbalari

Atrof tabiiy muhitni xalqaro-huquqiy muhofaza qilish manbalari *moddiy nuqtai nazardan* butun dunyo hamjamiyati a'zolarining atrof tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan samarali foydalanishdagi xohish va irodalari tushuniladi.

Rasman esa atrof tabiiy muhitni xalqaro-huquqiy muhofaza qilish manbai deb xalqaro ekologik munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan huquqiy-me'yoriy hujjatlar yig'indisiga aytiladi.

Xalqaro huquqiy hujjatlarga - shartnoma, kelishuv, konvensiya, rezolyutsiya, xartiya, deklaratsiya, qaror (protokol)lar kiradi. Ayrim hollarda xalqaro-huquqiy hujjatlarga davlatlarning ichki qonunlarini ham kirgadzilar, qachonki milliy qonunlar xalqaro-huquq me'yorlariga nisbatan atrof tabiiy muhit muhofazasi ko'proq ta'minlab bera oladigan bo'lsa. Nima bo'lganda ham milliy qonunchilik, bizning fikrimizcha, to'lig'icha xalqaro-huquqiy manba bo'la olmaydi. Faqatgina ma'lum bir xalqaro huquq subyekti bo'lmish davlatlar hududida ekologik talablarga ko'proq javob beradigan normalar qo'llanishi mantiqan to'g'ri deb topilgandir.

Atrof tabiiy muhitni xalqaro-huquqiy muhofaza qilishda markaziy o'rinni *rezolyutsiyalar* egallaydi. Chunki Birlashgan Millatlar Tashkilotining Bosh Assambleyasi rezolyutsiyalarida davlatlarning xalqaro hamkorlikdagi ekologiyaga oid asosiy prinsiplari va harakat qoidalari aks etgan. "Rezolyutsiya" lotin tilida "xal qilish", ya'ni ma'lum bir yig'in (syezd, komitet, konferensiya, simpozium...)larning xulosalovchi yoki xal qiluvchi qarorlari.

BMT Bosh Assambleyasining 1962-yil 18-dekabr "Iqtisodiy rivojlantirish va tabiat muhofazasi", 1968-yil 3-dekabr "Insonlarning ekologik huquqlari", 1980-yil 20-sentabr "Hozirgi va kelajak avlodlar oldida davlatlarning Yer tabiatini muhofaza qilishdagi javobgarligi to'g'risida"gi rezolyutsiyalarida tabiatni muhofaza qilishning bir butunligi, ya'ni uning tarkibiy qismlari (komponentlari)ning ajralmasligi, tabiatni muhofaza qilish insonlarni o'rab turuvchi atrof muhitni muhofaza qilish bilan yagona ma'noni anglatishi e'tirof qilindi. Undan tashqari, ushbu anjuman rezolyutsiyalarida iqtisodiy rivojlanish tabiatni muhofaza qilish bilan o'zaro uyg'unlashgan holda bo'lishi, inson huquqlaridan biri ekologik

xavfsiz muhitda yashash huquqi ekanligi, qurollanishni kamaytirish orqali davlatlarning tabiatni muhofaza qilishga bo'lgan e'tiborini kuchaytirish kerakligi kabi qarorlari o'z o'rnini topgan.

Xalqaro-ekologik munosabatlarda ko'pincha "xartiya" so'zi ishlatiladi. *Xartiya* - grekchada "qog'oz", ya'ni qog'ozga bitilgan ommaviy va siyosiy hujjat ma'nosida ishlatiladi. 1982-yil 28-oktabrda BMT Bosh Assambleyasi 37-sessiyasida qabul qilingan "Umumjahon tabiatni muhofaza qilish xartiyasi"da xalqaro ekologik huquqning 24 prinsipi qabul qilingan va unga binoan BMTga a'zo mamlakatlar o'zining milliy ekologik qonunlarini ularga moslashtirishlari kerak.

Xalqaro huquqda amaldagi milliy qonunchilikni xalqaro huquq talablariga moslashtirishni "implementatsiya" deyiladi. BMTning mustaqil subyekt bo'lmish O'zbekiston Respublikasi xalqaro hamjamiyatga dadil qadamlar bilan kirib borar ekan, huquq sohasida uning oldida 3 katta vazifa turadi: 1) mamlakatda demokratik jamiyatni barpo etish va mo'tadil iqtisodiy rivojlanishni ta'minlab beruvchi huquqiy me'yoriy hujjatlar qabul qilish; 2) milliy qonunchilikni nafaqat Konstitutsiyaga, balki xalqaro prinsiplarga ham moslashtirish; 3) albatta, ushbu takomillashgan qonun me'yorlarini hayotga tadbiiq qilish mexanizmini yaratish.

Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonunining 4-moddasida ko'rsatib o'tilgan: fuqarolarning hayoti uchun qulay tabiiy muhitga ega bo'lish huquqini ta'minlash, tabiatni muhofaza qilish sohasida milliy, regional va xalqaro manfaatlarni uyg'unlashtirish; insonning yashash muhiti bo'lmish biosfera va ekologik tizimlarning barqarorligini saqlab qolish prinsiplari tabiat xartiyasida ko'rsatib o'tilgan xalqaro qoidalarga mos tushadi.

1990-yil 21-noyabr "Yangi Yevropa uchun Parij xartiyasi"da (1993-yil 27-noyabrdan O'zbekiston Respublikasi ham qo'shilgan) insonlarni yashash huquqi elementi bo'lgan ekologik xavfsiz muhitni yaratish har bir ishtirokchi mamlakatning burchi ekanligi alohida ta'kidlangan.

Shartnoma - siyosiy ahamiyat kasb etuvchi va boshqa siyosiy, iqtisodiy, ma'rifiy-madaniy masalalar qatori atrof muhit muhofazasiga ham oid xalqaro me'yorlarni o'zida aks ettiruvchi hujjat. Shartnomalar XX asrning ikkinchi yarmida keng tarqalgan xalqaro huquq manbai bo'lib, ular umumiy, regional va ikki tomonlama tuzilishi mumkin.

Dunyoda 300 dan ziyod ekologik munosabatlarni o'zida qamrab olgan xalqaro shartnomalar tuzilgan bo'lib, ularning ichida eng salohiyatliklari *umumiy* turdagi "Yevropa xavfsizlikni ta'minlashning yakuniy shartnomasi" (Xelsinki, 1975-yil), "Atmosfera, kosmik fazo va suvda

yader quollarini sinashni to'xtatish to'g'risida" (1963-yil), "Yader quolini tarqatmaslik to'g'risida" (1968-yil) kabi shartnomalar bo'lib, ular butun dunyo mamlakatlari uchun taalluqlidir.

Regional turdagi shartnoma Markaziy Osiyo mamlakatlari o'rtasida 1992-2000-yillar ichida tuzilgan bir qator o'zaro hamkorlik shartnomalari misol bo'la oladi.

Ikki tomonlama O'zbekiston - Qozog'iston, O'zbekiston-Tojikiston, O'zbekiston-Qirg'iziston, O'zbekiston-Turkmaniston respublikalari o'rtasida tuzilgan shartnomalar atrof muhitni birgalikda muhofaza qilish va ayniqsa ularning hududlarida oqib o'tadigan suv resurslaridan unumli foydalanish va ularning ifloslanishini oldini olishga qaratilgan choratadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish kabi xalqaro huquqiy me'yorlar belgilanib olingan.

Agarda shartnoma ma'lum bir turdagi xalqaro munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan bo'lsa, u "*Konvensiya*" deb ataladi. Konvensiya - lotin tilida "shartnoma", "shart", "kelishuv" degan ma'noni anglatadi. Konvensiya ikki va undan ortiq xalqaro tabiiy obyektlarni muhofazalash yoki ulardan birgalikda foydalanishni nazarda tutsa *kompleks-ekologik*, ma'lum bir turdagi xalqaro tabiiy obyektidan foydalanishni nazarda tutsa *resurs-ekologik* deb ataladi.

Kompleks-ekologik -konvensiyalarga BMTning YUNESKO xalqaro tashkiloti tomonidan 1972-1973-yillarda qabul qilingan "Butunjahon madaniy va tabiiy merosni muhofaza qilish" va "Yo'qolish xavfida turgan yovvoyi turdagi fauna va flora turlarini savdo qilish" konvensiyalari kiradi.

Resurs-ekologik konvensiyalarga 1979-yili Bonnda qabul qilingan "Ko'chib yuruvchi yovvoyi hayvonlarni muhofaza qilish", 1985-yili Venada qabul qilingan "Ozon qatlamini himoya qilish" kabi ekologik shartnomalar kiradi.

O'zbekiston Respublikasi xalqaro hamjamiyatning mustaqil subyekti sifatida quyidagi ekologik konvensiyalarga qo'shilgan:

1993-yil 14-maydan "Iqlimga ta'sir etishni chegaralash".

1995-yil 13-oktabrdan "Saxrolanishga qarshi kurash".

1995-yil 15-iyundan "Afrika-Osiyo qit'alarida ko'chib yuruvchi qushlarini muhofaza qilish".

1996-yil 7-maydan "Biologik xilma-xillik".

1996-yil 7-maydan "Xavfli chiqitlarni tashish va ularni yo'qotish"

1997-yilda "Yo'qolib ketish xavfi ostidagi yovvoyi flora va fauna turlarining xalqaro savdosi to'g'risida"

2004-yil 27-avgustda “O`simliklarning yangi navlarini muhofaza qilish to`g`risida”gi konvensiyasi.

Qabul qilingan konvensiyalarni amaliy tadbiq qilish uchun O`zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasi tomonidan quyidagi tadbirlar ishlab chiqilmoqda va amalga oshirilmoqda:

- ozon qatlamiga salbiy ta'sir etuvchi moddalarni inventarizatsiya qilish;

- Vena konvensiyasi va Monreal qarori bo`yicha "Ozon qatlamini muhofaza qilishning Milliy Dasturini tayyorlash";

- Biologik xilma-xillikni saqlash konvensiyasi bo`yicha Milliy Dastur ishlab chiqish va h.k.

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish masalasida mustaqil respublikamiz diplomatik munosabatlarda ko`proq ikki va ko`p tomonlama kelishuvlar qo`llanilmoqda.

1996-yil 8-mayda O`zbekiston Respublikasi bilan Turkiya Respublikasi va 1997-yil 11-dekabrda Xitoy Xalq Respublikasi o`rtasida tabiatni muhofaza qilishga doir kelishuvlarga imzo chekilgan. Xuddi shunday masaladagi kelishuvlar O`zbekiston-Germaniya, O`zbekiston-Niderlandiya Qirolligi, O`zbekiston-Vengriya, O`zbekiston-Slovakiya, O`zbekiston - Isroil, O`zbekiston-Lyuksemburg va O`zbekiston-Yevropa Ittifoqi bilan imzolangan.

Hamdo`stlik mamlakatlari-Ukraina, Qozog`iston, Belarus, Qirg`iziston, Tojikiston, Turkmaniston, Gruziya respublikalari bilan ham O`zbekiston Respublikasi ikki tomonlama ekologik masalalar bo`yicha kelishuvlarga ega. Qirg`iziston, Qozog`iston va O`zbekiston respublikalari o`rtasida ko`p tomonlama atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish borasida kelishuv mavjud.

1992-yil 8-fevral Moskvada qabul qilingan MDH mamlakatlari orasidagi kelishuvga binoan (2-modda) Oliy darajadagi tomonlar qatnashchilari (Ozarbayjon, Armoniston, Belarus, Qozog`iston, Qirg`iziston, Moldova, Rossiya Federatsiyasi, Tojikiston, Turkmaniston, O`zbekiston respublikalari) o`z hududlarida:

- atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bo`yicha qonun hujjatlarini, ekologik huquqiy me'yorlarni va standartlarni ishlab chiqadi va qabul qiladi;

- tabiiy resurslar va ulardan oqilona foydalanishning son va sifat ko`rsatkichlarini hisobini oladi va ekologik monitoringni olib beradi;

- atrof tabiiy muhit va resurslar holati, ularni o`zgarib borishi haqida samarali davlat nazoratini o`rnatadi;

- jonli resurslarni takror ishlab chiqarish, biologik xilma-xillikni saqlash va ularni tiklash bo'yicha tadbirlar qabul qiladi;

- qo'riqxonalar, buyurtma qo'riqxonalar, milliy bog'lar va boshqa alohida muhofaza etiladigan tabiiy hudud va komplekslarni rivojlantiradi va ular atrofidagi tegralarda xo'jalik va boshqa inson faoliyatini cheklaydi;

- o'z hududlarida xo'jalik va boshqa faoliyatlarni ekologik oqibatlarini har tomonlama baholab boradi;

- tabiiy ofat, ekologik falokat va inqirozlarni oldini olish uchun kerakli bo'ladigan maxsus kuchlarni va vositalarni tashkil qiladi va ularning faoliyatini ushlab turadi.

Xalqaro ekologik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishda "Deklaratsiya" (lotin tilida - e'lon qilish, tushuntirish), ya'ni ma'lum bir tashkilot, davlat yoki partiyalarning asosiy prinsip va me'yorlarini tantanali ravishda e'lon qilish ham o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Ularga misol qilib 1986-yil 4-oktabrda BMT tomonidan qabul qilingan "Rivojlanish huquqi to'g'risida", 1969-yil 11-dekabr "Ijtimoiy rivojlanish va taraqqiyot", 1975-yil 10-noyabr "Ilmiy-texnik rivojlanishdan tinchlik va inson farovonligi yo'lida foydalanish" kabi deklaratsiyalarni keltirish mumkin.

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishga doir xalqaro munosabatlarni tartibga solishda memorandum (lotin tilida - nimani tushuntirmoq kerak, ya'ni diplomatik mulohazalar predmeti bo'lgan masalalarni aks ettiruvchi hujjat), qaydnoma (asosiy shartnomaga qo'shimcha qilinadigan hujjat)larni ham juda katta ekologik ahamiyati bor.

3. Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning xalqaro-huquqiy obyektlari

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning xalqaro-huquqiy obyekt deb xalqaro-huquq subyektlarining ekologik munosabatlar predmeti bo'lgan tabiiy obyektlar, ya'ni o'zining xususiyati, joylanishi va ahamiyati nuqtai nazardan biron bir davlat yuridiksiyasiga kirmaydigan va shuning uchun ham ikki va undan ortiq mamlakatlar yoki xalqaro-huquq subyektlari mulki bo'lgan tabiiy obyektlardir. Misol tariqasida Amudaryo va Sirdaryolarni olsak bo'ladi. Ular o'z tabiiy xususiyatiga va ahamiyatiga ko'ra ekologiya huquqining obyektidir. Lekin ulardan huquqiy foydalanish va ularni muhofaza qilish faqatgina O'zbekiston Respublikasi tomonidan amalga oshira olinmaydi. Chunki bu ikki buyuk daryo Qirg'iziston, Tojikiston, Afg'aniston respublikalaridan boshlanadi va qo'shni Qozog'iston va Turkmaniston respublikalaridan oqib o'tadi. Bu daryolarning yuqori

qismidagi suvlarni ifloslantirish yoki suv rejimini o`zgartirish albatta ular oqib o`tdigan davlatlarga salbiy ta`sir ko`rsatishi mumkin. Shuning uchun ham bunday obyektlardan foydalanish va muhofa qilish xalqaro huquq manbalari orqali tartibga solib turiladi.

Xalqaro ekologik-huquqiy obyektlarning ikki turi: xalqaro-huquqiy muhofazalash obyektlari va xalqaro-huquqiy tabiiy obyektlar mavjud.

Xalqaro-huquqiy muhofaza qilish obyektiga - havo basseyni, fazo, dunyo okeani. Antarktika, ko`chib yuruvchi hayvonlar va qushlar kiradi.

Xalqaro-huquqiy tabiiy obyektiga - implementatsiya qilingan milliy qonunlar asosida muhofaza qilinadigan va ulardan foydalanadigan tabiiy obyektlar kiradi. Ikki va undan oshiq mamlakatlar hududlarida joylashgan daryolar, ko`llar, dengizlar hamda xalqaro Qizil kitobiga kirgazilgan noyob va yo`q bo`lib ketayotgan o`simlik va hayvonot dunyosi turlari kiradi.

Havo basseyni o`z ichiga Yerning atmosfera qatlamini qamrab oladi. Garchand uning muhofazasi milliy qonunlar bilan ham tartibga solinsada, lekin atmosfera qatlamidagi iqlim resurslari doimo sirkulatsiya (aylanma harakat)da bo`lgani uchun ham bu qatlamdagi barcha jarayonlar hech qanday ma'muriy chegaraga bo`ysinmaydi.

Havo basseynining xalqaro muhofazasi asosan 4 yo`nalishda amalga oshiriladi:

- 1) iqlim va ob-havoga salbiy ta'sirning oldini olish;
- 2) atmosfera havosini ifloslantirishni davlatlararo tarqalishini oldini olish va bartaraf qilish;
- 3) ozon qatlamini yemirilishdan muhofazalash;
- 4) atmosfera havosini nazoratlash va tozalash borasidagi xalqaro hamkorlikni rivojlantirish.

Global miqyosda havo basseynini muhofaza qilishda 1977 yilda qabul qilingan "Tabiiy muhitga harbiy va boshqa har qanday adovatli ta'sir qiluvchi maqsadlarda foydalanishni taqiqlash" hamda 1985 yilgi Vena va 1989 yilgi Bazel konvensiyalarini keltirib o`tish joizdir.

Fazo havo basseynidan farqli, biron bir davlat yuridiksiyasiga kirmaydigan xalqaro-huquq objekti hisoblaniladi. Bu o`rinda 1963-yil BMT Bosh Assambleyasining "Kosmik kenglikdan foydalanishda davlatlar faoliyatining huquqiy prinsiplari Deklaratsiyasi" va 1967-yildagi "Fazo Kengligi, Oy va boshqa osmon jinalaridan foydalanish va ularni tadqiq qilishda davlatlar faoliyatining prinsiplari to`g`risida"gi kelishuvlarni misol qilib olsak bo`ladi. Bu xalqaro me'yoriy hujjatlarga muvofiq Fazo-umum insoniyat boyligi va undan foydalanishni faqatgina tinchlik yo`lida

amalga oshirilishi hamda ularni ifloslantirish va unga salbiy ta'sir ko'rsatishga yo'l qo'yilmaydi. Ammo hozirgi kunda fazoni "zabt etgan" mamlakatlar undan millitaristik yo'lda foydalanishni to'xtatayotganlari yo'q. Fazoda minglab harbiy-shpion fazo kemalari uchib yuribdi. 3,5 mln.dan oshiq turli ko'rinishdagi fazoviy chiqitlar mavjud va ular erkin harakatdir.

Dunyo okeanlari Yer sharining 3/2 qismini band etgan holda, butun suvlarning 97% o'zida mujassamlashtirgan. Ular nafaqat arzon va qulay transport yo'li, balki oziq-ovqat maskani hamda Yerdagi hayotni ushlab turuvchi yetakchi omil hamdir. Chunki atmosfera havosidagi 70% kislorod okeanlardagi fitoplanktonlarning fotosintez jarayonlarida qatnashuvi orqali yuzaga keladi. Dunyo okeani suvning ekologik tizimdagi katta aylanishi jarayonida faol qatnashadi va u "tozalovchi filtr" bo'lib xizmat qiladi. Dunyo okeanlaridan foydalanish hech qaysi davlatning yuridiksiyasiga kirmaydi va shuning uchun ham uning muhofazasi xalqaro huquqiy me'yorlarning amaliy samaradorligiga to'g'ridan to'g'ri bog'liqdir.

Dunyo okeanlarini huquqiy muhofazalash shu kunda qo'yidagi yo'nalishlarda olib borilmoqda:

- ximik va radioaktiv moddalardan, neft va neft mahsulotlaridan ifloslanishini oldini olish;

- harbiy maqsadlarda okeanlardan foydalanishni to'xtatish;

- okean faunasi va florasini saqlab qolish, qayta tiklash va takroriy ishlab chiqarish;

- okean resurslaridan o'ta samaradorlik bilan foydalanish va hokazo.

1963-yilda qabul qilingan "Atom qurolini sinovdan o'tkazishni uch sferada taqiqlash to'g'risida"gi shartnomaga bino hech qaysi bir davlat okeanda o'z qurollarini sinashlari mumkin emas. 1954, 1962, 1969, 1971, 1972-yillarda qabul qilingan Dunyo okeanini muhofaza qilishga qaratilgan bir qator Konvensiya va Qaydnomalarga binoan kemalardan inson va jonli mavjudga ta'sir qiluvchi neft va boshqa mahsulotlarini oqizish, tashlash qat'ian man qilinadi va ularga yetkazilgan moddiy va ma'naviy zarar uchun javobgarlik belgilangan. Keltirilgan zararni iqtisodiy qoplash maqsadida har bir kema va kompaniyalar sug'urtalanishi va moliyaviy hujjatga ega bo'lishi kerak.

1990-yildan boshlab AQSH portlariga faqatgina ikki qavatli korpusga ega bo'lgan neft tankerlarining kirishiga ruxsat beriladi. Chunki dengiz va okeanlarning ifloslanishida neft tankerlarining "xizmati" juda katta. Masalan, 1973-yili talofatga uchragan "Amoko Kazus" supertankeridan 220 ming tonna, 1989-yili Ispaniya supertankeridan 217 ming tonna neft

okeanga oqizilgan. 1989-yil Alyaska qirg`oqlarida dengiz riflari urilgan "Ekason Valdiz" kemasidan oqizilgan neftni tozalash uchun 2 mlrd. amerika dollari sarf qilingan. 1967-yilda Liberiya tankeri falokati Angliya va Fransiya davlatlarining 180 kilometrlik masofada qirg`oq bo`yini ifloslantirgan.

Okeanlar uchun yana bir katta xavf to`g`dirayotgan ifloslanish omili - radioaktiv chiqitlarni okeanlarga tashlash va joylashtirish. Atom floti va atom sanoatini yo`lga qo`yilgan mamlakatlar tomonidan yiliga minglab tonna miqdorida o`ta xavfli bo`lgan radioaktiv chiqitlar dunyo okeanlariga tashlanmoqda.

Antarktika - hech qaysi bir davlat yuridiksiyasida kirmaydigan va xalqaro-huquqiy me'yorlar bilan tartibga solib turiladigan Yer kurrasidagi eng sovuq, oltinchi qit'a. Bu qit'ani muhofaza qilish va undan foydalanish Antarktika to`g`risidagi shartnomaga ko`ra (1959-yil) olib boriladi. Shartnomaga ko`ra Antarktikadan ilmiy maqsadlarda erkin foydalaniladi; va harbiy yo`nalishdagi har qanday harakatlar bu qit'ada man qilinadi, ulardagi dengiz va kuruqlik hayvonlaridan foydalanish va ularni muhofazasiga doir maxsus "Antarktika havzasidagi hayvonot dunyosini muhofaza qilish to`g`risida"gi konvensiyaga muvofiq amalga oshiriladi. BMT ning YUNEP tashkiloti Antarktikadagi ekologik munosabatlarni tartibga solishni kuzatib boradi.

Xalqaro Qizil kitob - 1972-yili noyabr oyida bo`lib o`tgan BMT YUNESKO tashkilotining konferensiyasida qabul qilingan "Umumjahon madaniy va tabiiy merosini muhofaza qilish to`g`risida"gi konvensiyaga muvofiq tuzildi. Unda Yer kurrasida noyob va yo`qolish xavfi ostida turgan o`simlik va hayvonot dunyosi turlarining biologiyasi, tarqalishi, yo`qolib ketish sabablari va muhofaza qilish choralari ko`rsatib o`tilgan.

Xalqaro tabiatni qo`riqlash ittifoqi Qizil kitob uchun ma'lumotlarni 1949 yildan beri to`playdi va 1966-yili "Red Data Book" nomi bilan ingliz tilida chop etdi. XX asrning 80-yillarning boshiga kelib sut emizuvchilarning 236, qushlarning 485, sudralib yuruvchilarning - 141, baliqlarning-194 turlari Qizil kitobga kiritildi. Hozirgi kunda ularning soni 2 karragacha ko`paygan.

Xalqaro Qizil kitobga kiritilgan flora va fauna dunyosi turlari qaysi bir mamlakat hududida yashashidan qat'i nazar ular muhofaza qilinishlari va xalqaro tashkilotlar tomonidan nazorat ostida bo`lishlari kerak. Ko`chib yuruvchi hayvonlar va qushlarning vaqtinchalik yashash makoni bo`lgan botqoq, ko`l, daryo yoki landshaftlar alohida muhofaza qilinadigan tabiiy obyektlar toifasiga kirgazilishini xalqaro huquqiy normalar talab qiladi.

YUNESKOning "Kishilar va biosfera" xalqaro dasturida muvofiq O`zbekistonda yangi ko`rinishdagi - biosfera qo`riqxonasi tashkil etildi.

Bo`linadigan tabiiy resurslarga doimo yoki vaqtinchalik ikki va undan oshiq mamlakatlar hududlarida joylashgan dengiz (Boluk, Oxota, Xitoy), daryo (Dunay, Sirdaryo, Amudaryo), ko`llar (Buyuk ko`llar, Kaspiy, Orol) kiradi.

Bo`linadigan tabiiy resurslarni huquqiy tartibga solish asosan undan manfaatdor mamlakatlar o`rtasidagi manbalarga tayangan holda amalga oshiriladi. Bu me'yoriy hujjatlarda ulardan foydalanish, ularni muhofaza qilish, ularga oid nizolarni xal qilish, to`lovlar, takroriy ishlab chiqarish masalalari aks etadi. Boshqaruv organi sifatida turli shakldagi ekologik komissiya yoki komitetlar tuziladi. Masalan, Orol ko`li va uning havzasi bo`yicha Markaziy Osiyo davlatlarining "Orolni qutqarish" doimiy komissiyasi ishlab turibdi. 1995-yil BMTning Orol havzasiga bag`ishlangan maxsus xalqaro konferensiyasida Nukus deklaratsiyasi, 1997-yil 28-fevralida Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining Almati uchrashuvida Almati deklaratsiyasi qabul qilindi. "Orol dengizini qutqarish" xalqaro jamg`armasi tashkil etildi va qatnashuvchi mamlakatlar (O`zbekiston, Qozog`iston, Tojikiston, Turkmaniston respublikalari) yillik badallari mamlakat budjetidan 0,3 % miqdorida belgilandi.

Orol dengizi suvini to`yintirib turuvchi ikki daryo - Amudaryo va Sirdaryolar ham xalqaro-huquq obyekti hisoblaniladi. Ulardan foydalanishni tartibga solishni "Basseynlar bo`yicha komissiyalar" ko`rib chiqadilar va har yili, sharoitga qarab, xalqaro huquq subyektlarining foydalanish bo`yicha aniq bir me'yoriy hujjatlarni qabul qiladilar.

4. Xalqaro ekologik tashkilotlar, konferensiyalar va jamg`armalar

Umuminsoniyat qadriyatlaridan biri bo`lmish Yer kurrasidagi atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va xalqaro tabiiy resurslaridan samarali foydalanishni o`z oldiga maqsad qilib qo`ygan ekologik tashkilotlar, muassasalar va idoralar o`zlarining faoliyat doirasiga ko`ra universal va regional (mintaqaiy) turlarga ajratiladilar.

Universal, ya'ni faoliyat doirasiga ko`ra turli toifadagi, siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanish yo`nalishidagi hamda dunyoning barcha mintaqalardagi davlatlarning ekologik munosabatlariga qaratilgan xalqaro tashkilotlarga BMT va uning ixtisoslashgan muassasalari kiradi.

BMT 1945 yil 25 oktabrdan buyon faoliyat yurgazib kelayotgan eng nufuzli xalqaro davlatlararo tashkilot bo`lib, o`z oldiga davlatlar o`rtasida

tinchlik va xavfsizlikni saqlash, mustahkamlash va o'zaro hamkorlikni rivojlantirish maqsadini qo'yadi. Atrof muhitni muhofaza qilish masalasi BMTning Nizomidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi.

Bosh Assambleya - BMTning eng yuqori toifadagi organlaridan bo'lib, u xalqaro masalalarga doir hamma dolzarb masalalarni kun tartibiga kirgazadi. Keyingi 20-30-yil mobaynida Bosh Assambleyaning kun tartibiga ko'pincha ekologik masalalar ham kirgazildigan bo'lib qoldi. Bosh Assambleya atrof muhit muhofazasiga doir muammolar yuzasidan unga a'zo davlatlar va Xavfsizlik Kengashiga tegishli tavsiyalar berishga haqlidir. Shuning uchun ham Bosh Assambleya sessiyalarida yirik jamoat, davlat va siyosiy arboblarning ma'ruzasi tinglanadi va unga muvofiq xulosalar qilinadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimov BMT Bosh Assambleyasining 48 va 50-sessiyalarida so'zlagan nutqlarida jahon hamjamiyatining diqqat e'tiborini Orol dengizining qurib borayotganligiga va uning oqibatida kelib chiqayotgan ekologik inqirozli holatga qaratdi. Natijada 1995 yil 18-20-sentabrda BMT rahbarligida Orol muammolariga bag'ishlangan xalqaro konferensiya o'tkazildi.

BMT ning ekologik tadbirlari, uning asosiy organlari yoki yordamchi idoralari orqali amalga oshiriladi. Bosh Assambleya qoshidagi BMTning Iqtisodiy va ijtimoiy kengashi (EKOSOS) ma'lum bir turdagi aniq vazifalarni bajaradi. Ular toifasiga ekologik masalalar ham kiradi. Ekologik masalalar uning rahbarligi ostidagi qo'mita va komissiyalar vazifasiga yuklatilgan. Ulardan biri Tabiiy boyliklar qo'mitasi-ekologik vazifalarni bajarishda alohida o'rin tutadi. EKOSOS o'zining qo'mita va komissiyalar faoliyatini umumlashtirib Bosh Assambleyaga tavsiyanomalar beradi va konvensiyalar tayyorlaydi, o'z huquq doirasida xalqaro ekologik konferensiyalar chaqiradi, ixtisoslashtirilgan tashkilotlar bilan birgalikda ekologik bitimlar tuzadi.

Aniq bir turdagi ekologik masalalarni BMTning ixtisoslashtirilgan tashkilotlari olib boradi. Ixtisoslashtirilgan tashkilotlar BMT Nizomining 57-moddasiga muvofiq davlatlararo tuzilgan bitimlar orqali tashkil etiladi va o'zlarining ta'sis hujjatlariga binoan bevosita yoki bilvosita ekologik masalalar bilan 63-moddasida ko'rsatib o'tilgan qoidalarga asoslangan holda shug'ullanadilar. BMT qoshida faoliyat ko'rsatayotgan 16 dan ziyod ixtisoslashgan tashkilotidan quyidagilari atrof tabiiy muhit muhofazasiga doir masalalar bilan bevosita shug'ullanadilar.

YUNEP - BMTning atrof muhit bo'yicha dasturi 1972-yil 15-dekabrda tashkil topgan bo'lib, u Afrika qit'asidagi Keniya davlatining poytaxti Nayrobi shahrida bosh shtabi joylashgan. Bosh Assambleya rezolyutsiyasiga muvofiq tashkil etilgan. YUNEP ning uchta bo'limi - boshqaruvchilar

Kengashi, atrof muhit muhofazasini muvofiqlashtiruvchi Kengash va atrof muhit Jamg`armasi mavjud. Xal qiluvchi masalalar boshqaruvchilar Kengashi tomonidan ko`rib chiqiladi va amalga oshiriladi. Shu kunda uning kun tartibiga 8 yo`nalish bo`yicha ekologik masalalar kiritilgan:

- atrof muhit sanitariyasi, aholi punktlari va kishilar salomatligi;
- yer va suv muhofazasi, saxrolanishni oldini olish;
- okeanlarni muhofaza qilish;
- tabiat, yovvoyi hayvonlar va genetik resurslar muhofazasi;
- energetik muammolar;
- ekologik o`quv va mutaxassislarni tayyorlash;
- tabiiy resurslar savdosi, iqtisodi va texnologiyalar;
- xalqaro va milliy qonunchilikni kodifikatsiyalash va unifikatsiyalash.

YUNEP va ayrim rivojlangan mamlakatlar yordamida O`zbekiston Respublikasida biologik xilma-xillikni saqlashning milliy dasturi va 10 dan ziyod milliy ekologik qonunlar ishlab chiqildi. O`zbekistonda ekologik axborot tizimi YUNEP/GRID - ARENDAL (Norvegiya) loyihasi tayyorlandi.

O`zining ekologik funksiyalari bilan YUNEP ga yaqin bo`lgan BMT tashkilotlaridan biri *YUNESKO*, ya'ni madaniyat, fan va moarif masalalari bo`yicha tashkilot. *YUNESKO* 1948-yil tashkil topgan va uning Nizomiga muvofiq atrof tabiiy muhit muhofazasiga doir quyidagi masalalarni xal qilishda faoliyat yurgazadi:

- 100dan ortiq mamlakatlar ishtirok etadigan xalqaro ekologik dasturlarga rahbarlik qilish. Shular qatorida O`zbekiston Respublikasida faoliyat yurgazib kelayotgan "Inson va biosfera" (MAB), Tabiat muhofazasiga doir xalqaro maorif dasturi, Xalqaro gidrologik dastur (1995-yildan buyon *YUNESKO* va Germaniya fan va texnologiyalar vazirligi loyihasiga binoan Orol dengizi atrofidagi yer usti va osti suvlarini baholash va modellashtirish ishlari olib borilmoqda) va hokazo;

- tabiiy obyektlar muhofazasini hisobga olish va tashkil etish. Shunga asosan Yer kurrasining turli burchaklarida biosfera qo`riqxonalari tashkil etilgan. Biosfera qo`riqxonalarini tashkil qilish, ularda atrof muhitga inson faoliyatining ta'sir etish darajasining monitoringini olib borish *YUNESKO*ning universal dasturi asosida amalga oshiriladi. O`zbekiston hududida 1995-yildan buyon Chotqol tog`-o`rmon biosfera qo`riqxonasi yagona biosfera qo`riqxonalar tizimida ishtirok etib kelmoqda. Ammo uning faoliyati *YUNESKO* dasturining 3 tabaqali tegralash bo`yicha qo`riqxonani ishini tashkil qilish talabiga xanuzgacha javob bermaydi. Biosfera qo`riqxonasi-qo`riqxonasi, bufer (himoya) va yadro tegralariga ajratilmagan.

Qo`riqxonadagi bunday tashkiliy ishlarni amalga oshirish ma'lum darajadagi moliyaviy qullab quvvatlashni taqazo qiladi, albatta.

Jahon sog`liqni saqlash tashkiloti (JSST) eng birinchilar qatori tuzilgan (1946-yil) BMT ning tashkiloti bo`lib, u atrof tabiiy muhitning salbiy o`zgarishi natijasida insonlar salomatligi holati, uni saqlash va mustahkamlashga o`z faoliyatini qaratadi. JSST quyidagi ekologik vazifalarni amalga oshiradi:

- atrof tabiiy muhitning sanitar-epidemologik monitoringini olib borish;
- atrof muhit holatiga qarab kishilarda kasalliklarni kelib chiqishi va tarqalishi bo`yicha ma'lumotlar to`plash va ularni umumlashtirish;
- atrof muhitning sanitar-gigiyenik ekspertizasini olib borish va uning sifatiga baho berish;
- shaharlarda inson salomatligi masalalarini tadqiq qilish;
- rekreatsion tabiiy mintaqalar va ularda aholini xordiq chiqarish chora-tadbirlarini olib borish.

FAO-oziq-ovqat va qishloq xo`jaligi tashkiloti 1945 yilda tuzilgan bo`lib, uning qarorgohi Rim shahrida FAOning ekologik faoliyati xalqaro tabiiy resurslardan oqilona va samarali foydalanish orqali Yer yuzida kundan kunga ko`payib borayotgan aholini oziq-ovqatga bo`lgan talabini qondirish. FAOning sayl harakati orqali "Dunyo tuproq xaritasi" tuzilgan, "Umumjahon tuproq xartiyasi" qabul qilingan, aholini joylashtirish, oziq-ovqat muammolari, saxrolanishga qarshi qurash, suv resurslarini tejash va ulardan oqilona foydalanish mavzusidagi bir qator xalqaro anjumanlar o`tkazmoqda.

Huqumatlararo dengiz kengashi tashkiloti (XDK) 1948 yilda tuzilgan bo`lib, uning qarorgohi London shahrida. XDK dunyo okeani va dengizlarda suv transportidan foydalanishning ekologik xavfsizlik darajasini ta'minlab berishda faol ishtirok etmoqda hamda ularning ifloslanishiga qarshi kurash bo`yicha bir qator konvensiyalar ishlab chiqqan. Bu tashkilot o`z tarkibiga 100dan ziyod mamlakatlarni birlashtirib, dengiz suvlarini muhofazasiga doir asosiy xalqaro prinsiplar va uning siyosatini olib boradi.

JMT-Jahon meteorologik tashkilot 1947-yilda tuzilgan bo`lib, uning qarorgohi Jeneva shahrida. JMTning maqsadi insonlarning xo`jalik faoliyatini planetamiz iqlimiga ta'sir ko`rsatish darajasini tadqiq qiladi va ularga oid materiallar to`playdi. U atrof muhitning global monitoring tizimi (AMGMT) bo`yicha JMT, JSST, FAO, YUNESKO tashkilotlari bilan hamkorlikda faoliyat yurgazadi. Bu tizimni YUNEP tashkiloti muvofiq-lashtirib turadi.

AMGMT harakatdagi 5 dasturni muvofiqlashtirib turadi:

- atmosfera havosi holatining monitoringi;
- ifloslantiruvchi moddalarning uzoq masofalarga ko`chirish;

- inson salomatligi;
- Dunyo okeanlari;
- quruqlikdagi resurslarni tiklash.

O'zbekiston Respublikasi AMGMT dasturi bo'yicha tuzilgan "Iqlimni o'zgarishi to'g'risidagi Konvensiya"ga 1993-yildan boshlab a'zo. Hozirgi kunda ushbu Konvensiyani 59 mamlakat ratifikatsiya qilgan. 1996-yil 12-14-noyabrda Toshkent shahrida o'tkazilgan ushbu Konvensiya bo'yicha seminar yig'ilishida quyidagi masalalar ko'rib chiqildi:

- iqlimni o'zgarishi to'g'risidagi Konvensiya bilan Markaziy Osiyo davlatlari va nodavlat tashkilotlarini tanishtirish:

- Konvensiyaga qo'shilmagan mamlakatlarni jalb qilish;
- Markaziy Osiyo davlatlariga BMT, xususan YUNEP ning yordam ko'rsatish yo'llarini aniqlash;

- Uzboshgidromet va boshqa respublikalar gidrometeorologik xizmatlaridan arid (quruq) iqlim sharoitlarida iqlimga sanoat ta'sirini aniqlash metodikalarini takomillashtirish.

BMTning *Tabiiy ofatlarni bartaraf etishga yordam ko'rsatish bo'yicha byurosi* - (YUNDRRO) turli davlatlar va tashkilotlarga tabiiy ofat natijasida yuzaga kelgan ekologik inqiroz holatida yordam ko'rsatishni tashkillashtiradi va olib boradi. Byuro Yer yuzasida sodir bo'layotgan tabii ofatlar bo'yicha ma'lumotlar bankiga va har bir salbiy ekologik jarayonni oldini olishning aniq tadbirlarini qo'llash tavsiyanomalariga ega.

1948-yilda tashkil topgan *Tabiatni va tabiiy resurslarni muhofaza-lash xalqaro ittifoqi* (TMXI) nodavlat tashkiloti 100dan ziyod davlat va 500 dan ziyod nodavlat tashkilotlarni a'zo qilib olgan. TMXIning asosiy vazifasi unga a'zo bo'lib kirgan mamlakatlar va ularda faoliyat yurgazayotgan tashkilot, birlashma, uyushma va fuqarolarning ekologik hamkorligini yanada rivojlantirish.

Bu tashkilot quyidagi masalalar bo'yicha faoliyat yurgazadi:

- tabiiy o'simlik va hayvonot dunyosi hamda ekotizimlarni saqlab qolish;

- noyob va yo'qolib borayotgan o'simlik va hayvonot dunyosi turlarni hamda tabiiy yodgorliklarni saqlab qolish;

- qo'riqxonalar, rezervatsiya, milliy tabiiy bog'larni tashkil qilish;
- ekologik o'quvni tashkillashtirish.

TMXI tashabbusi bilan Yer sharida noyob, yo'q bo'lib ketayotgan yoki uni xavfi bor o'simlik va hayvon turlari bo'yicha "Qizil kitob" tuzilgan va unga doimo qo'shimchalar kiritilib boriladi. "Tabiatni muhofaza qilishning Butunjahon strategiyasi" dasturi ishlab chiqilgan va bunga asosan

O'zbekistonda "Biologik xilma-xillikni saqlab qolishning milliy strategiyasi va rejasi" ishlab chiqilgan.

MAGATE - atom energiyasi bo'yicha xalqaro agentlik 1957-yilda, atom energiyasidan harbiy va boshqa xalq xo'jaligi maqsadlarida keng foydalanishni bolash bosqichida tashkil etilgan davlatlararo tashkilot. Agentlikning Nizomiga binoan, uning maqsadi atom energiyasidan tinch maqsadlarda foydalanishga erishishga ko'maklashish va uni nazorat qilish MAGATE 34 mamlakatdan iborat boshqaruvchilar Kengashi orqali quyidagi ekologik masalalarni ko'rib chiqadi:

- atom elektrostansiyalarni qurish va ishlatish qoidalarini ishlab chiqish;

- ishlab chiqarish yoki loyihadagi atom elektrostansiyalarni ekologik xavfsizligini ekspertiza qilish;

- atom qurilmalari va materiallarini atrof muhitga ta'sirini baholash;

- radiatsion xavfsizlik me'yorlarini belgilash;

- turli atom qurollarini sinash, unga tayyorlash yoki laboratoriya sinovlarini o'tkazish bo'yicha monitoringni olib borish.

MAGATE talablariga itoat etmaslik BMT Bosh Assambleyasi Xavfsizlik Kengashi qaroriga binoan Iroq va Eronga nisbatan qo'llanilgan yoki qo'llanilayotgan sanksiyalar orqali qarshi kurash chorasini tadbiq etishi mumkin.

Atrof tabiiy muhitni xalqaro huquqiy muhofaza qilishda *mintaqaviy (regional)* tashkilotlarning ahamiyati juda katta. Chunki ular har bir mintaqaning konkret ekologik holatini, millatlarning azaliy yaqinligini, ekologik inqirozlarni bir-birlariga juda tezlik bilan ta'sir qilishini, diniy, ma'rifiy va madaniy yaqinlikni inobatga oladi.

Regional tashkilotlarga Yevropada xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti (OBSE), Arab davlatlari ligasi (ADL), Afrika birligi tashkiloti (ABT), Amerika davlatlari tashkiloti (ADT), Janubiy -Sharkiy Osiyo davlatlari assotsiatsiyasi (ASEAN), Davlatlararo ekologik Kengash (DEK), Orol dengizi havzasi muammolari bo'yicha kengash va shu kabi mintaqaviy tashkilotlar kiradi.

OBSEga barcha Yevropa mamlakatlari, AQSH, Kanada va MDH a'zolari uning ishida ishtirok etadilar. Ushbu nufuzli regional tashkilot 1972-1975-yillarda Xelsinki shahrida bo'lib o'tgan uch bosqichli uchrashuvlar va muzokaralar natijasida 1975-yil 1-avgustdan faoliyat yurgaza boshlagan tashkilot. OBSEning maqsadlaridan biri unga a'zo mamlakatlar doirasidagi hududlarda ekologik xavfsizlikni ta'minlash va bu sohada ular o'rtasidagi hamkorlikni chuqurlashtirish. Xelsinkida imzolangan Yakuniy hujjatga

muvofiq har qanday global masalalar bo`yicha uning qoidalarini bajarishni nazoratlash va muxokama qilish maqsadida uchrashuvlar o`tkazilib turiladi.

1995-yil 10-14-noyabrda Toshkent-Urgench shaharlarida OBSE ning atrof muhitni tiklash bo`yicha seminari bo`lib o`tdi. Bu seminarida BMTning YUNEP, PROON, JSST, MAGATE, MDH, Jahon banki hamda OBSEga a'zo 20 ta mamlakat, jumladan O`zbekiston Respublikasi ham qatnashdi. Bu seminar qarorida Markaziy Osiyo respublikalarida insonlarni yashash huquqining asosiy elementlaridan biri bo`lgan ekologik xavfsizlikni to`laqonli ta'minlash bo`yicha olib borilishi kerak bo`lgan tadbirlar belgilanib olindi.

Arab davlatlari ligasi (ADL) – 1945-yilda tashkil qilingan bo`lib, 21 arab mamlakatlari va Falastin Ozodlik tashkilotining tabiiy resurslardan (ayniqsa neftdan) kelishgan holda foydalanish va sog`liqni saqlashning ekologik masalalarini ko`rib chiqadi.

Afrika birligi tashkiloti (ABT) – 1963-yilda Addis-Abebada bo`lib o`tgan konferensiyada tashkil etilgan. Ushbu regional tashkilot 50dan ziyod Afrika qit'asidagi mamlakatlarni ijtimoiy, iqtisodiy, ma'rifiy, madaniy, harbiy masalalarda birlashtirib turadi. Ekologik muammolardan hayvonot va o'simlik dunyosining rang-barangligini saqlab qolish bo`yicha milliy bog`lar tashkillashtirish va ularni muhofaza qilishning yagona rejasi ishlab chiqilgan.

Amerika davlatlari tashkiloti (ADT) – 1947-yili Rio-de-Janeyroda tashkil topgan bo`lib, 27ta Lotin Amerikasi davlatlari va AQSH kiradi. Uning tarkibida atrof muhit muhofazasiga doir ixtisoslashgan tashkilot mavjud bo`lib, uning asosiy maqsadi Amerika qit'asidagi biologik xilma-xillikni saqlashdir.

Janubiy-Sharkiy Osiyo davlatlari Assotsiatsiyasi (ASEAN) - shu kunda o`zining tarkibida yettita mamlakatni birlashtiradi. Bali shahrida imzolangan Nizomga muvofiq ekologik va sanitar holatni sog`lomlashtirish bo`yicha hamkorlik qilish yo`llarini topish va ularni amaliy tadbirini joriy qilish uning asosiy ekologik maqsadidir.

Davlatlararo ekologik kengash (DEK) – 1992-yil 8 fevralda mustaqil davlatlar hamdo'stligi (MDH) rahbarlarining Moskvada bo`lib o`tgan kengashida tasdiqlangan. O`zbekiston uning to`la huquqli a'zosi sifatida Sobiq Ittifoq mamlakatlari bilan atrof muhitni muhofaza qilishni kelishib olingan, muvofiqlashtirilgan sa'y harakatlarini ko`zlab faoliyat yurgazadi.

DEK ka a'zo 10 davlat rahbarlari tomonidan imzolangan Kelishuvga muvofiq (1-modda) uning a'zolari o`z hududlari uchun atrof muhitni muhofaza qilish dasturlarini ishlab chiqadilar va shu asosda huquqiy,

iqtisodiy, ijtimoiy, moliyaviy baza yaratadilar hamda o`zaro hamkorlik qiladilar.

1993-yil mart oyida Qozog`istonning Qizilo`rda shahrida bo`lib o`tgan Markaziy Osiyodagi besh davlatning Oliy darajadagi uchrashuvida Orol dengizi muammolari bo`yicha Davlatlararo Kengash va uning Ijroiya qo`mitasi hamda Orolni qutqarish Xalqaro fondi tashkil etildi.

1994-yil Nukus, Tashhovuz 1995 va 1997-yillarda Olmati shaharlarida BMTning ishtirokida bo`lib o`tgan uchrashuvlarda Nukus va Olmati deklaratsiyalari qabul qilindi. Ushbu uchrashuvlarda Markaziy Osiyo davlatlari va xalqaro tashkilotlarning Orol dengizi havzasini barqaror rivojlantirish rejalarini ishlab chiqildi. 1998-yilni ushbu Kengash BMTning shafeligida atrof-muhitni muhofaza qilish yili deb e`lon qilishni ham taklif qildi. O`zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimovning taklifiga binoan Markaziy Osiyo mintaqasi ekologik va yadroviy xavfsizlik mintaqasi deb e`lon qilindi va bu region yadro qurolidan holi tegra deb e`tirof qilindi.

Atrof tabiiy muhit muhofazasiga doir faoliyat yurgazayotgan tashkilotlardan tashqari doimiy ravishda ekologik yo`nalish bo`yicha faoliyat yurgazib kelayotgan va o`zining ekologik harakatiga ko`pgina davlatlarni jalb qilayotgan *xalqaro konferensiyalarning* atrof muhit muhofazasidagi ahamiyati juda kattadir. Ular orasida 1972-yil atrof muhit bo`yicha BMTning Stokgolm konferensiyasi, 1975-yil Yevropada xavfsizlik va hamkorlik Kengashi, 1986-yil OBSE davlatlari boshliqlarining Vena uchrashuvi, 1992-yil BMTning atrof muhit va rivojlanish bo`yicha Rio-de-Janeyro konferensiyasi, 1999-yil YEXHTning Istanbul sammiti alohida o`rinda turadi.

Xalqaro ekologik jamg`armalar (fondlar) - tabiatni muhofaza qilish, atrof muhitni sanitar va gigiyenik holatini yaxshilash va ekologik dasturlarni moliyaviy ta`minlash kabi maqsadlarni o`z oldiga maqsad qilib qo`ygan ekologik jamg`armalar. Faoliyat yurgazish va amaliy harakat qilish ko`lamiga ko`ra ular umumjahon, regional va regionalaro turlarga ajratadilar.

Umumjahon ekologik jamg`armalarga BMTning YUNEP tashkiloti qoshidagi "Atrof muhit jamg`armasi"ni olsak bo`ladi. Bu jamg`arma o`zining pul mablag`larini BMTga a`zo davlatlarning badal to`lovlaridan, xalqaro tabiiy obyektlardan davlatlarning maxsus foydalanganlik uchun yig`ilgan to`lovlaridan, xalqaro Gaaga sudi qaroriga binoan atrof muhitga yetkazilgan zararlarni xalqaro ekologiya huquqi subyektlari tomonidan iqtisodiy qoplash bo`yicha to`lovlardan, yuridik va jismoniy shaxslardan tushgan xayriyalardan va turli tuman lotereya, shou, sport o`yinlari kabi tadbirlardan tushgan pul yig`imlaridan to`ldirib boradi. Uning mablag`lari faqatgina atrof muhit muhofazasi va sanitar-epidemiologik holatini yaxshilashga yo`naltiriladi. Bu

jamg`arma orqali Markaziy Osiyo mamlakatlariga 1994-2000-yillarda bir necha yuzlab millionlik AQSH dollarida Orolni qutqarish bo`yicha moliyaviy va moddiy yordam ko`rsatilgan.

Regionlararo ekologik jamg`armalar turiga Minsk shahrida qarorgohi bo`lgan MDH mamlakatlari orasida tashkil qilingan va Xalqaro Iqtisodiy Kengash (XIK) davlatlarining badal to`lovlari asosida tashkil qilingan "*Xalqaro ekologik jamg`arma*" kiradi. Uning nizom kapitali 60 mln. rubldan iborat. Yiliga unga a`zo mamlakatlar, jumladan O`zbekiston Respublikasi, yalpi milliy daromadning 0,05% miqdorida pul mablag`larini o`tkazib turadilar. Jamg`arma XIK davlatlarining o`zaro Kelishuviga binoan (1-modda) tuzilgan Milliy ekologik dasturlarini moliyalab turadi.

XIKning keyingi yillarda o`tkazgan Oliy darajadagi uchrashuvlarida xalqaro ekologik jamg`arma tomonidan moliyaviy yordam ko`rsatish kerak bo`lgan quyidagi obyektlar aniqlandi: Chernobil tegrasi, Amudaryo va Dnepr havzalari, Balxash ko`li, Qora, Azov, Kaspiy dengizlari, Orol bo`yi tegrasi.

Markaziy Osiyo mintaqasida juda faol harakat yurgazayotgan regional jamg`arma-xalqaro "*Ekosan*" jamg`armasi. Nodavlat notijorat Ekosan tashkiloti 1992-yil Toshkent shahrida tuzilgan bo`lib, hozirgi kunda uning 3 milliondan oshiq a`zosi, 34 ta mamlakatda 63 bo`linma va vakolatxonalari bor. Prezidium raisi, falsafa fanlari doktori, professor Shodimetov Yusup Shodimetovich.

Ekosan - grekcha tilidagi "ekos" va "sanos" so`zlar yig`indisidan tashkil topgan bo`lib, ekologiya va salomatlik degan ma`noni anglatadi. Uning vazifalari Markaziy Osiyo davlatlarida dolzarb ijtimoiy-ekologik muammolarni tadqiq qilish, ilmiy konsepsiyalarni ishlab chiqish va dastavval bajarilishi kerak bo`lgan muammolarga tadqiqotlarni yo`naltirish, ilmiy asoslagan ekologik siyosatni ishlab chiqish, ekologik xavfsizlikni yagona tizimini yaratish, ekologik, o`quv ong va madaniyatni shakllantirish, yagona region uchun iqtisodiy-ekologik tizimni tuzish borasida davlat, nodavlat va xalqaro tashkilotlar, olimlar va mutaxassislarining sayl harakatlarini birlashtirishdir.

Ekosan qoshida mashhur Rim klubining filiali Toshkent klubi ishlab turibdi. Uning a`zolari dunyoga mashhur olimlar, artistlar, mutaxassislar va davlat arboblari.

1992-yildan buyon 100 dan oshiq dasturlar va loyihalar (DAN - EKOSAN, SES-EKOSAN, Aspera...), konferensiyalar va munozara - majlislar (Huquq, ekologiya va salomatlik; Transport, ekologiya va salomatlik; Yoshlarni ekologik o`qitish muammolari...), xalqaro uchrashuvlar va missiyalar (Novro`z, ekologiya va salomatlik; Buyuk Temir, tabiat va inson; Orol bo`yi, Farg`ona, Navoiy, Surxandaryo viloyatlariga missiyalar...)

xalqaro hamkorlik va chet el investitsiyalarini jalb qilish (PROON, YUNEP, YUNESKO, ESKATO tashkilotlari; Adenauer va A.Ebert jamg`armalari, O`rta Osiyo mamlkatlarida akkreditatsiyalangan chet el davlatlarining elchixonalari; MEFA, ABAKO, Aziya treyding kabi kompaniyalar; "EKOLOT" o`zbek-gretsiya qo`shma korxonasi...) kabi faoliyatlari hammaga ma'lum.

Markaziy Osiyo davlat rahbarlarini Qizilo`rda uchrashuvida 1993 yil 4 yanvarda Toshkent shahrida *Orolni qutqarish xalqaro jamg`armasi* tashkil qilindi. Jamg`arma davlatlararo tashkilot bo`lib, uning mablag`i ishtirokchilari (O`zbekiston, Qirg`iziston, Qozog`iston, Tojikiston, Turkmaniston respublikalari)ning yillik badal to`lovlari orqali tashkil qilinadi. Badal to`lovi har bir ishtirokchi mamlakat uchun budjetning 0,3 % miqdorida belgilangan. Uning ijroiya qo`mitasi tuzilgan bo`lib, jamg`arma raisi uch yillik muddatga, ketma-ketlik asosda, biron bir davlat Bosh vazirning birinchi o`rinbosari darajasida saylanadi. Jamg`arma prezidenti esa 1 yillik muddatga davlat rahbarlaridan saylanadi. 1997-1998-yillarda O`zbekiston Prezidenti I.Karimov saylandi.

Orolni qutqarish xalqaro jamg`armaning asosiy maqsadi Orol dengizi atrofidagi ekologik inqirozli holatni yumshatish va aholining sanitar-gigiyemk hayot tarzini yaxshilash.

5. Xalqaro ekologik-huquqiy javobgarlik

Xalqaro ekologik-huquqiy javobgarlik - xalqaro huquq subyektlari (davlatlar, xalqaro tashkilotlar va transmilliy korporatsiyalar)ning atrof muhitga yetkazadigan zararini oldini olish yoki yetkazilgan zararni qoplash yuzasidan kelib chiqadigan xalqaro-huquqiy me'yorlar va ularga monand ravishdagi huquqiy munosabatlarning iqtisodiy-huquqiy kompleksi.

Xalqaro huquq subyektlarining ekologik zararli yoki xilof harakatlari, ularning o`z iqtisodiy, ijtimoiy, harbiy, texnologik, rekratsion va shu kabi xo`jalik faoliyatlari natijasida kelib chiqadigan atrof muhit muhofazasiga zid bo`lgan harakat yoki harakatsizliklari.

Agarda davlatlar, xalqaro tashkilotlar va transmilliy korporatsiyalar faoliyatlari BMT va uning ixtisoslashgan tashkilotlari yoki regional ekologik tashkilotlar tomonidan belgilangan atrof tabiiy muhit holatining huquqiy me'yorlar doirasida bo`lsa, bu holat ushbu subyektlarning Yer tabiati oldidagi iqtisodiy-ekologik javobgarligini paydo qiladi. Buni ularning tabiat va qolaversa kelajak avlodlar oldidagi moddiy va ma'naviy javobgarligi deyish mumkin. Bunday javobgarlikni V.V. Petrov (1995, 1997), A.N. Nigmatov (1999) iqtisodiy-ekologik javobgarlik deb nomlashgan.

Iqtisodiy-ekologik javobgarlik ona tabiatga yetkazilgan zararni qoplash yuzasidan amalga oshiriladigan iqtisodiy tadbir bo'lib, uning ishtirokchi subyektlari umumjahon, regional yoki subregional turdagi ekologik jamg'armalarga muntazam ravishda to'lanadigan badal to'lovlari orqali undirib olinadi. Lekin hech qanday hollarda va hech qanday sabab-oqibatlarda bunday ekologik badal to'lovlari umumiy iqtisodiy yoki ijtimoiy ko'rinishdagi jamg'armalar orqali amalga oshirilmaligi kerak. Chunki umumiy "qozonga" tushgan osh "ekologik cho'michga" ilinmay qolishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi, biz yuqorida aytib o'tganimizdek iqtisodiy-ekologik javobgarlik bo'yicha badal to'lovlarini BMT qoshidagi xalqaro ekologik jamg'armasiga, MDHning xalqaro ekologik jamg'armasiga hamda Markaziy Osiyo davlatlarining Orolni qutqarish jamg'armasiga ma'lum bir belgilangan foiz asosida o'tkazib turadi va bu bilan atrof tabiiy muhitga yetkazilgan me'yoriy zararni qoplab boradi.

Ayrim kosmik fazoni o'zlashtirishga oid dasturlarni bajaruvchi davlatlar, birlashmalar va xalqaro tashkilotlar 1972-yilda qabul qilingan "Kosmik kemalar orqali zarar yetkazish Konvensiyasi"ning 2-moddasiga binoan tabiatga yetkazilgan zararni qoplashlari kerak.

Ekologik-huquqiy javobgarlik - xalqaro ekologik obyektlardan universal, regional va ikki davlat o'rtasida belgilangan xalqaro huquqiy me'yorlardan oshirib foydalanish yoki ularni buzish orqali atrof muhitga yetkazilgan zararni qoplash orqali kelib chiqadigan va xalqaro-huquq subyektlariga qo'llaniladigan noqulay moddiy va siyosiy sharoitlarni majburiy kechinmasi yoki ularni yuridik javobgarlikka tortilishi.

Yuridik javobgarlikning noqulay moddiy kechinmasi yoki moddiy javobgarligi ekologik ziyon ko'rgan davlatlarga yoki davlatlar yuridiksiyasida bo'lmagan ekologik obyektlarga (xalqaro ekologik tashkilotlar orqali) yetkazilgan zararni moliyaviy (reparatsiya), natural holda (restutitsiya) yoki almashtirish (substitutsiya) orqali qoplashga tushunamiz.

Xalqaro ekologik-huquqiy javobgarlikning moddiy qoplanishi "restoratsiya" usulini, ya'ni ma'lum bir tabiiy obyektini yoki moddiy obyektini huquqbuzar subyekt tomonidan to'liq tiklab berilishini, qo'llash ham mumkin. Masalan, tuproq unumdorligini, suv tozaligini yoki eroziya oqibatida buzilgan uyni xalqaro subyekt tomonidan tiklab berish.

Milliy ekologik javobgarlikdan xalqaro ekologik javobgarlikning asosiy farqi ularda qo'llaniladigan sanksiyalardadir. Xalqaro huquq subyektlarini ozodlikdan mahrum qilish, kam ish haqi to'lanadigan darajaga tushirib qo'yish, mol-mulkini musodara qilish, ma'muriy jazo turlariga

tortish imkoniyati yo`qligi jazo sanksiyalarini boshqacha turlarini qo`llashni taqazo qiladi.

Xalqaro ekologik-huquqiy javobgarlikda aybdorlarga nisbatan *noqulay siyosiy kechinmalarni qo`llash* sanksiyasi mavjud. Bunday jazo turi xalqaro tashkilotlar yoki ularning sudlov organlarining qarorlariga muvofiq amalga oshiriladi. Natijada aybdor deb topilgan xalqaro subyekt xalqaro tashkilotlar safidan chiqariladi va ularga nisbatan turli ko`rinishdagi yoki shakldagi iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, madaniy, harbiy, ekologik "boykot" e`lon qilinadi. Bunga yaqqol misol qilib BMTning Iroq respublikasiga nisbatan bir necha yildan beri qo`llayotgan iqtisodiy "boykot"ini olsak bo`ladi. Rossiya Federatsiyasiga qarashli 2000-yil fevral oyida "Volga-Don" mazut tashuvchi daryo kemasi Bosfor bo`g`ozida Iroq xom-ashyosini olib ketayotganda ushlandi va yoqilg`i konfiskatsiya qilindi hamda kema qarashli kompaniyaga katta jarima solindi. Iroq Respublikasi urushni targ`ib qilish va yadro qurolini yaratish orqali tabiatga va inson hayotiga tajovuz solayotgan harakatlari uchun xalqaro Gaaga sudi qarori bilan siyosiy sanksiyaga tortildi. Ammo yurisprudensiyada qo`llaniladigan asosiy prinsiplardan biri "Huquqbuzarliklar uchun jazoning muqarrorligi" xalqaro-ekologik javobgarlikda hanuzgacha to`lig`icha qo`llanilmayapti desak bo`ladi.

Eng nufuzli xalqaro sudlov organi - BMT ning xalqaro Gaaga sudi 1945-yil BMT bilan bir vaqtda faoliyat yuruaza boshladi. Uning a`zolari Bosh Assambleya tomonidan 5-yil muddatga saylanadilar. BMT Nizomi-ning 99-moddasiga binoan Gaaga sudi Xavfsizlik Kengashiga xalqaro ekologik masalalarga doir va ekologik xavfsizlikni saqlash bo`yicha har qanday masalalarni xal qilish doir takliflar bilan chiqishga huquqlidir.

Lekin, xalqaro ekspertlarning ma`lumotlariga ko`ra, Yer kurrasida davlatlar yoki transkontinental kompaniyalar tomonidan sodir etilayotgan huquqbuzarliklarni bor yo`g`i 7-8% xalqaro sudlov organlari tomonidan ko`rib chiqilmoqda. Vaholanki, ularning hammasi ham yetarlicha javobgarlikka tortilmayaptilar, tabiatga yetkazilgan zararni qoplash esa uzoq muddatga cho`zilib ketmoqda.

Gaaga sudidan tashqari bir qancha regional va subregional toifadagi xalqaro sudlar mavjud bo`lib, ular 200 dan ziyod ikki va ko`p tomonlama imzolangan shartnoma va kelishuvlarga binoan xalqaro ekologik javobgarlik sanksiyalarini ishlatsalar bo`ladi. Bunda davlatlar o`zlarining milliy qonun me`yorlarini yoki xalqaro tashkilotlarning Nizomlarini "ro`kach" qilib ko`rsatishlari aslo inobatga olinmasligi kerak. Chunki, xalqaro ekologik huquq prinsipiga binoan, atrof tabiatni muhofaza qilishda xalqaro huquqiy-me`yoriy normalar milliy yoki ixtisoslashgan ichki normalarga nisbatan ustuvorlikka egadir. Undan tashqari xalqaro shartnoma va kelishuvlarda

ekologik-huquqiy javobgarlik umuman inobatga olinmagan, agar olingan bo'lsa ham davlatlarning u yoki bu tabiiy obyektlarni muhofazasiga qaratilgan xolos. Shuning uchun ham bunday javobgarlik me'yorlari birlamchi me'yorlar toifasiga kirib, huquqbuzarlarni yuridik javobgarlikka tortish uchun yetarli asos bo'la olmaydi.

MDH va Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida tuzilgan bir qator xalqaro-huquqiy hujjatlarda yuridik javobgarlikni qo'llash turi aniq bir tabiiy maydon yoki makon bo'yicha me'yor ko'rsatib o'tilmagan. Hanuzgacha ekologik-huquqiy manba sifatida ular orasida javobgarlik Konvensiyalari imzolangan. Moddiy va siyosiy sanksiyalar turi, miqdori va ularni undirish yoki ishlatish mexanzmi yo'q. Ularni amalga oshiruvchi nazorat, inspeksiya va sudlov organlarini tuzish shu kunning kechiktirib bo'lmaydigan dolzarb vazifalardan biridir.

Xulosa qilib aytganda insonlarning yagona yashash makoni bo'lgan Yer sharining ekologik xavfsizligini ta'minlash biron bir davlat, tashkilot yoki uyushmalarning sayl-harakatlaridan boshlanadigan, lekin butun dunyo hamjamiyatining birgalikdagi izchil ekologik siyosatni olib borishiga iqtisodiy va huquqiy mexanizmni ishlab chiqishiga, ijtimoiy va madaniy muhitni yarata olishiga bog'liq bo'lgan masalalar toifasiga kiradigan dolzarb muammodir.

KIRISH	3
UMUMIY QISM	
BIRINCHI BOB	
EKOLOGIYA VA ATROF TABIIY MUHITNI HUQUQIY MUHOFAZA QILISH ZARURATI	
1. Tabiat, inson, jamiyat, davlat va hamjamiyat o`rtasidagi uzviy bog`liqlik.....	6
2. Ekologiya nima.....	13
3. Ekologik konsepsiyalar (dunyoqarashlar).....	22
4. Ekologik prinsiplar (yo`naltiruvchi qoidalar).....	27
5. O`zbekistonning ekologik siyosati.....	29
6. Atrof tabiiy muhitni huquqiy muhofaza qilish zarurati.....	33
IKKINCHI BOB	
EKOLOGIYA HUQUQINING TUSHUNCHASI, PREDMETI, TAMOYILLARI VA TIZIMI	
1. Ekologiya huquqining tushunchasi, xususiyatlari va umumiy ekologiya tizimida tutgan o`rni.....	35
2. Ekologiya huquqi fanining rivojlanish tarixi.....	39
3. Ekologiya huquqining asosiy yo`nalishlari va predmeti.....	44
4. Ekologiya huquqining tamoyillari, usullari va tizimi.....	47
UCHINCHI BOB	
EKOLOGIYA HUQUQINING MANBALARI	
1. Ekologiya huquqi manbalarining tushunchasi, xususiyatlari va tizimi.....	51
2. Ekologiya huquqining konstitutsiyaviy asoslari.....	53
3. O`zbekiston Respublikasi qonunlari-ekologiya huquqining maxsus manbasi sifatida.....	55
4. Qonun osti me`yoriy hujjatlarning ekologiya huquqidagi tutgan o`rni va ahamiyati.....	57
TO`RTINCHI BOB	
TABIIY RESURSLARGA NISBATAN MULK HUQUQI	
1. Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi tushunchasi va uning xususiyatlari.....	60
2. Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqining obyektlari va subyektlari.....	64
3. Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqining mazmuni.....	67

BESHINCHI BOB

EKOLOGIYA SOHASIDA DAVLAT BOSHQARUVI

1. Ekologiya sohasida davlat boshqaruvi tushunchasi, xususiyatlari va tizimi	70
2. Ekologiya sohasida davlat boshqaruv organlari tizimi	73
3. Ekologiya sohasida davlat boshqaruv organlarining vakolatlari	78

OLTINCHI BOB

EKOLOGIK ME'YORLASH, STANDARTLASHTIRISH VA SERTIFIKATLASHTIRISH

1. Ekologik me'yorlash tushunchasi	83
2. Ekologik me'yorlash tizimi, shakllari va turlari	86
3. Tabiat obyektlari sifatini me'yorlash	91
4. Ekologik standartlashtirish	98
5. Ekologik sertifikatlashtirish	103

ETTINCHI BOB

EKOLOGIYA NAZORATI VA EKOLOGIK EKSPERTIZASINING HUQUQIY HOLAT

1. Ekologiya nazoratining tushunchasi, maqsadi, vazifasi va usullari	108
2. Ekologiya nazoratining tizimi	109
3. Ekologik ekspertizasining tushunchasi, maqsadi, tamoyillari va usullari	116
4. Ekologik ekspertiza tizimi	119

SAKKIZINCHI BOB

ATROF TABIIY MUHITINI MUHOFAZA QILISH VA TABIATDAN FOYDALANISHINING IQTISODIY-HUQUQIY MEXANIZMI

1. Atrof tabiiy muhitini muhofaza qilish va tabiatdan foydalanishining iqtisodiy-huquqiy mexanizmi tushunchasi	122
2. Tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun haq to'lash	125
3. Atrof tabiiy muhitga salbiy ta'sir etganlik uchun haq to'lash	132
4. Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishni iqtisodiy rag'batlantirish	135

TO'QQIZINCHI BOB

EKOLOGIK QONUN HUJJATLARNI BUZGANLIK UCHUN JAVOBGARLIK

1. Ekologik qonun hujjatlarni buzganlik uchun javobgarlik tushunchasi, mohiyati va turlari	141
2. Ekologik qonun hujjatlarni buzganlik uchun intizomiy va moddiy javobgarlik	143

3. Ekologik huquqbuzarliklar uchun ma'muriy javobgarlik	145
4. Ekologik jinoyatlar uchun javobgarlik	150
5. Atrof tabiiy muhitga yetkazilgan zararni undirishning huquqiy asoslari	161
6. Tabiiy resurslarga bo`lgan huquqlarni cheklash, to`xtatib turish va undan mahrum etish.....	164

ALOHIDA QISM

O`NINCHI BOB

YERLARNI MUHOFAZA QILISH VA ULARDAN FOYDALANISHNING HUQUQIY HOLATI

1. Yerni muhofaza qilish va ulardan foydalanish huquqiy holatining tushunchasi va xususiyatlari	167
2. Yagona davlat yer fondi va uning tarkibi	169
3. Yerdan foydalanish huquqining vujudga kelish va bekor bo`lish asoslari va tartibi	179
4. Yer egasi, yerdan foydalanuvchi, ijarachi va yer uchastkasi mulkdorining huquq va majburiyatlari	185
5. Yerni muhofaza qilishning huquqiy chora-tadbirlari	187

O`N BIRINCHI BOB

SUV RESURLARINI MUHOFAZA QILISH VA ULARDAN FOYDALANISHNING HUQUQIY HOLATI

1. Suv resurslaridan foydalanish va ularni muhofaza qilish huquqiy holatining tushunchasi va xususiyatlari	191
2. Davlat suv fondi va uning boshqaruv organlari.....	196
3. Suvdan foydalanish huquqi tushunchasi va turlari. Suvdan foydalanish huquqining paydo bo`lish va bekor bo`lish asoslari	200
4. Suvdan foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlari.....	204
5. Suvlarni muhofaza qilishning huquqiy chora-tadbirlar	205

O`N IKKINCHI BOB

YER OSTI BOYLIKLARINI EKOLOGIK-HUQUQIY MUHOFAZA QILISH

1. Yer osti boyliklari tushunchasi va ularni huquqiy muhofaza qilish zarurati	211
2. Yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofazalashning ekologik-huquqiy talablari.....	214
3. Konchilik munosabatlarini davlat tomonidan tartibga solish	216
4. Yer osti boyliklaridan foydalanish huquqi.....	219

O`N UCHINCHI BOB

ATMOSFERA HAVOSINI MUHOFAZA QILISHNING HUQUQIY HOLATI

1. Atmosfera havosini muhofaza qilishning huquqiy holati tushunchasi va umumiy xarakteristikasi	222
2. Atmosfera havosini muhofaza qilishning huquqiy chora-tadbirlari	223
3. Atmosfera havosi to`g`risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik	226

O`N TO`RTINCHI BOB

O`SIMLIK DUNYOSIDAN FOYDALANISH VA MUHOFAZA QILISHNING HUQUQIY HOLATI

1. O`simlik dunyosidan foydalanish va muhofaza qilish huquqiy holatining tushunchasi va o`ziga xos xususiyatlari	233
2. O`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish turlari	237
3. O`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlari	240
4. O`simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish huquqini himoya qilishning chora-tadbirlari	242

O`N BESHINCHI BOB

O`RMONLARDAN FOYDALANISH VA MUHOFAZA QILISHNING HUQUQIY HOLATI

1. O`rmonlardan foydalanish huquqi tushunchasi	246
2. O`rmonlardan foydalanish huquqi subyektlari va obyektlari	248
3. O`rmonlardan foydalanish huquqi mazmuni	253
4. O`rmonlarni muhofaza qilishning huquqiy chora-tadbirlari	259

O`N OLTINCHI BOB

HAYVONOT DUNYOSINI MUHOFAZA QILISH VA ULARDAN FOYDALANISHNING HUQUQIY HOLATI

1. Hayvonot dunyosini muhofaza qilish tushunchasi va xususiyatlari	269
2. Hayvonot dunyosidan foydalanish huquqi va tartibi	272
3. Ov qilish va baliq ovlashni huquqiy tartibga solish	276
4. Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik	280

O'N YETTINCHI BOB

MUHOFAZA ETILADIGAN TABIIY HUDUDLARNING HUQUQIY HOLATI

1. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar huquqiy holatining tushunchasi va xususiyatlari	286
2. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning asosiy turlari	291
3. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risidagi qonunchilikni buzganlik uchun javobgarlik.....	305

O'N SAKKIZINCHI BOB

ANTROPOGEN O'ZGARGAN HUDUDLARNI EKOLOGIK- HUQUQIY MUHOFAZA QILISH

1. Antropogen o'zgargan tabiiy muhitni ekologik-huquqiy muhofaza qilish tushunchasi, asosiy turlari va xususiyatlari.....	308
2. Shaharlarda atrof tabiiy muhitni ekologik-huquqiy muhofazalash.....	310
3. Agrar tegralarda atrof-muhitni ekologik-huquqiy muhofazalash	317
4. Sanoat zonalarida atrof-muhitni ekologik-huquqiy muhofazalash.....	326

MAXSUS QISM

O'N TO'QQIZINCHI BOB

ATROF TABIIY MUHITNI XALQARO-HUQUQIY MUHOFAZA QILISH

1. Atrof tabiiy muhitni xalqaro-huquqiy muhofaza qilish tushunchasi va prinsiplari	329
2. Atrof tabiiy muhitni xalqaro-huquqiy muhofaza qilish manbalari	335
3. Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning xalqaro-huquqiy obyektlari	339
4. Xalqaro ekologik tashkilotlar, konferensiyalar va jamg'armalar	343
5. Xalqaro ekologik-huquqiy javobgarlik	352

EKOLOGIYA HUQUQI

**Oliy o`quv yurtlarining huquqshunoslik mutaxassisligi bo`yicha
ta'lim olayotgan talabalari uchun**

DARSLIK

Muharrir: *S.Usmonov.*

Texnik muharrir: *J.Abdujalilov.*

Kompyuterda sahifalovchi: *A.Xudaybergenova.*

Bosishga ruxsat etildi: 17.08.2006.

Hajmi: 22,5 b.t. Adadi: 500. Buyurtma № 867.

TDYI kichik bosmaxonasida bosildi.

Toshkent shahri, Sayilgoh, 35.

